

ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK VE ÇANAKKALE SAVAŞLARINI ARAŞTIRMA MERKEZİ

Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı

The Turkish Yearbook of Çanakkale Studies

Yıl / Year **17**

Sayı / Number **29**

Güz / Autumn **2020**

ISSN: 2148-0877

ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ

ATATÜRK VE ÇANAKKALE SAVAŞLARINI ARAŞTIRMA MERKEZİ

Yayın İsmi: Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı

Publication Name: *The Turkish Yearbook of Çanakkale Studies*

Yayın Türü: Süreli Hakemli Yayın

Publication Type: *Periodical Peer-Reviewed Publication*

Yayın Şekli: Yılda iki kez, Türkçe ve İngilizce

Publication Form: *Twice a Year, in Turkish and English*

ISSN: 2148-0877

Sahibi: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi adına Rektör Prof. Dr. Sedat MURAT

Owner: *On behalf of the Çanakkale Onsekiz Mart University, Prof. Dr. Sedat MURAT*

Dergi Hakkında: Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı, yılda iki kez yayınlanan hakemli bir dergidir. Gönderilen yazılar yayın kurulunda incelendikten sonra konunun uzmanı iki hakemin, gerekli görüldüğü takdirde üçüncü bir hakemin değerlendirmesi ve yayın kurulunun onayıyla yayınlanır. Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı'nda yayınlanan yazılarda savunulan fikirler yazarlarına aittir. Derginin tüm hakları saklıdır. Akademik ve haber amaçlı kısa alıntılar dışında önceden yazılı izin alınmaksızın hiçbir iletişim, kopyalama sistemi kullanılarak yeniden basılamaz.

About The Journal: *The Turkish Yearbook of Çanakkale Studies is a peer-reviewed journal published twice a year. After the evaluation of the editorial board, the submitted papers are delivered to two, or three if need be, referees specialized in the related issue. Upon the approval of the editorial board, the paper is published. Ideas defended in the papers published in The Turkish Yearbook of Çanakkale Studies belong to the authors. All Rights Reserved. No part of this publication may be reproduced, stored or introduced into a retrieval system, or transmitted in any form, or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording, or otherwise, without prior written permission of the editors.*

Tarayan İndeksler/Indexing:

Modern Language Association (MLA)

International Institute of Organized Research (I2OR)

Eurasian Scientific Journal Index (ESJI)

Scientific Indexing Services (SIS)

Index Islamicus

Tübitak-Ulakbim Tr Dizin (Sosyal Bilimler Veri Tabanı)

Türk Eğitim İndeksi

Sosyal Bilimler Atif Dizini (SOBIAD)

Akademik Türk Dergileri İndeksi

Akademik Araştırmalar İndeksi

Araştırmacı Bilimsel Yayın İndeksi

İletişim/Contact:

Adres: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Terzioğlu Yerleşkesi

Fen Edebiyat Fakültesi 17100 Merkez/ÇANAKKALE

Tel: (+90) (286) 218 0018 - 1726 | **Faks:** (+90) (286) 218 05 33

Erişim: www.canakkalearastirmalari.comu.edu.tr | **E-posta:** canakkalearastirmalari@comu.edu.tr

Teknik Hazırlık/Technical Preparation: Pozitif Matbaa

Çamlıca Mahallesi Anadolu Bulvarı 145. Sokak 10/19 Yenimahalle/ANKARA

Tel: 0312 397 00 31 | Faks: 0312 397 86 12 | E-Posta: pozitif@pozitifmatbaa.com

Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı

The Turkish Yearbook of Çanakkale Studies

Yazı İşleri Müdürü/Editors

Doç. Dr. Murat KARATAŞ - Doç. Dr. Özkan KESKİN

Editör Yardımcısı/Assisting Editor

Arş. Gör. Emre TEĞİN

Yayın Kurulu/Editorial Board

Prof. Dr. Cumhuri ARSLAN	Doç. Dr. Taner GÖK
Prof. Dr. Mehmet Fatih YAVUZ	Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Turan TÜRK
Prof. Dr. Reyhan KÖRPE	Dr. Öğr. Üyesi Aytun YAZGI
Prof. Dr. Şeref ULUOCAK	Dr. Öğr. Üyesi Barış BORLAT
Prof. Dr. Şerif KORKMAZ	Dr. Öğr. Üyesi Cengiz PARLAT
Doç. Dr. Ali SÖNMEZ	Dr. Öğr. Üyesi Emrah NAKİ
Doç. Dr. Aşkın KOYUNCU	Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin KAYHAN
Doç. Dr. Ferudun Hakan ÖZKAN	Dr. Öğr. Üyesi Mithat ATABAY
Doç. Dr. Hayrettin İhsan ERKOÇ	Dr. Öğr. Üyesi Onur USTA
Doç. Dr. Mehmet Ali YOLCU	Dr. Öğr. Üyesi Yusuf ACIOĞLU
Doç. Dr. Semiha ALTIER	

Danışma Kurulu/Advisory Board

Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU (Ankara Üniversitesi)	Prof. Dr. Mahir AYDIN (İstanbul Üniversitesi)	(Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali Fuat ÖRENÇ (İstanbul Üniversitesi)	Prof. Dr. Mehmet ALİ BEYHAN (İstanbul Üniversitesi)	Doç. Dr. Hayri ÇAPRAZ (Süleyman Demirel Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali Osman UYSAL (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)	Prof. Dr. Mehmet Baha TANMAN (İstanbul Üniversitesi)	Doç. Dr. İsa BLUMI (Stockholm Üniversitesi)
Prof. Dr. Arif BİLGİN (Sakarya Üniversitesi)	Prof. Dr. Mesut ÇAPA (Ankara Üniversitesi)	Doç. Dr. İbrahim ERDAL (Bozok Üniversitesi)
Prof. Dr. Ayşe ÇAYLAK TÜRKER (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)	Prof. Dr. Mete TUNÇOKU (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)	Doç. Dr. Martin CROTTY (Queensland Üniversitesi)
Prof. Dr. Behçet Kemal YEŞİLBURSA (Uludağ Üniversitesi)	Prof. Dr. Metin AYIŞIĞI (Yüzüncü Yıl Üniversitesi)	Doç. Dr. Metin ÜNVER (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Bekir KOÇ (Ankara Üniversitesi)	Prof. Dr. Mithat AYDIN (Pamukkale Üniversitesi)	Doç. Dr. Murat KEÇİŞ (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi)
Prof. Dr. C. Brian ROSE (Pennsylvania Üniversitesi)	Prof. Dr. Mustafa YILMAZ (Hacettepe Üniversitesi)	Doç. Dr. Neriman HACISALİHOĞLU (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Cezmi ERASLAN (İstanbul Üniversitesi)	Prof. Dr. Neşe ÖZDEN (Ankara Üniversitesi)	Doç. Dr. Örlin SABEV (Bulgaristan Bilimler Akademisi)
Prof. Dr. Cihan PİYADEOĞLU (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)	Prof. Dr. Nurettin ARSLAN (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)	Doç. Dr. Ramazan Erhan GÜLLÜ (Rutgers Üniversitesi)
Prof. Dr. Danuta CHMIEŁOWSKA (Warsaw Üniversitesi)	Prof. Dr. Peter B. GOLDEN (Rutgers Üniversitesi)	Doç. Dr. Serdar SARISIR (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Fatmagül DEMİREL (Yıldız Teknik Üniversitesi)	Prof. Dr. Raelene FRANCES (Monash Üniversitesi)	Doç. Dr. Yusuf Alperen AYDIN (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Gülden SARIYILDIZ (İstanbul Üniversitesi)	Prof. Dr. Recep KARACAKAYA (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)	Dr. Öğr. Üyesi Ali AHMETBEYOĞLU (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Haluk SELVİ (Sakarya Üniversitesi)	Prof. Dr. Rüstem ASLAN (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)	Dr. Öğr. Üyesi Ayşegül KILIÇ (Trakya Üniversitesi)
Prof. Dr. Hatice ORUÇ (Ankara Üniversitesi)	Prof. Dr. Sacit PEKAK (Hacettepe Üniversitesi)	Dr. Öğr. Üyesi Fatih GENCER (Bitlis Eren Üniversitesi)
Prof. Dr. Heinz RICHTER (Mannheim Üniversitesi)	Prof. Dr. Salim CÖHCE (İnönü Üniversitesi)	Dr. Öğr. Üyesi Marios HADJIANASTASIS (Birmingham Üniversitesi)
Prof. Dr. Işıl ÇAKAN HACİBRAHİMOĞLU (İstanbul Üniversitesi)	Prof. Dr. Temuçin Faik ERTAN (Ankara Üniversitesi)	Dr. Öğr. Üyesi Muhammet YAZICI (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi)
Prof. Dr. İbrahim Ethem ATNUR (Atatürk Üniversitesi)	Prof. Dr. Vedat ÇALIŞKAN (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)	Dr. Öğr. Üyesi Sühayla YENİDÜNYA (Trakya Üniversitesi)
Prof. Dr. İbrahim SİRİN (Kocaeli Üniversitesi)	Prof. Dr. Yılmaz KURT (Ankara Üniversitesi)	Dr. Öğr. Üyesi Şahin KILIÇ (Trakya Üniversitesi)
Prof. Dr. İhsan GÜNEŞ (Anadolu Üniversitesi)	Prof. Dr. Yüksel ÇELİK (Marmara Üniversitesi)	Dr. Çağfer GÜLER (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. İlhami YURDAKUL (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)	Doç. Dr. Burhan SAYILIR (Anadolu Üniversitesi)	Dr. Can AVCI (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. İzzet ÖZTOPRAK (Ankara Üniversitesi)	Doç. Dr. Erdoğan KELEŞ (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi)	Dr. Ian MCGIBBON (Yeni Zelanda Kültürve Miras Bakanlığı)
Prof. Dr. Jay WINTER (Yale Üniversitesi)	Doç. Dr. Erkan KONYAR (İstanbul Üniversitesi)	Dr. Mehmet KURU (Sabancı Üniversitesi)
Prof. Dr. Keir REEVERS (Monash Üniversitesi)	Doç. Dr. Fatih SANCAKTAR (İstanbul Üniversitesi)	Dr. Seyit ÖZKUTLU (Yakın Doğu Üniversitesi)
Prof. Dr. Kemal ARI (Dokuz Eylül Üniversitesi)	Doç. Dr. Fatih SANCAKTAR (İstanbul Üniversitesi)	
Prof. Dr. Machiel KIEL (Hollanda Araştırma Enstitüsü)	Doç. Dr. Funda Selçuk ŞİRİN (Kocaeli Üniversitesi)	
	Doç. Dr. Gültekin YILDIZ (İstanbul Üniversitesi)	
	Doç. Dr. Güneş ŞAHİN	

Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı

29. Sayı (Ekim 2020) Hakemleri

Prof. Dr. Ali Osman UYSAL
Prof. Dr. Ayşe ÇAYLAK TÜRKER
Prof. Dr. Bilgin AYDIN
Prof. Dr. Emine ERDOĞAN ÖZÜNLÜ
Prof. Dr. Fatih YEŞİL
Prof. Dr. Gülgün KÖROĞLU
Prof. Dr. Mefail HIZLI
Prof. Dr. Mesut UYAR
Prof. Dr. Neslihan DURAK
Doç. Dr. Dilek KANTAR
Doç. Dr. Hayrettin İhsan ERKOÇ
Doç. Dr. İbrahim ERDAL
Doç. Dr. Mikail ACIPINAR
Doç. Dr. Sema GÜNDÜZ KÜSKÜ
Dr. Öğr. Üyesi Barış BORLAT
Dr. Öğr. Üyesi Burak Gani EROL
Dr. Öğr. Üyesi Cengiz PARLAK
Dr. Öğr. Üyesi Onur USTA
Dr. Öğr. Üyesi Özlem TÜRE ABACI
Dr. Öğr. Üyesi Şahin KILIÇ

ÇANAKKALE ARAŞTIRMALARI TÜRK YILLIĞI

The Turkish Yearbook of Çanakkale Studies

Yıl / Year **17**

Sayı / Number **29**

Güz / Autumn **2020**

İÇİNDEKİLER/CONTENTS

Yavuz Selim ÇELOĞLU

Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesinin Lojistik Organizasyonu:

3. Menzil Müfettişliği 7-33

Sıla ŞENLEN GÜVENÇ

“A Foe to All Christians”: The Notorious English Corsair Captain and Ottoman

Reis John Ward in Early Seventeenth Century English Literature 35-54

Erkan ATAK & Yusuf ACIOĞLU

Kocaeli'ndeki Osmanlı Dönemi Taş Köprüler 55-86

Kadir ARSLANBOĞA

1737 Tarihli (Biga) Deprem ve Yaraların Sarılması: Hadımzade Ahmet Ağa'nın

Bayramiç ile Bozcaada'daki Vakıfları 87-125

Murat KARATAŞ

Askeri Tarih Kaynağı Olarak Harp Cerideleri (Çanakkale Muharebeleri Örneği) 127-157

Bilal KOÇ

Delhi Türk Sultanlığı'nda Devlet Yönetimi Anlayışı (1206-1320) 159-211

Murat ÇELİK

Osmanlı Kudüs'ündeki Kütüphaneler 213-239

Burhan SAYILIR

Çanakkale Muharebeleri'nde 25. Piyade Alayı'nın Faaliyetleri ve

Bir Bölük Komutanı'nın Not Defteri Üzerine Kısa Bir Değerlendirme 241-264

Muhammet Talha ÖZBEY

Venedik'te Bir Denizci: Rodoslu Michael ve Eseri 265-282

Zeynep Sencan ALTINOLUK

Byzantine Lead Seals Issued by State Officials in Ödemiş Archaeological Museum 283-299

Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesinin Lojistik Organizasyonu: 3. Menzil Müfettişliği

Yavuz Selim ÇELOĞLU*

Özet

Tarihin her döneminde orduların lojistik ihtiyaçlarının yeterince karşılanması ve bütünleme hizmetlerinin sorunsuz bir şekilde yürütülmesi harplerin gidişatına doğrudan tesir etmiştir. Bu durum, I. Dünya Savaşı gibi ordu mevcudunun milyonlara ulaştığı ve lojistik ihtiyaçların çoğalıp farklılaştığı bir dönemde daha da önem kazanmıştır. Çağın gereksinimlerine uygun olarak modern bir geri hizmet sistemi kurmayı amaçlayan Osmanlı Devleti, Balkan Savaşları öncesinde Alman lojistik sistemini esas alarak yeni bir geri hizmet organizasyonu oluşturmaya çalışmıştır. Menzil Teşkilatı adı verilen bu yeni sistem, ilk olarak Balkan Savaşları'nda uygulamaya konulmuş; ancak, sistemin işleyiş ve uygulanışına vakıf yeterli personel bulunmadığından menzil sistemi bu ilk sınavında başarısız olmuştur.

I. Dünya Savaşının başlamasıyla Menzil Teşkilatı, yürürlükte bulunan 1911 tarihli Menzil Nizamnamesine göre yeniden ihdas edilmiştir. Böylece her ordunun her türlü lojistik ihtiyacı, ordu harekât alanının hemen gerisinde teşkil edilen Menzil Müfettişliklerince karşılanmıştır.

Bu çalışma, Doğu cephesinde Ruslara karşı mücadele eden 3. Ordunun bütünleme faaliyetlerini gerçekleştiren 3. Menzil Müfettişliğinin kuruluşu, idari yapısı ve işleyişini konu edinmiştir. Çalışmanın konusu, harbin başlangıcından 18 Aralık 1917 tarihli Erzincan Mukavelenamesinin imzalanmasına kadar geçen süre ile sınırlandırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: I. Dünya Savaşı, Osmanlı Devleti, Doğu Cephesi, 3. Ordu, 3. Menzil Müfettişliği

1 * Dr., Bingöl Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ys_celoglu@hotmail.com, ORCID 0000-0002-7962-2982.

THE LOGISTICS ORGANIZATION ON THE EASTERN FRONT OF CORLD WAR I: THE 3RD MENZIL MUFETTISLIK

Abstract

In every period of history, meeting the logistical needs of armies adequately and providing smooth resupply services directly has influenced the course of wars. It became even more important during World War I, when the number of soldiers reached into the millions and their logistical needs increased and varied. Aspiring to establish a modern support service system in accordance with the requirements of the period, the Ottoman Empire tried to form a new organization based on the German logistics system before the Balkan Wars, and introduced this new system, called the Menzil Organization, during that conflict. However, because there were not enough personnel who knew how it should be run and implemented, the Menzil system failed in this first attempt.

Upon the outbreak of the First World War, the Menzil Organization was re-established based on the 1911 Menzil Regulation. Thus, the logistical needs of each army were met by the Menzil Müfettişliks (Command Support Staff Organizations), which were organized just behind the area of military operations.

This study discusses the establishment, administrative structure, and running of the Menzil Müfettişlik that maintained resupply services for the 3rd Army, which fought against the Russians on the Eastern Front. The study is limited to the period between the beginning of the war and December 18, 1917, when the Erzincan Contract was signed.

Keywords: World War I, Ottoman Empire, 3rd Army, 3rd Menzil Müfettişlik

Giriş

Osmanlı Devleti, kuruluşundan itibaren oluşturduğu güçlü ordu yapısı ile sınırlarını her geçen gün daha da genişletmiştir. Osmanlı ordusunun bu başarısında, sefer süresince ordunun etkin bir geri hizmet sistemi ile desteklenmesinin önemi büyüktür. Nitekim Osmanlı Devleti, oluşturduğu lojistik sistem sayesinde, ordunun geri hizmet ve bütünleme faaliyetlerini uzun yıllar başarılı bir şekilde yürüttüğü gibi bu hususta çağdaşlarına öncülük etmiştir.² Ancak zamanla devletin hemen hemen her kurumunda başlayan bozulma, ordu lojistiğine de sirayet ettiğinden Osmanlı ordusu, muharebe etkinliğini yitirmeye başlamıştır. Bu duruma çare bulmak amacıyla askeri alanda birçok ıslahat yaparak ordu teşkilatı ve geri hizmet sistemi modern bir yapıya dönüştürülmeye çalışılmıştır.

20. asrın başlarında, Alman lojistik sistemi örnek alınarak oluşturulan Rumi 1327 tarihli (Miladi: 1911-1912) Menzil Nizamnamesi³ ile Osmanlı ordusu, Menzil Teşkilatı adı altında Avrupa tarzı modern bir sefer organizasyonuna kavuşturuldu. Ancak bu teşkilat Balkan Savaşları'nda başarılı bir sınav veremedi. Cephe hattında iâşe başta olmak üzere her türlü lojistik ihtiyaçtan mahrum kalan Türk ordusu, küçük Balkan Devletleri karşısında bir varlık gösteremeyerek büyük bir hezimetle uğradı.⁴

I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Menzil Teşkilatı yeniden ihdas edildi. Bu amaçla ilk olarak 5 Ağustos 1914 tarihinde Menzil Genel Müfettişliği teşkil edildi. Daha sonra 13 Ağustos 1914'te 1. Menzil Müfettişliği, 2 Eylül 1914'te 3. Menzil Müfettişliği, 28 Ekim 1914'te 4. Menzil Müfettişliği, 26 Kasım 1914'te 2. Menzil Müfettişliği ve 27 Mart 1915'te de 5. Menzil Müfettişliği ihdas edildi.⁵

1. Üçüncü Menzil Müfettişliğinin Kuruluşu ve Hizmet Sahasının Belirlenmesi

Seferberliğin ilanından itibaren her ordunun lojistik ve bütünleme hizmetlerini yürütmek amacıyla seferberliğinin ilanından itibaren menzil müfettişlikleri ihdas edildi. Bu müfettişlikler sayesinde ordunun gıda, sağlık, cephane ve mühimmat

2 Ömer İşbilir, XVII. Yüzyıl Başlarında Şark Seferlerinin İaşe, İkmal ve Lojistik Meseleleri, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1996, s. 5; Mevlüt Karagöz, "Osmanlı Sefer Organizasyonlarında ve Birinci Dünya Savaşında Menzil Hizmetleri", Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları, 35/2019, s. 28.

3 Menzil Hidemâti Nizamnamesi, Matbaa-i Askeriye-Süleymaniye, 1327.

4 Tüccarzâde İbrahim Hilmi, Balkan Harbi'ni Niçin Kaybettik? (Yay. Haz: Mecit Yıldız & Hamdi Akyol), İz Yayıncılık, İstanbul, 2012, s. 10.

5 ATASE, BDH, Kls. 3055, Dos. H1, Fih. 1-1; Muzaffer, "Harbi Umumide Menzilsicilik", Mecmua-i Askeriye, c. 1, S. 11, 1 Şubat 1336, (1 Şubat 1920) s. 411; Genelkurmay başkanlığı, Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik, X. c., Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1985, s. 783-784; Mustafa Şahin, "Çanakkale Cephesi'ndeki Türk Ordusunun Menzil Teşkilatı ve Askeri Ulaştırma Hizmetleri", Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı Dergisi, Yıl 13, S. 18, Bahar 2015, s. 278.

gibi her türlü ihtiyacı ordu harekât bölgesine ulaştırılırken; ordu harekât bölgesinde bulunan hasta, yaralı, esir veya atıl durumdaki her türlü malzeme geriye nakledilirdi.⁶

Umumiyetle bağlı buldukları ordunun numarası ile adlandırılan⁷ bu müfettişliklerin faaliyetlerini gerçekleştirebilmesi için kendilerine belirli bir bölge tahsis edilirdi. Ordu harekât mıntikasının geri hattından itibaren oluşturulan menzil bölgesinin sınırları, ordunun ihtiyaçları ve bölgedeki kaynakların durumu göz önünde bulundurularak Genelkurmay Başkanlığı (Erkânı Harbiye-i Umumiye) tarafından belirlenirdi.⁸

3. Menzil Müfettişliği'nin kurulmasıyla birlikte hizmet sahası belirlendi. Buna göre Rize, İspir, Hasankale, Mescitli, Hınıs, Tutak, Erciş, Van, Başkale ve Şemdinan (Şemdinli) hattı ordu harekât mıntikası ile menzil hududu ara hattı olarak belirlendi. Van, Bitlis, Musul, Diyarbakir, Elâziz ve Trabzon vilayetleri mülki idare sınırları ise menzil hududunun geri hududunu oluşturuyordu. Dolayısıyla İspir, Bayburt, Tercan, Hınıs, Kiğı kaza hududuyla Erzurum, Bitlis, Harput, Diyarbakır, Musul, Van ve Musul vilayet hududunu kapsayan bölge menzil hududunun sınırları içinde bulunuyordu.⁹ (Bkz. Ek 1.)

3. Menzil Müfettişliğinin bu denli geniş bir bölgede hizmetlerini etkin bir şekilde yürütmesi mümkün olmadığından 3. Menzil Müfettişliğinin sınırları daraltıldı.¹⁰ Böylece Karsik (Yellitepe), Karagöbek, Deliler (Yığıtpınarı), Hasankale (Pasinler), Ketvan (Yastıktepe) ve Mescitli hatları dâhil olmak üzere bu hattın gerisinde bulunan

6 Menzil Hududu Hidemâtı Hakkında Talimat, Matbaa-i Askeriye, İstanbul, 1331, s. 2.

7 Menzil Müfettişlikleri umumiyetle bağlı buldukları ordunun numarası ile adlandırılmalarına rağmen Birinci Dünya Savaşı'nda Halep ve Fırat Menzil Müfettişliği gibi buldukları bölgenin adı ile anılan menzil müfettişlikleri de teşkil edilmiştir.

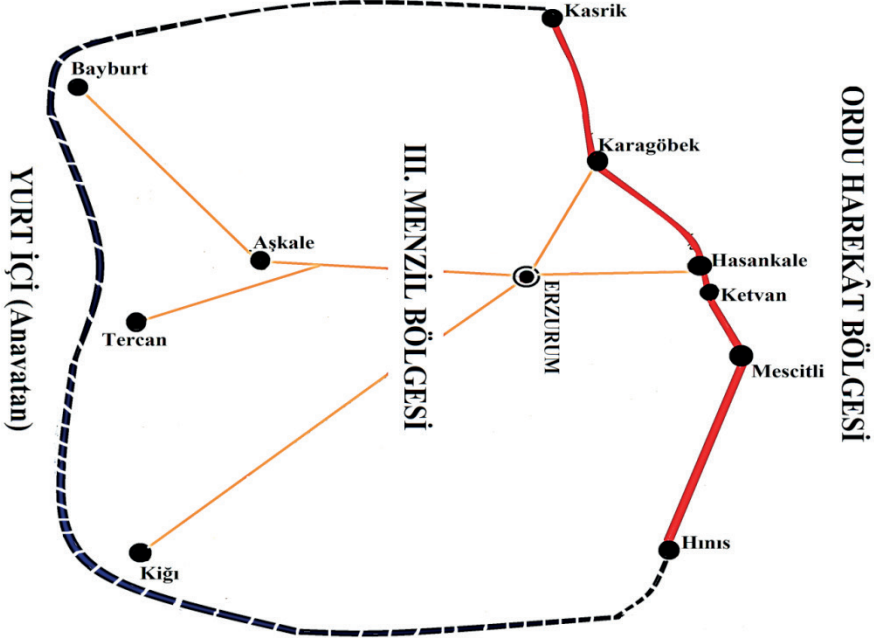
8 Osmanlı Devleti, oluşturduğu bu yeni menzil sistemine göre, ülke toprakları ordu harekât bölgesi, menzil bölgesi ve anavatan olmak üzere üç bölgeye ayırdı. Ordu harekât alanının hemen gerisinden başlayarak yurtiçiye veya mülki idaresi düzenlenerek bir valinin emrine verilmiş olan düşman topraklarına kadar uzanan bölge menzil bölgesi olarak belirlenirdi. Böylece Menzil Müfettişlikleri ordunun insan, iaşe, hayvan vb. lojistik her türlü ihtiyacını öncelikle bu bölgeden karşılayarak ordu harekât bölgesine sevk ederlerdi. Orduların menzil sınırları sabit olmayıp orduların harekâtına bağlı olarak kısmen veya tamamen değişebilirdi. Özellikle ordunun geriye çekilmesi veya ileri harekâtı ile menzil sınırlarının değişmesi zorunlu hale gelirdi. Ordu harekât alanı değişmediği halde ordunun ihtiyaçları göz önünde bulundurularak menzil sınırlarında değişiklik yapılabilirdi. Başlangıçta menzil müfettişliklerinin sınırları ile menzil sınırları içinde oluşturulacak hatlar ve menzil bölgesinde kurulacak hizmet birimleri Genelkurmay Başkanlığı (Erkânı Harbiye-i Umumiye) tarafından belirlenirdi. Ancak askeri harekâtın başlamasıyla ordu harekât alanı ile menzil ön hattı arasındaki ara hat Ordu kumandanlığı tarafından belirlenirken menzil bölgesinin yan veya geri sınırlarında yapılacak değişiklikler Menzil Genel Müfettişliğinin uhdesinde bulunurdu. Geniş bilgi için bkz. Yavuz Selim Çeloğlu, Çanakkale Cephesi'nde Askeri Nakliye Hizmetleri: Beşinci Ordu Menzil Teşkilatı, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Elazığ, 2018, s. 20-23.

9 ATASE, BDH, Kls. 3055, Dos. H1, Fih. 1, 1-1a, 1-10a.

10 Menzil sınırlarının dar tutulması bölgedeki kaynakların yetersiz olma ihtimalini doğurduğu gibi sınırların çok geniş olması da menzil hizmetlerinin idari işleyişine gereğinden fazla yük getirebilirdi. Dolayısıyla menzil mıntikalarının çok dar veya geniş tutmamaya özen gösterilirdi. Muzaffer, Harb-i Umumiden Alınan Bazı Malumat ve Tecârübden Seferber Ordularda ve Menzillerde Geri Hidemât Rehberi, s. 38-39.

Hınıs-Kiğı-Tercan ve Bayburt kazalarının idari sınırlarını kapsayan bölge 3. Menzil mıntıkası olarak belirlendi.¹¹

Harita 1. 3. Menzil Mıntıkası Sınırları

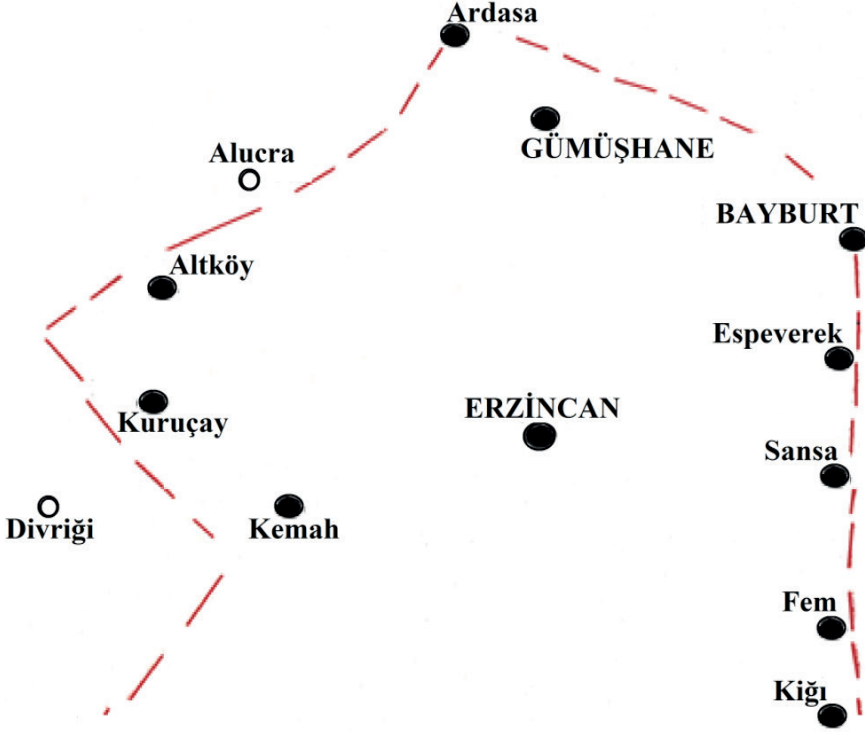
(Kaynak: ATASE, BDH, Kls. 2407, Dos.1, Fih. 3)

16 Şubat 1916'da başlattıkları ileri harekâtı neticesinde Erzurum, Rize, İspir ve Muş'u alan Ruslar, nisan ayında ise Trabzon'u işgal ettiler. Türk ordusunun Bayburt (Kop) hattına çekilmesiyle 3. Menzilin mıntıkası da Ardasa-Gümüşhane-Bayburt-Sansa-Kiğı'dan (dâhil) hattı ile Altköy-Kuruçay-Kemah (dâhil) arasındaki oldukça dar bir bölgede yeniden tertiplendi.¹²

11 ATASE, BDH, Kls. 2407, Dos. 1, Fih. 3; ATASE, BDH, Kls. 1129, Dos. 29, Fih. 10, 10-2; ATASE, BDH, Kls. 3055, Dos. H10, Fih. 5-31; ATASE, BDH, Kls. 3055, Dos. H11, Fih. 6.

12 ATASE, BDH, Kls. 1131, Dos. 39, Fih. 1-3.

Harita 2. 24 Mayıs 1916 Tarihinde 3. Menzil Müfettişliği Sınırları

(Kaynak: ATASE, BDH, Kls. 1131, Dos. 39, Fih. 13)

16 Temmuz 1916'da Bayburt'un ve 29 Temmuz 1916'da da Erzincan'ın kaybedilmesiyle de 3. Menzil Müfettişliğinin sınırı da Erzincan'ın batısından itibaren yeniden düzenlendi.¹³ Bu yeni düzenleme ile Balcana (Altınçevre), Karul (Boğazköy), Çobanlı, Aşağı Köst (Aşağı Yıldızören) ve Nezgeb (Çiğdemli) batısından başlayarak Ayancık (Sinop), Boyabad, İskilip, Sungurlu, Yozgat, Boğazlıyan ve Ulukışla'yı içine alan bölge 3. Menzil bölgesi olarak belirlendi.¹⁴ Böylece 3. Menzil bölgesi batıda 1. Menzil bölgesi ile güneyde ise 2. ve 4. Menzil bölgeleri ile sınırdaş oldu.¹⁵ (Bkz. Ek 2)

13 1915 Nisanından itibaren Çorlu'da bulunan 2. Ordu'nun Ahmet İzzet Paşa kumandasında dört kolordu halinde tertiplenerek 3. Ordunun güneyinde bulunan Kiğı-Muş-Van Gölü hattına intikal ettirilmesiyle 3. Menzil bölgesinin güneyinde kalan bölge 2. Menzil Müfettişliği dâhil edildi. Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik, X. c., s. 314; Alman Yarbay Guze, Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler, (Yay. Haz. Alev Keskin), Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yay., Ankara, 2007, s. 83.

14 ATASE, BDH, Kls. 1138, Dos. 69, Fih. 1-37, 1-52, 1-53, 1-57, 1-67, 1-69.

15 ATASE, BDH, Kls. 1139, Dos. 74, Fih. 11.

2. Menzil Teşkilatının İdari Yapısı ve İşleyişi

Menzil Müfettişliklerinin kuruluşuna karar verildikten sonra menzil karargâhındaki hizmetlerin yürütülmesi amacıyla öncelikle menzil idare heyeti teşekkül ettirilmeye başlandı. Bu amaçla ilk olarak 28 Ağustos 1914 tarihinde 3. Menzil Müfettişliğine vekil olarak tayin edilen Miralay Ahmet Refik Bey¹⁶ ve menzil idaresinde görev alacak heyet İstanbul'dan denizyoluyla Trabzon'a ve buradan da Erzincan'a hareket etti. Büyük oranda 10. Kolordu personelinden de faydalanılarak oluşturulan Menzil İdare Heyeti 2 Eylül 1914 tarihinde Menzil Merkez Karargâhı olarak belirlenen Erzincan'da fiilen göreve başladı.¹⁷

Menzil Merkez Karargâhında ilk olarak 8 şube ile Menzil Posta Müdüriyeti ve Menzil Telgraf Müdüriyeti oluşturuldu. Kaimakam Ali Rıza Bey uhdesinde Birinci Şube, Mülazım-ı evvel Ali Rıza Efendi uhdesinde İkinci Şube, Binbaşı Cemal Efendi uhdesinde Üçüncü Şube, Binbaşı İbrahim Bey uhdesinde Dördüncü Şube, Sertabib Binbaşı Saadeddin Bey uhdesinde Beşinci Şube, Serbaytar Binbaşı Ali Rıza Bey uhdesinde Altıncı Şube, Kolağası Hamdi Bey uhdesinde Yedinci Şube, Yüzbaşı Ahmet Naci Efendi uhdesinde Sekizinci Şube, Fuad Efendi (sivil) uhdesinde Menzil Posta Müdüriyeti, Refet Efendi (sivil) uhdesinde olmak üzere Menzil Telgraf Müdüriyeti teşekkül ettirildi.¹⁸

3. Menzil Merkez Karargâhının teşekkülüyle birlikte menzil bünyesinde görev alacak taşra hizmet birimleri de ihdas edildi. Menzil Müfettişlikleri, sorumluluk bölgelerindeki hizmetlerin yürütülmesini sağlamak amacıyla gerek lojistik kaynaklar gerekse ulaşım açısından önemli görülen mevkilerde Menzil Nokta Kumandanlıkları oluşturuldu. Her nokta emrine belirli bir bölge tahsis edilir. Bu bölge, Menzil Nokta Kumandanlığı Mıntıkası olarak adlandırılırdı. Nokta Kumandanlıkları Ordunun her türlü lojistik ihtiyacını kendisine ayrılan bölgelerden temin ederek bunları orduya ulaştırmak ve Menzil Noktaları üzerinden gelip geçen nakliye kolları, ordu ve geri hizmet personelinin beslenme, barınma, sağlık, istirahat vb. ihtiyaçları nokta kumandanlıkları vasıtasıyla temin edilirdi. Bu hizmetlerin karşılanabilmesi için

16 3. Menzil Müfettişliği görevine daha sonra Miralay Nihat Bey, Mirliva Ahmet Avni Paşa, Miralay Fuad Ziya Bey, Miralay Muhiddin Bey ve Nurettin Paşa atanmıştır. ATASE, BDH, Kls. 3055, Dos. H2, Fih. 2-3, 2-4, 25, ATASE, BDH, Kls. 3055, Dos. H6, Fih. 1; ATASE, BDH, Kls. 74, Dos. 376, Fih. 1-85; Kur. Alb. Aziz Samih (İlter), Birinci Dünya Savaşında Kafkas Cephesi Hatıraları, (Yay. Haz: Zekeriya Türkmen-Elmas Çelik), Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2007, s. 9, 31, 98-99.

17 Menzil merkez karargâhı mümkün mertebe ordu karargâhına yakınında tesis edilirdi. Menzil Hidemâti Nizamnamesi, s. 26-27. Muzaffer, Harb-i Umumiden Alınan Bazı Malumat ve Tecarübden Seferber Ordularda ve Menzillerde Geri Hidemât Rehberi, s. 39; ATASE, BDH, Kls. 3055, Dos.H1, Fih. 1.

18 Ordu içinde Posta ve Telgraf hizmetlerini yürütebilecek donanıma sahip personel bulunmadığından Birinci Dünya Savaşı'nda Menzil Posta ve Telgraf Müdürleri sivillerden seçilirdi. ATASE, BDH, Kls. 2817, Dos. 53, Fih. 1, 1-1; Muzaffer, "Harbi Umumide Menzilcilik", s. 413.

Nokta Kumandanlıklarının bünyesinde ambarlar, imalathaneler, aşhane, misafirhane, ecza depoları vb. müesseseler oluşturulurdu.¹⁹

İlk olarak 2 Eylül 1914 tarihinde 9., 10. ve 13. Kolorduların personel ve teçhizat desteğiyle ilk olarak Kaimakam Kadri Bey uhdesinde Trabzon Nokta Kumandanlığı, Kaimakam Kamil Bey uhdesinde Bayburt Nokta Kumandanlığı, Binbaşı Refik Bey uhdesinde Erzincan Nokta Kumandanlığı, Kaimakam Hayri Bey uhdesinde Kelkit Nokta Kumandanlığı olmak üzere 4 Menzil Nokta Kumandanlığı teşkil edildi.²⁰ Bununla birlikte Kelkit'de 1 Menzil Araba ve Bargir Deposu, 5'i Erzincan'da ve 5'i de Kelkit'de olmak üzere 10 Menzil Nakliye Kolu, 1'i Erzincan'da ve 1'i de Kelkit'de olmak üzere 2 menzil ambar heyeti, Trabzon'da 1 İskele Kumandanlığı, Erzincan'da 1 Seyyar Jandarma Taburu, Trabzon'da 1 Hamal Bölüğü ile 1 Kayıkçı Bölüğü teşkil edildi.²¹

Kısa süre içinde menzil nokta kumandanlıklarının sayıları arttırıldığı gibi sorumluluk bölgeleri de yeniden düzenlendi. Böylece Trabzon'dan Gümüşhane'ye kadar olan hat, Ferik Neşet Paşa kumandasında Trabzon Nokta Kumandanlığı, Gümüşhane'den Bayburt'a kadar olan hat Kaimakam Bekir Sadık Bey kumandasında Gümüşhane Nokta Kumandanlığı, Bayburt'tan Kop'a kadar olan hat Kaimakam Kamil Bey kumandasında Bayburt Nokta Kumandanlığı, Kop'tan Erzurum'a kadar olan hat Yüzbaşı Ahmet Nutki Bey kumandasında Kop Nokta Kumandanlığı, Aşkale'den Erzurum'a kadar olan hat ise Kaimakam Abdurrahman Bey kumandasında Aşkale Nokta Kumandanlığı, Erzincan'dan Tercan'a kadar olan hat, Kaimakam Mehmed Bey kumandasında Erzincan Nokta Kumandanlığı, Tercan'dan Erzurum hattına kadar olan hat ise Kaimakam Salim Bey kumandasında Tercan Nokta Kumandanlığı, Hınıs'tan Hasankale'ye olan hat Kaimakam Şükrü Bey kumandasında Hınıs Nokta Kumandanlığı, Hasankale'den Erzurum'a kadar olan hat Kaimakam Tevfik Bey kumandasında Hasankale Nokta Kumandanlığı, Tortum'dan Erzurum arasındaki hat üzerinde ise Binbaşı Mehmet Arif Bey kumandasında Tortum Nokta Kumandanlığı teşkil edildi.²²

Zamanla bu Nokta Kumandanlıklarının sayısı daha arttırılarak 14'e çıkarıldı. Daha sonra Erzurum, Trabzon, Bayburt, Hınıs, Hasankale (Pasinler), Aşkale, Kop, Bitlis, Siirt, Cizre, Diyarbakır, Musul, Palu, Eğin, Erzincan, Mamahatun (Tercan), Sivas,

---

19 Menzil Nokta Kumandanlıkları kendi aralarında Birinci ve İkinci Sınıf Nokta Kumandanlıkları olarak ayrılırdı. Bünyesinde daha fazla hizmet birimi ve müessese bulunan Nokta Kumandanlıkları, Birinci Sınıf Nokta Kumandanlıkları olarak belirlenirdi. Menzil Müessesatı Hakkında Tarifât, s. 4-5; Muzaffer, Harb-i Umumiden Alınan Bazı Malumat ve Tecarübden Seferber Ordularda ve Menzillerde Geri Hidemat Rehberi, s. 45, 56.

20 ATASE, BDH, Kls. 3055, Dos. H1, Fih. 1, 1-1.

21 ATASE, BDH, Kls. 3055, Dos. H1, Fih. 1- 1.

22 ATASE, BDH, Kls. 2817, Dos. 53, Fih. 1-2.

Karahisar (Şebinkarahisar) ve Gümüşhane gibi Menzil sınırları içinde yer alan hemen hemen her yerleşim noktasında bir Menzil Nokta Kumandanlığı oluşturuldu.²³

Rusların ileri hareketi neticesinde 3. Ordunun Kemah Boğazı-Çardaklı-Harşit Deresi batısına çekilmesiyle 3. Menzil görev sahası yeniden düzenlendi. Özellikle 1916 yılı sonlarına doğru Ruslarla gayri resmi bir çatışmazlık döneminin başlamasıyla menzil müfettişliği bu yeni hizmet sahasında yeniden teşkilatlanmaya başladı. Öncelikle Erzurum'un kaybedilmesiyle Erzincan'a alınan Menzil Merkez Karargâhı buradan da Suşehri'ne nakledildi.²⁴ Bununla birlikte önemli Ulukışla, Kayseri, Kangal, Divriği, Nezgeb, Zara, Sivas, Amasya, Merzifon, Havza, Niksar, Reşadiye, Ordu, Samsun ve Sinop başta olmak üzere birçok mevkide Menzil Nokta Kumandanlıkları oluşturuldu.²⁵

Menzil Nokta Kumandanlıklarından tasarruf etmek amacıyla Menzil Noktaları arasında bir günlük yürüyüş mesafesinde Menzil Konakları oluşturuldu.²⁶ Menzil Nokta Kumandanlıklarının küçük bir numunesini teşkil eden bu konaklarda, nakliye kolları başta olmak üzere konaklara ulaşanların günlük beslenme ve barınma ihtiyacı giderilirdi. Bir Konak Kumandanı tarafından idare edilen bu Konaklar, kendisine en yakın Nokta Kumandanlığına bağlı olarak faaliyetlerini yürütürdü.²⁷

Menzil bünyesinde Konak ve Nokta Kumandanlıklarının sayılarının artmasıyla, Hat Kumandanlıkları oluşturularak belirli hatlar üzerinde yer alan Konak ve Nokta Kumandanlıklar bu Hat Kumandanlıklarının emrine verildi. Böylece Noktalar üzerindeki hizmetler tek elden daha etkin şekilde yürütülmesi sağlandı.²⁸ Bu amaçla Şarkışla-Kangal-Divriği-Ümraniye hattı üzerinde yer alan Nokta ve Konaklar Kumandanlıkları merkezi Kangal'da bulunan Birinci Menzil Hat Kumandanlığı emrine; Zara-Ümraniye-Altköy, Zara-Suşehri-Altköy hattı ile Suşehri-Karayakup hatları merkezi Zara'da bulunan İkinci Menzil Hat Kumandanlığı emrine; Kavak-Havza-Merzifon, Amasya-Tokat-Niksar-Reşadiye-Koyulhisar-Karahisar-Alucra

23 ATASE, BDH, Kls. 3055, Dos. H10, Fih. 5-53; Tevfik Salim (Mütekeid Doktor Tümğ.), "Büyük Harpte Kafkas Cephesindeki Sıhhi Vaziyete Dair Bir Tetkik", Askeri Mecmua, s. 489.

24 ATASE, BDH, Kls. 1131, Dos. 39, Fih. 1-17, 1-25; Fevzi Çakmak (Mareşal), Birinci Dünya Savaşında Doğu Cephesi, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2005, s. 306.

25 Menzil Noktaları birbirlerine yaklaşık birer günlük mesafede (20-30 km) tesis edilirdi. Menzil Hududu Hidemâti Hakkında Talimat, s. 2-3. ATASE, BDH, Kls. 1138, Dos. 69, Fih. 1-69.

26 Menzil noktalarının birbirine 20-30 km. uzaklıkta bulunurdu. 3. Menzil Bünyesinde yer alan bazı Konak ve Nokta Kumandanlıkları ile bunlar arasındaki mesafe Ek. 3'te verilmiştir. ATASE Arşivi, BDH, Kls. 1135, Dos. 57, Fih. 4-3, 4-4, 4-5, 4-6; Menzil Hududu Hidemâti Hakkında Talimat, s. 2-3.

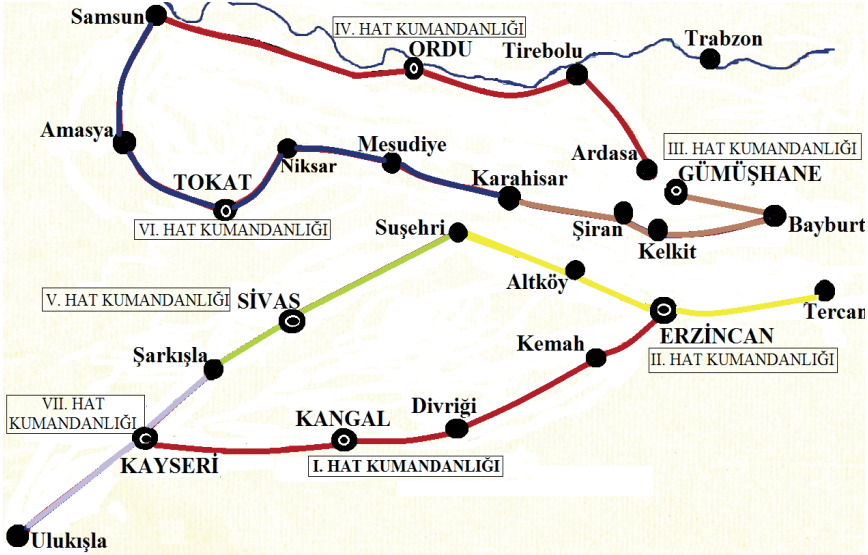
27 Muzaffer, Harb-i Umumiden Alınan Bazı Malumat ve Tecarübden Seferber Ordularda ve Menzillerde Geri Hidemât Rehberi, s. 48; Yusuf Alp mansû, "Birinci Dünya Savaşı Öncesi Menzil Teşkilatı ve İdari Faaliyetlerin Yürütülmesi Esasları", Askerî Tarih Bülteni Dergisi, C. 10, S. 19, Ağustos 1985, Gnkur. Basımevi, Ankara, 1985, s. 2.

28 Menzil bölgesinde yer alan önemli ulaşım yolları üzerinde hizmetlerin kolayca yürütülmesi amacıyla hat kumandanlıkları ihdas edilirdi. Geniş bilgi için bkz. Y. Selim Çeloğlu, a.g.e., s. 51.

hattı, Koyulhisar-Suşehri, Mesudiye-Koyulhisar hattı ile Zile-Tokat hattı merkezi Tokat'ta bulunan Üçüncü Hat Kumandanlığı emrine; Samsun-Kavak, Samsun-Çarşamba-Terme-Ünye-Fatsa-Ordu-Giresun hattı ile Giresun-Karahisar ve Ordu-Mesudiye hatları merkezi Ordu'da bulunan Dördüncü Hat Kumandanlığı emrine; Şarkışla-Sivas-Yenihan hattı ile Sivas-Zara hattı ise merkezi Sivas'ta bulunan Beşinci Menzil hat kumandanlığı emrine verildi.²⁹

Bu Hat Kumandanlıklarının sayıları zamanla yediye çıkarıldı. Bu yeni düzenleme göre göre; Kayseri-Kangal-Divriği-Kemah-Erzincan merkezi Kangal'da bulunan Birinci Menzil Hat Kumandanlığı emrine, Suşehri-Altköy-Erzincan-Tercan merkezi Erzincan'da bulunan İkinci Menzil Hat kumandanlığı emrine, Karahisar-Şiran-Kelkit-Bayburt-Gümüşhane merkezi Gümüşhane'de bulunan Üçüncü Menzil Hat kumandanlığı emrine, Samsun-Ordu-Giresun-Tirebolu-Ardasa hattı merkezi Ordu'da bulunan Dördüncü Menzil Hat Kumandanlığı emrine, Şarkışla-Sivas-Suşehri hattı merkezi Sivas'ta bulunan Beşinci Menzil Hat Kumandanlığı emrine, Samsun-Amasya-Tokat-Niksar-Mesudiye-Karahisar hattı merkezi Tokat'ta bulunan Altıncı Menzil Hat Kumandanlığı emrine ve Ulukışla-Kayseri-Şarkışla hattı ise merkezi Kayseri'de bulunan Yedinci Menzil Hat Kumandanlığı emrine verildi.³⁰

Harita 3: Menzil Hat Kumandanlıkları

(Kaynak: ATASE, BDH, Kls. 1131, Dos. 39, Fih. 1-11.)

29 ATASE, BDH, Kls. 1131, Dos. 39, Fih. 1-17; 1-21.

30 ATASE, BDH, Kls. 1131, Dos. 39, Fih. 1-11.

Hat kumandanlıklarının bünyesinde bulunan hizmet birimlerinin sayılarının her geçen gün artmasıyla Menzil Hat Kumandanlıkları, Menzil Mıntıka Müfettişliklerine dönüştürüldü.³¹ Böylece merkezi Kangal'da bulunan Birinci Menzil Mıntıka Müfettişliği, Sivas'ta, İkinci Menzil Mıntıka Müfettişliği, Niksar'da Üçüncü Menzil Mıntıka Müfettişliği, Ordu'da Dördüncü Menzil Mıntıka Müfettişliği, Amasya'da Altıncı Menzil Mıntıka Müfettişliği ve Kayseri'de Yedinci Menzil Mıntıka Müfettişliği olmak üzere 6 Menzil Mıntıka Müfettişliği teşkil edildi.³²

Everek (Develi, Tomarza, Aziziye (Pınarbaşı), Borandere, Karakuyu, Yarhisar, Mancılık, Kangal, Kabakçevliği, Höbek, Kırkgöz, Sincan, Ziniski (Akmeşe), Divriği, Tuğut (Ağılıcık), Zımara (Altıntaş), Tepte (Çilesiz), Nezgeb (Çiğdemli) üzerinden Vasili'ye (Boğaziçi) ulaşan menzil hattı Kaimakam Tevfik Bey uhdesindeki Birinci Menzil Mıntıka Müfettişliği emrine verildi. Bu ana Menzil hattını güneye ve kuzeye bağlayan râli yollar da mevcuttu. Nitekim Mancılık-Gürün-Darende yolu, Kangal-Alacahan ve Hekimhan yolu ile Tuğut-Eğün (Kemaliye) yolu Mıntıka Müfettişliğinin ana ikmal yolunu güneye bağladığı gibi Kangal'ı kuzeyde bulunan İkinci Menzil Hattını birbirine bağlayan Deliktaş ve Cedid-i Karahisar (Yeni Karahisar) ile Sincan-Zara menzil yolunun bir bölümü Birinci Menzil Mıntıkasının sınırları içinde bulunurdu.³³

Harita 4: Birinci Menzil Mıntıka Müfettişliği Sınırları

(Kaynak: ATASE, BDH, Kls. 1138, Dos. 69, Fih. 1-69)

Birinci Menzil Mıntıka Müfettişliği bünyesinde Everek, Aziziye, Kangal, Divriği ve Nezgeb'de Nokta kumandanlıkları³⁴ oluşturulurken Tomarza, Borandere,

31 Menzil bölgesinin genişlemesi ve menzile ait hizmetlerin çoğalması üzerine hizmetlerin daha hızlı ve kolay yürütülebilmesi için Menzil Mıntıka Müfettişlikleri teşkil edildi. Menzil Müfettişliklerinin adeta küçük bir numunesi şeklinde teşkil edilirdi. Menzil Müessesâtı Hakkında Târifat, s. 7.

32 3. Menzil bölgesi ve Menzil Mıntıka Müfettişliklerinin sınırlarını gösteren harita için bkz Ek. 1. ATASE, BDH, Kls. 1131, Dos. 39, Fih. 1-25, 1-27; ATASE, BDH, Kls. 1138, Dos. 69, Fih. 1-65.

33 ATASE, BDH, Kls. 1138, Dos. 69, Fih. 1-69.

34 Kangal ve Divriği'de Birinci Sınıf Nokta Kumandanlıkları diğer Nokta Kumandanlıkları ise İkinci Sınıf

Karakuyu, Yarhisar, Mancılık, Deliktaş, Y. Karahisar, Darende, Gürün, Alacahan, Kabakçevliği, Höbek, Kırkgöz, Sincan, Ziniski, Tuğut, Zımara ve Tepte'de Konak Kumandanlıkları teşkil edilmişti. Menzil hizmetlerini yürütülmesi amacıyla gerek Nokta gerekse Konak Kumandanlıkları bünyesinde çeşitli müesseseler teşkil edilmişti. Birinci Mıntıka Müfettişliği bünyesinde yer alan bu müesseseler ve buldukları mevkiiler tabloda verilmiştir.³⁵

Tablo 1. Birinci Mıntıka Müfettişliği Bünyesinde Bulunan Müesseseler

BİRİNCİ MENZİL MINTIKA MÜFETTİŞLİĞİ Menzil Mıntıka Müfettişi: Piyade Kaimakamı Tevkif Bey Menzil Mıntıka Merkezi: Kangal	
Nokta Kumandanlıkları	Kangal, Divriği, Develi, Aziziye, Nezgeb
Konak Kumandanlıkları	Tepte, Zımara, Tuğut, Ziniski, Sincan, Kırkgöz, Kabakçevliği, Alacahan, Deliktaş, Aşağıborandere, Karakuyu, Yarhisar, Mancılık, Cedidkarahisar, Höbek, Tepteköy
Erzak Ambarları	Aziziye, Kangal, Divriği, Nezgeb, Tomarza, Develi, Gürün, Darende
Cephane Ambarları	Kangal, Divriği, Nezgeb
İhtiyat Ambarı	Divriği
Mevaşi (Koyun)Deposu	Develi (Everek)
Menzil Hastanesi	Divriği (250 yataklı)
Tahhine Müfrezesi	Divriği
Sıhhiye İstasyonları	Develi, Yenikarahisar, Kangal, Alacahan, Deliktaş Kabakçevliği, Kırkgöz, Sincan, Ziniski, Tuğut, Zımara, Tepte, Nezgeb, Deliktaş, Höbek
Demir ve Nalburhane	Demirhane: Kangal Nalburhane: Kangal, Divriği
Müddehiri Umumiye	Kangal

Nokta Kumandanlıkları olarak teşkil edilmişlerdir.

35 ATASE, BDH, Kls. 1138, Dos. 69, Fih. 1-37, 1-45, 1-69, 1-72.

Erkân-ı Harp Binbaşısı Cemal Bey uhdesinde Sivas'ta³⁶ teşkil edilen İkinci Menzil Mıntıka Müfettişliği ise Şarkışla'dan başlayarak Guçuk (Güçük), Kayadibi, Çallı, Sivas, Gevre (Durulmuş), Koçhisar (Hafik), Yarhisar, Devekse (Ekinli), Zara, Çiftlik, Hacıyazı, Ümraniye, Parci (Toklucak), Gemecik, Alakilise (Akarsu) ve Altköy'e ulaşan ana ikmal hattını kapsıyordu. Bununla birlikte Sivas'tan itibaren Sükutluhan, Yıldızhan, Menteşe, Yenihan (Yıldızeli), Karakaya, Akdağmadeni, Köhne (Sorgun) ve Yozgat'a uzanan menzil hattı da bu Mıntıka Müfettişliğinin sınırları içinde yer alıyordu. Bu ana ikmal hattını güneyde yer alan Birinci Mıntıka Müfettişliğine bağlayan Kayadibi-Gazibey-Deliilyas menzil hattı ile Sivas-Tuzlahan-Ulaş ve Zara-Sincan yolunun bir bölümü bu mıntıka müfettişliğinin sınırları içinde bulunuyordu. Ayrıca Menzil ana ikmal hattını kuzeyde bulunan Üçüncü Mıntıka Müfettişliğine bağlayan Zara-Suşehri ve Sivas-Yıldızeli-Tokat hattı da yine bu Mıntıka Müfettişliğinin sorumluluğu altında bulunurdu.³⁷

Harita 5. İkinci Menzil Mıntıka Müfettişliği Sınırları

(Kaynak: ATASE, BDH, Kls. 1138, Dos. 69, Fih. 1-69)

İkinci Mıntıka Müfettişliği bünyesinde Şarkışla, Sivas, Zara, Koçhisar, Şerefiye (Karşıyaka), Ümraniye (İmranlı), Gemecik, Akdağmadeni ve Yenihan'da Nokta Kumandanlıkları oluşturulurken³⁸. Karakaya, Kayadibi, Menteşe, Yozgat, Deliilyas, Ulaş, Yarhisar ve Hacıyazı, Kurbağa, Değirmentaş'da da Konak Kumandanlıkları teşkil edilmişti. Bu Konak ve Nokta Kumandanlıkları bünyesinde birçok müessese oluşturuldu. İkinci Mıntıka Kumandanlığı bünyesinde teşkil edilen müesseseler ve buldukları mevkiller tabloda verilmiştir.³⁹

36 İkinci Mıntıka Müfettişliğini merkez karargâhı daha sonraları Zara'ya nakledilmiştir. ATASE, BDH, Kls. 1138, Dos. 69, Fih. 1-52.

37 ATASE, BDH, Kls. 1138, Dos. 69, Fih. 1-37, 1-69.

38 Sivas ve Zara Nokta Kumandanlıkları Birinci Sınıf Nokta Kumandanlığı diğer Nokta Kumandanlıkları ise İkinci Sınıf Nokta Kumandanlıkları olarak teşkil edilmişlerdi.

39 ATASE, BDH, Kls. 1138, Dos. 69, Fih. 1-37, 1-45, 1-72.

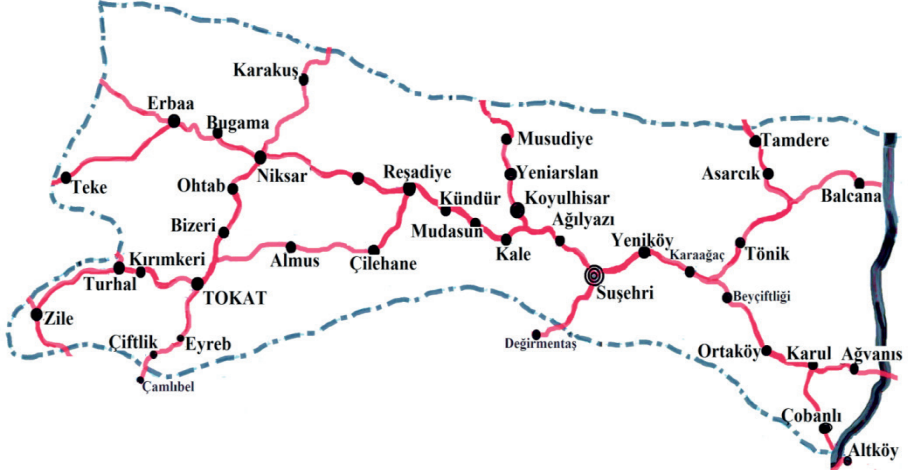
Tablo 2. İkinci Mıntıka Müfettişliği Binyesinde Bulunan Müesseseler

İKİNCİ MINTIKA MÜFETTİŞLİĞİ Menzil Mıntıka Müfettişi: Erkân-ı Harp Binbaşısı Cemal Bey Menzil Mıntıka Merkezi: Sivas	
Nokta Kumandanlıkları	Şarkışla, Sivas, Zara, Koçhisar, Şerefiye, Ümraniye, Gemecik, Akdağmadeni, Yenihan
Konak Kumandanlıkları	Karakaya, Kayadibi, Menteşe, Yozgat, Deliilyas, Ulaş, Yarhisar ve Hacıyazı, Kurbağa, Değirmentaş
Erzak Ambarları	Ümraniye, Zara, Şarkışla, Kayadibi, Sivas, Yenihan, Akdağmadeni
Teçhizat Ambarı	Ümraniye, Zara, Sivas, Şarkışla
Cephane Ambarı	Şarkışla, Ümraniye, Zara, Sivas, Şerefiye
Menzil Hastaneleri	Sivas, Koçhisar, Ümraniye, Şarkışla, Zara, Koçhisar (Toplam 5.700 yataklı)
Hayvan Hastanesi	Akdağmadeni
Sihhiye İstasyonları	Gemecik, Hacıyazı, Paçi (Toklucak), Çiftlik, Devekse, Arapça, Yarhisar, Gevre, Söğütlühan, Yıldızhan, Yenihan, Deliilyas, Guçuk, Gazibey, Kayadibi, Çallı, Tuzlahan
Müddehir Ambarı	Sivas
Tahniye Müfrezeleri	Zara, Sivas
Ekmeççi Müfrezesi	Ümraniye, Sivas
Araba Tamirhanesi	Zara, Sivas
Tüfek Tamirhanesi	Kızık (2 adet)
Demirhane	Zara, Sivas
Nalburhane	Zara, Sivas
Mevaşi (Koyun)Deposu	Şarkışla, Hacıyazı
Balıkçı Müfrezesi	Koçhisar
Kömür Madeni	Ulaş
Balıkçı Müfrezesi	Fazlı

Binbaşı Fehmi Bey uhdesinde olarak Şebinkarahisar'da teşkil edilen 3. Menzil Mıntıka Müfettişliği Balcana, Ağvanis ve Altköy'den başlayarak Erbaa, Teke, Turhal ve Zile arasında kalan bölgeyi kapsıyordu.⁴⁰

40 Koyulhisar ve Reşadiye'de 3. Menzil Mıntıka Müfettişliğinin merkez karargâhı olarak kullanılmıştır. ATA-SE, BDH, Kls. 1138, Dos. 69, Fih. 1-37, 1-52, 1-53, 1-69.

Harita 6: Üçüncü Menzil Mıntıka Müfettişliği Sınırları

(Kaynak: ATASE, BDH, Kls. 1138, Dos. 69, Fih. 1-69)

3. Menzil Mıntıka Müfettişliği bünyesinde ise Karahisar (Şebinkarahisar), Suşehri⁴¹, Niksar, Tokat, Erbaa, Turhal, Zile, Reşadiye, Çilehane, Mesudiye, Koyulhisar, Karaağaç, Tamdere, Balcana, Kazalapa, Fazlı, Ohtab, Almus, Çiftlik, Kırımkeri ve Bugama'da Nokta Kumandanlıkları teşkil edilmişti⁴². Ayrıca Belevi, Bugama, Kırımkeri, Ohtab, Bizeri, Fazlı, Kündür, Yeniarslan, Ağilyazı, Asarcık, Çobanlı, Ortaköy, Tamdere, Tönük, Ortaköy, Kala-i Zir ve Mudasan'da ise Konak Kumandanlıkları ihdas edilmişti.⁴³

Üçüncü Menzil Mıntıka Müfettişliği bünyesinde teşkil edilen müesseseler ve buldukları mevkiiler tabloda verilmiştir.⁴⁴

41 3. Menzil Müfettişliğinin merkez karargâhı Suşehri'nde bulunuyordu.

42 Şebinkarahisar, Suşehri, Reşadiye, Niksar ve Tokat'ta Birinci Sınıf Nokta Kumandanlıkları diğer Nokta Kumandanlıkları ise İkinci Sınıf Nokta Kumandanlıkları olarak teşkil edilmişlerdi.

43 ATASE, BDH, Kls. 1138, Dos. 69, Fih. 1-37, 1-45, 1-52, 1-53, 1-69.

44 ATASE, BDH, Kls. 1138, Dos. 69, Fih. 1-37, 1-45, 1-52, 1-53, 1-69.

Tablo 3: Üçüncü Mıntıka Müfettişliği Bünyesinde Bulunan Müesseseler

ÜÇÜNCÜ MENZİL MINTIKA MÜFETTİŞLİĞİ Menzil Mıntıka Müfettişi: Topçu Binbaşısı Fehmi Bey Menzil Mıntıka Merkezi: Koyulhisar	
Nokta Kumandanlığı	Karahisar (Şebinkarahisar), Niksar, Tokat, Erbaa, Turhal, Reşadiye, Çilehane, Mesudiye, Koyulhisar, Karaağaç, Tamdere, Balcana, Kazalapa, Fazlı, Ohtab, Almus, Çiftlik, Kırımkeri, Bugama
Konaklar	Tamdere, Tönük, Ortaköy, Kala-i zir, Mudasun, Belevi, Bugama, Kırımkeri, Ohtab, Bizeri, Fazlı, Kündür, Yeniarslan, Ağilyazı, Asarcık, Çobanlı, Ortaköy
Erzak Ambarları	Balcana, Tamdere, Karahisar, Asarcık, Karaağaç, Koyulhisar, Kala-i Zir, Mesudiye, Mudasun
Müddehir Ambarları	Tokat, Suşehri
Teçhizat Ambarları	Karahisar, Koyulhisar, Mesudiye, Niksar, Tokat
Cephane Ambarları	Suşehri, Karahisar (Şebinkarahisar), Könük
Menzil Hastaneleri	Suşehri, Koyulhisar, Mesudiye, Tokat, Niksar, Erbaa, Karahisar (Şebinkarahisar), Yeniköy (Toplam 3.850 yataklı)
Sıhhiye İstasyonları	Zile, Turhal, Kırımkeri, Bugama, Ohtab, Bizeri, Eyreb, Çiftlik, Kazalapa, Fazlı, Reşadiye, Balcana, Ağilyazı, Kala-i Zir, Mudasun, Kündür
Sıhhiye Depo Taburu	Tokat
Tahniye İdaresi	Ş. Karahisar, Suşehri, Tokat, Niksar
Ekmekçi Müfrezesi	Ş. Karahisar
Demirhane ve Nalburhane	Nalburhane: Tokat, Suşehri, Zile, Koyulhisar Demirhane: Suşehri, Niksar, Tokat, Zile, Koyulhisar
Debbağhane	Ş. Karahisar
Araba Bargir Deposu	Suşehri
Araba Tamirhanesi	Tokat
Balıkçı Müfrezesi	Niksar
Mevaşi (Koyun) Deposu	Mesudiye

Erkân-ı Harp Binbaşısı Ali Rıza Bey uhdesinde Ordu'da teşkil edilen Dördüncü Mıntıka Müfettişliği ise Giresun'un (Espiye) batısında başlayarak Sinop'a (Ayancık) kadar uzanan bölgeyi kapsıyordu.⁴⁵

Harita 7: Dördüncü Menzil Mıntıka Müfettişliği Sınırları

(Kaynak: ATASE, BDH, Kls. 1138, Dos. 69, Fih. 1-69)

Dördüncü Mıntıka Müfettişliği bünyesinde Samsun, Sinop, Ordu, Giresun, Terme, Bafra ve Ünye gibi önemli merkezlerde Nokta Kumandanlıkları⁴⁶ oluşturulduğu gibi Kulakkaya, Piraziz, Ulubey, Habsamana, Vona (Perşembe), Fatsa, Karakuş, Çarşamba, Üçanlar, Kavak, Alaçam, Ayancık, Çakallı, Gerze, Alaçam, Kavak, Fatsa, Tekkiraz, Ulubey, Habsamana gibi mevkilerde Konak Kumandanlıkları teşkil edilmişti.⁴⁷

Dördüncü Menzil Mıntıka Müfettişliği bünyesinde yer alan müesseseler ve buldukları mevkiler tabloda verilmiştir.⁴⁸

45 ATASE, BDH, Kls. 1138, Dos. 69, Fih. 1-37, 1-45, 1-52, 1-53, 1-69.

46 Ordu, Samsun ve Sinop'ta Birinci Sınıf Nokta Kumandanlıkları diğer Nokta Kumandanlıkları ise İkinci Sınıf Nokta Kumandanlıkları olarak teşkil edilmişlerdi.

47 ATASE, BDH, Kls. 1138, Dos. 69, Fih. 1-37, 1-45, 1-72.

48 ATASE, BDH, Kls. 1138, Dos. 69, Fih. 1-37, 1-45, 1-52, 1-53, 1-69.

Tablo 4: Dördüncü Mıntıka Müfettişliği Bünyesinde Bulunan Müesseseler

DÖRDÜNCÜ MINTIKA MÜFETTİŞLİĞİ Menzil Mıntıka Müfettişi: Erkân-ı Harp Binbaşısı Ali Rıza Bey Menzil Mıntıka Merkezi: Ordu	
Nokta Kumandanlıkları	Samsun, Sinop, Ordu, Giresun, Terme, Bafra, Ünye
Konak Kumandanlıkları	Ayancık, Çakallı, Gerze, Alaçam, Kavak, Fatsa, Tekkiraz, Uubey, Hapsamana, Kulakkaya, Piraziz, Ulubey, Hapsamana (Gölköy), Vona (Perşembe), Fatsa, Karakuş, Çarşamba, Üçanlar, Kavak, Çakallı, Alaçam
Erzak Ambarları	Giresun, Sinop, Alaçam, Bafra, Samsun, Konak, Çarşamba, Terme, Ünye, Tekkiraz, Karakuş, Ordu, Ulubey, Hapsamana, Kulakkaya, Espiye
Teçhizat Ambarları	Samsun, Giresun, Ordu
Cephane Ambarları	Giresun, Kulakkaya, Ordu
Menzil Hastaneleri	Samsun, Bafra, Sinop, Çarşamba, Ünye, Fatsa, Ordu, Giresun (Toplam 2.400 yataklı)
Sihhiye İstasyonları	Gerze, Üçanlar, Kavak, Çetinhanları, Terme, Bolaman, Vona, Ebulhayr, Ulubey, Hapsamana, Piraziz, Bulancak, Daşhan, Kulakkaya, İkisü, Yolağzı
Tahniye İdaresi	Giresun, Ordu ve Samsun
Demirhane ve Nalburhane	Demirhane: Kulakkaya, Hapsamana, Samsun Nalburhane: Giresun, Ordu
Sanayi Takımı	Samsun, Ordu ve Giresun
İskele Kumandanlığı	Giresun, Ordu, Ünye, Terme, Samsun ve Sinop
Kayık	Giresun, Ordu, Ünye, Samsun ve Sinop
Balıkçı Müfrezesi	Sinop, Bafra, Samsun, Terme, Ünye, Fatsa, Vona, Ordu, Giresun
Sabunhane	Samsun
Debbağhane	Giresun, Ordu, Sinop

Piyade Kaimakamı Pertev Bey uhdesinde Amasya'da teşkil edilen Altıncı Menzil Mıntıka Müfettişliği ise Üçüncü Mıntıka Müfettişliğinin gerisinde bulunan Ladik-Amasya (dahil) hattında başlayarak Boyabad, Osmancık, İskilip ve Sungurlu'yu kapsayan bölge Altıncı Mıntıka Müfettişliğinin sınırlarını oluşturuyordu.⁴⁹

Harita 8: 6. Menzil Mıntıka Müfettişliği Sınırları

(Kaynak: ATASE, BDH, Kls. 1138, Dos. 69, Fih. 1-69)

Altıncı Menzil Mıntıka Müfettişliği bünyesinde Merzifon, Havza, Zile, Vezirköprü, Osmancık, Mecitözü, Çorum ve Boyabad'da Menzil Noktaları Kumandanlıkları oluşturulduğu gibi İskilip, Ladik, Gümüşhacıköy, Zara, Düvenci, Güllüce, Eraslan, Alevi, Zana (Çiğdemlik), Zigala (Aydınca), Bekirçavuşhanı, Alıcık ve Gümüşhacıköy'de de Menzil Konak Kumandanlıkları oluşturulmuştu.⁵⁰

49 ATASE, BDH, Kls. 1138, Dos. 69, Fih. 1-37, 1-45, 1-72.

50 Amasya, Merzifon ve Havza'da Birinci Sınıf Nokta Kumandanlıkları diğer Nokta Kumandanlıkları ise İkinci Sınıf Nokta Kumandanlıkları olarak teşkil edilmişlerdi.

Altıncı Mıntıka Müfettişliği bünyesinde yer alan müesseseler ve buldukları mevkiler tabloda verilmiştir.⁵¹

Tablo 5. *Altıncı Mıntıka Müfettişliği Bünyesinde Bulunan Müesseseler*

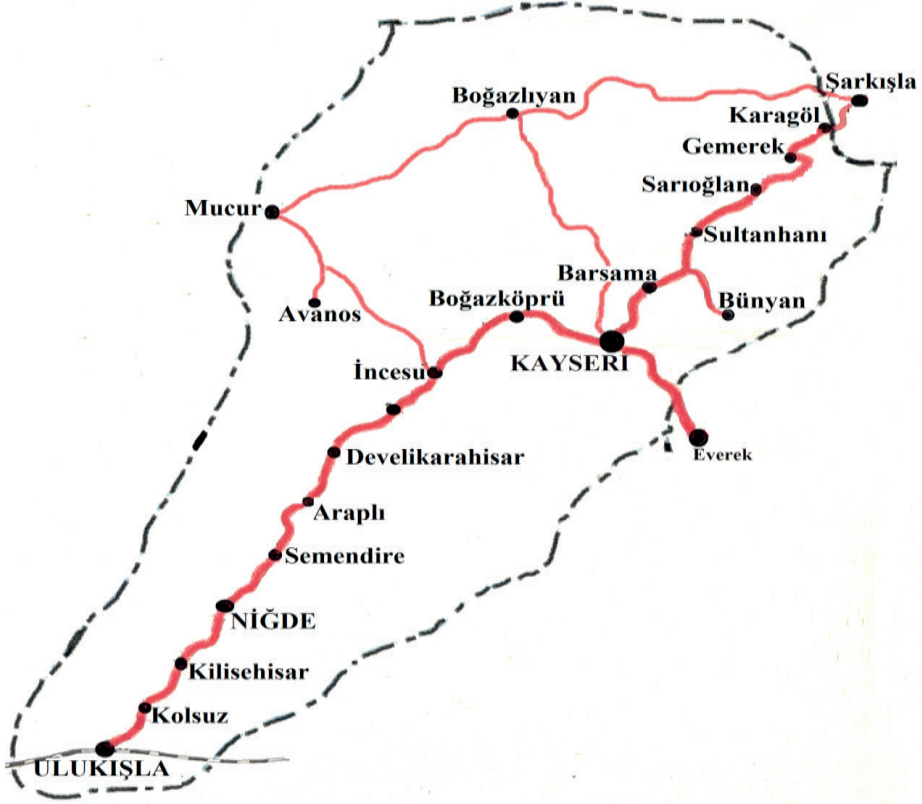
ALTINCI MINTIKA MÜFETTİŞLİĞİ	
Menzil Mıntıka Müfettişi: Piyade Kaimakamı Pertev Bey	
Menzil Mıntıka Merkezi: Amasya	
Nokta Kumandanlıkları	Amasya, Merzifon, Havza, Zile, Vezirköprü, Osmancık, Mecitözü, Çorum, Boyabad
Konak Kumandanlıkları	İskilip, Ladik, Gümüşhacıköy, Zara, Düvenci, Güllüce, Eraslan, Alevi, Zana (Çiğdemlik), Zigala (Aydınca), Bekirçavuşhanı, Alıcık, Gümüşhacıköy
Erzak Ambarları	Amasya, Havza, Merzifon, Gümüşhacıköy, Mecitözü, Osmancık, Havza, Vezirköprü, Ladik, Boyabad
Teçhizat Ambarı	Amasya
Menzil Hastaneleri	Amasya, Merzifon, Çorum (Toplam 6.000 yataklı)
Sıhhiye İstasyonları	Çengelhan (Çengelkayı), Ezinepazar, Sevincer, Eraslan, Havza, Alıcık, Alevi, Düvenci
Tahniye İdaresi	Amasya, Çorum, Merzifon, Havza
Araba Tamirhanesi	Amasya
Demirhane ve Nalburhane	Demirhane: Amasya, (2 Adet) Nalburhane: Amasya, (2 Adet)
Sabunhane	Amasya

Piyade Kaimakamı Bedi Bey uhdesinde Kayseri olmak üzere teşkil edilen Yedinci Mıntıka Müfettişliği ise Ulukışla'dan başlayarak Niğde, Kayseri ve Şarkışla'ya uzanan menzil hattını kapsıyordu.⁵²

51 ATASE, BDH, Kls. 1138, Dos. 69, Fih. 1-37, 1-45, 1-72.

52 ATASE, BDH, Kls. 1138, Dos. 69, Fih. 1-37, 1-45, 1-72.

Harita 9: 7. Menzil Mıntıka Müfettişliği Sınırları

(Kaynak: ATASE, BDH, Kls. 1138, Dos. 69, Fih. 1-69)

Yedinci Mıntıka Müfettişliği bünyesinde Kayseri, Ulukışla, Boğazlıyan, İncesu, Gemerek, Sultanhanı ve Niğde'de Nokta Kumandanlıkları teşkil edildiği gibi Develikarahisar, Bünyan, Barsama Araplı, Kolsuz, Kilishisar, Semendire, Mücur ve Avanos'ta Menzil Konakları oluşturuldu.⁵³

Yedinci Menzil Mıntıkası bünyesinde bulunan müesseseler ve bu müesseselerin buldukları mevkiiler tabloda verilmiştir.⁵⁴

53 Ulukışla ve Kayseri'de Birinci Sınıf Nokta Kumandanlıkları diğer Nokta Kumandanlıkları ise İkinci Sınıf Nokta Kumandanlıkları olarak teşkil edilmişlerdi. ATASE, BDH, Kls. 1138, Dos. 69, Fih. 1-37, 1-45, 1-72.

54 ATASE, BDH, Kls. 1138, Dos. 69, Fih. 1-37, 1-45, 1-72.

Tablo 6: Yedinci Mıntıka Müfettişliği Bünyesinde Bulunan Müesseseler

YEDİNCİ MINTIKA MÜFETTİŞLİĞİ Menzil Mıntıka Müfettişi: Piyade Binbaşısı Bedi Bey Menzil Mıntıka Merkezi: Kayseri	
Nokta Kumandanlıkları	Kayseri, Ulukışla, Gemerek, Boğazlıyan, İncesu, Niğde, Sultanhanı
Konak Kumandanlıkları	Develikarahisar, Bünyan, Barsama Araplı, Kolsuz, Kilisehisar, Semendire, Develikarahisar, Mucur, Avanos, Barsama
Erzak Depoları	Boğazlıyan, Gemerek, Bünyan, Kayseri, Yazıçepni, Ulukışla, Niğde, İncesu, Sultanhanı
Cephane Ambarları	Gemerek, Kayseri, İncesu, Niğde, Ulukışla
Teçhizat Ambarları	Kayseri, Gemerek, Ulukışla, Niğde, Develikarahisar
Ecza-i Baytariye Müddehisi	Kayseri
Menzil Hastaneleri	Kayseri, İncesu, Gemerek, Ulukışla (Toplam 6.040 yataklı)
Sıhhiye İstasyonları	Ulukışla, Kolsuz, Kilisehisar, Niğde, Semendire, Araplı, Develikarahisar, Yuvaşhan, Boğazköprü, Kayseri, Sultanhan, Sarioğlan, Gemerek, Karagöl
Demirhane ve Nalburhane	Demirhane: Gemerek, Kayseri Nalburhane: Kayseri, Gemerek, Develikarahisar, Niğde, Ulukışla
Otomobil Tamirhanesi	Kayseri
Araba Tamirhanesi	Kayseri

Başlangıçta 3. Menzil Müfettişliğinin teşkilatlanması oldukça zayıf ve yetersizdi. Bu bakımdan 3. Ordu lojistik açıdan yeterince desteklenemedi.⁵⁵ Türk ordusunun Ruslar karşısında tutunamayıp sürekli geri çekilmesine bağlı olarak Menzil Müfettişliğinin görev sahası ve teşkilat yapısının her defasında yeniden oluşturulmaya çalışıldı. Bu oynak hareket planı içinde Menzil teşkilatının her defasında farklı mevkilerde yeni yapılanmaya gitmesi teşkilatın faaliyetlerini olumsuz etkiliyordu. Bununla birlikte devletin asker temin etmekte zorlandığı bir dönemde, büyük bir insan kitlesinin geri hizmetlerde istihdam edilmesi, bu teşkilatın önemini kavrayamamış bazı ordu

55 Sarıkamış hareketini yürütmek üzere Erzurum'a gelen Enver Paşa, menzil hizmetlerindeki yeterince yürütülemediğine şahit olmuş ve Menzil Müfettişi Miralay Refik Bey'i maaşsız olarak emekliye sevk ederek cezalandırmıştır. Aziz Samih (İlter), a.g.e., s. 8-9.

kumandanlarınca ciddi eleştirilere maruz kaldı.⁵⁶ Menzil teşkilatının öneminin üst düzey ordu mensuplarınınca dahi tam olarak anlaşılabilmesi bu teşkilatın hangi zorlu şartlarda hizmet etmeye çalıştığını göstermektedir.⁵⁷

1915 yılından itibaren daha etkin ve faal bir Menzil Müfettişliği oluşturmak amacıyla menzil bünyesinde yer alan müesseseler ile menzil hizmetinde istihdam edilen personelin sayısı hızla arttırıldı⁵⁸. Özellikle 1916 yılı sonlarından itibaren cephede gayri resmi bir çatışmazlık halinin doğması ile 3. Menzil Müfettişliği, bünyesindeki müesseselerin sayısını hızlı arttırarak ordu gerisinde geniş bir ağ oluşturmayı başardı.⁵⁹ Böylece menzil hizmetleri çok daha etkin şekilde yürütülmeye başlandı.

Sonuç

Birinci Dünya Savaşında Doğu Cephesinin savunulmasını üstlenen 3. Ordunun her türlü lojistik ve bütünleme faaliyetlerini karşılamak üzere 3. Menzil Müfettişliği teşkil edildi. Ancak bu teşkilatın harp süresince başarılı bir sınav verdiğini söylemek mümkün değildir. Menzil teşkilatının bu başarısızlığında ülkenin içinde bulunduğu mali ve iktisadi bunalımın etkisi yadsınamaz. Zira barış dönemlerinde dahi kendi kendine yetmeyen bir ülkenin savaş şartlarında yalnızca kendi olanaklarıyla ordusunun ihtiyaçlarını karşılayabilmesi olanaksızdır.

Bununla birlikte ülkedeki ulaşım yol ve araçlarının durumu da Menzil teşkilatının faaliyetlerini olumsuz etkiledi. 3. Ordu bölgesinin demiryolu nakliyatından mahrum olması ve Rusya'nın Karadeniz'deki faaliyetleri neticesinde denizyolunun büyük oranda kapanması Türklerin ikmal hususunda büyük bir çıkmaza soktu. Bölgedeki ulaşım yollarının yetersizliği ve motorlu araçlar başta olmak üzere yeterli nakliye aracının temin edilememesi menzil teşkilatının vazifesini daha da zorlaştırdı. Menzil teşkilatının ikmal hususunda yetersiz kalması 3. Ordunun lojistik açısından yeterince desteklenmesini engelledi.

56 Bu ordu kumandanlarının en büyük eleştirisi, muharip askerin yeterince temin edilemediği bir dönemde büyük insan kitlesinin geri hizmetlerde istihdam ediliyor olmasıydı. Ancak geri hizmetlerde istihdam edilenlerin büyük bölümü gayri Müslimlerden veya savaşa elverişli olmayan Müslüman ahaliden oluşuyordu. Nitekim Ordu yönetimi Menzil bünyesinde istihdam edilen 30 yaşın altındaki Müslüman nüfusun orduya dâhil edilmesi için girişimde bulundu. Ancak yaklaşık 20.000 çalışandan yalnızca 1.500 kişi uygun bulunarak orduya dâhil edilebildi. Bu durum Menzil teşkilatına yapılan bu eleştirilerin haksız ve temelsiz olduğunu göstermektedir. ATASE, BDH, Kls. 3055, Dos. H8, Fih. 3-9.

57 Menzil teşkilatının lüzumsuzluğunu ve lağvedilmesi gerektiğinin düşünenlerden biri de vekâleten 3. Ordu kumandanlığına atanan Abdülkerim Paşa idi. Aziz Samih (İlter), *a.g.e.*, s. 24, 72-73.

58 28 Ekim 1914 tarihinde Menzil hizmetlerinde istihdam edilenlerin sayısı 13.974'e yükselmiştir. Nitekim 1915 yılı Şubat ayında Menzil Müfettişliğinin genel kuvveti 550 subay, 18.425 er, 2.134 yük hayvanı, 4.677 deve, 290 kağı ve 8 Otomobilden oluşuyordu. ATASE, BDH, Kls. 3055, Dos. H4, Fih. 2-4; ATASE, BDH, Kls. 3055, Dos. H13, Fih. 4-12; Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik, X. c., s. 216; Aziz Samih (İlter), *a.g.e.*, s. 25.

59 Fevzi Çakmak, *a.g.e.*, s. 306.

Menzil teşkilatının bu başarısızlığı yalnızca teşkilatın idari yapısı ve işleyişinden kaynaklanmıyordu. Bununla birlikte bölgenin kendi has coğrafi ve sosyolojik yapısının da etkisi vardır. Nitekim Doğu Cephesinin açılmasından kısa bir süre sonra yoğun olarak 3. Menzil Sınırları içinde yaşayan Ermenilerin devlete isyan etmesiyle bölgede bölgedeki üretim büyük oranda sekteye uğrattığı gibi bölgede ciddi bir emniyet ve asayiş sorunu yaşandı. Bununla birlikte Ruslar karşısında tutunamayan Türk ordusunun sürekli geri çekilmesiyle Müslüman halkın işgal edilen topraklarından Anadolu içlerine doğru göç etmesi ile ülkede büyük bir muhacir sorununu ortaya çıkardı. Dolayısıyla Menzil Müfettişliği bölgedeki lojistik kaynaklardan yeterince istifade edilemediğinden ordu lojistik açıdan yeterince desteklenememiştir.

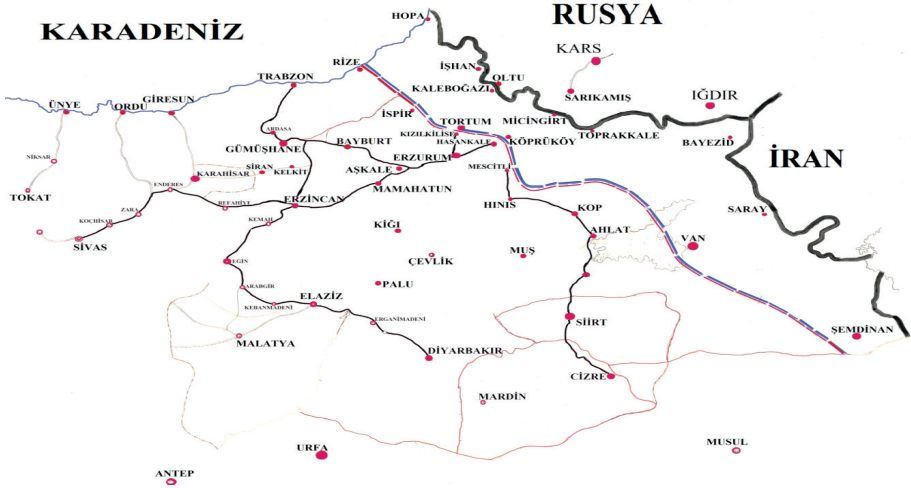
Kaynakça

- ATASE, BDH, Kls. 1131, Dos. 39, Fih. 1-11, 1-17, 1-21.
ATASE, BDH, Kls. 1135, Dos. 57, Fih. 4-3, 4-4, 4-5, 4-6.
ATASE, BDH, Kls. 1138, Dos. 69, Fih. 1-37, 1-45, 1-52, 1-53, 1-57, 1-65, 1-67, 1-69, 1-72.
ATASE, BDH, Kls. 1139, Dos. 74, Fih. 11
ATASE, BDH, Kls. 1129, Dos. 29, Fih. 10, 10-2.
ATASE, BDH, Kls. 2407, Dos. 1, Fih. 3.
ATASE, BDH, Kls. 2817, Dos. 53, Fih. 1, 1-1.
ATASE, BDH, Kls. 3055, Dos. H1, Fih. 1, 1-1, 1-1a, 1-10a.
ATASE, BDH, Kls. 3055, Dos. H13, Fih. 4-1
ATASE, BDH, Kls. 3055, Dos. H2, Fih. 2-3, 2-4, 25.
ATASE, BDH, Kls. 3055, Dos. H4, Fih. 2-4.
ATASE, BDH, Kls. 3055, Dos. H6, Fih. 1.
ATASE, BDH, Kls. 3055, Dos. H8, Fih. 3-9.
ATASE, BDH, Kls. 3055, Dos. H10, Fih. 5-31, 5-53.
ATASE, BDH, Kls. 3055, Dos. H11, Fih. 6.
ATASE, BDH, Kls. 1131, Dos. 39, Fih. 1-3, 1-11, 1-17, 1-25, 1-27.
ATASE, BDH, Kls. 74, Dos. 376, Fih. 1-85.
ALPMANSÜ, Yusuf (1985) "Birinci Dünya Savaşı Öncesi Menzil Teşkilatı ve İdari Faaliyetlerin Yürütülmesi Esasları", *Askerî Tarih Bülteni Dergisi*, C. 10, S. 19, Gnkur. Basımevi, Ankara.
ALMAN YARBAY GUZE (2007) *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler*, Yay. Haz. Alev Keskin, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yay., Ankara.
ÇAKMAK, Fevzi (2005) *Birinci Dünya Savaşında Doğu Cephesi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara.
ÇELOĞLU, Yavuz Selim (2018) *Çanakkale Cephesi'nde Askeri Nakliye Hizmetleri: Beşinci Ordu Menzil Teşkilatı*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Elazığ.
İLTER, AZİZ SAMİH (2007) *Birinci Dünya Savaşında Kafkas Cephesi Hatıraları* (Yay. Haz: Zekeriya Türkmen-Elmas Çelik), Genelkurmay Basımevi, Ankara.
İŞBİLİR, Ömer (1996) *XVII. Yüzyıl Başlarında Şark Seferlerinin İaşe, İkmal ve Lojistik Meseleleri*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul.

- KARAGÖZ, Mevlüt (2019) “Osmanlı Sefer Organizasyonlarında ve Birinci Dünya Savaşında Menzil Hizmetleri”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, S. 35, İstanbul, ss. 27-56.
- MENZİL HİDEMÂTI NİZAMNAMESİ (1327), Matbaa-i Askeriye, İstanbul..
- MENZİL HUDUDU HİDEMÂTI HAKKINDA TALİMAT (1331), Matbaa-i Askeriye, İstanbul.
- MENZİL MÜESSESATI HAKKINDA TARİFAT (1332), Matbaa-i Askeriye, İstanbul.
- MUZAFFER (Erkân-ı Harp Binbaşısı) (1 Şubat 1920), “Harbi Umumide Menzilcilik”, *Mecmua-i Askeriye*, c. 1, S. 11, ss. 411-421.
- MUZAFFER (Erkân-ı Harp Kaimakamı) (1339) *Harb-i Umumiden Alınan Bazı Malumat ve Tecarülden Seferber Ordularda ve Menzillerde Geri Hidemât Rehberi*, Matbaa-i Askeriye, Dersaadet.
- T.C. GENELKURMAY BAŞKANLIĞI (1985) Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik, X'uncu Cilt, Genelkurmay Basımevi, Ankara.
- TEVFİK SALİM (Mütেকaid Doktor Tümg.), “Büyük Harpte Kafkas Cephesindeki Sıhhi Vaziyete Dair Bir Tetkik”, *Askeri Mecmua*, s. 489.
- TÜCCARZÂDE İBRAHİM HİLMİ (2012) *Balkan Harbi'ni Niçin Kaybettik?*, Yay. Haz. Mecit Yıldız & Hamdi Akyol, İz Yayıncılık, İstanbul.
- ŞAHİN Mustafa (2015), “Çanakkale Cephesi'ndeki Türk Ordusunun Menzil Teşkilatı ve Askeri Ulaştırma Hizmetleri”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı Dergisi*, Yıl 13, S. 18, Çanakkale, ss. 271-298.

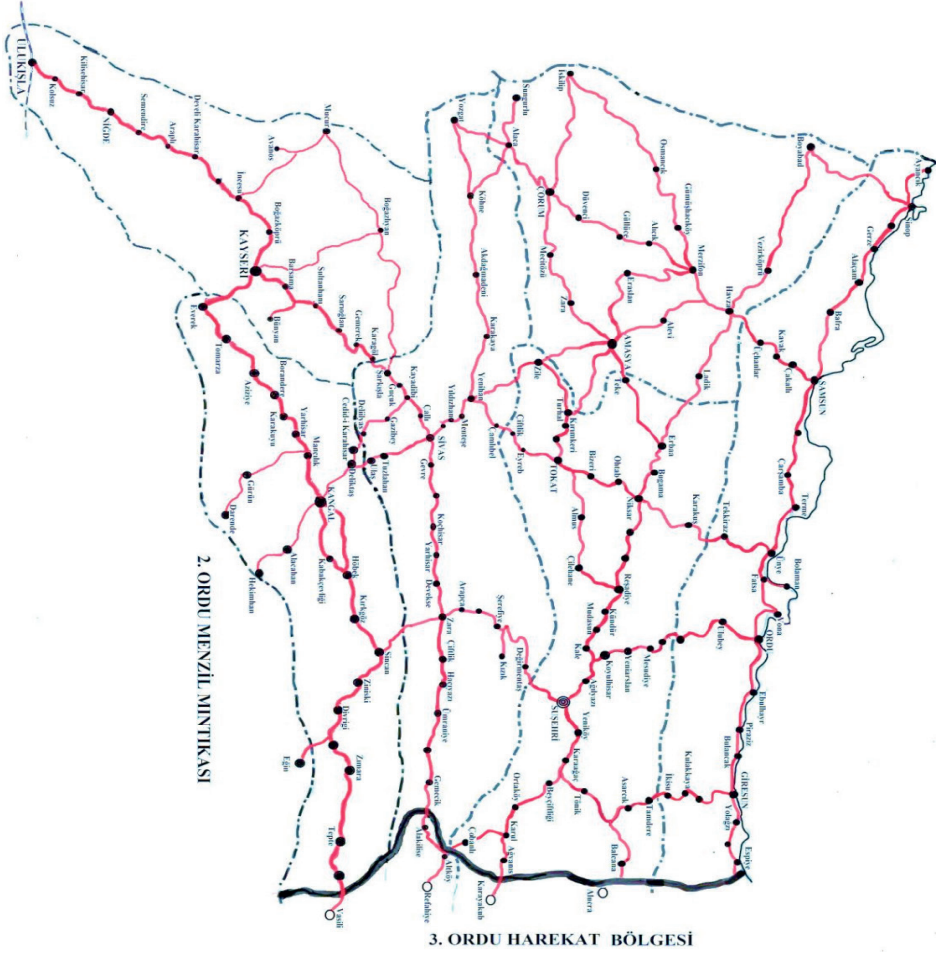
Ekler

Ek 1: 3. Menzil Hududu

(Kaynak: ATASE, BDH, Kls. 3055, Dos. H10, Fih. 5-53)

Ek 2: 3. Menzil Hududu

(Kaynak: ATASE, BDH, Kls. 1138, Dos. 69, Fih. 1-69.)

Ek 3: Bazı Menzil Nokta ve Konak Kumandanlıkları Arasındaki Mesafeler (km/saat)

Nokta ve Konak Kumandanlıkları	Mesafe / km.	Mesafe / Saat	Nokta ve Konak Kumandanlıkları	Mesafe / km.	Mesafe / Saat
Nezgeb-Tepteköy	-	4	Reşadiye-Kazalapa	-	6
Tepteköy-Zımara	30	3	Kazalapa-Niksar	-	4
Zımara-Tuğut	30	5	Niksar- Ohtab	-	6
Tugut-Divriği	30	3	Ohtab-Bizeri	-	3
Divriği-Ziniski	30	3	Bizeri-Tokat	30	4
Ziniski-Sincan	30	3	Niksar-Bugama	-	5
Sincan- Kırkgöz	-	3	Bugama-Erbaa	-	4
Kırkgöz- Kabakçevliği	-	4	Erbaa-Belevi	-	3
Kabakçevliği-Kangal	-	5	Belevi- Tekke	-	5
Kangal-Deliktaş	-	4	Tekke-Sevincer	-	3
Deliktaş-Yenikarahisar	30	2	Tokat-Kırmıkiri	30	5
Kangal-Alacahan	30	4	Kırmıkiri-Turhal	-	4
Kangal-Mancılık	-	4	Tokat-Çiftlik	-	6
Mancılık-Yarhisar	30	3	Merzifon-Gümüşhacıköy	-	4
Mancılık- Karakuyu	-	5	Gümüşhacıköy-Osmancık	-	8
Karakuyu-Aşağıborandere	-	5	Havza-Vezirköprü	-	6
Aşağıborandere- Aziziye	30	2	V. Köprü-Saraycık	-	6
Mancılık-Gürün	-	9	Boyabad- V. Köprü	-	12
Gürün-Darende	-	6	Mecitözü-Amasya	-	12
Balcana-Karahisar	-	4	Mecitözü-Çorum	-	6
Tamdere-Asarcık	-	3	Ulukışla-Kolsuz	-	4
Karahisar-Tönük	-	3	Kolsuz-Kilisehisar	48	2
Tönük-Suşehri	-	4	Kilisehisar-Niğde	12	4
Ortaköy-Çobantekke	30	3	Niğde-Semendire	36	3
Ortaköy-Suşehri	30	4	Semendire-Araplı	32	5
Suşehri-Ağlyazı	-	3	Araplı-Develikarahisar	-	4
Ağlyazı-Koyulhisar	30	3	Develikarahisar-İncesu	24	6
Gökçekilise-Mesudiye	-	6	İncesu-Kayseri	48	6
Mesudiye-Yeniarslan	-	3	Kayseri-Barsama	-	5
Yeniarslan- Koyulhisar	30	2	Barsama-Sultanhanı	36	4
Koyulhisar-Kündür	-	8	Sultanhanı-Gemerek	-	6
Kündür-Reşadiye	-	3	Gemerek-Şarkışla	-	7

(Kaynak: ATASE, BDH, Kls. 3055, Dos. H12, Fih. 3-16)

“A Foe to All Christians”: The Notorious English Corsair Captain and Ottoman Reis John Ward in Early Seventeenth Century English Literature

“Tüm Hıristiyanların Düşmanı”: Erken Dönem 17. Yüzyıl İngiliz Edebiyatında İngiliz Korsan Kaptan ve Osmanlı Reisi John Ward

Sıla ŞENLEN GÜVENÇ¹

Abstract

*Privateering in England, permitting private ships to attack enemy merchant ships and confiscate their crew and goods was only ‘legally’ possible under a licence known as a ‘letter of marque’, commissioned by a sovereign. In the Elizabethan Period (1558-1603), it proved to be an effective and less expensive way of dealing with Catholic Spain, especially during the Spanish War (1585-1603). When King James I ended the war with Spain in 1604, however, privateers such as John Ward –left without valid licenses– had to find other means of support. Under these new circumstances, the former Captain John Ward first became a pirate, and then a Barbary corsair (Yusuf Reis) and Muslim operating from Tunis. This study will provide a survey of early seventeenth century texts in English literature that deal with the English-Ottoman ‘pirate’ John Ward, someone who has been both glorified and condemned in literary texts. In this respect, early seventeenth century ballads, Samuel Rowlands’ poems, and Robert Daborne’s play *A Christian turn’d Turke* (1610-1612) focusing on Ward will be examined in the light of two pamphlets claiming to be providing “true” reports of his proceedings, Andrew Barker’s *A true and certaine report of the beginning, proceedings, overthrowes, and now present estate of Captaine Ward and Danseker* (1609) and the anonymous *Newes from Sea, of Two Notorious Pirates Ward the Englishman and Danseker the Dutchman* (1609). It will be argued that, apart from the imaginary ballad “Ward and the Rainbow”, Ward’s literary representation has been largely dominated by the aforementioned two pamphlets, as well as political and moral concerns.*

Keywords: *John Ward, Andrew Barker, Newes from Sea, Piracy, Seventeenth Century English Literature*

1 *Doç. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, sguvenc@ankara.edu.tr, ssenlen@yahoo.com

Öz

İngiltere’de, özel gemilerin düşman gemilerine saldırıp, gemi, mürettebat ve ganimetlerine el koymalarına olanak tanıyan ‘lisanslı korsancılık’ ancak bir hükümdarın verdiği korsanlık beratı ile mümkündür. Kraliçe Elizabeth’in hükümdarlığında (1558-1603) ‘lisanslı korsancılık’, özellikle İspanyol Savaşı sırasında (1585-1603) Katolik İspanya ile mücadele etmenin etkili ve hesaplı bir yolu olarak görülmüştür. Ancak, Kral I. James’in tahta geçmesiyle 1604 yılında İspanya ile barış sağlanarak, düşmanlara saldırmak üzere verilen izinler iptal edilmiştir. İngiliz Kaptan-Korsan John Ward’ın gibi daha önce ‘lisanslı korsan’ statüsünde olan denizciler, bu yeni düzen içinde kendilerine yer bulamayarak ekonomik sıkıntıya düşmüşlerdir. Ward, bunun üzerine önce korsan, sonra da Hıristiyanları bozguna uğratan bir Osmanlı ‘korsanı’ (Yusuf Reis) ve Müslüman olmuştur. Bu çalışmanın temel amacı, 17. yüzyıl başlarında İngiliz Edebiyatında İngiliz-Osmanlı ‘korsanı’ Ward’ı konu alan, onu hem yücelten hem de kınayan edebi eserlerin bir derlemesini sunmaktır. Bu doğrultuda, 17. yüzyılın başlarında yazılmış İngiliz baladları, Samuel Rowlands’ın şiirleri ve Robert Daborne’un *A Christian Turne’d Turke* (1610-1612) adlı oyunu, Ward’ın eylemleriyle ilgili “gerçek” bir rapor oldukları iddia edilen Andrew Barker’ın *A true and certaine report of the beginning, proceedings, overthrowes, and now present estate of Captaine Ward and Danseker* (1609) ve anonim *Newes from Sea, of Two Notorious Pirates Ward the Englishman and Danseker the Dutchman* başlıklı kitapçıklar ışığında değerlendirilecektir. Ward’ın hayal gücüne dayanan “Ward and the Rainbow” başlıklı balad (veya balat) dışındaki edebi temsilinin, büyük bir ölçüde, söz konusu iki kitapçıkta var olan yaklaşım ve siyasi ile ahlaki kaygılar doğrultusunda şekillendiği görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: *John Ward, Andrew Barker, Newes from Sea, Piracy, Korsanlık, 17. yy İngiliz Edebiyatı.*

“Go home, go home!” cried Captain Ward, “Tell your king from me:
Though he reigns king on all dry land I’ll reign king on the sea!”

As the above extract from the seventeenth century English ballad “John Ward and the Rainbow” relates, Captain John Ward (1553-1622), Jack Ward, or Yusuf Reis, also known by the nicknames ‘Birdy’, ‘Sharky’ and ‘Sparrow’², was an important figure in both Jacobean and Ottoman naval history relating to the Mediterranean. Ward was a captain in the greatest age of English privateering, which proved to be an effective and less expensive means of dealing with Catholic Spain (Fuchs 2000: 45), but this all changed with the accession of King James I of England (1603). A royal decree issued by the new king brought an end to privateering and left many British mariners like John Ward –without a ‘letter of marque’ or valid licenses giving them leave to capture enemy merchant ships and confiscate their goods had to find other means of support. This twist of fate would turn this ordinary captain “into the infamous corsair Captain John Ward of Tunis”, the “greatest scoundrel that ever sailed from England” (Bak 1609: 27). He was forced to enlist aboard the *Lion’s Whelp*, a Royal Navy vessel, but took his destiny to his own hands by choosing to steal a bark belonging to a Catholic recusant and sailing to Barbary ports with his crew. Since the Ottoman Empire presented various opportunities for those who sought employment and advancement (Coles 1968: 54-77), Ward first became an Ottoman³ citizen (giving him a ‘legal’ status) and privateer, and later a Muslim following his failed attempt to acquire a royal pardon from King James I. Thus, for the English, Ward was considered a pirate⁴ and traitor. In *The Life and Crimes of John Ward* (2006), however, Bak has indicated that Ward’s ‘status’ as pirate, corsair or privateer has generally been misunderstood:

“[...] Ward has almost invariably been described as an English pirate. This characterization follows a blinkered logic: if Ward is considered as an English citizen, a subject of James I, then his actions at sea most assuredly were piracy. While there were many European captains, including Britons,

---

2 Certain newspapers and popular magazines, rather than academic publications, have put forth claims that Jack Sparrow in *Pirates of the Caribbean* has been based on John Ward due to his nickname ‘Sparrow’. The most recent example is Giles Milton, “John Ward: the real Captain Jack Sparrow”, BBC History Revealed Nov 2019. Online [Viewed 3 January 2020]

3 For a general study of Ottoman pirates see. Emrah Safa Gürkan (2018). *Sultanın Korsanları*, İstanbul: Kronik Kitap.

4 Someone attacking enemy ships (for private purposes) with a mandate from one’s government was considered a privateer while a person lacking such a permit was viewed as a pirate. See. Barbara Fuchs, “Faithless Empires: Pirates, Renegades, and the English Nation”, *ELH*, 67.1, Spring 2000, p. 46.

who worked as pirates from various ports of Ottoman North Africa, John Ward's arrangements at Tunis were categorically different from theirs. Before Ward became an Ottoman privateer, he became an Ottoman subject. Christian pirate or Muslim privateer: it is not just a matter of perspective; it is also a question of legal status." (Bak 2006: 65)

According to this point of view, Ward should be regarded as both an English and Ottoman privateer, apart from a few years of actual 'freelance' pirating. On the other hand, it is his status as a 'corsair', his decision to become an Ottoman citizen and Muslim, his capture of Christian ships in the Mediterranean and the general belief that he had taught the Ottomans the naval technology of Europe which led to his dominantly notorious reputation in English literature. Many early seventeenth century texts with historical or fictional contexts allude to Ward in order to demonstrate the tragic ends of Christian renegades, and plead to all Christians to unite against the common enemy, the Ottoman Turks.

This study aims to provide a survey of early seventeenth century English texts that deal with Ward in order to foreground two different inclinations: glorification of his position and wealth, and condemnation of his proceedings for political, religious, or personal purposes. In this respect, it will begin by giving details about Ward's life and conduct with reference to two important pamphlets that formed his reputation and served as sources for oral and literary works on Ward, namely Andrew Barker's *A true and certaine report of the beginning, proceedings, overthrowes, and now present estate of Captaine Ward and Danseker, the two late famous pirates from their first setting forth to this present time* (1609), and the anonymous *Newes from Sea, of Two Notorious Pirates Ward the Englishman and Danseker the Dutchman. With a true relation of her all or the most piracies by them committed unto the sixth of April 1609* (1609)⁵. From this point on, the representation of Ward will be traced in three early seventeenth century ballads "Seamens Song of Captain Ward, the famous Pyrate of the World, and an Englishman born" (1609), "The Seamans Song of Dansekar the Duchman, his robberies done at Sea" (1609) and "Ward and the Rainbow" (early 17th C.), Samuel Rowlands' two poems "The Picture of a Pirat[e]" (1612-13) and "To a Reprobate Pirat that hath renounced Christ and is Turn'd Turke" (1612-13), and Robert Daborne's play *A Christian turn'd Turke* (1610-1612).

Captain and 'Pirate' Ward in Pamphlets

The earliest accounts of Ward appear in two pamphlets published in 1609: *Captaine Ward and Danseker* by Andrew Barker, a master of the English ship York Bonaventure

---

5 The spelling of the extracts provided from these two pamphlets have been modernized by myself in order to make the texts more accessible.

(of Hull) who was captured by Ward’s men around 1608, and the anonymous pamphlet *Newes from Sea*. 1609 is significant because nineteen pirates including Jennings, Harris, Longcastle and Taverver were hanged on the Wrapping gallows on the 22nd of December (Bak, 2006: 169). Thus, even though Barker had a privileged position among English pirates, whom were former acquaintances from England, he was well aware that he would be returning to England after his ransom, where the Ottomans and Ward were considered enemies. For this reason, Barker includes positive accounts of Ward related by his crew while condemning him for his service to the Ottomans. On the other hand, even though the author of *Newes from Sea* is not known⁶, he might have also been a mariner.

Barker’s work begins with a dedication to “Master T. I.,” emphasizing the danger that the Ottomans constituted for trade in the Mediterranean and for England, together with a claim that Ottomans owe their success at sea to their “Masters, Pirates”, who are “all Englishmen”:

“it is most lamentable to report, how many Ships of *London*, and other parts of England have been taken and made prey unto them: without the help of the English, the *Turks* by no means could have governed and conducted them through their unskillfulness and insufficiency in the art of *Navigation*: yet of late to my woeful experience, I can witness, they have been so readied by their instruction of our apostate countrymen, [I mean of *Ward* and others, who have been their commanders] to tackle their Ships, to man and manage a fight, that if it do not please God to move the heart of his Majesty, and other Christian Princes, and states, to join together for their speedy suppression, and the disjointing of their late strengthened forces, which continually increases by the Ships of *England*, and *Holland*, which they daily surprise. It will be discommodious to the state, and so dangerous to the commonwealth, in succeeding times, that Christendom must expect no Traffic at Sea [...]

(Barker 1609: 1-2)

The fact that the financial loss of England in 1608-9 was estimated to be “*infinite*”, only the losses of London amounting “*to above 200,000 pound[s]*” (Barker 1609: 2) illustrates the degree of the Ottoman danger for English mariners around the time the two pamphlets were written. It was reported that 466 English ships had been

6 Regarding *Newes from Sea*’s authorship, Lambert Ennis has stated that although published by Butter, it was entered in *Sort-Title Catalogue* (No. 25022) by John Busby. Butter seems to have obtained the right to the pamphlet “*turned it over to [Anthony] Nixon for refurbishing, then to a printer, and finally placed it on his material*”. He further states that “[i]n view of the pamphlet’s publication by Butter, its appearance during the year of Nixon’s closest affiliation with him, and the predominant Nixonese style, there can be little doubt that our author [Nixon] had a hand in *Newes from Sea*”. Lambert Ennis, “Anthony Nixon: Jacobean Plagiarist and Hack”, *Huntington Library Quarterly*, 3.4, July 1940, pp.386-387.

attacked and their crews captured between 1609 and 1616 (Brown, in Matar 1988: 7). The Ottoman threat was so severe that it was feared that “*within two years [1627]*”, the Turks would not “*leave the King [James I] sailors to man his fleet*” (C.S.P. Domestic, in Matar 1998: 7).

In *Newes from Sea's*⁷ dedication to the reader, similar to Barker, the anonymous author portrays the hatred felt by Christians towards the Ottoman Turks and Ward whose life has been described as “*a continual battle and defiance with Christians*” (Chapter II):

“TO the Reader, which is as much as to say, I care not what he be, so he be not a Turk: thou hast heard much talke of one captain *Ward*, and I know thou desirest to understand what he is? [...] he is a notable thief, he has undone many of your country men, [...] he has made slaves of many poor Christians [...]” (Anonymous 1609: “To the Reader”)

In order to satisfy the reader, he even goes as far as including a ‘fictional’ frontispiece showing Ward (and Danseker) “*hung out*” from the mast of a ship “*at Sea*” (“To the Reader”). Considering that Ward was never caught and punished by English authorities while Danseker (Simen Danziger, Simon de Danser, Dansker, Simon Reis), a Dutch corsair or privateer operating from Algiers, was captured and executed in 1611 (2 years after the publication of *Newes of Sea*) by the Ottomans for misconduct, it seems to be gratifying the general desire to see Ward punished rather than a reflection of historical truth.

While narration in *Newes from Sea* moves very fast from Ward’s ‘mean’ birth to his arrival to Algiers, Barker provides a more detailed account about Ward’s circumstances as a fisherman born in Faversham (Kent), his status as a privateer under the license of Queen Elizabeth I, and position under King James I. He claims, however, that his aim is to present a true report about the “*notorious and arch pirate Ward*”, a “*knave*” and “*a thief*” whose actions have caused terror in travellers as well as the merchants at home (Barker 1609: 3-4). Although Barker makes references to Ward’s courage, persistence, valour, his principle of not capturing English ships (until a royal pardon is denied) and willingness to raise funds to save captured Englishmen, such praiseworthy attributes are almost always coupled with regret for the loss of such a skilful mariner to the Ottomans: “*these last three years, [...]he [Ward] is grown the most absolute, the most resolute, and the most undaunted man in fight, that ever any heart did accompany at sea. And his actions were as honest as his valour is honourable, his deeds might be dignified in the Chronicles with the worthiest*” (1609: 14-15). Furthermore, the

---

7 The source lacks information about the author as well as page numbers. Thus, chapter numbers will be provided instead of page numbers for this particular pamphlet.

pamphlet presents a negative portrait of Ward as someone who never paid his rent, drank, cursed and repined at other men’s good fortunes. In terms of narration, the work also includes anecdotes and certain dialogues such Ward’s persuasion of Lyon’s Whelp’s crew to become pirates:

“My mates, quote he, what’s to be done? here’s a scurvy world, and as scurvy we line in it, we feed here upon the water, on the king’s salt beef, without ere a penny to buy us bissell when he come ashore, here’s brine, but to revel, sup, and be merry, everyone at the proper charge of his own purse. So that this following night when the *Captain* and *Officers* shall conjecture nothing, but that we are drawing dry the pot, we’ll be giving arm deep in the *Fugitives* bags.” (1609: 5-6)

This extract expressing a kind of longing for the past, shows the difficulty of former privateers in adapting to new circumstances. And according to Chew, it was James I’s peace policy with Spain that was “*directly responsible for making the Barbary ports nests for desperate English outlaws*”. (1965: 343). The crew freely elected Ward as their Captain and left Plymouth on the stolen ship towards the Mediterranean, legally making them pirates.

In 1603, Algiers, Tunis, and Tripoli served as the main ports of Barbary Corsairs. Ward and his crew first went to Algiers, which was the largest, and the port from which the Ottomans launched attacks upon Spanish, French, and Florentine. Both *Newes from Sea* and Barker’s pamphlet give a detailed account of Algiers. They arrived to Algiers with three of the ships they had captured, the French merchantman captured off Cornwall, the Dutch Flyboat, and the Settee (Barker 1609: 11). However, they received a bad reception due to a previous visitor, Captain Richard Gifford⁸, who under the pretext of becoming a pirate set the Algerian galley fleet on fire. Although Gifford escaped and there was not much damage done, about a dozen Englishmen including his abandoned crew members were all executed. Furthermore, the pasha banned English ships, Janissaries seized English citizens and arrested English merchants, confiscating their goods for the damage done by Gifford:

“[...]the *king* had grounded such an inward hate against all Englishmen for *Gifford’s* treachery, that he solemnly vowed, that this injury should be a persecution to any of the whole nation, [...] in revenge of the former attempt, he put twelve *Englishmen*, who were there in *Algiers* to a most cruel

---

8 “During the Anglo-Spanish wars Captain Richard Gifford had served under Sir Francis Drake and Sir John Hawkins and held commissions issued directly from Sir Robert Cecil and Sir Julius Caesar; after the wars he became a pirate-hunter, a freelance mercenary hired by the grand duke of Florence to extirpate the infamous nest of sea rovers at Algiers”. Greg Bak, *Barbary Pirate*, Stroud 2006, p. 47.

and lingering death, so that upon *Ward's* arrival, forbidding him to have any succour on his shore, and *Ward* on the other side having heard of his vow, not willing to play with the *Lyon's paw*, lest he should but feign himself asleep, without longer stay, at further suit, he with his pirates made up for *Tunis*.” (Barker 1609: 11-12)

Also in *Newes from Sea*, the author indicates that “*thirteen of the English were put to death for that, attempt, that were under the command of Captain Gifford an English Pirate*” and some of “*Wards company at that time imprisoned also for the same fact*” (1609: Chapter I). On arrival, the Ottomans arrested about eighty men from *Ward's* crew, but he was able to make a deal to pay their ransom: “*Ward having gotten much money at Sea, and greatly enrich himself with unlawful purchase by his Setty, joins with certain Janisaries, promises a sum of money, and so procures the peace and enlargement of his followers. This is the first of Wards proceedings in the Straits, till he came into the Turkish Dominions.*” (Anonymous, 1609: Chapter I). From this point on, the Ottomans and English sailed together. According to Bak, this was an “*unorthodox*” and historical moment since it was the first time that janissaries sailed with a non-Muslim and non-Ottoman captain (2006: 54-55).

After paying his crew's ransom and the experience of working with janissaries in Algiers, *Ward* went to *Tunis* in 1605 in order to become an Ottoman citizen and receive permission to have Ottoman soldiers sail under his command as in Algiers:

“Where with small fruit to the *King* [Pasha], in respect he [*Ward*] brought Merchandise with him, beneficial to the state, he had leave, there to find safe harbouring for himself, his ships and followers, where having made sale to his Commodities, and presented diverse acceptable presents to the *King* [Pasha] of *Tunis*, as also for his gifts, received some outward graces of the *Crossymon* [Kara Osman], which is as much to say, the *Lord Admiral* of the Sea, and the man that hath ever since, held share with *Ward* in all his *Voyages*, Prizes, and *Shippings*, and been his only supporter in all his designs, and upon whose promised favour and furtherance *Ward* growing bold, he was at length a suitor to the *King* [Pasha], that he might be received as his *subject*, or if not so, yet all the times, either in adversity or prosperity, himself and what the Sea could yield him, might be ever *sanctuaried* under his Princely protection, and in recompense thereof, he vowed, he would for ever after, become a foe to all *Christians*, be a persecutor to their *Traffic*, and an impoverisher of their *wealth*, only (belike the devil not yet having his full grip on him) he desired, his own *Country* might be excepted out of his task, whom both by *natural love* and *obedience*, he was bound to respect.” (Barker 1609: 12)

It is evident from Barker's account that he was not familiar with the Ottoman administration system. In this respect, “*the king of Tunis*” mentioned by Barker is the Pasha of Tunis, and “*the Crossyman*” or “*Uthman Dey*” is actually Kara Osman or Osman Bey, commander of the Janissary corps in Tunis. Ward's suit was granted in 1606, and he joined the Barbary Corsairs as a ‘Reis’, which would normally require him to be a member of the ‘taifa’ (tayfa). Thus, Ward's decision to lead mixed crews made up of Christians and Muslims, and Osman Bey's break with tradition eventually resulted in new opportunities for Christian seamen throughout Ottoman North Africa such as the Dutch pirate Danseker, who began to sail as Reis under the Pasha of Algiers (Bak 2006: 55; 71-72). From that point on, Ward shared “*his loot with Cara Osman*”, with whom he developed a very close relationship, acquired “*wealth and glory*”, lead numerous “*runnagates*” such as Thomas Mitton, William Graves, Toby Glanville, and Anthony Johnson, and prospered as a result of his piracy in Tunis. By the year 1607, Ward had “*a huge ship manned by Anglo-Turkish crew of 400.*” (in Matar 1999: 61) It was in Tunis that Barker was taken prisoner.

As for the kind of life led by Ward as an Ottoman Reis, both pamphlets reflect a kind of envy towards Ward's luxurious life. It is indicated in *Newes from Sea* that Ward was given land and lived a luxurious life, for bringing and selling his spoils acquired at Sea to the Viceroy of Tunis:

“Having grown very rich by the spoil of many Nations, crept into their favours by his often coming to *Tunis* to make sale of such goods as he made wrongful purchase of at Sea, which liberty he had by all toleration, and allowance from the Turk, so as he might go and come at his pleasure, for they had them at such prices, as they made great profit of them, in so much as the Viceroy of *Tunis* gave him a large piece of ground, that sometimes before was an old Castle, and all the stone that belonged unto it: upon which it is reported he hath built a very stately house, fare more fit for a Prince, then a pirate: By Sea he is said to be of the strength of three or four and twenty sail of ships: he is guarded at Sea in a Cabbin with a doubleguard of 12. Turks, always standing at his cabin door, in the name of his Court a guard: His respect and regard is reported to be such with the Turk, as he is made equal in estimation with the *Bashaw* [Basha].” (Anonymous 1609: Chapter 10)

Ward's luxurious life in Tunis is also emphasized in Barker's pamphlet:

“Ward, he lives there in Tunis, in a most princely and magnificent state. His apparel both curious and costly, his diet sumptuous, and his followers

seriously observing and obeying his will. He has two Cooks that dress and prepare his diet for him, and taster before he eats. I do not know any Person in England that bears up his port in more dignity, nor has his Attendants more obsequious unto him. [...] his riches have made him proud. And so being now at the highest, in hope pride shall have a fall” (Barker 1609: 16)

However, Ward and his crew led a disorderly life “condemned and abhorred” by Christianity such as “*thieving at Sea*”, swearing, drinking, dicing, “*consuming riot*”, sodomy, Atheism, and mixing themselves “*like brute with the enemies [Jews] of their Saviour*” so that Ward was “*a Christian in the morning*” and a *bedfellow to a Jew at night*.” (Barker 1609: 15) Similarly in *Newes from Sea*, it is indicated that during his stay at *Tunis*, “*he never thought on the service of God, [...] Thus as the Sea might by experience relate his spoils and cruelty, so the Land was an eye-witness of his drunkenness and idle prodigality*” (Anonymous 1609: Chapter III). In 1607, Sir Anthony Shirley, being his countryman and Christian, even sent him a letter in order to dissuade him “*from that wicked & villainous manner of living*”, and persuade him to “*bear Arms with the Christians against the Turk*” rather than to “*do the Turk service, or by robbing or spoiling of Christians to enrich him or his dominions*” (in Anonymous 1609: Chapter VI). Ward, in response, said he would “*rather venture himself amongst the Turks, then in the hands of Christian*” (in Anonymous 1609: Chapter VI). *Newes from Sea* ends with the note that Ward’s fortune is only temporary: “*But these honours are like letters written in the sand, / which are blown away with every gust of wind,*” emphasizing that he will eventually pay for his wrongdoings and be haunted by the injuries he has caused the people (Anonymous 1609: Chapter 10). In the end, it is the *Reniera e Soderina*, which determined his fate. The ship, carrying 150 Englishmen and 250 Turks, sank due to Ward’s modifications which not only put him in a difficult position in *Tunis*, but also eliminated his chances of receiving a royal pardon⁹. 45 Englishmen from Ward’s crew took *Little John* and went to *Malta* while *Kara Osman* took half of the *Mattelena* for his share of *Little John*, leaving Ward bound to him. So, Ward left without a ship, friends or royal pardon¹⁰, became Muslim with his crew. In December 1610, the Venetian envoy in London sent word home

9 The mighty ship seized by Ward on 26 April 1607 caused great sensation throughout the Venetian territories due to its valuable cargo and the shock of losing such a magnificent ship, “*one of the largest sailing vessels used by the Serene of Venice in its Mediterranean commerce*”. Greg Bak (2006). *Barbary Pirate: The Life and Crimes of John Ward, the Most Infamous Privateer of His Times*, Stroud: Sutton Pub. p. 119.

(Bak 2006: 119). For this reason, Venetian authorities blocked his chance of getting a royal pardon.

10 “The Venetian ambassador to England, Zorzi Gustinian, reported in October 1607 that Ward had formally applied to James I for a pardon, offering, in exchange for amnesty for himself and three hundred followers, to return ships, guns, and commodities valued at more than 30,000 crowns and cease all piratical activities.” Daniel Vitkus (2003). *Turning Turk: English Theatre and the Multicultural Mediterranean, 1570-1630*. p. 148.

that “the pirate Ward and Sir Francis Verney [...] and Englishman of the noblest blood, have become Turks, to the great indignation of the whole nation” (in Chew 1965, 355). From this point on, Ward does not restrain from capturing his countrymen in addition to other Christians, and trains Tunis men “to scourge the Coast” (Barker 1609, 22). This is the point where Barker is ransomed and the pamphlet about Ward’s “incredible wealth, as also of the spoil that our own Nation of England hath sustained within these two years” based on the information and anecdotes delivered by William Graves (Barker 1609: 22) comes to an end. Barker also provides a list of ships and twenty-three captains of English ships captured by Ward and his men (Barker 1609: 22). Similarly, *Newes from Sea* also includes two separate lists of ships captured by Ward and Danseker¹¹. The catalogue of ships taken by Ward and his confederate until April 6, 1609 include the Pearl, the Charity, the Trojan, the Elizabeth, and Barker’s ship: “The York Bonaventure of Hull, of the burthen of 180. tons of whom Andrew Barker was Master: this ship had 15. Pieces of ordinance.” (1609: Catalogue)

As for Ward’s fate, his meeting with Scottish traveller William Lithgow in Tunis, related in *Rare Adventures and Painful Peregrinations* (1632), proves that Ward was alive and well in the year 1615:

“Here in *Tunis* I met with our English Captain, general *Ward*, once a great Pirate, and Commander at Seas; who in despite of his denied acceptance in *England* had turned *Turk*, and built there a faire Palace, beautified with rich Marble and Alabaster stones: With whom I found Domestic some fifteen circumcised English Renegades, whose lives and Countenances were both alike even as desperate as disdainful. Yet old *Ward* their Master was placable, and joined me safely with a passing Land conduct to *Algiers*; yea and diverse times in my ten days staying there, I dined and supped with him, but lay aboard in the French ship.” (Lithgow 1640: 358)

Thus, while Ward was condemned and cursed in England, he was leading a comfortable life in Tunis.

The two pamphlets composed the same year (1609) fifteen pirates were hanged on the same day is a reflection of how severe the situation was for the English. For this reason, both accounts of Ward dwell on his crimes against his nation, religion, or people. The fascination as well as condemnation of Ward’s is also apparent in the literary texts that are based on these pamphlets.

---

11 *Newes from Sea*, gives the following information about these two Christians working in Ottoman territory: “the one [*Ward*] robs the Dutch, French, Spanish, &c all but the English: the other robs the English, French, Spanish, &c. and all but the Dutch” (Anonymous 1609: Chapter VI).

Ward in English Ballads and Poems

The life and deeds of Captain Ward related in the two pamphlets appear in certain early seventeenth century ballads and poems. This illustrates that Ward was not only the subject of pamphlets or formal texts aiming to give information about this infamous captain, but also part of the popular culture of the period. Ward's portrayal in ballads, which are lyrical poems sung by the people, is especially important because they are part of the oral tradition and composed for the general public. On the other hand, it must be pointed out the ballads and poems alluding to Ward, apart from the imaginary "Ward and the Rainbow" are either extracted from or based on the pamphlets taken up in this study. In "Seamen's Song of Captain Ward" (1609), "The Seamans Song of Dansekar" (1609) and "The Famosse Sea Fight between Captain Ward and the Rainbow" (early 17th Century), Samuel Rowlands' two poems "The Picture of a Pirat[e]" (1612-13) and "To a Reprobate Pirat that hath renounced Christ and is Turn'd Turke" (1612-13), the general inclination has been the glorification of Ward's courage and advancement while magnifying his decision to work in the service of the Ottomans and converting to Islam. Thus, at certain points, he is represented through the employment of biblical imagery, as a person working for the Devil against Christians. Alternatively, it is highlighted that his deeds would have been recognized and included in chronicles if only he had been serving his own nation instead of the Turks, a point emphasized in pamphlets as well.

The two broadside ballads, "The Seamens Song of Captain Ward" and "The Seamans Song of Dansekar the Duchman"¹² were extracted from the pamphlet *Newes from Sea* and entered under John Bushby in the *Stationers' Register* on July 3, 1609 (the same year as the pamphlets). The first broadside ballad traces Ward's life, beginning from his birth, rise to wealth and power, and ends with a moral tone underlining his expected downfall in the near future. In line with the anonymous pamphlet, it begins with Ward's birth in Faversham, and his departure from Plymouth with his crew. Although Ward and his crew are praised for their courage and skill, they are denounced for serving the Ottomans: "*Christian Princes have but few/Such Seaman, if that he were true,/and would but for his King & Country fight,*" (L 12-14). As an English privateer, Ward "*Spared not the Turks one jot/but of their lives great slaughter he did make*" (L17-18)", but as pirates, they spend their "*wicked gotten treasure*" (L43) in drunkenness, lechery, and sodomy. Ward, who neither fears "*God nor the Divel [Devil]*" (L58) lives like royalty in Tunis, guarded by Turks "*that are not of a good belief*":

---

12 Sec. English Broadside Ballad Archive. <https://ebba.english.ucsb.edu>

"At Tunis in Barbary
Now he buildeth stately,
    a gallant Palace and a Royal place,
Decked with delights most trim,
Fitter for a Prince then him.
    the which at last will prove to his disgrace." (L73-78)

Ward, commands twenty-four ships that bring his "*treasure from the sea*" into the market "*which the Turks do buy up without fail*" (L82-84). The ballad, however, ends with a warning: Although the Turks regard Ward as "*equal to the Nobles of the Land*", these honours will be "*shortly blown up with the Wind, / or prove like letters written in the sand.*" (L85-90) The dominant tone in the poem about Ward's advancement and wealth is that of denunciation, Ward and his crew are criticized for serving the 'infidel' Turks.

The second ballad, "The Seamans Song Dansekar the Duchman" focuses on two of the most famous Christian Barbary Corsairs of the time whom "*All the world about have heard / Of Dansekar and English Ward.*" (L16-17) These two Christian mariners who have caused financial loss to all nations and merchants, "*left children fatherless*" and "*widows in distress*", are especially notorious for fighting against Christians:

"The glories would be at the highest
To fight against the foes of Christ
    and such as do our Christian faith deny,
But their cursed Villanies,
And their bloody Pyracies
    are chiefly bent against our Christian friends" (L34-39)

Moreover, these "*sons of Divels [Devils]*" do not restrain from capturing English ships such as London's Elizabeth, Pearl and Charity, Trojan of London, and English merchants: "*England suffers danger / As well as any stranger*" (L41-44). The two "*Pyrats*" have "*shed their [Christian] blood*" and sold their goods to the Turks (L58-60). It also includes reference to Barker's ship "*Of Hull and Bonaventer*" taken by "*Pyrats Ward and Danseker*" and "*brought by them into Captivity*" (L61-66). This ballad, similar to "Seamens Song of Captain Ward", ends with a moral tone by stating that the two 'pirates' operating from Tunis and Algiers will be punished. It is claimed that God's providence that has led Ward and Danseker to stop working together (due to the sharing of spoils) will eventually lead to their end: "*God will soon give them an overthrow*" for their wicked ways (L83-84).

Since “Seamen’s Song of Captain Ward” and “The Seamans Song of Dansekar” have been extracted directly from *Newes from Sea*, they reflect the same perspective as the anonymous author of the pamphlet. In this respect, they provide details about the misconduct of Ward and Dansekar (in the second poem), two Christian mariners who have turned against their fellow-Christians by serving the Ottomans. In this respect, these ‘pirates’ are presented as anti-heroes who will be punished for their sins against Christians and Christianity by the providence of God.

While the two ballads above are based on *Newes from Sea*, a later one entitled “Captain Ward and the Rainbow”¹³ takes up a fictional event. Although the exact date of this particular ballad is not known, it is very likely that a historical ballad would describe a contemporary event¹⁴. Considering that Essex, Clifford, and Mountjoy, mentioned in the ballad, respectively died in 1601, 1605 and 1606, and the two pamphlets on Ward were written in 1609, the ballad might have been composed in the first two decades of the seventeenth century¹⁵. The ballad focuses on King James I’s attempt to subdue John Ward by sending the Rainbow. In order to receive a pardon with his crew, Ward offers King James thirty tons of gold:

“His name is Captain Ward, right well it doth appear,
There has not been such a rover found out this thousand year.
For he hath sent unto our king, the sixth of January,

Desiring that he might come in, with all his company:
`And if your king will let me come till I my tale have told,
I will bestow for my ransome full thirty tun of gold.” (L 3-8)

The above stanza is actually referring to Ward’s plea for a royal pardon in the summer of 1607. In the ballad, the king “*in great grief*” that Ward should “*play the arrant thief*” upon the sea and not give English “*merchant ships*” free passage, declines his offer to return to England with his prize and sends the Rainbow (one of Sir Francis Drake’s four ships used in his expedition against Cadiz in 1587) with “*Five hundred gallant seamen*” and “*fifty brass pieces*” to capture him (L16-28). According to Christopher Lloyd, the author of the ballad “*confuses the Rainbow with the ships of Captain Rainsborough or Rainsborow*” (1981: 51). The gallant shooters, however, are not successful in subduing “*brave Ward*” (L30). Furthermore, Ward questions James’

---

13 Francis James Child (ed.) (2003). “John Ward and the Rainbow”. In *The English and Scottish Popular Ballads Vol 5*: 144-145.

14 “*The Famous Sea-fight between Captain Ward and the Rainbow.*” Licensed and entered. London, Printed by and for W. Onley. Dated at the the British Museum 1680 at the earliest.

15 On the other hand, the ballad broadside itself was “dated at the British Museum, 1680 at the earliest” (Child, 2003: 144-145).

authority: “Go tell the King of England, go tell him thus from me, / If he reign king of all the land, I will reign king at sea.” (L37-38). The king is left lamenting the failure of the Rainbow and the loss of three of his captains “Lord [George] Clifford”, Earl of Cumberland”, “[Charles Blount,] Lord Mountjoy”, and “[Robert Devereux,] Earl of Essex” (L45-47). The portrayal of Ward as a “king at sea” equivalent to James I “king of all the land” is significant since it shows that Ward was a kind of hero for the common audience. As Sisneros has also stated, for the ballad audience, Ward was someone “who found his own authoritative agency outside a newly imposed institutional framework that, not a decade prior, would have lauded his lucrative exploits.” (2016: 60). In this respect, this particular ballad, which was neither extracted from the pamphlets nor had a moral purpose, reflects the genuine perspective held by the people about Ward.

The next two poems “The Picture of a Pirat[e]” and “To a Reprobate Pirat[e] that hath renounced Christ and is Turn’d Turke” (1612-13) by Samuel Rowlands allude to John Ward for moral or religious purposes. Rowlands, known to have composed religious poems among other literary work, employs the same approach when dealing with Ward. Unlike the pamphlets or ballads alluding to Ward, Rowlands’ poems abstain from including any positive details about the English ‘Pirate’ or his crew.

In the first poem, the pirate persona, presumably Ward, talks of his “*dwellings*”, “*crew of thievish Knaves*”, and his life at sea neighbouring “*Monsters of the Seas*” (L1-5). He defines himself as a man who spent his life in “*outrageous evils*” on his ships manned by “*incarnate devils*”, and heart which “*denies a [Christian] God*” or the “*ten*” commandments (L 7-12). For this, he expects to die in the Gallows, where pirates were generally hanged: “*like a Swan, to sing my dying hower.*” (L 13-17) The usage of a biblical style and imagery such the phrases “*outrageous evils*”, “*Incarnate devils*”, and “*lawless nature*” to describe Ward and his crew destined to be punished at the gallows like other former pirates aims to warn people about the fatal end of such ‘lawless’ men. Rowlands’ moral approach also continues in the second poem entitled “To a Reprobate Pirat[e] that hath Renounced Christ and is Turn’d Turke”, which is a direct reference to Ward converting to Islam (“*Turn’d Turke*”) (1612). This poem draws a parallel between serving the Turks, who are considered infidels, and serving the Devil. Ward, “*Renouncing Christian faith & Christian name*”, is described as a “*villain*”, “*wicked lump*” of sin and shame, a man who is worse than Judas who betrayed, Christ or devils who accept that “*Christ was the Son of God*” (L1-9). Thus, Ward is demonized:

“[...], thou Hellish Beast,

That hast lived cursed Thief upon the Seas,

And now a Turk on shore dost take thine ease,
Like a devouring monster in a den,
All that thou hast, being spoils of other men.
Thou that doest serve both Turk, and devil so well,
Thou seeks to draw (as they doe) souls to Hell,” (L8-14)

As punishment for drawing souls to Hell like the Devil or devilish Turks, perpetual flames in Hell will be his “Reward”: “*Gods Fearfull Judgements (villaine) are at hand./ Davils attend, Hell fier is prepar’d:/Perpetuall flames is reprobates Reward.*” (L18-20) Needless to say, the word play in the last line (“Re-ward”) points to John Ward as the subject of the poem.

These two poems by Rowlands are different from the ballads, as mentioned earlier, in that they exclude any allusion to Ward’s positive traits such as his great courage and skill as a mariner, while portraying him a thief, knave, misbeliever, devil, and someone who denies God and his commandments. For Rowlands, Ward becoming an Ottoman privateer, converting to Islam, and working to capture Christian ships and crew, make him a symbol of a misbeliever, an infidel who has renounced Christianity, Christians, God and Christ. In the end, he will receive the greatest punishment by going to Hell.

Ward in Robert Daborne’s Tragedy A Christian turn’d Turke

Robert Daborne’s tragedy *A Christian turn’d Turke: or, The Tragickall Lives and Deaths of two Famouse Pyrates, WARD and DANSIKER*¹⁶ was composed around the time twelve captured pirates were hung on the same day in Wapping, and James I’s issue of a royal proclamation against piracy, with special emphasis on Captain Ward and other English pirates (Hughes and Larkin in Vitkus 2003: 148). Daborne’s play dealing with Ward’s exploits and life in Tunis, includes historically accurate and fictional characters from different religious groups such as the Christian captains Ward and Dansiker, Christian gentlemen, Turks such as Viceroy, Crosman, Mufti, and Jews. The title of the play has both a religious and political connotation since the term ‘turn’d Turk’ was employed as a synonym for an infidel, heretic, something false or deceitful as well as embracing Islam. Thus, the central focus in the play is Ward’s decision to become a Muslim and tragic fictional end.

Daborne’s play begins with a sea-fight, after which Ward’s crew confiscate the ship’s crew and goods. In this setting, Ward makes a grand entrance with Gismund introducing him as a mighty hero equivalent to a conqueror:

---

16 For a detailed study of the play. See. Sıla Şenlen. (1999). “*The Civil Infidels’: Representation of the Turks in Renaissance Drama.* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), University College Dublin, Dublin 1999.

Do you know this honourable shape? Heroic Captain Ward, lord of the ocean, terror of kings, landlord to merchants, rewarder of manhood, conqueror of the Western world, to whose followers the lands and seas pay tribute; and they to none, but once in their lives to the manor of Wapping, and then are free ever after. This is he, my noble mummers. (Scene 1¹⁷)

Although one of the French merchants offers them gold in exchange for their freedom, Ward’s crew take the men to be sold as slaves or to await being ransomed.

Since the chief focus of the play is Ward’s decision to become a Muslim, most of play involves the persuasion and manipulation of Ward to ‘turn Turk’¹⁸. In this respect, the Governor (a convert himself) and Crosman suggest that Ward convert to Islam in order to rise in status. On his refusal, Crosman employs his sister to seduce Ward into apostasy. The very moment Ward lays eyes on Voada, it is apparent that Crosman’s plan will be a success: “*Here comes an argument that would persuade A God turn mortal.*” (7.1) Voada confesses her love for him, but refuses to be with someone “*whose religion Speaks me [her] an infidel*”. She suggests that he becomes a Muslim to win her love: “*Turn Turk --I am yours*” (7.1) to which Ward consents. This point in the play is significant because Ward’s soliloquy presented after her departure, gives insight to his thoughts as well as his circumstances:

“[...] chaste Voada
Nothing can make him miserable enjoys thee-
What is’t I loose by change? My country?
Already ’tis to me impossible,
My name is scandaled? What is one Island
Compared to the Eastern Monarchy? This large
Unbounded station shall speak my future fame;” (7.1)

For Ward, his “*country*” is “*impossible*” since a royal pardon was denied to him. Furthermore, a comparison is made between Britain (one island) and the Ottoman Empire (the Eastern Monarchy) in terms of possibilities. Thus, Ward’s apostasy is linked to his hope of advancement, wealth and lust, rather than favouring one

---

17 The extracts from *A Christian turn'd Turke* will be provided from an online source with scene division. <https://crrs.ca/new/wp-content/uploads/2016/02/A-Christian-turmd-turk-short-scenes.pdf> Edited Online [Viewed 9 January 2020].

18 For critique of Jacobean economic policy in Daborne’s play See. Benjamin D. Vanwagoner, (2019). “Pirate Economics in Robert Daborne’s *A Christian Turned Turk*”, *Studies in English Literature 1500-1900*, 59.2. pp. 305-324.

religion over another. His actual conversion ceremony is presented in the form of a comical dumb show including a parade of Turks bearing half-moons, Ward kissing “a Mahomet’s head”, spurring wine offered by a Christian captive, and circumcision where Ward substitutes an ape’s tail’ for his foreskin to trick the Turks. His villainies occupy the remainder of the play until the Governor places Ward under arrest and orders that he be torn a “peece-meale” and his accursed limbs thrown into the sea. On his monument is to be inscribed: “Ward sold his country, turn’d Turk, and died a slave” (16.3). Before his death, Ward curses the Ottomans for their ungratefulness. He claims to have brought them wealth through his spoils as well as teaching them naval technology:

“[Stabs himself.]
You’re slaves of Mahomet,
Ungrateful curs, that have repaid me thus
For all the service that I have done for you.
He that hath brought more treasure to your shore
Than all Arabia yields! He that hath shown you
The way to conquer Europe-- did first impart
What your forefathers knew not, the seaman’s art;
Which had they attained, this universe had been
One monarchy. May all your seed be damned!” (16.3)

His last wish is that the slaves (most probably a reference to Christian slaves) tear down the Ottoman Empire and the unification of Christians against the Turks:

“The name of Ottoman be the only scorn
And by-word to all nations; may his own slaves
Tear out the bowels of the last remains
Unto his blood-propped throne; may ye cut each others throats;
Or may, O may, the force of Christendom
Be reunited, and all at once requite
The lives of all that you have murdered,
Beating a path out to Jerusalem,
Over the bleeding breasts of you and yours.” (16.3)

Ward’s fictionalized end, at a time when he was still living a prosperous life in Tunis, is punishment for his allegiance with the Ottoman Turks, his disloyalty to his nation

and apostasy: “Ward sold his country, turn’d Turke, and died a slave.” (16.3) The act of divine judgment and Ward’s tragic end is a warning to those who are allured by financial possibilities in the Ottoman Empire.

In conclusion, the representation of Captain John Ward or Yusuf Reis –who was considered a traitor to England for becoming a Barbary corsair, converting to Islam, and teaching the Turks the knowledge of European navigation technology– in early seventeenth century English literature ranges between admiration for a ‘base born’ mariner who made a great fortune in Ottoman lands, to loathing felt towards one of the most well-known renegades of the time who preyed on Christian ships. Thus, the notorious English Captain Ward who ‘turn’d Turk’ in seventeenth century pamphlets, ballads, poems and plays is both celebrated and demonized. Both Barker’s pamphlet and *Newes from Sea* portray Ward as someone skilled in maritime war, management of his crew as well as diplomacy while also discussing negative aspect about his characters such as his drunkenness, sodomy and Atheism. Since the literary texts mentioned in this study have all, more or less, relied on *Newes from Sea*, they seem to be reflecting Ward in similar negative light. The exception would be “Ward and the Rainbow” based on an unhistorical event and parts of *A Christian turn’d Turke* that includes a humorous conversion ceremony as well as the fictional death of Ward. The moral tone dominant in these texts seems to be a warning about the fate of those allured by the promise of wealth and advancement in Ottoman lands.

WORKS CITED

- Anonymous (April 1609). *Newes from Sea, of Two Notorious Pirates Ward the Englishman and Danseker the Dutchman. With a true relation of her all or the most piracies by them committed unto the sixth of April 1609*, London, N. Butter. Online. <https://quod.lib.umich.edu/e/eebo/A14719.0001.001?view=toc> [Viewed 3 January, 2019]
- Bak, Greg (2006). *Barbary Pirate: The Life and Crimes of John Ward, the Most Infamous Privateer of His Times*, Stroud: Sutton Pub.
- Barker, Andrew (1609). Andrew Barker’s *A true and certaine report of the beginning, proceedings, overthrowes, and now present estate of Captaine Ward and Danseker, the two late famous pirates from their first setting forth to this present time (1609)*, London: William Hal.
- Chew, Samuel C. (1965). *The Crescent and The Rose*, New York: Octagon Books. Inc.
- Child, Francis James (ed.) (2003), “John Ward and the Rainbow”, In *The English and Scottish Popular Ballads Vol 5*: 144-145. Online <https://www.sacred-texts.com/neu/eng/child/ch287.htm> [3 February 2018]
- Coles, Paul (1969). *The Ottoman Impact On Europe*, London: Thames & Hudson.
- Daborne, Robert (1973). *A Christian turn’d Turk*, Amsterdam: Da Capo Press.
- Daborne, Robert. *A Christian turn’d Turk*, <https://ccrs.ca/new/wp-content/>

- [uploads/2016/02/A-Christian-turnd-turk-short-scenes.pdf](#) Edited Online [Viewed 9 January 2020].
- Ennis, Lambert (July 1940). “Anthony Nixon: Jacobean Plagiarist and Hack”, *Huntington Library Quarterly* 3.4: pp.377-401.
- Fuchs, Barbara (Spring 2000). “Faithless Empires: Pirates, Renegadoes, and the English Nation”, *ELH* Vol. 67, No. 1: pp. 45-69.
- Gürkan, Emrah Safa (2018). *Sultanın Korsanları*, İstanbul: Kronik Kitap.
- Lithgow, William (1640). *The totall discourse, of the rare adventures, and painefull peregrinations of long nineteene years travailes from Scotland, to the most famous kingdoms in Europe, Asia, and Affrica Perfited by three deare bought voyages, in surveying of forty eight kingdomes ancient and modern*, London: I. Okes. *Early English Books Online Text Creation Partnership* <https://quod.lib.umich.edu/e/eebo/A05597.0001.001?view=toc> [Viewed 4 February 2019]
- Lloyd, Christopher (1981). *English Corsairs on the Barbary Coast*, London: Collins.
- Matar, Nabil (1998). *Islam in Britain*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Matar, Nabil (1999). *Turks, Moors & Englishmen: The Age of Discovery*. New York: Colombia University Press.
- Milton, Giles (Nov 2019). “John Ward: the real Captain Jack Sparrow”, *BBC History Revealed*, <https://www.historyextra.com/period/elizabethan/pirate-john-ward-the-real-captain-jack-sparrow/> [Viewed 3 January, 2020]
- Rowlands, Samuel (1613). “The Picture of a Pirat” and “To a Reprobate Pirat that hath renounced Christ and is Turn’d Turke” “. *More Knaues Yet? The Knaues of Spades and Diamonds*, London: John Tap. <https://quod.lib.umich.edu/e/eebo/a68679.0001.001/24:18?page=root;size=125;vid=22678;view=text>
- Sisneros, Katie Sue. “The Abhorred Name of Turk”: Muslims and the Politics of Identity in Seventeenth Century English Broadside Ballads”, PhD Dissertation, Graduate School of the University of Minnesota, November 2016. p.60.
- Şenlen, Sila. (1999). “*The Civil Infidels’: Representation of the Turks in Renaissance Drama*”, Dublin: University College Dublin (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi).
- “The Seamen’s Song of Captain Ward, the famous Pyrate of the World, and an Englishman born” (1609), <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/31994/xml> [Viewed 20 February 2020]
- “The Seamans Song of Dansekar the Duchman, his robberies done at Sea” (1609). <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/32614/xml> [Viewed 20 February 2020]
- Vanwagoner, Benjamin D. (2019). “Pirate Economics in Robert Daborne’s A Christian Turned Turk”, *Studies in English Literature 1500-1900*, 59.2: pp. 305-324 <https://muse.jhu.edu/article/725096> [Viewed 8 April 2020]
- Vitkus, Daniel (2003). *Turning Turk: English Theatre and the Multicultural Mediterranean, 1570-1630*. New York: Pelgrave Macmillan.

Kocaeli'ndeki Osmanlı Dönemi Taş Köprüler

Erkan ATAK^{1*}

Yusuf ACIOĞLU^{2*}

Özet

Başiskele, Çayırova, Darıca, Derince, Dilovası, Gebze, Gölcük, İzmit, Kandıra, Karamürsel, Kartepe ve Körfez ilçelerini içine alan Kocaeli, stratejik konumuyla ilk çağlardan itibaren önemini koruyan merkezlerden birisidir. Kocaeli ve çevresi sırasıyla Bithynia Krallığı, Roma İmparatorluğu, Anadolu Selçuklu Devleti, Doğu Roma (Bizans) İmparatorluğu egemenliği altına girmiş ve 14. yüzyılın hemen başlarında Osmanlı topraklarına dâhil olmuştur. Bölgede gerek Türk dönemi öncesinde gerekse Osmanlı döneminde inşa edilmiş farklı türden birçok yapı yer almaktadır. Bunlar arasında Osmanlı dönemi köprüleri mimari unsurları ve anıtsal yapılarıyla dikkat çekerler. Bu köprülerden bazıları orduların, tacirlerin veyahut hacca gidenlerin yol güzergâhları üzerinde yer alırken bir kısmı iki köy ya da yerleşim yerini bağlamak amacıyla inşa edilmiştir. Bölgeye yolu düşen gezginler köprülerin çoğunluğunun ahşap malzemeli olduklarını ifade ederler. Ayrıca mevcut bilgiler bu ahşap köprülerin, Üsküdar-Gebze, Gebze-İzmit, İzmit-Sapanca ve İzmit-Gölcük arasında yer aldıklarını ve kimi zaman vuku bulan su taşkınları neticesinde harap oldukları göstermektedir. Osmanlı döneminde kâgır olarak inşa edilmiş köprülerden ise beşi günümüze ulaşmıştır.

Makalemizde Osmanlı döneminden günümüze ulaşabilen bu beş köprü mimari, süsleme, malzeme ve teknik özellikleri açısından incelenmiştir. Köprülerin yapılış amaçları üzerinde durulmuş ve gerekli olan bölümlerde buldukları güzergâhların önemi üzerine bilgiler verilmiştir. Ayrıca söz konusu köprülerin Osmanlı köprü mimarisi içerisindeki yerlerinin tespitine yönelik karşılaştırmalar yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kocaeli, Köprü, Osmanlı, Mimari, Taş.

1 * Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, erkanatak@sakarya.edu.tr

2 * Dr. Öğr. Üyesi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, yacioglu@comu.edu.tr

Stone Bridges in the Ottoman Period in Kocaeli

Kocaeli, which includes the districts of Başiskele, Çayırova, Darıca, Derince, Dilovası, Gebze, Gölçük, İzmit, Kandıra, Karamürsel, Kartepe and Körfez, has been one of the centers that has preserved its importance since the early ages. Kocaeli and its surroundings came under the rule of Bithynia Kingdom, Roman Empire, Anatolian Seljuk State, Eastern Roman (Byzantine) Empire and was included in the Ottoman lands at the beginning of the 14th century. There are many different types of buildings in the region built both before the Turkish period and during the Ottoman period. Among these, Ottoman period bridges attract attention with their architectural elements and monumental structures. While some of these bridges are located on the road routes of armies, merchants or pilgrims, some were built to connect two villages or settlements. Travelers who visit the region state that most of the bridges are wooden. In addition, available information shows that these wooden bridges are located between Üsküdar-Gebze, Gebze-İzmit, İzmit-Sapanca and İzmit-Gölçük and that they were destroyed due to floods that occurred from time to time. Five stone bridges from the Ottoman period have survived to the present day.

In our article, these five bridges are examined in terms of their architectural, ornamental, material and technical properties. The construction purposes of the bridges are mentioned. In the necessary sections, information on the importance of the roads on which bridges are located is given. In addition, comparisons were made to determine the places of bridges within Ottoman bridges.

Keywords: Kocaeli, Bridge, Ottoman, Architecture, Stone.

Giriş

Başiskele, Çayırova, Darıca, Derince, Dilovası, Gebze, Gölcük, İzmit, Kandıra, Karamürsel, Kartepe ve Körfez ilçelerini içine alan Kocaeli, bulunduğu coğrafya itibarıyla tarih öncesi çağlardan itibaren önemli yol güzergâhlarından birisi olmuştur. Gerek Avrupa ile Asya'yı bağlayan geçiş güzergâhı üzerinde bulunması, gerekse yerleşime elverişli verimli toprakları, bölgenin her dönem önemini koruyabilmesine vesile olmuştur. Kocaeli yarımadası ilk çağlarda İstanbul, Anadolu yakasının büyük kısmı, Sakarya, Bursa, Bolu, Bilecik, Yalova ve Zonguldak illerinin içerisinde bulunduğu "Bithynia" adı verilen bölge içerisinde yer almıştır (Umar 1993: 167). Bu bölgede yerleşen toplulukların "Thrak" kökenli halklar oldukları görülmektedir (Strabon 2000: 15-16). M.Ö. 8. yüzyılda boğazlar üzerinden Anadolu'ya göç ettikleri kabul edilen Bithyn'lerin kendi isimlerini taşıdıkları coğrafyada bu tarihlerden itibaren hüküm sürdükleri anlaşılır. Megara'dan gelme göçmenlerce kurulan Astakos M.Ö. 6. yy ve Olbia kentleri Bithynia'nın önemli yerleşim yerleri arasında yer alırlar (Ulugün-Aksoy vd 2014: 81-91). Bölgede kurulan en önemli kentlerden birisi Astakos şehri karşısında, körfezin kuzeyinde yer alan Nikomedeia'dır. Günümüz İzmit'inin sınırlarını teşkil eden bu antik kent M.Ö. 264 yılında I. Nikomedes tarafından kurulmuş ve kurucusunun ismini almıştır (Strabon 2000: 55). Bithynia kralları daha sonraki dönemlerde Roma ve Bergama krallığı ile çeşitli savaşlar gerçekleştirmiştir. M.Ö. 1. yüzyılda Roma'nın, devlet üzerindeki baskısını iyiden iyiye arttırması neticesinde, IV. Nikomedes (M.Ö.91-74) Bithynia Krallığı'nı Roma İmparatorluğu'na miras olarak bırakmıştır (Ulugün-Aksoy vd 2014: 144). Bölge Roma İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altına girince kentleşme anlamında büyük gelişmeler yaşanmış, mevcut kentlerde yoğun imar faaliyetleri gerçekleştirilmeye başlanmıştır (Sevin 2001: 29-42).

Roma İmparatorluğu'nun ikiye bölünmesinin ardından Doğu Roma sınırları içerisinde kalan bölge 11. yüzyılın sonunda Selçuklular tarafından ele geçirilmiştir. 1075'de İzmit'i fethedip kendisine payitaht yapan Kutalmışoğlu Süleyman Şah bölgedeki diğer yerleşim yerlerini de Selçuklu topraklarına katmıştır (Turan 1999: 285-286). Ancak, Haçlı ordusunun 1096 Eylül'ünde kenti kuşatmasıyla İzmit ve havâlisi, yirmibeş sene Selçuklu hâkimiyeti altında kaldıktan sonra tekrar Bizanslıların eline geçmiştir (Turan 1999: 290-291). Bölge 14. yüzyılın başlarına kadar Bizans elinde kalmış ve nihayet Akçakoca'nın gayretleriyle fethedilerek Osmanlı topraklarına dâhil olmuştur (Uzunçarşılı 1988: 117-123). Ankara Savaşı'ndan sonra Timur'un saldırısına uğrayan İzmit ve çevresinde bir dönem kargaşa hâkim olsa da Çelebi Mehmed bu durumu bertaraf etmiş ve İzmit'in imar edilmesi için çeşitli tedbirler almıştır (Bostan 2001: 536-537). Bölgenin fethedilmesinde büyük

hizmetleri olan Akçakoca'dan ötürü bu bölgeye Kocaeli ismi verilmiştir (Uzunçarşılı 1988: 551).

1. Kocaeli ve Çevresindeki Yol Ağı

Kocaeli bölgesi yolları Yunan devletleri dönemlerinden günümüze kadar önemini korumuştur. Söz konusu yol ağının Roma döneminde de mühim bir değişikliğe uğramadan kullanılmaya devam ettiği görülür. Avrupa ile Asya arasında önemli bir geçiş güzergâhı olan bu bölgedeki yol Nikomedeia (İzmit) ve Nikaia'dan (İznik), Claudiopolis (Bolu), Kratea (Gerde), Pompeiopolis (Taşköprü), Amnias Vadisi ve Vezirköprü üzerinden Amasya'ya ulaşmaktaydı (Ramsay 1960: 46). Nicomedia (İzmit)'in Diocletian tarafından Roma İmparatorluğu'nun başkenti ilan edilmesinden sonra bu coğrafyadaki yol önem kazanmaya başlamıştır. Bu durum Constantinople (İstanbul)'un 330'da başkent yapılmasından sonra iyiden iyiye kuvvetlenmiştir (Ramsay 1960: 77). Bizans askeri yol güzergâhında başkentten Kudüs'e uzanan güzergâhın ilk duraklarından birisi bu bölgedir. Avrupa'dan gelip Constantinople (İstanbul) üzerinden güneye inen hacılar, yüzyıllar boyunca bu yolları kullanmıştır. Bu nedenle Kocaeli bölgesindeki yollar, Doğu Roma-Bizans döneminde her zaman önemini korumuştur (Ramsay 1960: 216).

İzmit ve çevresi Türklerin eline geçtikten sonra da bu yolun kullanılmaya devam ettiği görülür. Osmanlı Devleti'nde başkenti Anadolu'ya bağlayan bu güzergâh özellikle ordular, kervanlar, hacca gidenler ve ticaretle uğraşanlar tarafından kullanılmıştır. İstanbul'un Osmanlı Devleti'nin başkenti olmasından sonra, İran ve Elcezîre yolları üzerinden başlıca konak yerlerinden birisi İzmit ve çevresi olmuştur (Darkot 1977: 1252). Osmanlı Devleti'nin yol ağına bakıldığında, başkenti Anadolu'ya bağlayan ana yolların üç kol halinde uzandığı görülür. Her üç kolun da önemli durakları arasında Kocaeli bölgesindeki yerleşim yerleri bulunur (Şek. 1). Üsküdar'dan başlayarak Diyarbakır'a kadar uzanan orta kol; Kars'a kadar uzanan sol kol ve Haleb'e ulaşan sağ kolun başlangıç noktalarından birisi Gebze'dir. Bu ana yolların dışında yine Üsküdar'dan başlayan ve Gebze, Dil İskelesi, Gemlik üzerinden devam eden yol ise 17.-18. yüzyıllarda önemli bir ticaret limanı olan Çeşme'ye bağlanmıştır (Miroğlu 1997: 241-242). Fatih Sultan Mehmed'in 1481'de Osmanlı ordusunu Üsküdar'dan hareket ettirdiği ve günümüzde Çayırova olarak geçen bölgede bir otağı kurduğu görülür (Hammer 1983: 199). Sultanın rahatsızlanarak vefat ettiği bu alan günümüzde "Hünkârçayırı" olarak anılmaktadır. 15. yüzyılda Osmanlı ordusu için önemli konaklama yerlerinden olan bölgenin ticari ve dini öneminin yanı sıra orduların geçişi için de stratejik bir öneme sahip olduğu görülmektedir. 16. yüzyılda İzmit, Anadolu'yu başkente bağlayan önemli bir menzil şehridir. Yavuz Sultan Selim

Çaldıran seferine çıktığında Osmanlı ordusu bu güzergâhı kullanmış ve Kocaeli bölgesinden geçerek Geyve-Taraklı istikametine devam etmiştir (Gündoğdu 1998: 225). Kanuni Sultan Süleyman döneminde yine Kocaeli bölgesini de içine alan İzmit-Sapanca-Adaköy-Akyazı-Hendek-Düzce yollarının kullanıldığı görülür (Yıldırım 2008: 44). Sultan'ın İran seferlerinde İzmit ordunun konaklamak için kullandığı duraklardan birisi olmuştur. Bu dönemde İzmit'e giden yolların bakımına önem verilmiş ve yolun iki araba geçecek şekilde genişletilmesi sağlanmıştır (Bostan 2001: 537). İzmit ve çevresinin orman bakımından çok zengin olması bu bölgenin 15. yüzyıldan itibaren kereste ticaretinin merkezlerinden birisi olmasını sağlamış ve bu vesileyle başkentten uzanan yol ağı her zaman canlı kalmıştır. Evliya Çelebi İzmit'in doğusundaki dağların ormanları için "ağaç deryası derler" şeklinde bir tanımlama yapmıştır. Ayrıca bu ormanlarda kereste kesimi yapıldığını belirtmiştir (Evliya Çelebi 2006a: 79-80). 1740'da İzmit'i ziyaret eden Richard Pococke ise kentte büyük tekneler inşa edildiğini ve önemli bir ağaç ticaretinin olduğunu söylemektedir (Ulugün 2008: 70). 19. yüzyıla kadar devam eden bu ticari faaliyetlerin daha sonraki dönemlerde gerilemeye başladığı görülmektedir.

Kocaeli coğrafyasındaki yerleşim yerleri stratejik konumlarından ötürü her zaman gezginlerin uğrak yerleri arasında yer almıştır. Osmanlı dönemi ve öncesinde başkentten yola çıkan seyyâhlar Gebze, Hereke, İzmit güzergâhını izleyerek Anadolu'nun içlerine doğru yolculuklar gerçekleştirmiş ve bu yolculuklarda uğradıkları merkezler ile yollar hakkında bilgiler vermişlerdir. M.Ö. 6. yüzyıldan başlayarak 20. yüzyıla değin bu coğrafyaya yolu düşen birçok seyyâhın varlığı bilinmekle beraber bunlar arasında bazılarının verdikleri bilgiler daha detaylıdır (Ulugün 2008: 12-336). 1555 yılında İstanbul'dan yola çıkarak yukarıda sözü edilen güzergâhı takip edip doğuya yolculuk yapan Dernschwam yolculuğu esnasında gördüğü yolların "dört koşu atının yan yana yürüyebileceği genişlikte" olduklarını ifade eder. Ayrıca Arnavut kaldırımı döşeli ve geniş yolların padişahın iki sene önce İran'a sefer yaparken açmış olduğunu ekler. Seyyâhın yollar üzerindeki köprülerle ilgili verdiği bilgilerde kıymetlidir. Kartal'dan yola çıktıktan sonra İzmit'e, İzmit körfezinin güneyinden Kazıklı'ya kadar süren yolculuklarında birçok tahta köprünün üzerinden geçmiş olduklarını söylemesi bu güzergâhtaki tahta köprülerin varlığına işaret eder (Ulugün 2008: 30-34). Seyyâhın bu coğrafyayı gezdiği yıllarda İzmit ile İznik arasında Yaş İskele adlı mevziden Hisar Deresi'ne kadar 15 adet ağaç köprünün mevcut olduğu görülür (Orhonlu 1984: 71). Evliya Çelebi H.1041/M.1631 yılında uğradığı Dil İskelesi için "Konya, Halep, Şam ve Mısır'a giden hacılar ile tüccar ve ziyaretçilerin tamamı bu iskelede at kayıklarına binip bir mil karşı tarafta bulunan Hersek diline geçerler" demekle bu güzergâhın 17. yüzyılda

hem ticari hem de hac yolu olarak kullanıldığını ortaya koyar (Evliya Çelebi 2006a: 75). Kâtip Çelebi “Cihannüma” eserinde Fatih Sultan Mehmed’in orduyla beraber konakladığı Gebze-Tekfur Çayırı’na Sultan Çayırı demek ve buraya ordugâhın kurulduğunu belirtmektedir. Ayrıca Hereke, İzmit ve Kazıklı’dan geçit yerleri olarak bahsetmektedir (Ulugün 2008: 46). 1800’de İstanbul’dan Mısır’a doğru yola çıkan William Martin Leake, Gebze’den sonra Dil yakınında denize kavuşan bir dere üzerinden güzel taş köprülerden geçtik demekle Kanuni Sultan Süleyman Köprüsü’nü kastediyor olmalıdır. Bölgeye 18. ve 19. yüzyıllarda uğrayan seyyahların sayısı artmıştır. Çoğunlukla İzmit’teki kereste ticareti ve orman zenginliği üzerinde duran gezginlerin bir kısmı ise İzmit Körfezi ile Sapanca Gölü arasında tarih içerisinde kimi zaman girişimlerde bulunmuş kanal projesi hakkında kısa bilgiler vermiştir. Bazı seyyahlar ise yolların durumunun kötü olduğunu söylemektedir. Bakıma ihtiyaç duyulan yolların durumu hakkında 1779 tarihli bir belgede bölge halkının Hendek istikametindeki yol üzerinde bulunan ahşap köprülerin onarımını istediğine dair bilgiler bulunmaktadır (Yıldırım 2008: 54). Sultan Abdülaziz döneminde 1867 yılında İzmit-Ankara yolunun Sapanca ile Derbent arasındaki bölümde yer alan köprüler şiddetli yağışlardan ötürü zarar görmüştür (Çetin 2015: 1776). 1872 yılında İzmit iskelesi yolları ve aynı güzergâhtaki tahta köprülerin tamir edildiği ve bu icraatın nakliyat ve de gidiş-gelişi kolaylaştırdığı görülür. II. Abdülhamit’in saltanatının ilk yıllarında ise İzmit-Sapanca yolu ve bu güzergâhtaki 7 ahşap köprü onarılmıştır (Ünlü 2016: 885). 1878 tarihli bir belgede ise İzmit-Sapanca arasında bulunan köprülerin şiddetli yağmurlardan ötürü tahrip olduğundan ve tamir olmaları gerektiğinden bahsedilmektedir (Yıldırım 2008: 54, 63). 1887’de Selim Sırrı Paşa’nın gözetiminde gerçekleştirilen yol yapım çalışmalarında ise İzmit-Ankara yolunun İzmit Sancağı’na ait 107 kilometrelik kısmında 206 adet irili-ufaklı köprünün mevcut olduğu anlaşılmaktadır (Çetin 2015: 1777-1778) Görülüyor ki bölgede kullanılan yollarda çok sayıda ahşap köprü mevcuttur. Zamanla tahrip olan ve büyük bir çoğunluğu günümüze ulaşamayan bu ahşap köprülerin kullanım ömürleri hava koşullarından ötürü çok uzun olmamıştır. Buna karşın Osmanlı döneminde inşa edilen taş köprülerden beşi günümüze ulaşmıştır. Bunlardan Çayırova Hünkâr Çayırı Köprüsü, Gebze Kanuni Sultan Süleyman (Mimar Sinan) Köprüsü ve İzmit Kethüda Caferi Hatun (Kilezdere) Köprüsü 16. yüzyıl; Karamürsel Valide Sultan Köprüsü 17. yüzyıl ve Servetiye Köprüsü 19. yüzyılda inşa edilmiştir.

2. Kocaeli'ndeki Osmanlı Dönemi Taş Köprüler

2.1. Hünkâr Köprüsü

Köprü, İstanbul-Gebze arasında, Çayırova Kasabası'nda yer almaktadır. Yukarıda da işaret edildiği gibi Fatih Sultan Mehmed'in 1481'de Osmanlı ordusunun otağını köprünün bulunduğu alan üzerine kurduğunu ve sefer esnasında bu ordugâhta 4 Mayıs 1481'de vefat ettiği bilinmektedir (Uzunçarşılı 1988: 143-144; Hammer 1983: 199). Tekirçayırı ve Hünkârçayırı isimleriyle de anılan bölgede köprünün yanında Fatih'in anısını yaşatmak için yapılmış bir namazgâh-çeşme bulunmaktadır. Adını bulunduğu bölgeden alan köprünün inşa kitabesi mevcut değildir. Kanuni Sultan Süleyman tarafından Bağdat seferinde, ordunun geçişi için yaptırılmış olabileceği düşünülmektedir (Çetinor 1988: 20). Bu suretle 1530-1540 yılları arasına tarihlendirilir (Yavuzylmaz 2012: 221).

Sivri kemerli, tek gözlü köprü, en yüksek noktadan iki yana doğru eğimli bir yapıda inşa edilmiştir (Şek. 3). Doğu-batı doğrultulu köprünün yapımında kesme taş malzeme kullanılmıştır (Res. 2). 1.70 m. genişliğindeki köprü gözü, kemerin üzengi seviyesine kadar toprağa gömülü vaziyettedir. 3.40x5.00 m. ölçülerindeki tabliye kısmının iki yanında 0.80 m. yüksekliğinde korkuluklar bulunmaktadır. Köprünün kuzey cephesinde, yan tarafındaki çeşme ile aynı renkte kırmızı kesme taşlar kullanılmıştır. Günümüzde faal olan köprünün doğu ve batı uçlarında tabliyeyi sınırlandıran ikişer baba taşı yer almaktadır. Yapıda herhangi bir süsleme unsuru mevcut değildir.

Köprü, çevresindeki yapılarla beraber 2000 yılında Gebze Belediyesi tarafından restore edilmiştir (Yavuzylmaz 2012: 222).

2.2. Gebze Kanuni Sultan Süleyman (Mimar Sinan) Köprüsü

Gebze-İzmit arasında, İstanbul'u Bağdat'a bağlayan yolda, Dilderesi üzerine inşa edilmiştir. Üzerinde bulunduğu dereden ötürü "Diliskelesi Köprüsü" ismiyle de anılmaktadır (Tunç 1978: 176). İnşa kitabesi mevcut değildir. Buna karşın Tuhfetü'l mi'marîn'de "Ve Geğbüze (Gebze) yolunda Sultan Süleyman köprüleridir" bilgisi mevcuttur (Bozkurt 1952: 6).³ Bu suretle köprünün Kanuni Sultan Süleyman zamanında, Mimar Sinan tarafından inşa edildiği anlaşılmaktadır. Kazım Çeçen köprünün 1553-1554 tarihinde yapıldığını yazar (Çeçen 1988: 430). Köprünün, Kanuni Sultan Süleyman'ın İran-Tebriz (1553) ile İran-Nahçıvan (1548) seferleri

3 Gebze'deki Kanuni köprüsü Tuhfetü'l-Mimarîn'de geçmesine rağmen, Sinan'ın yaptığı eserlerin listesinin de verildiği Tezkireü'l-Ebniye'de yer almamaktadır. Bkz. Sâî Mustafa Çelebi, 2002: 116, 184.

öncesinde orduların geçeceği yolların düzene sokulması maksadıyla yapılmış olabileceği ifade edilir (Öziş 1991: 39).

Köprü, ortadaki büyük, iki yandakiler daha küçük olmak üzere sivri kemerli, üç gözlüdür (Şek. 4; Res. 5-6). Kaynaklarda köprünün 45.24x6.20 (Tunç 1978: 176) ile 65.00x6.05 m. (Çulpan 2002: 134; Öziş 1991: 40) şeklinde farklı ölçüleri mevcuttur. Günümüzdeki mevcut haliyle 49.00x6.00 m. dolaylarında bir ölçüye sahip olduğu görülmektedir. Köprü üzerindeki eğim %11 civarındadır (Çeçen 1988: 432). Doğu-batı doğrultulu inşa edilen köprüde ortadaki göz 9.30 m., yandakiler 6.30 m. genişliğindedir. Köprü ayaklarının memba tarafında üçgen sel yaranlar, mansap tarafında köşeli topuklar bulunmaktadır. Ayakların üzerinde kemerler arasında, 2.20x1.40 m. ölçülerinde, sivri kemerli boşaltma gözlerine yer verilmiştir. Ayrıca köprünün doğu ucunda güney cephesi açık, kuzey cephesi ise toprağa gömülü olan bir başka boşaltma gözü bulunmaktadır. Köprü ayaklarının temelleri üç kademe üzerine oturtularak dayanıksız olan bataklık zeminde sağlam bir temel meydana getirilmiştir (Çulpan 2002: 134).

Köprünün inşasında kesme taş malzeme kullanılmıştır. Korkulukların çoğu harap olduğundan sonradan betonarme olarak onarıldığı anlaşılır. Selyaranlar, topuklar ve ayaklarda kullanılan taşların köprünün diğer bölümlerindeki taşlardan daha büyük boyutlu olduğu görülür. Tabliye kısmının zemininde düzgün blok taşlar kullanılmıştır (Res. 7). Köprünün doğudan batıya büyük kemerin en tepe noktasına kadar olan ilk kısmı diğer bölüme göre daha uzun tutulmuştur. İkinci kısım küçük kemerin bitiminden itibaren güneye doğru hafif kırılma yapmaktadır. Sade tutulan köprüde bir süsleme unsuru görülmez. Büyük kemerin kilit taşında dışa taşıntı yapan konsol şeklindeki çıkıntılar ve her iki cephede tempan duvarının üst sınırını belirleyen yatay kornişlerin nispeten cephelere hareketlilik kazandırdığı görülür.

Köprünün eski fotoğraflarında selyaran, topuk ve korkuluklarının harap durumda olduğu görülmektedir (Şek. 5). Son yıllarda yapılan onarımlarla söz konusu bölümler aslına sadık kalınarak yenilenmiştir. Günümüzde araç trafiğine kapalı olan köprünün iki ucuna baba taşları yerleştirilmiştir.

Kanuni Sultan Süleyman (Mimar Sinan) Köprüsü abidevi yapısı ve önemli bir yol güzergâhı üzerinde bulunması hasebiyle 16. yüzyıldan günümüze sağlam olarak gelebilmiş önemli Osmanlı köprülerinden birisidir.

2.3. İzmit Kethüda Caferi Hatun (Kilezdere) Köprüsü

İzmit-İstanbul karayolunun 1 km. güneyinde, Oramiral Salim Dervişoğlu Caddesi kenarında, İzmit'in merkezinde, Kilezdere üzerinde yer almaktadır. Köprü, İzmit

Kent İçi Dört Hatlı Demiryolu İnşaatı” yapımı maksadıyla İstanbul 2 Numaralı Kültür ve Tabiat Varlıkları Koruma Kurulu’nun 11.06.1998 tarihli kararı gereğince DLH Bölge Müdürlüğü tarafından yerinden sökülerek 2002 yılında 50 m. aşağıya taşınmıştır (Aksoy, 2011: 124; Avunduk Mimarlık: 2005).

İnşa kitabesi mevcut olmayan köprü ismini üzerinde bulunduğu dereden almaktadır. Yapı ile ilgili kaynaklarda ve bilgilendirme panosunda 16. yüzyılda inşa edildiği yazar. Köprünün Kethüda Canfeda Hatun’un hayır eseri olduğu son yıllarda yayımlanan arşiv belgeleriyle ortaya konulmuştur (Karademir 2018: 101). Canfeda Hatun’a III. Murad’ın annesi Nurbanu Sultan “kethüda kadın” ünvanını vermiş ve haremde önemli bir sorumluluk almasını sağlamıştır. Canfeda Hatun’un bu göreviyle birlikte nüfuzunu arttırdığı ve servetini genişlettiği anlaşılmaktadır. Gelirlerinin bir kısmını hayır işlerinde kullanan Canfeda Hatun’un İstanbul ve İzmit’te çok sayıda eseri bulunmaktadır. İzmit’te inşa ettirdiği bu köprünün dışında on dört çeşme yaptırdığı ancak bunlardan sadece “Büyük Çeşme’nin günümüze ulaşabildiği görülür. Osmanlı Arşivleri’nde Canfeda Hatun’a ait bir belgede İzmit’te Kullar karyesi Kilas Nehri üzerinde Kız Köprüsü’nü yaptırdığı yazmaktadır. Belgede ayrıca köprünün 1800 yılında yıkık ve tamire muhtaç olduğu belirtilmektedir (Karademir 2018: 101). Canfeda Hatun’un hayır eserlerine bakıldığında 1584 ile 1594 yılları arasında inşa edildikleri görülür. Bu suretle köprünün de bu tarihler arasında (1584-1594) inşa edilmiş olması muhtemeldir. Matrakçı Nasuh’un 1533-1536 yılları arasındaki İran Seferini konu alan Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irâkeyn adlı eserinde yer alan İzmit minyatüründeki 9 gözlü köprü ise İzmit’te o yıllarda mevcut olan ancak günümüze ulaşamayan başka bir köprüye ait olmalıdır (Nasuhü’s-Silâhi (Matrakçı) 1976: r.13b).

Köprü günümüzdeki haliyle kuzey-güney doğrultulu, üç gözlü bir yapıya sahiptir (Şek. 6; Res. 9-10). Bütünüyle düzgün kesme taş malzemeden inşa edilmiştir. Gözlerin genişlikleri ve yükseklikleri farklılık gösterir. Güneydeki göz yaklaşık 7.65 m. genişliğe, 5.00 m. yüksekliğiyle sahiptir. Diğer iki göz daha küçüktür. Ortadaki göz 5.00 m. genişliğinde ve 3.60 m. yüksekliğindedir. Kuzeydeki göz ise 3.40x3.60 m. dolaylarında ölçülere sahiptir. Köprü seviyesi kuzeyden güneye üçüncü gözün tepe noktasına kadar hafif meyille yükselmekte, bu noktadan sonra daha keskin bir açıyla aşağı doğru düşmektedir. Gözler sivri kemerlidir. Ayakların önünde selyaran ya da topuklar bulunmamaktadır.

Tabliye kısmı yaklaşık olarak 57.30 m. uzunluğunda, 5.30 m. genişliğindedir. Taş döşeli bu bölüm iki yanda korkuluklarla sınırlandırılmıştır (Res. 11). Günümüzde araç trafiğine kapalı, insan geçişine açık olan köprünün iki ucunda baba taşları bulunur.

Köprü süsleme açısından sade bir görünüme sahip olmakla birlikte her iki cephede kemerlerin arasında bulunan oyuk şeklindeki kuş evleri cephelere hareketlilik kazandırmıştır.

Köprüye ait arşiv kayıtlarında 1800 yılında yıkık olduğu ancak mütevellisinden tamirine memur olacak kimsenin olmadığı yazılıdır. 1910 yılına ait bir fotoğrafta köprünün harap olmasına karşın üstünden yolcuların geçtiği görülür. 2000’li yılların başına kadar bu vaziyette gelen köprü, 2002 yılında eski yerinden 50 m. aşağı taşınmış, bu esnada onarılmıştır.

2.4. Karamürsel Valide Sultan Köprüsü

Köprü, Karamürsel-İznik yolu üzerinde, Karamürsel’in 24 km. güneyinde, Hayriye ile Yalacdere köyleri arasında yer almaktadır. İsmi yanındaki köye vermiştir. Köprünün yapıldığı güzergâh Osmanlı döneminin yol ağı içerisinde önemli bir yere sahiptir. Üsküdar’dan başlayarak Kartal, Gebze, Hersek, İznik, Eskişehir üzerinden aşağıya devam eden ve nihayetinde Halep’e ulaşan sağ kol üzerinde Hersek-İznik arasındaki bu güzergâhta bulunur. Hac yolu içerisinde yer alan bu güzergâh Osmanlı döneminde seyyâhlar ve tüccarlar tarafından da kullanılmıştır. Evliya Çelebi 1648’de İznik’e geçerken uğradığı Hersek Kasabası ve Derbent Köyü hakkında bilgi verirken köprüden bahsetmez. Aslında Evliya Çelebi’nin izlediği güzergâh köprünün inşa edildiği yolu da içine almaktadır. Derbent Köyü hakkında “kırkgeçit derelerini kırk kere geçenler kılavuz olup yolları temizlemekle görevli reâlardır” diyerek bu bölgenin yolları ve dereleri hakkında bilgi verir (Evliya Çelebi 2006b: 2-3). Günümüzde de Hersek ile İznik arasında bu güzergâh kullanılmaktadır. Evliya Çelebi’nin Derbent dediği köy günümüzde aynı güzergâh üzerinde bulunan Kızderbent Köyü’dür. Üsküdar’dan başlayarak Halep’e kadar uzanan yol ağının Hersek-İznik arasındaki bölümünde Hayriye-Yalacdere-Derbent güzergâhının yer alması bu bölgenin her mevsim su ihtiyacını karşılayabilecek kaynaklara sahip olmasının etkisi olsa gerekir (Çulpan 2002: 176-177). Söz konusu güzergâh günümüzde de kullanılmaktadır.

Valide Sultan Köprüsü olarak bilinen köprünün inşa kitabesi mevcut değildir. İsmi aldığı valide sultanın Kösem Valide Mâhpeyker Sultan olduğu üzerinde durulur.⁴ I. Ahmed’in eşi, IV. Murad’ın validesi olan Kösem Valide Sultan’ın (1589-1651) gelirleri ve servetiyle birçok hayır işi yaptığı bilinmektedir. Üsküdar Çinili Camii’nin (1640) banisidir. Bu cami haricinde mektep, çeşme, dârü’l-hâdis, hamam ve sebil inşa

4 Cevdet Çulpan, Mâhpeyker Valide Sultân’ın hac yolu hayırlarını ve Yunanistan Ezdin’de 17. yüzyılda yaptırmış olduğu 7 gözli taş köprüyü dikkate alarak bu köprünün de banisi olabileceğini belirtmiştir. Bununla IV. Mehmed’in validesi Hatice Turhan Sultan’ın Çanakkale ve İstanbul’daki hayır eserleri ile Şam’dan itibaren hac yolu üzerindeki hayratlarını göz önüne alındığında köprünün banisinin Hatice Turhan Sultan olması ihtimali üzerinde de durulur (Çulpan 2002: 178).

ettirmiştir. Hayır eserlerinin yanı sıra her yıl hac yolunda iki kişiyi görevlendirerek su ve şerbet dağıttıran Mâhpeyker Sultan'ın İstanbul'da ve Haremeyn'de hayratları bulunmaktadır.⁵ Söz konusu bilgiler Valide Sultan'ın hac yoluna önem verdiğini ve bu yol üzerinde bir takım hayır işleri ve hayratlar meydana getirdiğini gösterir. O halde hac yolu üzerinde bulunan bu köprünün de bu hayır işlerinin bir parçası olması muhtemeldir. Evliya Çelebi 1648'de geçtiği bu güzergâhta köprüden bahsetmemektedir. Bununla birlikte Kösem Valide Mâhpeyker Sultan'ın 1651'de vefat ettiği göz önüne alındığında köprünün 1648-1651 yılları arasında inşa edilmiş olduğu söylenebilir.

Valide Sultan Köprüsü kuzey-güney doğrultulu, üç gözlü bir kuruluşa sahiptir (Şek. 7; Res. 12-13). Gözler sivri kemerlidir. Orta göz diğer iki gözden daha geniş ve yüksek tutulmuştur. Bütünüyle düzgün kesme taştan inşa edilmiştir. Köprü iki yandan büyük kemere doğru keskin bir açıyla yükselmektedir. Köprü ayaklarının önünde memba tarafında üçgen selyaranlar, mansap tarafında köşeli topuklar yer almaktadır. Köprünün orta gözü 12.00 m. genişliğinde, 7.40 m. yüksekliğindedir. Yan gözler ise 8.30 m. genişliğe, 5.50 m. yüksekliğe sahiptir. Köprünün her iki cephesinde, uçlara rıhtımlar (destek duvarları) eklenmiştir. Olası su taşkınlarında köprünün sağlamlığını arttırmak adına yapılan bu duvarlarda düzgün kesme taşlar kullanılmıştır.

Tabliye kısmı yaklaşık olarak 72.50x4.80 m. ölçülerindedir. İki yandan 0.80 m. yüksekliğinde korkuluklarla sınırlandırılmıştır (Res. 14). Çok fazla olan köprü tabliyesinin eğimi, son zamanlarda yapılan onarımlarla azaltılmış ve tabliye yanlara doğru doldurulmuştur (Tunç 1978: 196).

Köprüde süsleme unsuru olarak, batı cephede büyük kemerin kilit taşındaki gülbezek dikkat çekmektedir. Ayrıca doğu cephede yine büyük kemerin tepe noktası üzerinde üç adet dış bükey konsol yer almaktadır. Bu konsolların köprü üzerindeki bir balkona ya da tarih köşküne ait olması ihtimal dâhilindedir.

Valide Sultan Köprüsü günümüzde araç trafiğine kapalı, yaya geçişine açıktır. Köprüye ait eski fotoğraflarda korkulukların taş bloklar arasında demir gergilerle

5 Ayvansarayî Hüseyin Efendi Hadikatü'l-Cevâmi' de "Mâhpeyker Sultân'ın yaptırdığı eserleri sıralar. Ayrıca "Ve beher sene hüccâc-ı müslimîn için teberdârân zümresinden küçük saka ve büyük saka ta'bîrleriyle iki kimesne ta'yîn olunub, yollarda su ve ba'zı mahallerde şeker şerbetleri ile atşân-ı hüccâse tesbîl ve ikrâm ettirmek ve İstanbul'dan surre çıktığı gün, cevâmi'i-i selâtin e'imme ve hutebâsi huzur-ı pâdişâhîde Kur'ân-ı azimü's-şândan birer âyet kırâ'at etmek, vâlide-i müşârün-ileyhanın âsarındandır. Ve ahâli-i Haremeyn-i şerifeyn için surre-i vâfiyeler ta'yîn eylemiştir..." demektedir (Ayvansarayî Hüseyin Efendi 2001: 590-591). Hac zamanı yaptığı bu hayır işleri için Eğriboz adasındaki sekiz köyün gelirini vakfetmiştir. Mücteva İlgürel'in yayımladığı vakfiyede Mâhpeyker Sultân'ın gelirlerini tahsis ettiği hayır işleri sıralanmıştır (İlgürel 1966: 83-94).

oluşturulduğu ve selyaranların külâhlarının yıkıldığı görülmektedir. Karayolları 14. Bölge Müdürlüğü tarafından 2012 yılında yapılan onarımlar sırasında korkuluklar yenilenmiş, selyaranların külâhları tamir edilmiş ve köprünün iki ucuna taş babalar eklenmiştir.

2.5.Servetiye Karşı Köyü Köprüsü

Başiskele'nin 4 km. kuzeyinde, Yuvacık Barajı bitiminde, Kiraz Deresi üzerine inşa edilmiştir. Köprü ana güzergâh üzerinde yer almayıp Servetiye Cami Köyü ile Servetiye Karşı Köyü'nü birbirine bağlamak amacıyla inşa edilmiştir. Bu bölgede, Kirazlı Deresi üzerinde derenin iki yakasını birbirine bağlayan ahşap köprülerin varlığı bilinmektedir. Osmanlı'nın geç dönemlerinde kullanılan bu ahşap köprüler zaman zaman gerçekleşen su taşkınlarıyla tahrip olmuş ya da yıkılmışlardır. Yakın zamanlara kadar kullanılan bu köprüler Yuvacık Barajı'nın inşasıyla birlikte su altında kalmıştır (Üzmez 2008: 113). Bu köprülerin arasında yer alan Servetiye Köprüsü zaman içerisinde tahrip olsa da orijinal dokusunu büyük ölçüde koruyarak günümüze gelebilmiştir. Köprünün inşa kitabesi mevcut değildir. Doğu cephenin kuzeyinde, korkuluğun hemen altındaki boş kitabelik, köprünün bir inşa kitabesinin olduğunu göstermektedir. Yapının genel görünümü, cephe ve malzeme özellikleri 19. yüzyıl içerisinde yapıldığına işaret etmektedir.

Tek gözlü köprü, en yüksek noktadan iki yana doğru eğimli bir yapıda inşa edilmiştir (Şek. 8; Res. 15-16). Kuzey-güney doğrultulu köprünün tempan duvarlarında kaba yonu taş, kemerinde, ayaklarında ve korkuluklarında kesme taş malzeme kullanılmıştır. Köprü yaklaşık olarak 22.00 m. uzunluğunda, 2.50 m. genişliğindedir. Köprü ayaklarının önünde 6.00x2.00 m. ölçülerinde destek duvarları bulunmaktadır. Yuvarlak kemerli köprü gözü 11.00 m. genişliğinde, 4.50 m. yüksekliğindedir.

İki yandan 0,50 m. yüksekliğinde korkuluklarla sınırlandırılan tabliye kısmının zemini kaba yonu taş döşelidir (Res. 17). Köprü araç trafiğine kapalı, yaya geçişine açıktır. Köprü üzerinde herhangi bir süs unsuru bulunmamaktadır. Servetiye Köprüsü, 2016 yılında Karayolları 1. Bölge Müdürlüğü tarafından restore edilmiştir.

3. Değerlendirme ve Sonuç

Kocaeli bölgesi stratejik konumuyla ilk çağlardan itibaren ana yol güzergâhlarının en önemli duraklarından birisi olmuştur. Bölgedeki yollar Bithynia Krallığı, Roma İmparatorluğu, Anadolu Selçuklu Devleti ve Doğu Roma (Bizans) dönemlerinde çok fazla değişikliğe uğramamıştır. Bu sürekliliğin ana etmeni Kocaeli'nin Avrupa ile Asya'yı bağlayan ana arterin üzerinde yer almasıdır. Osmanlı döneminde ise orduların, tacirlerin veyahut hacca gidenlerin bu yolları kullanmaya devam ettikleri

görülmektedir. Söz konusu güzergâhın tamamlayıcı unsurlarından olan köprüler bu amaçlara hizmet etmek adına dere, nehir gibi su kaynaklarının üzerine inşa edilmiştir. Bu köprülerin çoğunluğunu ahşap köprüler oluşturmaktadır. Üsküdar-Gebze, Gebze-İzmit, İzmit-Sapanca ve İzmit-Gölcük arasında çok sayıda ahşap köprüünün yer aldığı ve bu köprülerin kimi zaman vuku bulan su taşkınları neticesinde harap oldukları bölgeye yolu düşmüş gezginlerin verdikleri bilgiler arasındadır. Bunların yanı sıra Osmanlı döneminde kâgir olarak inşa edilmiş köprülerden beş tanesi günümüze ulaşmıştır. 16.-19. yüzyıllar arasında inşa edilen bu köprüler anıtsal mimarileri ve fonksiyonları bakımından önemli bir yere sahiptirler.

Üsküdar-Gebze arasında, günümüzde Çayırova olarak geçen bölgede inşa edilen Hünkâr Köprüsü, tek gözlü, orta noktadan iki yana hafif meyilli yapısıyla düz köprüler grubunda değerlendirebileceğimiz bir kuruluş sergilemektedir. Çoğunlukla iki ya da daha fazla sayıda kemerli köprülerin bu grupta inşa edildiği görülse de Hünkâr Köprüsü gibi tabliyenin hemen hemen düz olduğu köprüler de bu gruba dâhil edilebilir. Köprü, Fatih Sultan Mehmed döneminde ordunun otağını kurduğu alanda inşa edilmesi bakımından Osmanlı tarihi içerisinde önemli bir yere sahiptir.

Mimar Sinan tarafından Gebze'de Dilderesi üzerine inşa edilen Kanuni Sultan Süleyman Köprüsü anıtsal mimarisiyle 16. yüzyılın en dikkat çekici köprülerinden birisidir. Köprü, yapısı itibarıyla iki yandan ortaya doğru yükselen dik köprüler grubunda yer almaktadır. Türk köprü mimarisinde erken örneklerden itibaren bu şemada inşa edilen köprülerle karşılaşmak mümkündür (İlter 1978: 27). Mimar Sinan inşa ettiği köprülerin⁶ çoğunda bu tekniği kullanmıştır. Sinan'a ait olduğu tezkerelerden anlaşılan köprülerden Alpullu (Sinanlı) Mehmet Paşa Köprüsü (16. yy) ve Haramidere Kapuağası Köprüsü (16. yy) göz sayıları ve yapısal özellikleriyle Gebze Kanuni Sultan Süleyman Köprüsü'yle benzerlikler gösterirler. Sinan öncesi köprülerinden Edirne Fatih Sultan Mehmed (Sarayıçi) Köprüsü (1452), Köstendil Koca İshak Paşa Köprüsü (1469-70), Kastamonu Nasrullah Köprüsü (1506), Bostancıbaşı Köprüsü (1523-24), Tekirdağ İncecik Köprüsü (16. yy başı), Sinan

6 Tezkiretü'l-bünyan, Tezkiretü'l-ebniye ve Tuhfetü'l-mimari'ye göre Mimar Sinan'ın inşa ettiği köprüler şunlardır: 1. Sivilingrad Çoban Mustafa Paşa Köprüsü (1528-29), 2.Halkalı Odabaşı Köprüsü (1529-30), 3. Gebze Kanuni Sultan Süleyman Köprüsü (1553-54), 4. Lüleburgaz Sokullu Mehmed Paşa Köprüsü (1565), 5. Büyükçekcece Köprüleri (1567), 6. Silivri Sokullu Mehmed Paşa Köprüsü (1568), 7. Vişegrad Sokullu Mehmed Paşa (Drina) Köprüsü (1577-78), 8. Alpullu (Sinanlı) Sokullu Mehmed Paşa Köprüsü (16. yy), 9. Haramidere Kapuağası Köprüsü (16. yy). Bkz. (Bozkurt 1952; Çeçen 1988: 429-438; Çulpan 2002: 132-167; Sâi Mustafa Çelebi 2003: 105; Öziş- Özdemir vd 1997: 1145-1160) ; Araştırmacıların tarafından Mimar Sinan'a atfedilen köprüler ise şunlardır: Bolvadin Kırkgöz Köprüsü (o.1550), Edirne Kanuni Sultan Süleyman (Sarayıçi) Köprüsü (1553-54), Edirne Yalınzöz Köprüsü (1567), Porsuk Kalburcu Köprüsü (16. yy) ve Lüleburgaz Sokullu Mehmed Paşa Köprüsü'nün (1565). Bkz. (Çeçen 1988: 429-438; Çulpan 2002: 132-167; Öziş- Özdemir vd 1997: 1145-1160).

sonrasından ise Debre Kaçanıklı Mehmed Paşa Köprüsü (17. yy başı), Karamürsel Valide Sultan Köprüsü (1648-1651) ve Milas Kadızâde Köprüsü (1878) söz konusu köprüyle aynı özelliklere sahip yapılar arasında yer alırlar. Kanuni Sultan Süleyman Köprüsü yapısal özelliklerinin yanı sıra bulunduğu konum itibarıyla önemli bir yere sahiptir. Zira Osmanlı ordusunun seferlerde kullandığı güzergâhın en önemli duraklarından birisi Gebze'dir. Bu suretle Kanuni Sultan Süleyman İran seferlerinde ordunun geçişi için bu köprüyü inşa ettirmiştir.

İzmit Kilezdere Köprüsü yapı itibarıyla dik köprüler grubunda yer almaktadır. Yukarıda da ifade edildiği gibi Türk köprü mimarisinde erken dönemlerden itibaren karşılaşılan bu gruptaki köprüler Osmanlı devrinde 14.-19. yüzyıllar arasında çok sayıda inşa edilmiştir. Göz sayıları, inşa malzemeleri gibi hususlarda birtakım farklılıklar olsa da bu tarz köprülerin, akarsuyun yapısı dikkate alınarak en sağlam ve kullanışlı şekilde tasarlandıkları görülmektedir. Son yıllara kadar kimin tarafından ve hangi tarihte inşa edildiği bilinmeyen Kilezdere Köprüsü'nün Kethüda Canfeda Hatun'un hayır eseri olduğunun ortaya çıkması oldukça önemlidir. Köprü'nün günümüzdeki durumunda her iki cephesinde yer alan oyuk şeklindeki kuş evleri dikkat çekicidir. Osmanlı devrinde başta cami ve türbeler olmak üzere han, hamam, çeşme ve köprü gibi farklı türden birçok yapının cephelerinde inşa edilen kuş evlerinin erken örnekleri Kilezdere Köprüsü'nde de olduğu gibi kovuk biçimindedir. 18. yüzyıldan sonra ise bir yapı maketi gibi, eklenti şeklinde kuş evlerinin yapıldıkları görülmektedir (Barışta 1999: 476). Kilezdere Köprüsü'ndeki kuş evleri gibi kesme taşın bir köşesinde düzgün delikler meydana getirmek suretiyle şekillendirilen kuş evi örneklerinin benzerleri Kastamonu İbn Neccar Camii (1353), Süleymaniye Camii ve Medresesi (1550-57), Nişancı Mehmed Paşa Camii (1584-89), Tokat Ali Paşa Camii ve Türbesi (16. yy), Ekmekçizade Ahmet Paşa Medresesi ve Türbesi (17. yy) ve Beypazarı Kurşunlu Camii (17. yy)'de karşımıza çıkmaktadır (Atak 2017: 330). Ayrıca, Mimar Sinan tarafından inşa edilen Büyükçekmece Köprüsü (1567) cephelerinde Kilezdere Köprüsü'ndekilere benzer kuş evlerinin yer aldığı görülmektedir.

Karamürsel-İzmit yolu üzerindeki Valide Sultan Köprüsü, 17. yüzyılın en anıtsal köprülerinden birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Mâhpeyker Valide (Kösem) Sultan'ın hac yolu hayır eserlerinden birisi olduğu kabul edilen köprü, dik köprüler grubunda inşa edilmiş yapılardandır. Sivri kemerli, üç gözlü köprü Edirne Fatih Köprüsü (1452), Kastamonu Nasrullah Köprüsü (1506), Alpullu (Sinanlı) Mehmet Paşa Köprüsü (16. yy), Haramidere Kapuağası Köprüsü (16. yy) ve Gebze Kanuni Sultan Süleyman Köprüsü gibi örneklerini çoğaltabileceğimiz köprülerle benzer özelliklere sahiptir. Yalnız Valide Sultan Köprüsü'nde diğer yapılardan farklı olarak

boşaltma gözlerine yer verilmemiştir. Köprünün doğu cephesinde ana kemerin hemen üzerinde bir balkona ya da tarih köşküne ait olması muhtemel konsollar yer alır. Aynı yüzyılda inşa edilen Bostancıbaşı Köprüsü (1523-24)'nün tarih köşkünün üç konsol üzerine oturtulduğu göz önüne alınırsa bu köprüde de orijinalde benzer bir tarih köşkünün mevcut olduğu söylenebilir.

Başiskele'de Servetiye Camii Köyü ile Servetiye Karşı Köyü arasındaki geçişi sağlamak amacıyla Kiraz Deresi üzerine inşa edilen Servetiye Köprüsü, tek gözlü, dik köprü şemasında inşa edilmiştir. 19. yüzyıl içerisinde inşa edilmiş olması muhtemel köprünün Anadolu'nun farklı merkezlerinde çok sayıda benzer örneği bulunmaktadır. Yoğunlukla dar akarsuların geçişi için inşa edilen bu tarz köprülerin bir kısmı şehir merkezlerinde bir kısmı ise iki merkezi birbirine bağlayan yol güzergâhlarında yer alırlar. Şehir merkezlerinde inşa edilen tek gözlü köprülere Niksar Çanakçı Deresi üzerindeki Leylekli Köprü (13. yy), Seymenli Köprü (19. yy), Çilhane Köprüsü (19. yy) (Atak 2017: 342-344); Bursa'da Yıldırım ve Yeşil semtlerinin arasından geçen Gökdere üzerindeki Irgandı Köprüsü (1442), Set Baş Köprüsü (15. yy) ve Boyacıkulluğu Köprüsü (15. yy) örnek olarak verilebilir (Önge 1992: 425-447; Tunç 1978: 165; Baykal 1950: 122; Atak 2008: 99-129). Servetiye Köprüsü gibi iki merkezi birbirine bağlayan tek gözlü köprülerin benzerleri ise Rize, Konya, Karaman, Uşak ve Mut gibi sayılarını çoğaltabileceğimiz farklı coğrafyalarda karşımıza çıkmaktadır (Altınsapan 2001: 43-113; Duran-Baş vd 2016: 27-199; Baş-Duran 2002: 137-160; Acar: 2016: 23-45; Sözlü 2017: 241-266).

Sonuç olarak; Kocaeli yöresi günümüzde de canlılığını devam ettiren merkezlerden birisidir. İstanbul gibi önemli bir başkente yakın konumu ve verimli toprakları, Kocaeli'nin tarih boyunca cazibe merkezlerinden birisi olmasını sağlamıştır. Osmanlı devrinde başkentle Anadolu'yu bağlayan güzergâhların ilk duraklarından olan Kocaeli her daim canlı ve hareketli bir yapıya sahip olmuştur. Bu durumla bağlantılı olarak bölgedeki imar faaliyetlerinde de yoğunluk göze çarpar. Osmanlı dönemi köprüleri bu faaliyetlerin bir bölümünü teşkil eder. Kocaeli'nde Türkler'in hâkimiyeti öncesine ait az sayıda olsa da köprüler mevcuttur. Anadolu Selçuklu Devleti'nin bu yöreye çok kısa bir süre egemen olmaları kalıcı eserler ortaya koyamamalarına neden olmuştur. Bölge de 15. yüzyıldan itibaren ahşap ve kâgir olmak üzere çok sayıda köprünün inşa edildiği görülmektedir. Ahşap köprüler günümüze gelememiştir. Hâlihazırda mevcut kâgir köprüler ise yapıldıkları dönemin en anıtsal örnekleri arasında yer alırlar. Kocaeli bölgesinde inşa edilen köprüler Osmanlı Devleti'nin egemenliği altındaki diğer bölgelerde olduğu gibi gerek bir ordu, haç kafilesi ya da ticari yolda ulaşımı sağlamak gerekse bölge içerisindeki iki yerleşim yerini bağlamak gibi farklı amaçlara cevap verebilmek gayesiyle inşa edilmişlerdir. Söz konusu

köprülerin her biri inşa edildikleri akarsuyun yapısı doğrultusunda şekillenen ve yapıldığı dönemin mimari ve malzeme özelliklerini aksettiren anıtsal yapılardır.

Kaynakça

- ACAR, Türkan (2016). "Uşak'taki Türk Dönemi Taş Köprüleri", Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 25: 23-45.
- AKSOY, Taner (2011). Kocaeli Kültür Envanteri, Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları.
- ALTINSAPAN, Erol (2001). Tek Gözlü Rize Köprüleri, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- ATAK, Erkan (2017). "Niksar'daki Taş Köprüler", Current Debates in History&Politics, (ed. Oya Gözel Durmaz, Abidin Çevik, Günay Gönüllü), London: Ijopec Publication, 6:339-358.
- ATAK, Erkan (2008). Erken Osmanlı Köprüleri, Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi).
- ATAK, Erkan (2017). "Tokat Tarihi Yapılarındaki Kuşevleri", Jasss International Journal of Social Science, 59:323-342.
- AYVANSARÂÏ HÜSEYİN EFENDİ (2001). Hadîkatü'l-cevâmi', (hzl. Ahmet Nezih Galitekin) İstanbul: İşaret Yayınları.
- BARIŞTA, H. Ö. (1999). "Osmanlı İmparatorluk Döneminden Kuş Evleri", Osmanlı, (ed. G. Eren) Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 10:476-479.
- BAŞ, Ali -Remzi Duran (2002). "Karaman Çevresi Yüzey Araştırmaları (Köprüler)", VI. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı Sonuçları ve Sanat Tarihi Sempozyumu, 08-10 Nisan 2002, (ed. M. Denктаş, Y. Özbek, A. Sağıroğlu Arslan), Kayseri, 137-160.
- BAYKAL, Kazım (1950). Bursa ve Anıtları. Bursa: Bursa Aysan Basımevi.
- BOSTAN, İdris (2001). "İzmit", TDV İslam Ansiklopedisi, 23:536-541.
- BOZKURT, Orhan (1952). Koca Sinan'ın Köprüleri, İstanbul: İTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları.
- ÇEÇEN, Kazım (1988). "Sinan'ın Yaptırdığı Köprüler", Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri, (ed. Sadi Bayram), İstanbul: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 429-438.
- ÇETİN, Emrah (2015). "Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e İzmit Mutasarrıflığı'nda Karayolu Yapım Çalışmaları", Uluslararası Gazi Akçakoca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri, 02-04 Mayıs 2014, (ed. Haluk Selvi, Bilal Çelik) Kocaeli, 1773-1784.
- ÇETİNOR, Bülent (1988). "Fatih Sultan Mehmet'in Otağ Yeri ve Hünkâr Çeşmesi", İlgı, 22, (53): 18-20.
- ÇULPAN, Cevdet (2002). Türk Taş Köprüleri-Ortaçağdan Osmanlı Devri Sonuna Kadar-, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- DARKOT, Besim (1977). "İzmit", MEB İslam Ansiklopedisi, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 5/2: 536-541.
- DURAN, Remzi- Ali Baş, Ruhi Özcan (2016). Tarihi Konya Köprüleri, Konya: Konya

- Büyükşehir Belediyesi Yayınları.
- EVLİYA ÇELEBİ SEYEHATNAMESİ (2006). Cilt:2/1, 2. Baskı, (hzl. Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- EVLİYA ÇELEBİ SEYEHATNAMESİ (2006). Cilt:3/1, (hzl. Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- GÜNDOĞDU, Hamza (1999). “XIV. Yüzyıl Osmanlı Devrinde Geyve-Mudurnu Güzergahı ve Samsa Çavuş Külliyesi”, I. Sakarya ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu, 22-23 Haziran 1998, Adapazarı, 221-226.
- HAMMER, Joseph Von (1983). Büyük Osmanlı Tarihi, Cilt: 3, (hzl. Mümin Çevik-Erol Kılıç), İstanbul: Üçdal Neşriyat.
- İLGÜREL, Mücteba (1966). Kösem Sultan’ın Bir Vakfiyesi, İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi, XVI (21): 83-94.
- İLTER, Fügen (1978). Osmanlılara Kadar Anadolu Türk Köprüleri, Ankara: Karayolları Genel Müdürlüğü Matbaası.
- KARADEMİR, Ayşenur (2018). “Harem-i Hümayun Kethüdası Canfeda Hatun’un Serveti ve Vakıfları”, Vakıflar Dergisi, 50: 85-116.
- MİROĞLU, İsmet (1997). “Osmanlı Yol Sistemine Dair”, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi, 15:241-252.
- NARİN, Resül (2017). “Osmanlı Dönemi Haritalarında Kocaeli’ne Dair Tespitler”, Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri, 25-27 Mart 2016, (ed. Tahir Büyükkakım) Kocaeli, 1553-1578.
- NASÜHÜ’S-SİLAHİ (MATRAKÇI) (1976). Beyan-ı Menazil-i Sefer-i Irakeyn-i Sultan Süleyman Han, (hzl. Hüseyin G. Yurdaydın), Ankara: Türk Tarih Kurum Yayınları.
- ÖNGE, Y. (1992). “Bursa’da Irgandı Köprüsü’nün Orijinal Mimarisi”, Vakıflar Dergisi, 13: 425-447.
- ORHUNLU, Cengiz (1984). Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar, (der. Salih Özbaran), İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- ÖZİŞ, Ünal (1991). “Mimar Sinan’ın Köprüleri”, Ege Mimarlık Dergisi, İzmir, 2: 38-41.
- ÖZİŞ, Ünal - Yalçın Özdemir - Ayhan Atalay (1997). “Sinan Dönemi Taş Köprüleri”, Türkiye İnşaat Mühendisliği 14. Teknik Kongresi, İzmir, 1145-1160.
- RAMSAY, W.M. (1960). Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası, (çev. Mihri Pektaş), İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- SÂÎ MUSTAFA ÇELEBİ (2003). Tezkiretü’l-Bünyan-Tezkiretü’l-Ebniye, (hzl. Hayati Develi), İstanbul: Koç Kitaplığı.
- SÂÎ MUSTAFA ÇELEBİ (2002). Yapılar Kitabı/ Tezkiretü’l-Bünyan ve Tezkiretü’l-Ebniye (Mimar Sinan’ın Anıları), hzl. H. Develi-S. Rıfat), İstanbul: Koç Kültür Sanat ve Tanıtım Hizmetleri A.Ş.

- SEVİN, Veli (2001). Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- SÖZLÜ, Halil (2017). "Mu'taki Tarihi Köprüler", USAD, 6:241-266.
- STRABON (2000). Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: XII-XII-XIV), (çev. Adnan Pekman), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- TUNÇ, Gülgün (1978). Taş Köprülerimiz, Ankara: Karayolları Genel Müdürlüğü Matbaası.
- TURAN, Osman (1999). Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 8. Baskı.
- ULUGÜN, F, Yavuz - Taner Aksoy - Muhittin Bakan - İlker Tepeköy (2004). Kocaeli ve Çevresi Tarihi -Tarih Öncesi&Helenistik Dönem Bithynia, Kocaeli: Kocaeli Yüksek Öğrenim Derneği Tarih Yayınları.
- ULUGÜN, F. Yavuz (2008). Seyahatnamelerle Kocaeli ve Çevresi, İzmit: İzmit Rotary Kulübü Kültür Yayınları.
- UMAR, Bilge (1993). Türkiye'deki Tarihi Adlar, İstanbul: İnkılap Yayınevi.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı (1988). Osmanlı Tarihi, Cilt: 1, Baskı:5, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ÜNLÜ, Mucize (2016). "II. Abdülhamit Döneminde İzmit'te İmar Faaliyetleri", Uluslararası Kara Mürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu II Bildirileri, 03-05 Nisan 2015, Kocaeli, 1: 877-891.
- ÜZMEZ, Ali (2008). Her Yönüyle Başiskele İlçesi-Kocaeli, İzmit: Kocaeli İl Özel İdaresi.
- YAVUZYILMAZ, Ahmet (2012). Gebze ve Çevresindeki Türk-İslam Devri Yapıları, Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi).
- YILDIRIM, Fahri (2008). Sakarya Köprüleri, Adapazarı: Sakarya Büyükşehir Belediyesi Yayınları.
- <http://www.avundukmimarlik.com.tr/tr/kocaeli-izmit-kilezdere-tarihi-koprusu-rekonstruksiyonu-ve-cevre-duzenlemesi-2044/> (erişim tarihi:23.07.2020)
- <https://www.alamy.com/stock-photo-bridge-at-kileze-izmit-turkey-date-circa-1910-105339802.html> (erişim tarihi: 23.07.2020)

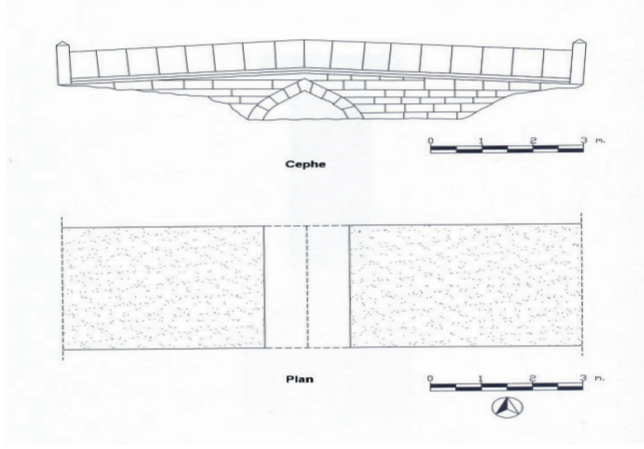

Şek. 1: Kocaeli İli Sınırlarını Gösteren Harita
(<https://rehber.kocaeli.bel.tr/>)

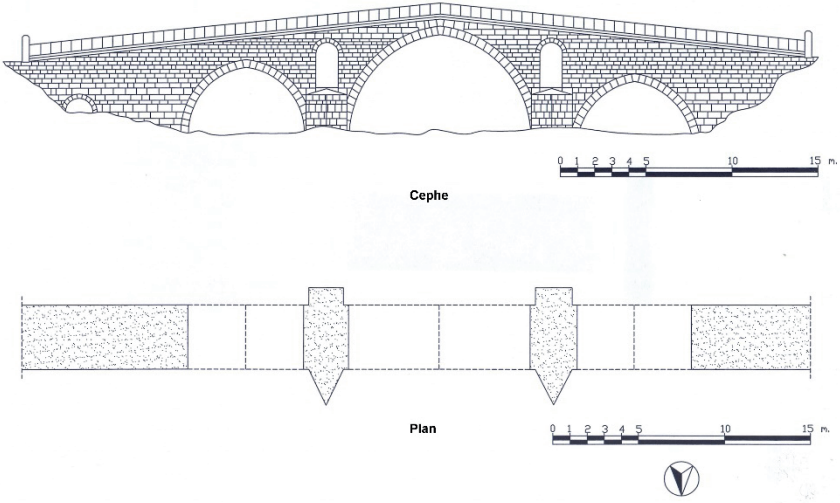

1. Çayrova Hünkâr Köprüsü
2. Gebze Kanuni Sultan Süleyman (Mimar Sinan) Köprüsü
3. İzmit Caferi Hatun (Kilezdere) Köprüsü
4. Başiskele Servetiye Köprüsü
5. Karamürsel Valide Sultan Köprüsü

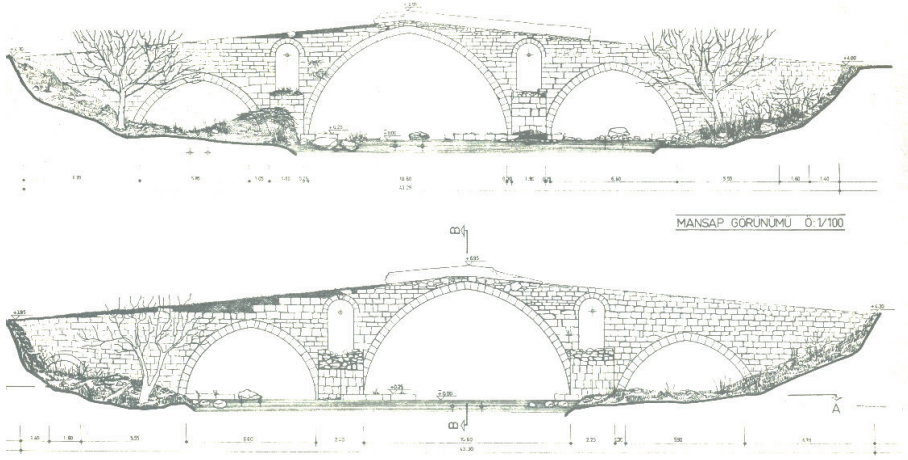
Şek. 2: 1887 İzmit Mutasarrıflığı Haritası (Resul Narin'den İşlenerek)

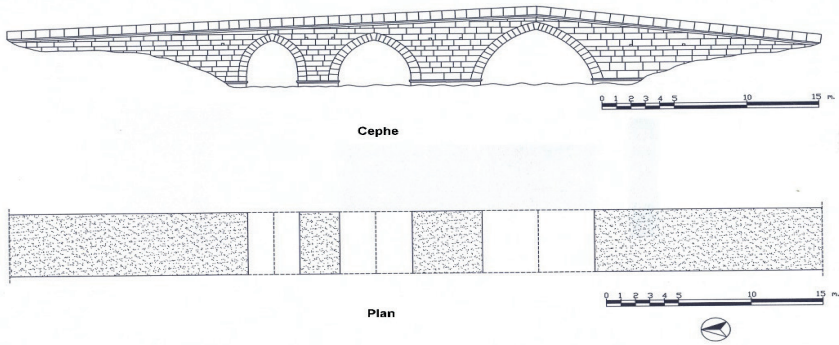
Şek. 3: Çayırova Hünkâr Köprüsü

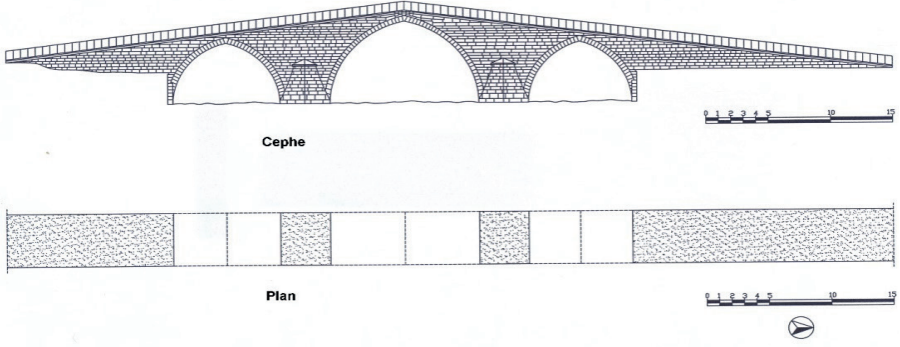
Şek. 4: Gebze Kanuni Sultan Süleyman (Mimar Sinan) Köprüsü
(Restorasyon Sonrası)

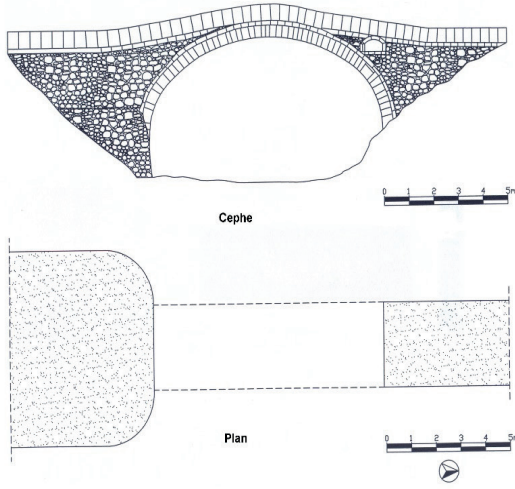
Şek. 5: Gebze Kanuni Sultan Süleyman (Mimar Sinan) Köprüsü (Restorasyon Öncesi) (Gülğün Tunç'tan)

Şek. 6: İzmit Kethüda Caferi Hatun (Kilezdere) Köprüsü

Şek. 7: Karamürsel Valide Sultan Köprüsü

Şek. 8: Başiskele Servetiye Köprüsü

Res. 1: Çayırova Hünkâr Köprüsü ve Çeşmesi

Res. 2: Hünkâr Köprüsü Güney Cephe

Res. 3: Hünkâr Köprüsü Kuzey Cephe

Res. 4: Hünkâr Köprüsü Tabliye

Res. 5: Gebze Kanuni Sultan Süleyman (Mimar Sinan) Köprüsü Kuzey Cephe

Res. 6: Gebze Kanuni Sultan Süleyman (Mimar Sinan) Köprüsü Güney Cephe

Res. 7: Gebze Kanuni Sultan Süleyman (Mimar Sinan) Köprüsü Tabliye

Res. 8: İzmit Kethüda Caferi Hatun (Kilezdere) Köprüsü (1910) (<https://www.alamy.com/stock-photo-bridge-at-kileze-izmit-turkey-date-circa-1910-105339802.html> (erişim tarihi:23.07.2020))

Res. 9: İzmit Kethüda Caferi Hatun (Kilezdere) Köprüsü Batı Cephe

Res. 10: İzmit Kethüda Caferi Hatun (Kilezdere) Köprüsü Doğu Cephe

Res. 11: İzmit Kethüda Caferi Hatun (Kilezdere) Köprüsü Tabliye

Res. 12: Karamürsel Valide Sultan Köprüsü Doğu Cephe

Res. 13: Karamürsel Valide Sultan Köprüsü Batı Cephe

Res. 14: Karamürsel Valide Sultan Köprüsü Tabliye

Res. 15: Başiskele Servetiye Köprüsü Doğu Cephe

Res. 16: Başiskele Servetiye Köprüsü Batı Cephe

Res. 17: Başiskele Servetiye Köprüsü Tabliye

1737 Tarihli (Biga) Deprem ve Yaraların Sarılması: Hadımzade Ahmet Ağa'nın Bayramiç ile Bozcaada'daki Vakıfları

Kadir ARSLANBOĞA¹

Önsöz

Osmanlı Devleti'nde vakıflar toplumsal hayatın temelini teşkil etmekteydiler. Vakıfların kurmuş olduğu müesseseler toplumun birçok ihtiyacını karşılamaktayken, vakıf ihya edenlere de topluma hizmet etme imkanı sağlamaktaydı. Vakıfların tescil sözleşmesi olan vakfiyeler ise kurumsal olarak vakfın mahiyetini ortaya koymaktadırlar. Bununla birlikte vakfiyeler barındırdıkları bilgiler itibariyle yerel tarihe de ciddi katkı vermektedirler. Bayramiç Ayanı Hadımzade Ahmet Ağa da Bayramiç ve Bozcaada ilçelerinde vakıflar ihya etmiştir. Hadımzade Ahmet Ağa'nın vakıflarına ait bilgiler Vakıflar Genel Müdürlüğü'nde 737 numaralı defterde 23 ve 23/1 numaralarıyla kayıtlı vakfiyelerinden elde edilmiştir. Vakfiyelerde inşa edilen camiler için harap ifadesi kullanılması ve iki caminin yeniden inşa edilmesiyle birlikte, arşiv kaynaklarına müracaat edildiğinde 1737 tarihli (Biga) depremin bölgeyi derinden etkilediği anlaşılmaktadır. Hadımzade Ahmet Ağa deprem sonrasında harap olan Bayramiç Çarşısı Cami ve Bozcaada Alaybey Cami'ni yeniden bina etmiştir. Ayrıca buralarda çeşmeler, suyolları ve medreseler inşa ederek, deprem sonrasında dini, altyapı ve eğitim kurumlarını yeniden tesis etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hadımzade Ahmet Ağa, Bayramiç, Bozcaada, Vakıf.

1 Doç. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi SBF İktisat, karslanboga@comu.edu.tr

Relief and Rehabilitation after 1737 (Biga) Earthquake: The foundations of Hadımzade Ahmet Ağa in Bayramiç and Bozcaada

Abstract

In the Ottoman Empire, foundations constituted the cornerstones of social life. Institutions established by the foundations would not only fulfill the endless needs of the society, but also provide opportunities for their sponsors to rally their services to the society. The “vakfiye”s, which are the registration certificates of the foundations, manifested the institutional framework of the foundation. In addition, these certificates (vakfiye’s) also greatly contribute to the local history thanks to the information stored within them. Bayramiç Ayan (proprietor), Hadımzade Ahmet Ağa, founded several foundations in Bayramiç and Bozcaada districts as well. The information regarding the foundations that belong to Hadımzade Ahmet Ağa were acquire from the Foundation Certificates (Vakifiye’s) numbered 23 and 23/1, inside the notebook numbered 737 at the General Directorate of Foundations. It is understood from the archive records that the two mosques were demolished during the 1713 earthquake, with profound impacts around the region (Biga). Following the earthquake, those two wrecked mosques, namely Bayramiç Central Mosque and Bozcaada Alaybey Mosque were rebuilt by Hadımzade Ahmet Ağa, who also reconstructed infrastructure as well as various religious and educational institutions such as fountains, aqueducts, and madrasahs.

Keywords: Hadımzade Ahmet Ağa, Bayramiç, Bozcaada, Foundation.

Giriş

Osmanlı Devleti'nde mali ve sosyal bir kurum olan vakıflar toplumun en temel organizasyonlarının başında gelmekteydi. Vakıflar sosyal transfer harcamalarının kamudan halka geçişinde rol oynadığı gibi; aynı zamanda zengin kimselerden ihtiyacı olanlara ve halka geçişinde de önemli bir köprü vazifesi görmekteydi. Bu rol ve vazifeyi yerine getirirken kazandığı resmiyet vakıflara bir özerklik ve faaliyetlerinde süreklilik kazandırmaktaydı. Altı asırlık devlet tarihinde ve kısmen günümüzde de vakıflar; ihtiyaç hissedilen birçok alanda faaliyette bulunarak, toplumu kuşatmışlar ve toplumun devamlılığını sağlamışlardır.

Günümüzde devletler sosyal güvenlik kurumlarının uyguladığı politikalar ve bakanlıklar eliyle toplumun ihtiyaçlarını hem denetim hem de uygulama açısından merkezden yürütmektedirler. Örneğin hastanelerin Sağlık Bakanlıklarına, her türlü eğitimin Milli Eğitim Bakanlıklarına, kalkınma ve yatırım faaliyetlerinin Kalkınma Bakanlıklarına, dini, kültürel ve sosyal birçok başkanlığın doğrudan yürütmeye bağlı olması gibi. Hatta iktisadî birimler olan hanehalkı, firma ve devletin finansman ihtiyacının dahi özel sermayeye ait olan bankalar haricinde devlet bankaları aracılığıyla giderilebilme imkanı; modern devletin toplumu her alanda kuşattığını göstermektedir.

Osmanlı Devleti'nin siyasi tarihine bakıldığında; ortaçağda kurulan, yeniçağı yaşayan, yakınçağa adapte olmaya çalışsan ve kendisinden sonra kurulduğu bölgeyi Cumhuriyete miras bırakan bir devlet ile karşılaşmaktadır. Siyasi tarihi bir yana bırakıp, ekonomik ve sosyal tarihi sürece bakıldığında ise coğrafi keşifler, dünya ticaret yollarının değişimi, sömürgecilik, madeni para sistemindeki arz artışları ve piyasalardaki dalgalanmalar, merkantilist politikalar, ateşli silahlar başta olmak üzere askeri organizasyonların değişimi, merkezî devletlerin kurulması, sağlık, ziraî ve ticari alandaki değişimler ve hukukî olarak halkların yönetime katılması gibi dünya tarihinin seyrini değiştiren tüm olayların gelişim ve değişimlerine tanıklık eden bir devlet karşımızda bulunmaktadır. Bahsini yaptığımız tüm bu gelişim ve değişimlere tanıklığının yanında adapte olabilen devletin mali organizasyonu içerisindeki üç kurumundan biri vakıf sistemidir. Diğerleri ise merkezi hazine ve tımar sistemleridir.

Mali organizasyon içerisinde vakıflara düşen pay; toplumun dini, sağlık, sosyal, iktisadi, altyapı vb. alanlarında yatırım yapması ve ihtiyacı gidermesi idi. Bu alanların birinde faaliyet gösterecek olan vakıf dilekçe ve kadının onayı ile resmi bir kurum haline gelmekteydi. Burada açıkça görüleceği üzere vakfın tescilinde ve denetiminde yetki devlete aitti. Devlet vakfın içinde bilfiil bulunmamaktaydı. Ancak şahsi olarak padişahlar ve aile efradı ile bürokratlar kendi paylarına düşen gelirleri ile vakıflar

kurmaktaydılar. Buna ilaveten miri araziye ait fakat kullanılmayan toprakların üretime katılması amacıyla kendisinden bir vakıf aracılığıyla istenildiğinde isteyenlere oralar “şenlendirme” amacıyla verildiği gibi, ayrıyeten de faal olarak zirai üretimin içerisine dahil olan birçok tımar alanlarının vergi gelirleri de doğrudan doğruya padişahın uygun gördüğü kişilere verilmekteydi. Görüleceği üzere devlet hukuki olarak vakıfların tescil ve denetimini elinde tutmanın yanında mali kaynaklarını da vakıflarla paylaşmıştır. Günümüzde refah devleti ya da sosyal transfer ödemesi olarak adlandırılan harcamalar Osmanlı Devleti’nde vakıflar aracılığıyla gerçekleştirilerek birçok alanda halkın ihtiyacının karşılanması ve hizmetinin görülmesi sağlanmıştır.²

Yöneticilerle birlikte yönetilenler de (halk) vakıf faaliyetlerine çeşitli güdüler ile katılım sağlayarak içerisinde buldukları ahalinin ihtiyacını giderebilmek amacıyla vakıflar kurmuşlardır.³ Örneğin günümüzde İstanbul Fatih semtini ifade eden Suriçi’nde 17. yüzyılın başında yapılan vakıf tahririnde kayıtlı hizmet ve gelir ölçeği küçük büyük 3265 vakıf bulunmaktadır⁴. Bu vakıflar yüksek bürokrasiye mensup olmayanların, daha çok halkın kurduğu vakıflardır. Vakıf kuran kişi için en önemli güdü cariye-i sadakadır.⁵ Devamında ise evlatlık vakıflar denilen, vakfedilen gelirlerin vakıf amaçlarını karşıladıktan sonra kalan bakiyenin vakıf kuranın evlatlarına paylaştırılmasını ifade eden vakıflardır. Böylece vakfı kuran hem cariye-i sadakadan faydalanmayı hem de aile üyelerine kurumsal bir gelir sağlamayı/bırakmayı amaçlamaktaydı.

Vakıf öncelikle vakfiye olarak isimlendirilen bir nevi sicil/kuruluş sözleşmesi olan belgenin kadı onayıyla tescil edilmesiyle kurulmaktadır. Vakfiyelerde genel olarak kurulan vakıfların hangi faaliyetlerde bulunacağı, personelinin kimler olacağı ve bunlara ne kadar ücret verileceği, tüm bu faaliyet ve personel giderleri için hangi gelir kaynaklarının tahsis edileceği belirtilmektedir.⁶ Bugün başta Osmanlı Arşivi ve Vakıflar Genel Müdürlüğü olmak üzere birçok milli ve Osmanlı bakisi ülkelerin

2 Vakıflar hakkında geniş bilgi için bakınız. Bahaeddin Yediyıldız, XVIII. Yüzyılda Türkiye’de Vakıf Müessesesi Bir sosyal Tarih İncelemesi, Ankara 2003; Tevfik Güran, Ekonomik ve Mali Yönleriyle Vakıflar Süleymaniye ve Şehzade Süleyman Paşa Vakıfları, İstanbul 2006; Mehmet Genç, “Klasik Osmanlı Sosyal İktisadi Sistemi ve Vakıflar”, Vakıflar Dergisi, Cilt 42, 2014.

3 İstanbul’da bahar aylarını Kartal’da geçiren Prenses Zeynep Hanım, orada yaşayan halkın içme suyu sıkıntısı yaşaması ve bunun sonucunda sıtma hastalığına yakalanmaları sebebiyle iki çeşme yaptırmıştır. Süleyman Kızıltoprak, “Zeynep-Kamil Hastanesi’nin Kurucusu Prenses Zeynep Hanım: Hayat ve Hayratı”, Üsküdar Sempozyumu Bildiriler, Cilt 2, İstanbul 2005, s. 626.

4 Geniş bilgi için bkz. Mehmet Canatar, İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 1009 (1600), İstanbul, 2004.

5 “izâ mâte ibn Ademe inkitâ’ ameluhü illa an-sülüsün ilmun yuntefe‘u bihü ev-veledün sâlihün yed‘ü lehü ev sadâkatün câriyetün” **İnsan ölünce, şu üç ameli dışında bütün amellerinin sevâbı kesilir: Sadaka-i câriye, kendisinden istifâde edilen ilim, arkasından duâ eden hayırlı evlâd.**” Müslim, Vasiyyet, 14.

6 Geniş bilgi için bakınız. Halim Baki Kunter, “Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri Üzerine Mücmel Bir Etüd”, Vakıflar Dergisi, S. 1, 1938; Hasan Yüksel, “Vakfiye”, Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi, C. 42, 2012.

kütüphanelerinde vakfiye örneklerine rastlanılmaktadır.

Çalışmanın konusunu ise Bayramiç'ta ikamet eden ve bölgenin ayamı olan Hadımzade Ahmet Ağa'nın kurduğu vakıflar oluşturmaktadır. Hadımzade Ahmet Ağa Bayramiç ve Bozcaada'da iki vakıf ihya etmiştir. Bu vakıfların vakfiyeleri Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde 737 numaralı Vakfiye Defteri'nde 23 ve 23/1 sıra numaralarıyla kayıtlıdır. Bu vakfiyelerden ilki Bayramiç'te Çarşı Cami olarak bilinen Hacı Murat Cami'nin faaliyetlerine devam edebilmesi amacıyla kurulan vakfa aittir. İkincisi ise Bozcaada'da Alaybey Cami'yle birlikte çeşmeler ve su kanalları inşa ettirmesi sonrasında bunların faaliyetlerine devam edebilmesi amacıyla kurduğu vakfa aittir. Vakfiyelerde verilen bilgilere göre Hacı Murat Cami ve Alaybeyi Cami harap bir durumda iken Hadımza Ahmet Ağa tarafından yeniden inşa ettirilmişlerdir.

Bayramiç'te kurduğu vakfın tescil yılı 1742, Bozcaada'da kurduğu vakfın tescili ise 1749 yılındadır. Her iki yerde de camileri yeniden inşa etmiş ve ayrıca Bozcaada'da çeşmeler ve suyolları inşa etmiştir.

Kısa bir zaman öncesinde başkalarınca inşa ettirilmelerine rağmen harap duruma gelen ve Ahmet Ağa tarafından tekrardan inşa ettirilen camilerin ve yaşamsal önemi haiz su ihtiyacını karşılamak amacıyla çeşmelerin inşası fay hatları üzerinde bulunan bölgede (Resim 1) jeolojik bir olayın vuku bulduğu izlenimini vermektedir. Buna ilaveten çalışmanın 2.2. numaralı bölümünde görüleceği üzere 1702 yılında Miralay Ahmet Ağa tarafından inşa edilen Alaybey Cami'nin kısa bir zaman sonrasında harap hale gelmesi de jeolojik bir olayın meydana geldiği noktasındaki şüpheleri artırmaktadır.

Bu izlenimi ve şüpheleri gidermek amacıyla AFAD'ın yayınlamış olduğu tarihsel depremler listesine müracaat edildiğinde İstanbul, Ege Denizi ve çevresindeki yerleşim yerlerinde yapı yıkımlarına sebebiyet verebilecek şiddetlerde depremlerin olduğu görülmektedir. 1737 yılında merkezi İzmir olarak gösterilen 7 şiddetinde deprem, aynı yıl merkezi İstanbul olan 8 şiddetinde deprem, yine 1739 yılında merkezi İzmir olan 5, 7 ve 9 şiddetlerinde depremler meydana gelmiştir.⁷

Arşive ve akademik çalışmalara müracaat edildiğinde de bölgede şiddetli bir depremin meydana geldiği ve derin etkilerinin olduğunu ifade eden belgelere ve çalışmalara rastlanılmaktadır. Arşivdeki teftiş ve tamir defteri içerisinde 1737 tarihli Bozcaada kalesine ait kayıta "... *mâ vukû' zelzele münhedim ve ta'mîr...*" ifadesi geçmektedir.⁸ Yine aynı defterde Seddülbahir Kalesi için yapılan 17 Eylül 1737

7 <https://deprem.afad.gov.tr/tarihseldepremler> (14.06.2020).

8 BOA. MAD.d. 3609, s. 240.

tarifli teftif kaydında “. . . mâ vukû’ zelzele münhedim ve muhtâc-ı ta’mirât. . .” ifadesiyle kalenin depremden etkilendiği açıkça belirtilmiştir.⁹ Benzer kayıtlardan biri de 19 Nisan 1738 tarihli belgede bölgede meydana gelen deprem neticesinde Bozcaada ve Seddülbahir kalelerinde yıkılan yerlerin keşfinin yapıldığı belirtilmektedir.¹⁰ 15 Ekim 1738 tarihli belgede ise daha önce tahsis edilen meblağın tamirat masraflarını karşılamaması üzerine her iki kalenin tamirine ikişer bin kuruşun yeniden tahsis edildiği konu edinilmiştir.¹¹

Ambraseys ve Finkel ise 1737 yılındaki depremin merkez üssünün Biga olduğunu, Biga ile Şarköy arasında köylerin tamamıyla yıkıldığını, büyük can kayıplarının olduğunu belirtmişlerdir. Kilitbahir, Seddülbahir, Bozcaada ve Bolayır kalelerinin ağır hasarlar aldığını ve bazı kısımlarının yıkıldığını elçilik raporlarına ve arşiv kaynaklarına dayanarak ortaya koymuşlardır. Ayrıca Ezine’nin tamamıyla yıkıldığını da ifade etmişlerdir.¹²

Buraya kadar bahsedilenlerden anlaşılacağı üzere, 1737 yılındaki deprem bölgeyi derinden etkilemiştir. Deprem sonrasında bölgedeki kalelerle birlikte yerleşim yerleri de ağır tahribata uğramıştır. Kalelerin inşa ve tamiratlarında devlet bilfiil yer alırken, sosyal müesseseler ve alt yapının imarı içinse bölgenin ileri gelenleri sorumluluk almışlardır. Bayramiç Ayanı olan Hadımzade Ahmet Ağa da ilk önce deprem sonrasında yıkılan Bayramiç’teki Hacı Murat Cami’ni yeniden inşa ettirmiş ve 1742 yılı itibariyle de vakfını kurmuştur. Deprem sonrasında yapımına ne zaman başlanıldığı kesin olarak bilinmese de Bozcaada’daki Alaybey Cami’ni yeniden bina ettirmiş ve altyapı hizmeti olarak çeşmeler ve su kanalları yaptırmıştır. Bunların faaliyet giderleri için de 1749 yılında bir vakıf daha ihya etmiştir.

Çalışmanın bundan sonraki sayfalarında öncelikle Hadımoğullarının aile tarihine dair bilgiler verilmiştir. Devamında Hadımzade Ahmet Ağa’nın yukarıda bahsi geçen ve jeolojik bir afet sonrasında Bayramiç ve Bozcaada’daki yaraların sarılması için kurduğu iki vakıf, vakfiyeleri itibariyle kurumsal olarak ortaya konulmuştur. Son olarak da 1861 ve 1862 yıllarına ait muhasebe bilançosuyla Alaybey Cami’nin finansal durumuna değinilmiştir. Ek 1 ve Ek 2’de vakfiyelerin, Ek 3’te de muhasebe bilançosunun transkripti verilmiştir.

9 BOA. MAD.d. 3609, s. 241.

10 BOA. C. AS. 1091-48169

11 BOA. C. AS. 968-42127

12 Fransız Konsolosu 1 Nisan 1737 tarihli raporunda 6 ve 9 Mart kayıtlı notlarında depremin olduğunu belirtmiştir. AE/B/1/1010. No: 343;N.N. Ambraseys and C.F. Finkel, ” Long-term seismicity of Istanbul and of the Marmara Sea Region”, Terra Nova, 3, 1991, s. 537.

1. Hadımoğulları Ailesi

Ahmet ve Mustafa adında iki kardeşin Bayramiç'e nasıl geldiklerine dair net bir bilgi bulunmamaktadır. Kardeşlerin 1691 yılında Konya'nın Hadım Kasabası'ndan Bayramiç'e göç ettiği ve Bayramiç'te Tabaklar Deresi civarında debbağlıkla uğraştıkları düşünülmektedir. Bir diğer ihtimal de Konya'dan çıkan kardeşlerin ilk olarak İstanbul'a gidip Saray'da çalıştıkları sonrasında da Bayramiç'e görevli olarak tayin edildikleri ya da geldikleridir. Zaman içerisinde zenginleşen bu kardeşlerin Sultan II. Ahmet'ten bölgenin sancaktarlığını da alarak ilçenin kudretli bir ailesi "*Hadımoğulları*" olmuşlardır.¹³

Vakfiyelerde Hadımzade Ahmet Ağa, Bayramiç Ayanı olarak tarif edilmektedir. Kurumsal olarak ayanlığın tarihine bakıldığında kişilerin iki yoldan hareketle bu ünvanı aldıkları görülmektedir. Bunlardan ilki kişinin ehl-i örf içerisinde yani bürokraside kapıkulları, yeniçeri serdarları, sipahiler, kethüdayerleri, mültezimler, mukataa eminleri, azledilen yahut emekli olan beylerbeyleri, sancakbeyleri, kadılar, müftüler ile bunların çocukları ve paşaların çocukları sosyal ve iktisadi düzenin bozulmasından da faydalanarak bir bölgenin ayanı olabilmekteydiler. İkinci yolda ise yerelde zenginleşen kimseler bir bölgenin ayan-ı memleket ve ayan-ı vilayeti olabilmekteydiler.¹⁴ 1683'den 1718 tarihine değin devletin uğradığı yenilgiler ve bunların sonucunda meydana gelen mali krizlerden dolayı ayanlar vergi tahsili ve devlete borç vermede önem arz etmeye başlamışlardır. 18. yüzyılın ortalarına gelindiğinde ise merkezin gücünün zayıflamasıyla bir ayan ailesinin yıllarca bölgede yöneticilik yapmasıyla büyük aileler meydana gelmiştir.¹⁵

Hadımoğlu kardeşlerin ilkin Osmanlı Sarayı'na girdiklerine ve sonrasında da Bayramiç'e memuriyet görevi ile tayin edildiklerine dair net bir bilgi bulunmamaktadır. Bu sebeple bu kişilerin Konya'dan doğrudan Bayramiç'e geldikleri ve bilinen işleri debbağlık ile birlikte sermaye biriktirdikleri, bu sermayeyi de iltizam sistemi içerisinde özellikle de malikane sahipliğiyle birlikte zenginleşerek bölgenin ayanı oldukları da kuvvetle muhtemeldir.¹⁶

Vakfiyede Hadımzade Ahmet Ağa'nın babasının ismi Ramazan olarak geçmektedir. 1749 tarihli Bozcaada'daki vakfına ait vakfiyede ise tescil işlemleri için mütevellî tayin ettiği kişi "*li-ümm karındaşı*" İbrahim bin Halil'dir. Bu kişi ile olan kardeşliğinde

13 Nurettin Ünen, *Dünkü ve Bugünkü Çanakkale*, Ankara 1947, s. 169; Cevat Başaran, *Geçmişten Günümüze Bayramiç Tarihi-Coğrafyası ve Arkeolojisi*, Ankara 2002, s. 21-22.

14 Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyanlık*, Ankara 1994, s. 7.

15 Özcan Mert, "Ayan", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, C. 4, 1991, s. 196

16 Malikane sahipliği ayanların zenginleşmelerinde önemli paya sahiptir. Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyanlık*, s. 11.

ise baba farklı, anne ise aynıdır. Hadımzade Ahmet Ağa 1175 / 1761-1762 yılında vefat etmiştir. Ahmet Ağa'nın kabri (Resim 2) Bayramiç Hacı Baliğ Cami avlusunda bulunmaktadır. Ahmet Ağa'nın belgelerde iki oğlundan bahsedilmektedir. 14 Nisan 1781 tarihli belgede Ahmet Ağa'nın vefatından sonra vakıf mütevelliliği görevi büyük oğlu Mustafa bin Ahmet'e tevcih edilmiştir. Onun da vefatı sonrasında vakıf şartnamesinde belirttiği üzere reşid olan küçük oğlu Osman Halife bin Ahmet'e mütevellilik tevcih edilmiştir.¹⁷ 27 Ekim 1791 tarihli bir belgede ise Hadımzade Osman Bey yazdığı arzda Hacı Ahmet Ağa için pederim ifadesini kullanırken, Mustafa Ağa için ise karındaşım ifadesinde bulunmuştur.¹⁸

Hadımzade Ahmet Ağa'nın büyük oğlu Mustafa Ağa'nın kabri babası ve kardeşiyle birlikte Bayramiç Hacı Baliğ Cami avlusunda bulunmaktadır. Mezar taşında “*Sábıkan Biga Sancağı Mütesellimi iken...*” 17 Mart 1781 tarihinde vefat ettiği yazmaktadır.¹⁹

Hadımoğulları ailesinin en meşhuru ise Ahmet Ağa'nın küçük oğlu Osman Bey'dir. Hadımzade Osman Bey hakkında Sicill-i Osmani'de kısa bir malumat bulunmaktadır. Buna göre Osman Bey'in 1807'de Akdeniz Muhafızı olduğu ve aynı yıl içerisinde de bu görevinden ayrıldığı bilinmektedir.²⁰ Osman Bey, arşiv kayıtlarının verdiği bilgilere göre 4 Mart 1783 tarihinde Biga Mütesellimi²¹, 6 Aralık 1788 tarihinden itibaren de Boğaz Muhafızı ve Biga Mütevellisi²² görevlerine tayin edilmiştir. 28 Şubat 1808 tarihli iki belgenin ilkinde Biga'da²³ ikincisinde ise Bayramiç'te²⁴ ikamet ettiğini belirten Osman Bey, kendisine bir memuriyet görevi verildiğinde yaşlılığından dolayı yerine oğlu Ahmet'i göndereceğini belirtmektedir. Osman Bey 18 Ekim 1812 tarihinde vefat etmiştir. Kabri babası ve abisiyle birlikte Bayramiç Hacı Baliğ Cami avlusunda bulunmaktadır. Osman Bey'in muhalledatıyla ilgili karşımıza çıkan belge tarihi 22 Kasım 1812'dir. Bu belgede Osman Bey'in muhalledatından daha önce merkeze gönderilen nakitinden (517 kese) hariç Bayramiç'teki konağında bulunan eşyanın (20 kemer ve bir kese altın; değerleri 550 kese) tanzim edildiğine dair bilgiler yer almaktadır.²⁵

17 BOA. C. EV. 254-12957

18 BOA. C. EV. 106-5289.

19 Gülgün Yazıcı, İmran Şahin, Mesut Yazıcı, “Kitabelere Göre Bayramiç'te Sosyal Hayat”, Bayramiç Sempozyumu 07, 03-05 Ağustos 2007, s. 52.

20 Mehmed Süreyya, Sicill-i Osmani, (Haz: Nuri Akbayar) C. 4, İstanbul 1996, s.1287.

21 BOA. TSMA.e. .725.7

22 BOA. C. AS. 390.16905.

23 BOA. HAT. 1365.54013

24 BOA. HAT. 1356.53056

25 BOA. HAT. 521.25484

Hadımzade Osman Bey'in oğlu Ahmet ise babasının yerine vekaleten görev yapmasından önce 26 Ağustos 1799 tarihinde Seddülbahir Kalesi'ne muhafız olarak atanmıştır.²⁶ 7 Ekim 1820 tarihli belgede Ahmet Bey'in kendisine ihsan edilen arazi ile ilgilenmek amacıyla dönüşüne dair arzuhaline rastlanılmıştır. Belgede Ahmet Bey'in Hadımzade Osman Bey'in büyük oğlu olduğu da belirtilmiştir.

Hadımoğullarıyla ilgili olarak buraya kadar yazılanlardan tespit edilebildiği kadarıyla ailenin üç kuşak (Ahmet-Mustafa/Osman-Ahmet) boyunca varlığını sürdürdüğü görülebilmektedir. Hacı Ahmet Ağa'nın büyük oğlu Mustafa Ağa'nın Biga mütesellimi olmasının ailenin zenginleşmesinde önem arzettiği muhakkaktır. Vefatı sonrasında aile liderliğinin Osman Bey'e geçmesiyle ailenin bir hanedanlığa dönüştüğü gerek memuriyetleri gerekse muhalefatına dair kısa bilgilere dayanarak aşikardır. Ünen ise zaman içerisinde ailenin genişlediğini ve İstanbul ile İzmir başta olmak üzere geniş bir alana dağıldığını belirtmiştir. Ailenin bir koluna ait şecereyi de sırasıyla Ramazan, Ahmet Ağa, Osman Bey, Hacı Ahmet Bey, Mehmet, Hacı Ahmet Bey, Hacı Mehmet Bey, Ahmet Fevzi, Fahriye ve Nurettin Ünen olarak vermiştir.²⁷

2. Hadımzade Ahmet Ağa'nın Vakıfları

Hadımzade Ahmet Ağa, Bayramiç'te ve Bozcaada'da iki vakıf ihya etmiştir. Bayramiç'te kurduğu vakfın tarihi 2 Ramazan 1155 / 31 Ekim 1742, Bozcaada'da kurduğu vakfın tarihi ise 13 Muharrem 1163 / 23 Aralık 1749'dur. Ahmet Ağa kurduğu vakıflardan Bayramiç'teki vakfı zürri vakıf mahiyetindedir. Gelirlerden masraflar çıkarıldıktan sonra kalan bakiyenin aile üyelerine dağıtılması vakfiyede şart koşulmuştur. Bozcaada'da ihdas ettiği vakıf ise hayri bir vakıftır. Gelirler doğrudan müesseselerin masraflarına tahsis edilmiştir.

Bu iki vakıf haricinde Bayramiç'teki Dede Çeşmesi'nin kitabesinden ve Bayramiç'teki vakfın gelirleri içerisindeki "*vakıf bahçeleri*" ile "*Çiflik nam mahaldeki vakıf değirmeni*" ifadelerinden anlaşılacağı üzere Ahmet Ağa'nın daha öncesinde de bir vakfının bulunduğu dur.

Dede Çeşmesi'nin kitabesinde sahibü'l-hayrat olarak Ahmet Ağa'nın adı geçmekte ve inşa tarihi 1152 / 1739-1740'dır. Bu tarih de depremin hemen sonrasına tekabül etmektedir. Muhtemelen çeşme de caminin inşası sırasında yapılmıştır. Dolayısıyla çeşmenin Hacı Ahmet Ağa'nın 1742 tarihli vakfına dahil olması kuvvetle muhtemeldir. Çeşmenin inşa tarihinin vakfın tescil tarihine yakın olması da bunu desteklemektedir. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde 143 numaralı vakıf fihrist

26 BOA. HAT. 157.6532

27 Ünen, Dünkü ve Bugünkü Çanakkale, s. 170.

defterinde Hacı Ahmet Ağa'nın Bayramiç'te cami-i şerif, medrese ve çeşme vakfı olduğu not düşülmüştür.²⁸ Bu durumda ise vakfiyede çeşmenin ve medresenin yazılmadığı ihtimali üzerinde durulabilir. Vakfiyesinde “*bina eylediğim beş hücrede sakin beş nefer talebeye*” ifadesiye talebelere tahsisat ayrılmıştır. Bu ise medresenin olduğu ancak vakfiyede belirtilmediği ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

Vakıf bahçeleri ve değirmeni kaydıyla kira gelirleri aldığı vakfa dair bir belgeye ise arşivlerde rastlanılmamıştır. Muhtemelen vakfiyesi günümüze ulaşmamıştır.

2.1. Bayramiç Çarşı Cami Vakfı (1742)

1742 yılında kurulan vakfın vakfiyesinin girişinde Hadımzade Ahmet Ağa ayan olarak kaydedilmektedir. Ayrıca kendisi için Bayramiç Çarşı Mahallesi sakinlerinden sahibül-hayrat olarak da kayıt düşülmüştür. Vakfi mahkemede tescil etmek amacıyla Ahmet Ağa bin Mehmet isimli bir şahsı mütevellî olarak tayin etmiş ve onun dilekçesiyle birlikte vakıf Bayramiç Kadısı Sunullah Efendi tarafından 15 Aralık 1742 tarihinde tescil edilmiştir. Vakıf tescil edilirken kadının huzurunda bulunan şahitler ise dikkat çekicidir. Şuhudu'l-hal olarak katılanlardan on kişinin ismi verilmiştir. İsmi verilen şahitlerin sekizi ilim erbabıdır. Bunlardan üçü şeyh, ikisi ulema, biri seyyid, biri molla, biri caminin imam hatibi ve kalan ikisi de ahalidendir.

Vakfiyede Bayramiç çarşısında daha öncesinde vefat eden Hacı Murat isimli bir şahsın bina eylediği caminin zaman içerisinde harap hale geldiği ve tamamen kullanılamaz bir durumda olduğu belirtilmiştir. Cami için kurulan vakfın gelirlerinin caminin yeniden inşa maliyetini karşılayamaması neticesinde ahali “*ittifak-ı müslimîn*” durumu Hadımzade Ahmet Ağa'ya bildirmiştir. Bunun üzerine Ahmet Ağa camiyi yeniden inşa ettirmiş ve caminin faaliyetlerine devamı için bazı mülklerini vakfederek bir evlatlık vakıf kurmuştur. Vakfetmiş olduğu gelirlerden masrafların çıkarılmasıyla kalan artı bakiyenin evlatlarına dağıtılmasını şart koşturmuştur. Böylelikle tüzel kişilik olarak resmi ve dokunulmaz bir şirket hüviyetinde olan vakıf bünyesinde aile üyelerinin hayatları boyunca bir gelire sahip olmalarını da sağlamıştır.

Günümüzde Çarşı Cami (Resim 3-4-5-6) Bayramiç'in tam merkezinde bulunmaktadır. Caminin inşa tarihiyle ilgili olarak kapısındaki 1889 tarihiyle birlikte şadırvanındaki 1902-1904 tarihinden²⁹ başka herhangi bir kitabe veyahut bilgilendirmeye dair levha bulunmamaktadır. Hadımzade Ahmet Ağa Vakfı'na ait 1791 tarihli tevcihat belgesinde vakfın camisi için Çarşı Cami ismi geçmektedir.³⁰ 14 Haziran 1793 tarihli belgede ise caminin ismi Hacı Murat Cami olarak belirtilmiştir.

28 VGMA. FHR.D, 143.18

29 Başaran, Geçmişten Günümüze Bayramiç, s. 64.

30 BOA. C. EV. 347-17624

Bu caminin Hadımzade Ahmet Ağa tarafından yeniden inşa ettirildiği ve minber de ilave edildiği belgede ifade edilmektedir.³¹

Çarşı Cami'nin 1737 yılında bölgeyi etkileyen deprem öncesindeki durumu bilinmemektedir; ancak deprem ile birlikte caminin kullanılamaz bir hale geldiği anlaşılmaktadır. Deprem sonrasında Hadımzade Ahmet Ağa tarafından yeniden inşa edilmiştir. 19. yüzyıl sonunda cami tekrar inşa edilmiştir. Resim 3'te de görüleceği üzere şu an Çarşı Cami'nin altında tek bir dükkan bulunmaktadır. Hadımzade Ahmet Ağa'nın inşasında ise caminin altında sekiz adet dükkan olduğu vakfiyede belirtilmektedir.

Çarşı Cami için Ahmet Ağa'nın kurduğu vakıftan önceki cami vakfının gelirlerine bakıldığında; Bayramiç çarşısında senelik geliri 24 kuruş olmayan ve tamire muhtaç hatta yeniden inşa edilmesi gereken bir bab berber dükkanı ve altı papuccu dükkanı ile 80 kuruş nakiti bulunmaktadır. Caminin kendi vakfının gelirlerine ilaveten Kanlıbalı Abdurrahman Paşa Vakfı'ndan 100 kuruşun ve Bakkal Hacı Ahmet Vakfı'dan 13 kuruşun nemaları da camiye tahsis edilmiştir. Bahsi geçen tüm bu gelirlerle caminin ve dükkanların yeniden inşa edilmelerinin mümkün olmadığı ahali içerisindeki mimar ve inşaattan anlayan kişiler tarafından tespit edilmiştir.

Durum, ahalinin ittifakıyla Hadımzade Ahmet Ağa'ya bildirilmiş ve kendisi camiye tekrardan inşa ettirmiştir. Sultanın da iznini alarak inşaya bir minber de ilave edilmiştir. Çarşı Cami'yle birlikte Dede Çeşmesi'ni ve medreseyi de inşa ettirdiği düşünülmektedir. Ahmet Ağa, inşa ettirdiği müesseselerin faaliyetlerine devam edebilmesi amacıyla da kendi mülkünden menkul ve gayrimenkulleri vakfetmiştir. Tablo 1'de bunların dökümü verilmiştir.

Tablo 1: Hadımzade Hacı Ahmet Ağa'nın Vakfettiği Mülkler

400 kuruş nakit
27 Demirci? Dükkanı Bayramiç Çarşısında yeni inşa edilen
1 Bab kahvehane Bayramiç Çarşısında
3 Bab Berber Dükkanı
2 Bab Bakkal Dükkanı
1 Bab Nalband Dükkanı
4 Adet dükkan
2 Papuccu dükkanı

31 BOA. C. EV. 342-17389

2 Bab dükkan
1 Bab Fırın
1 Bab Berber Dükkanı
6 Dükkan Caminin altında
2 Bab Debbaghane Dükkanı
20 kuruş senelik Menderes Çayı yakınındaki vakıf bahçesinin kirasından
20 kuruş senelik Debbaghlar Çayı yakınındaki vakıf bahçesinin kirasından
100 keyl hınta Çiftlik tesmiye edilen bölgedeki vakıf değirmeninden senelik
100 keyl hınta Hacir?dede olarak tesmiye edilen bölgedeki iki göz değirmen icaresinden senelik
50 keyl hınta Şecer-i Kebir köyündeki değirmen icaresinden senelik
Hamam icaresinden yevmi 3 akçe
Han icaresinden yevmi 3 akçe

Hadımzade Ahmet Ağa'nın cami için kurduğu vakfa bağışladığı menkul ve gayrimenkullerin listesi yukarıdaki tabloda gösterilmiştir. Öncelikle menkul olarak 400 kuruş nakit vakfetmiştir. Bu meblağın “*rehn-i kavî ve kefil-i melî*” ile “*onu on bir buçuk*” %15 oranı ile işletilmesi vakfiyede belirtilmiştir. Rehn-i kavi borçlunun vakfa borcun ödenememesi durumunda bir mülkü rehin olarak göstermesini ifade etmektedir. Kefil-i melî olarak ifade edilen işlemde ise borç karşılığında borçlu kişiye diğer kişilerin kefil olmasıdır.

Gayrimenkul olarak ise vakfa demirci(?), kahvehane, berber, bakkal, nalband, papuccu, fırın, debbaghane ve diğerleri olmak üzere 52 adet dükkan vakfetmiştir. Bu dükkanlardan 6 adeti yeniden inşa edilen caminin alt katında bulunmaktadır.

Menkul ve gayrimenkullerin doğrudan vakfedilmesine ek olarak kira ve işletme kârlarından da vakfa yıllık tahsisatlar yapılmıştır. Bayramiç'te Menderes ve Debbaghlar çayları yakınlarında bulunan ve daha öncesinde bir başka vakfa tahsis ettiği vakıf bahçelerinin kiralardan yıllık 20'şer kuruş vakfa tahsis etmiştir.

İşletme gelirlerinden tahsis ettikleri ise Çiftlik ve Hacir?dede olarak adlandırılan bölgelerdeki değirmenlerin kira gelirlerinden 100'er keyl hınta, Şecer-i Kebir Köyü'ndeki değirmen kirasından ise 50 keyl hınta tayin ederek toplamda senelik 250 keyl hınta vakfa tahsis edilmiştir. Hamam ve han kiralardan ise günlük 3'er akçe vakfa tahsis edilmiştir.

Vakfın faaliyetlerine devamı için gerekli olan hizmetlerin görülebilmesi amacıyla

personel, aydınlatma giderleri, tamirat için ayrılacak tahsisat ile Şeyh Mehmet'e ve talebelere verilecek tayinat aşağıdaki tabloda görülmektedir.

Tablo 2: 1742 Yılında Kurulan Vakfın Giderleri

Personel/Masraflar	Yevmi (Akçe)	Senevi (Kuruş)
Mütevelli	3	
Nazır ve Cabi	2	
Katip	1	
Vaiz	8	30 keyl hınta
İmam	8	13 keyl hınta
Hatip	8	13 keyl hınta
Müezzin	5	10 keyl hınta
Müezzin	5	10 keyl hınta
Devirhan	3	
Kayyim	5	10 keyl hınta
Talebe (5 kişi)	1	
Şem'-i asel		15
Revgan-ı zeyt		10
Tamir ve termim ve ferş	3	
Şeyh Mehmet (Türkmenli karyesinde sakın)		6

Personel listesinin en başında vakfın yönetimiyle ilgilenen mütevelli yer almaktadır. Vakfiyeye mütevellinin hayatta iken kendisinin olması kaydını düşüren Ahmet Ağa, vefatından sonra ise erkek evlatları içerisinde “*ekber ve erşed ve eslah evladım*” olarak ifade ettiği yaşça büyük, reşid ve en uygun olanın olması gerektiğini belirtmiştir. Mütevelliye vakıftan günlük 3 akçe yevmiye tahsis edilmiştir. Erkek evlatlarından birinin ise vakfın nazır ve cabisi olarak görev almasını kayıt düşmüş ve günlük 2 akçe yevmiye tahsis edilmiştir. Personel içerisinde hesap işlerinden anlayan bir kişinin katip olarak görevlendirilmesini ve günlük 1 akçe ile ücretlendirilmesini şart koymuştur.

Caminin işlevlerinin yerine getirmek için tayin edilen personelin en başında Cuma günleri ve belirli günlerde camide vaaz vermesi için görevlendirilen vaize günlük 8 akçe ve senelik 30 keyl hınta; imama günlük 8 akçe ve senelik 13 keyl hınta; hatibe günlük 8 akçe ve senelik 13 keyl hınta; müezzinlere günlük 5 akçe ve senelik 10 keyl

hınta; devirhana günlük 3 akçe; kayyime günlük 5 akçe ve senelik 10 keyl hınta ve talebelerin her birine günlük 1 akçe tahsis edilmiştir.

Ramazan ayında caminin ve minarelerin aydınlatılması amacıyla da 15 kuruş şem-i asel (bal mumu) ve 10 kuruş revgan-ı zeyt (zeytinyağı) alımı için tahsis edilmiştir. Caminin tamiri için ise günlük 3 akçe ayrılması ve bu paranın mütevellî tarafından tutulması, tamir masraflarının bu paradan karşılanması gerektiği kaydedilmiştir. Son olarak ise Bayramiç Türkmenli Köyü'nde sakin Şeyh Mehmet isimli vaiz kişiye senelik 6 kuruş verilmesi vakfiye de belirtilmiştir.

Toplam gelirden masraflar çıktıktan sonra kalan meblağın evlatları arasında paylaştırılmasını ve bu paylaşımında ise erkeklerin kızlardan 1 akçe daha fazla almasını şart koşmuştur.

Vakıf personelinin birisinin çeşitli sebeplerle işten ayrılması sonrasında ise yerine alınacak kişinin mütevellinin uygun gördüğü kişi olması gerektiği de kayıt altına alınmıştır.

2.2. Bozcaada'daki Alaybey Cami ve Çeşme Vakfı (1749)

Çanakkale Boğazı'na hakim bir konumda olan Bozcaada'nın diğer adalarla birlikte 1455 yılından itibaren Osmanlı hakimiyetinde olduğu düşünülmektedir. Venediklilerle olan savaş esnasında (1463-1479) Venediklilerin eline geçen ada, 1479 yılı itibariyle tekrar Osmanlı hakimiyetine girmiştir. Venedikliler ile Osmanlılar arasındaki Girit savaşlarının cereyan ettiği cephelerden biri olan ada, 13 Temmuz 1656 – 30 Ağustos 1657 tarihleri arasında Venediklilerin hakimiyetinde kalmıştır. Ada geri alındıktan sonra ilk olarak tahriri yapılmıştır. Devamında dönemin Sadrazamı Köprülü Mehmet Paşa adaya gelmiştir. Paşa yaptığı incelemeler sonrasında kale de dahil olmak üzere adanın genelinde tamirat ve inşaat faaliyetlerinde bulunmuştur. Ada'da günümüzde de işlevini sürdüren ve kendi adını taşıyan camiyi de inşa ettirmiş ve masraflarının karşılanması amacıyla da bir vakıf kurmuştur.³²

Günümüzde Bozcaada'da mevcut bir diğer cami de Alaybey Cami'dir. Alaybey Cami'nin bulunduğu arsanın üzerinde olduğu sanılan ve vakfiyelerde ismi Ali Ağa Cami olarak geçen bir cami bulunmaktadır. Bu cami zaman içerisinde yıpranmış ve Venediklilerin adaya verdiği düşünülen tahribatlar neticesinde kullanılamaz duruma gelmiştir.³³ Miralay Ahmet Ağa da bölgenin üst düzey bir bürokrati olarak

32 Cengiz Orhonlu, "Bozcaada", Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi, C. 6, 1993, s. 318; Köprülü Mehmet Paşa'nın Vakıfları için bkz. Yusuf Sağır, Osmanlı Arşiv Belgelerine Ve Vakfiyelerine Göre Köprülü Ailesi Vakıfları, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2012.

33 M. Saadettin Aygen, Bütün Yönleriyle Bozcaada, Afyon 1985, ss. 76-78, 81; Cengiz Orhonlu, "1657 Tarihli Bozcaada Tahriri ve Adadaki Türk Eserlerine Ait Bazı Notlar", Tarih Dergisi, 1972, s.71.

adanın imarı noktasında üzerine düşeni yerine getirmiştir. Harap halde bulunan Ali Ağa Cami'nin bulunduğu arsa üzerinde yeniden bir cami ve medrese inşa ettirmiştir. İnşa ettirdiği bu müesseseler için de Vakıflar Genel Müdürlüğü'ndeki 7115/1 envanter numaralı kayda göre H. 1115 / M. 1703-1704 tarihli Bozcaada'da bir vakıf kurmuştur.³⁴ Ahmet Ağa'nın ünvanına binaen de camiye Alaybey Cami adı verilmiştir.³⁵ Caminin giriş kapısının üzerindeki kitabedeki tarih 1702 yılını göstermektedir (Resim 9-10-11). Caminin inşa tarihi (1702) ile vakfın tescil tarihi (1703/1704) birbiriyle uyumludur. İnşa sonrasında vakfın ihya ve tescil işlemlerinin biraz zaman alması olağan bir durumdur.

Daha öncesinde, bahsi geçen 1737 yılındaki deprem arşiv belgelerine yansıdığı üzere Çanakkale bölgesindeki birçok kaleyi tahrip etmiştir. Tahribatı gidermek için yapılacak onarımların karşılanması amacıyla merkezden nakdi tahsisatlar yapılmıştır. Kalenin etkilendiği bir jeolojik olayda adadaki diğer eserlerin etkilenmesi kaçınılmazdır. Miralay Ahmet Ağa'nın inşa ettirdiği Alaybey Cami'nin de bundan etkilendiği kuvvetle muhtemeldir.

Hadımzade Ahmet Ağa, Miralay Ahmet Bey tarafından inşa ettirilen ancak zaman içerisinde harabe hale gelen Alaybeyi Cami'ni (Resim 7-8) yeniden yaptırmıştır. İlaveten Bozcaada'da çeşme ve bunlara suyun taşınması için suyuolları inşa ettirmiştir. Bununla birlikte Çeşme ve cami inşaatlarından sonra da çeşmenin bakım ve onarımı ile cami personeli ücretlerinin ve sair harcamalarının karşılanması için 1749 yılında bir vakıf kurmuştur.

Hadımzade Ahmet Ağa'nın 1749 tarihli vakfiyesindeki “..*elviye beyi el-Hac Ahmet Ağa'nın binâ eylediği câmi'-i şerif ve ma'bed-i kadîm mürûr-ı eyyâm ve kurûr-ı a'vâm ile harâbe müşerref olup bi izn-i mütevellî kendi malından müceddeden binâ eylediğim câmi'-i şerifin.*” ifadesi önem arz etmektedir. Burada, Miralay Ahmet Ağa'nın inşa ettirdiği caminin zaman içerisinde harap olduğu ve Hadımzade Ahmet Ağa'nın ise Alaybey Cami'ni kendi vakfının mütevellisinin izniyle yeniden inşa ettirdiği mahkeme reisi olan kadının onayı ve şuhudu'l-hal'in şahadetleriyle resmi belgede ortaya konulmuştur.³⁶

34 Gülgün Yazıcı, İmran Şahin, Mesut Yazıcı, “Bozcaada'da Osmanlı Medeniyeti'nin Tanıkları: Kitabeler”, Bozcaada Değerleri Sempozyumu 25-26 Ağustos 2008, s. 103.

35 Aygen, Bütün Yönleriyle Bozcaada, s. 78.

36 A. Neslihan Mutlu tarafından hazırlanan yüksek lisans tezinde Alaybey Cami'nden ayrı olarak Alaybey Mescidi'nden bahsedilmektedir. Mescidin varlığı Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde 23 Mart 1781 tarihli belgedeki Alaybey Mescid-i Şerifi ifadesine dayandırılmaktadır. İncelenen belgelerde Hadımzade Ahmet Ağa'nın inşa ettirdiği Bayramiç'teki Çarşı Cami ve Bozcaada'daki Alaybey Cami'leri için mescid ifadelerinin de kullanılması ve vakfiyede açıkça Alaybey Cami'nin yeniden inşa edildiğinin belirtilmesi mescidden kastın Alaybey Cami olduğudur. Ayşe Neslihan Mutlu, Bozcaada'nın Demografik ve İktisadi Yapısı (XVI.-XVIII. Yüzyıllar), (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler

Alaybey Cami, Hadımzade Ahmet Ağa'nın yeniden inşası sonrasında günümüze kadar geçen süre içerisinde çeşitli tamirat ve onarımlara uğramıştır. Giriş kapısının arka yüzündeki kitabesinden anlaşıldığına göre bütünüyle harap olan Alaybey Cami'nde, 1846 yılında Kaptan-ı Derya Ali Paşa tarafından geniş bir tamirat yaptırılmıştır. Kitabesinin ön yüzünde yazdığına göre cami H. 1307 / M. 1890 yılında tekrar bir tamirat görmüştür.³⁷

Buraya kadar anlatılanlar neticesinde bölgenin ayanı olan Hadımzade Ahmet Ağa tarafından kurulan 1749 tarihli vakfın tescil tarihinden kısa bir süre öncesinde harabe ve kullanılamaz halde olan caminin inşasının bitirildiği; görevlilerine ve diğer masraflarına tahsis ayrıldığı vakfiyede belirtilmektedir.

Ahmet Ağa'nın yaptırmış olduğu çeşme ile ilgili olarak günümüzde herhangi bir kalıntıya rastlanılmamıştır. Ayrıca ada ile ilgili birçok tarihi çalışmalarda da çeşmeden herhangi bir bahis açılmamıştır. Vakfiyede çeşmenin müceddeden inşa edildiği belirtilmektedir. Muhasebe bilançosunda ise “*sâhil-i bahrde mevcûd çeşmesinin ..*” ifadesiyle çeşmenin sahilde olduğu belirtilmiştir.³⁸

Ahmet Ağa vakfın tescil işlemleri için aynı anneden kardeşi İbrahim Ağa ibn Halil'i mütevellî olarak tayin etmiştir. Vakıf Bayramiç Kadısı Seyyid Feyzullah tarafından tescil edilmiştir. Vakfın tescilinde kadı huzurunda bulunan şuhudu'l-hal olarak 20 kişinin ismi vakfiyede verilmiştir. Bu kişilerden ikisi şeyh, biri çarşı imamı, biri sipahiyan ve diğerleri ise ahalidendir.

Ahmet Ağa çeşme ve cami için kurduğu vakfa Tablo 3'te listesi verilen mülklerini vakfetmiştir. Vakfın giderlerini karşılaması amacıyla vakfedilen mülkler; 20 odadan, 15 dükkandan ve 1 mahzenden oluşan 3 bina, 1 fırın, 4 dükkân, 9 mahzen, 1 şirehane ve şirehanenin içerisindeki su kuyusundan oluşmaktadır. Vakfedilen bu mallar ile Bozcaada'da inşa ettirmiş olduğu çeşmenin ve suyollarının tamiri ile Alaybey Cami personeline tahsis edilen ücretler ve sair giderlerin karşılanması amaçlanmıştır.

Tablo 3: *Hadımzade Ahmet Ağa'nın Vakfettiği Mülkler*

1 Bina: Üst katında 14 oda, altında ikişer kepenkli 13 dükkân
1 Bina: Üst katında 3 oda, altında 2 berber dükkânı
1 Bina: Üst katında 3 oda, altında mahzen
1 Fırın

Enstitüsü, 2018, s. 41.

37 Yazıcı, vd., “Bozcaada'da Osmanlı Medeniyeti'nin Tanıkları: Kitabeler”, s. 103-104.

38 BOA. EV.d. 17302

4 Dükkan
9 Mahzen
1 Şirehane ve bi'r-i ma (su kuyusu)

Vakfın giderlerinin başında vakfın yöneticisini ifade eden müteveli gelmektedir. Hadımzade Ahmet Ağa vakfiyede tevliyeti ve vakıf şartlarındaki değişimi hayatı boyunca kendi üzerinde bırakmıştır. Vefatı sonrasında ise erkek evlatları içerisinde en büyük ve en uygununa 4 akçe ile bırakılmasını şart koşmuştur. Erkek evlatlarının soyu kesildiğinde kız çocuklarına, onlarında soyu kesildiğinde öncelikle erkeklerin evlatlarına, onlarında soyu kesildiğine kız çocuklarının evlatlarına tevliyet bırakılmıştır. Eğer tüm nesil kesilirse tevliyet Haremeyn Evkafı nazırlarına bırakılması kayıt altına alınmıştır.

Tablo 4: Bozcaada Çeşme ve Alaybeyi Cami Vakfı Giderleri

Personel/Masraflar	Yevmi (Akçe)	Senevi (Kuruş)
Müteveli	4	
Suyolcusuna		40
Cabi	5	
İmam	2	
Hatip	2	
Müezzin	2	
Müezzin	2	
Kayyim	2	
Katip	2	
Cabi	2	
Çerağdar	1	
Revgan-ı zeyt	1	
Şeyh İbrahim Efendi	5	

Vakıf inşa ettiği çeşmeye su getiren suyollarının tamiri için su yolcusu olarak tayin ettiği Ahmet Beşe'ye yıllık 40 kuruş tahsis etmiştir. Vakfa cabi olarak ise ada sakinlerinden Topçuzade Ahmet Ağa'yı atamış ve kendisine günlük 5 akçe ücret verilmesi vakfiye de kayıt altına alınmıştır. Ayrıca cabi vazifesinin Topçuzade Ahmet Ağa'nın kendisinden sonra evlatlarına kalmasını belirtmiştir.

Alaybey Cami'nin kendi vakfının camiye yenilemeye imkan vermediği gibi camide

görevli personeline tayin edilen ücretlerin personele “*vefâ itmekle*” tabiriyle yetmediği anlaşılmaktadır. Bu sebeple, Hadımzade Ahmet Ağa kurduğu vakıftan cami personelinin ücretlerine tahsisatlar ayırarak ek zamlar/ilaveler yapmıştır.

Tabloda da görüleceği üzere imama, hatibe, iki müezzine, kayyime, katibe, cabiye günlük 2’şer akçe; mübarek gecelerde kandil çerağı için revgan-ı zeyt (zeytinyağı) almı için günlük 1 akçe ve kandil yakmakla görevli olan çerağdara da günlük 1 akçe tahsis edilmiştir. Zikredilen personele verilecek olan akçelerin cedit akçe olması da ayrıca vakfiyede üzerinde durulmuştur.

Ada’da sakin Şeyh İbrahim Efendi ise müderris ve vaiz olarak tayin edilmiştir. Vakfiyede talebelere bir odada ders vermesi ve Çarşamba günlerinde Alaybeyi Cami’nde halka vaaz verilmesi şartı konulmuştur. Kendisine günlük 5 akçe tahsis edilmiştir.

22 Aralık 1862 tarihli bir belge³⁹ ise Alaybey Cami’nin hem Alaybey Cami Vakfı hem de Hadımzade Ahmet Ağa Vakfı’nın gelir ve giderleri verilmiştir.⁴⁰ Vakıfların muhasebeleri 1 Recep 1277 / 13 Ocak 1861 ile 29 Cemaziyelahir 1279 / 22 Aralık 1862 tarihleri arasındaki miladi 23 ay 10 günlük süreyi kapsamaktadır.

Vakıf muhasebe bilançoları ve icmalleri yıllar öncesinde kurulan vakıfların geçen zaman içerisinde malî performansını göstermesi açısından önem arz etmektedir. Hayata geçirilen vakıflara tahsis edilen gelir kalemlerinin düzenli bir şekilde gelir getirmesi, vakıfların kuruluş amaçlarını gerçekleştirmesine imkan sağlamaktaydı.

1749 yılında kurulan Hadımzade Ahmet Ağa Vakfı ile daha öncesinde kurulan Alaybey Cami Vakfı’nın 1861 ve 1862 yıllarına ait muhasebesi aşağıdaki tabloda gösterilmiştir. Her iki vakıf 1861 ve 1862 yıllarında toplamda 760 kuruş gelir elde etmişlerdir. Giderlere bakıldığında ise 1861 yılında 1.200 kuruş, 1862 yılında ise 1.975,5 kuruş toplam masraf etmişlerdir. Giderlerin gelirlerden fazla olması sebebiyle 1861 yılında 440, 1862 yılında 1.215,5 kuruş açık vermişlerdir. Her iki yılın bütçe açığının toplamı ise 1.655,5 kuruştur.

Vakıfların gelirlerini ifade eden kira gelirleri her iki yılda sabit bir seyir izlemiştir. Buna rağmen aydınlatma giderleri bir sonraki sene %10 civarında bir artış gösterirken, tamirat giderleri ise yaklaşık olarak %400 artış göstermiştir. Personele verilen ücretlerde ise %10’luk bir düşüş gerçekleşmiştir. Tablonun orijinal metinden yapılan çevirisi ve muhasebe bilançosunun tam dağılımı Ek 3’te verilmiştir.

39 BOA. EV.d. 17302

40 Şerif Korkmaz muhasebe bilgilerine dair kısa bir malumatı yazdığı makalede vermiştir. Şerif Korkmaz, “Bozcaada’nın 1840’da Sosyal ve Ekonomik Yapısına Dair Tespit ve Değerlendirmeler”, Tarih İncelemeleri Dergisi Cilt/Volume XXVI, Sayı/Number 2 Aralık/December 2011, s. 450.

Giderlerin 1862 yılında, 1861 yılına göre dört kat artmasına üç masraf kalemi sebebiyet vermiştir. Büyük balmumu almına 105 kuruş, Caminin tavanının tamirine, kiremit aktarımına, caminin badanasına, kaldırımların temizlenmesine ve kireç masrafına 642,5 kuruş ve vakfın çeşmesinin tamiratları ile çeşmenin üstüne çatı yapılmasına 268,5 kuruş masraf edilmiştir.

Aşağıdaki tabloda verilen tamirat giderleri her yıl olağan giderler içerisinde yer almamaktadır. Bununla birlikte bir yapının yıllık olarak cüzi de olsa bakım masrafı çıkmaktadır. Yine de 1861 ve 1862 yıllarında tamirat giderleri olmaması durumunda dahi her iki vakfın gelirlerinin caminin personel ve aydınlatma giderlerini karşılayamadığı görülmektedir. Bu bütçe açığına tamirat masrafları da eklendiğinde iki yılın sonundaki açık 1.655,5 kuruş olmaktadır. Bütçe açığının doğal olarak ve belgede de açıkça belirtildiği üzere önümüzdeki senelerdeki gelirlerinden mahsup edileceği belirtilmiştir.

Tablo 5: *Alaybey Cami Vakfı ile Hadımzade Ahmet Ağa Vakfı'nın 1861-1862 Yıllarına Ait Muhasebeleri*

Vakıfların Gelirleri	1861	1862
Alaybey Cami Vakfı	177	177
Hadımzade Ahmet Ağa Vakfı	583	583
Toplam	760	760
Vakıfların Giderleri		
Aydınlatma giderleri	487	559,5
Tamirat Giderleri	273	1.016
Personele ücret	440	400
Toplam	1.200	1.975,5
Bakiye (-)	440	1.215,5
Toplam Bakiye (-)		1.655,5

Alaybey Cami'ne ait muhasebe bilançolarının açık vermesine sebep olabilecek bir başka durum ise masrafların artışından ziyade gelirlerin azalmasıdır. 1840 yılına ait olan temettuat defterinde Hadımzade Ahmet Ağa Vakfı'na ait gelir kaynakları ile vakfiyesinde vakfettiği gelir kaynakları arasında muazzam bir fark bulunmaktadır. Defterde Hadımzade Ahmet Ağa'nın vakfına ait mülkler 6 dükkan, 1 kahve, 1

yalı, 1 arsa, 1 fırın ve 3 mağaza olarak verilmiştir.⁴¹ Vakfiyesinde ise yukarıda da bahsedildiği üzere vakfın gelir getirici mülkleri 20 odadan, 15 dükkandan ve 1 mahzenden oluşan 3 bina, 1 fırın, 4 dükkan, 9 mahzen, 1 şirehane ve şirehanenin içerisindeki su kuyusundan oluşmaktadır. Temettuat defterinin yılı olan 1840 yılında Ahmet Ağa'nın vakfına gelir sağlayan mülklerin %80'ni 91 yıl içerisinde kaybettiği görülmektedir. Muhtemelen zaman içerisinde mülkler harap hale gelmiştir ya da satılıp başka bir yatırıma dönüştürülmüştür. 1840 yılına ait tahrirdeki yalının vakfiye de olmadığı görülmektedir.

Alaybey Cami'ne ait bilançolardaki açıklığın boyutu hem masrafların artması hem de Hadımzade Ahmet Ağa Vakfı'nın gelirlerinin azalmasıyla derinleşmiştir. Bütçe açığı iki vakfın yıllık gelir toplamlarının 2.17 katıdır. Caminin ve çeşmelerin personel dahil hiç bir masrafı olmadığı halde tüm borç iki yılda ödenebilmektedir.

Personel ve küçük ölçekli masraflarını dahi iki vakfın gelirleriyle karşılayamayan Alaybey Cami'nin masrafları için başka vakıflar da gelirlerini tahsis etmiştir. Örneğin, 1 Ağustos 1776 tarihli bir vakfiyede Anadolu Baş Muhasebecisi Penah Süleyman Efendi, Alaybey Cami için vakıf kurmuştur. Bu vakfiyeye göre camideki hocalar ile 5 sıbyan mektebi öğrencisine gelir tahsis edilmiştir.⁴² Bu vakfiye örneğinden anlaşılacağı üzere caminin giderlerini karşılamak amacıyla gelirlerini tahsis eden vakıfların bulunması masrafların karşılanmasında ve bütçe açıklarının kapatılmasında önemli katkıları olmuştur.

Alaybey Cami, Ahmet Ağa'nın yeniden inşası sonrasında 1840 ile 1890 yıllarında iki defa tamirat göyerek Cumhuriyete miras olarak kalmıştır.

3. Sonuç

Tarih boyunca vakıflar sosyal hayatın temel taşı olan toplumsal dayanışmayı teşkil etmişlerdir. İhtiyacın olduğu her alanda varlık göstererek toplumu sarmışlardır. Hadımzade Ahmet Ağa da bölgeyi derinden etkileyen deprem sonrasında Bayramiç ve Bozcaada'da toplumun dini, altyapı ve eğitim ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla iki vakıf ihya etmiştir. Böylelikle toplumun yeniden bütünleşmesine ve devamına hizmet etmiştir. Bu hizmeti gerçekleştirmek amacıyla da inşa masraflarının yanında her iki vakfa toplamda 100'ü geçkin oda ve dükkan, işletmeler ve bunların gelirleri ile zirai kira gelirlerini vakfetmiştir.

Bu çalışmada ele alınan vakıflara ait vakfiyelerin bir diğer önemli katkısı ise yerel

---

41 Korkmaz, "Bozcaada'nın 1840'da Sosyal ve Ekonomik Yapısına Dair Tespit ve Değerlendirmeler", s. 449.

42 Alptekin Yavaş, "Bozcaada Köprülü Mehmet Paşa ve Alay Bey Camileri" XIII. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri, 14-16 Ekim 2009, s.674.

tarihe yapmış olduğu katkıdır. Vakfiyeler ışığında ortaya çıkan bilgiler Bayramiç ve Bozcaada'da varlığını sürdüren yapıların inşa tarihlerine dair birçok belirsizliği ortadan kaldırmaktadır.

Sonuç olarak Hadımzade Ahmet Ağa, Bayramiç ve Bozcaada halkının en zor zamanında yanlarında yer almış ve bölgenin iktisadi kaynaklarından kazandıklarını tekrardan bölge halkı ile paylaşmıştır.

Kaynakça

T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Osmanlı Arşivi (BOA)

Cevdet Askeriye (C. AS.), 1091-48169; 390.16905; 968-42127

Cevdet Evkaf (C. EV) 106-5289; 254-12957; 342-17389; 347-17624

Evkaf Defterleri (EV. d.) 17302

Hatt-ı Hümayun (HAT.) 157.6532; 521.25484; 1356.53056; 1365.54013

Maliyeden Müdevver Defterleri (MAD. d.) 3609.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı (TSMA. e.) 725.7

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi Defterler (VGMA)

Fihrist Defterleri (FHR.D) 143

Vakfiye Defterleri (VD) 737

Archives nationales (Fransa)

AE/B/I/1010. No: 343.

Ambraseys, N.N. and Finkel C.F., "Long-term seismicity of Istanbul and of the Marmara Sea Region", *Terra Nova*, 3, 1991, s. 527-539.

Aygen, M. Saadettin, Bütün Yönleriyle Bozcaada, Türkeli Yayınları, Afyon 1985.

Başaran, Cevat, Geçmişten Günümüze Bayramiç Tarihi-Coğrafyası ve Arkeolojisi, T. C. Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 2002.

Canatar, Mehmet, İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 1009 (1600), İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 2004.

Genç, Mehmet, "Klasik Osmanlı Sosyal İktisadî Sistemi ve Vakıflar", Vakıflar Dergisi, Cilt 42, 2014, s. 9-18.

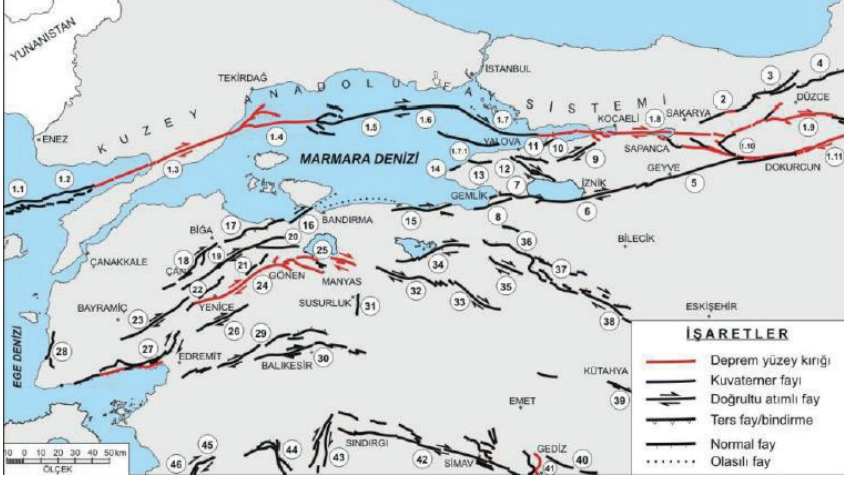
Güran, Tevfik, Ekonomik ve Malî Yönleriyle Vakıflar Süleymaniye ve Şehzade Süleyman Paşa Vakıfları, Kitabevi, İstanbul 2006.

Kızıltoprak, Süleyman, "Zeynep-Kamil Hastanesi'nin Kurucusu Prenses Zeynep Hanım: Hayat ve Hayratı", Üsküdar Sempozyumu Bildiriler, Cilt 2, İstanbul 2005, s. 622-628.

Korkmaz, Şerif, "Bozcaada'nın 1840'da Sosyal ve Ekonomik Yapısına Dair Tespit ve

- Değerlendirmeler”, Tarih İncelemeleri Dergisi Cilt/Volume XXVI, Sayı/Number 2, 2011, s. 423-458.
- Kunter, Halim Baki. “Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri Üzerine Mücmel Bir Etüd”, Vakıflar Dergisi, S. 1, 1938, s. 103-129.
- Mert, Özcan, “Ayan”, Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi, C. 4, 1991, s. 195-198.
- Mutlu, Ayşe Neslihan, Bozcaada'nın Demografik ve İktisadî Yapısı (XVI.- XVIII. Yüzyıllar, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), 2018.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc, el-Câmiu's-Sahîh, (nşr. M. Fuad Abdülbâkî), Çağrı Yayınları İstanbul 1981.
- Orhonlu, Cengiz, “1657 Tarihli Bozcaada Tahriri ve Adadaki Türk Eserlerine Ait Bazı Notlar”, Tarih Dergisi, Sayın 26, 1972, s. 67-74.
- Orhonlu, Cengiz, “Bozcaada”, Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi, C. 6, 1992, s. 317-319.
- Özkaya, Yücel, Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyânlık, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1994.
- Sağır, Yusuf Osmanlı Arşiv Belgelerine Ve Vakfiyelerine Göre Köprülü Ailesi Vakıfları, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İzmir 2012.
- Süreyya, Mehmed, Sicill-i Osmanî, (Haz: Nuri Akbayar) C. 4, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.
- Ünen, Nurettin, Dünkü ve Bugünkü Çanakkale, C.H.P. Halkevleri Yayınları, Ankara 1947.
- Tarihsel Depremler, <https://deprem.afad.gov.tr/tarihseldepremler> (14.06.2020).
- Yavaş, Alptekin, “Bozcaada Köprülü Mehmet Paşa ve Alay Bey Camileri”, XIII. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri, 14-16 Ekim 2009, Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Yayınları, s. 671-680.
- Yazıcı, Gülgün, Şahin, İmran, ve Yazıcı, Mesut, “Bozcaada'da Osmanlı Medeniyeti'nin Tanıkları: Kitabeler”, Bozcaada Değerleri Sempozyumu 25-26 Ağustos 2008, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Yayınları, s. 99-130.
- Yazıcı, Gülgün, Şahin, İmran, ve Yazıcı, Mesut, “Kitabelere Göre Bayramiç'te Sosyal Hayat”, Bayramiç Sempozyumu 07, 03-05 Ağustos 2007, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Yayınları, s. 39-55.
- Yediylıldız, Bahaeddin, XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi Bir sosyal Tarih İncelemesi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2003.
- Yüksel, Hasan, “Vakfiye”, Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi, C. 42, 2012, s. 467-469.

Resim 1: Çanakkale Fay Hatlarını Gösteren Harita

Resim 2: Hadımzade Ahmet Ağa'nın mezar taşı

“Ziyaretten murat hemen duadır; Bu gün bana ise yarın sanadır. Otuz bir bölüğün serdengeçti ağalarından Hadımzade merhûm ve mağfûr Elhac Ahmet Ağa ruhuna fatiha 1175”

Resim 3: *Bayramiç Çarşı Cami*

Resim 4: *Çarşı Cami Giriş Kapısı*

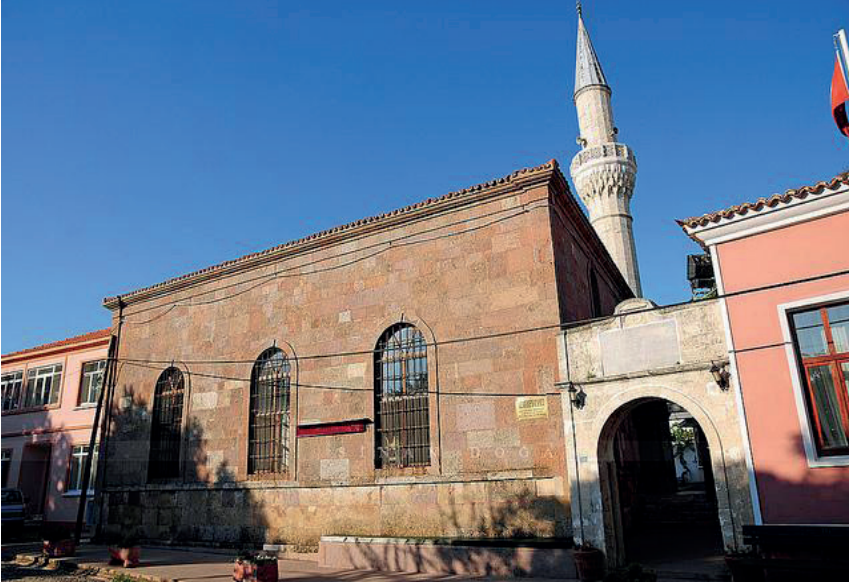
Resim 5: Çarşı Cami Mihrap Tarafı

Resim 6: Çarşı Cami İçerisinden Giriş Kapısı ve Üst Kat

Resim 7: *Bozcaada Alaybey Cami Dıştan Görünümü*

Resim 8: *Alaybey Cami İçten Görünümü*

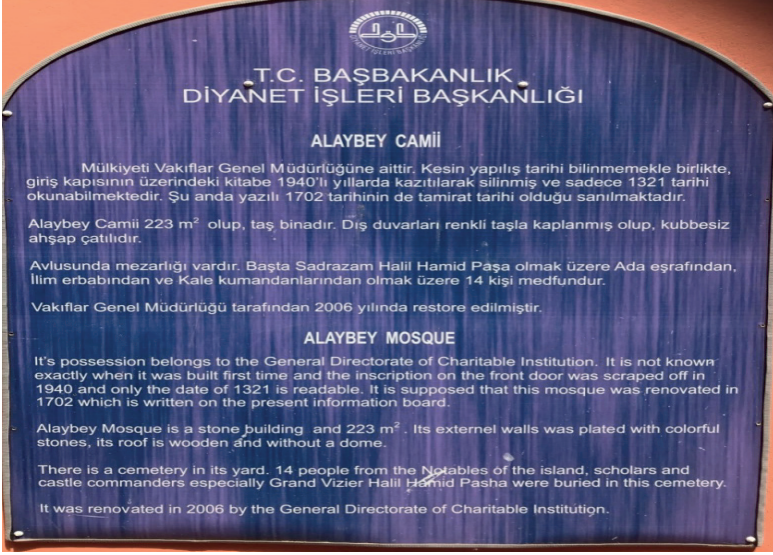
Resim 9: Alaybey Cami Giriş Kapısı

Resim 10: Alaybey Cami Avlusundaki Kitabe

Resim 11: *Alaybey Cami Avlusunda DİB'nın Hazırladığı Bigilendirici Levha*

Resim : *Hadımzade Ahmet Ağa'nın Bayramiç'te Yaptırdığı Çeşme (Dede Çeşmesi) H 1152 /M. 1739-1740*

Ek 1: Hadımzade Ahmet Ağa'nın Bayramiç'teki Cami Vakfı

VGM Defter No: 737, Vakfiye No:23, Sayfa: 42

Hasbina'llâhu ve ni'me'l-vekîl

Mâ hüve'l-muharreru fihi mine'l-vakfı ve's-şurûti ve tebyîni'l-mesârif ale'n-nemati'l-ma'rûfi'l-meb sûti vaka'a küllühü ledeyye ve cerâ cemî'uhü beyne yedeyye ve innâ hakemtü bi's-sıhhati ve'l-lüzûmi fi'l-husûsi ve'l-umûm âlimen bi'l-hilâfi'l-cârî beyne'l-eimmeti'l-eslâfi fi-husûsi'l-evkâfi ve ene'l-fakîru ilâ-afvi hafıyyi'l-eltâfi Sun'ullâhu'l-müvellâ hilâfe bi kazâ-i Bayramiç ufiye anhu.

Kayd-ı vakf bâ-fermân-ı âli ve bâ-arzuhâl fi 17 Şevval 1155.

Bayramiç kazâsında Çarşu mahallesi sükkânından Hâdımzâde el-Hâcc Ahmed Ağa'nın vakfiyesidir.

Nahmedüke yâ men vakafe düne mevâkîfi azametihî ukûlu erbâbi't-tahkîki ve tahayyere fi-sahârî ceberûtihî efhâmu fuhûli eshâbi't-tedkîni ve gasuret an-derki kâhiri kudretihî efkârü asâtîni âli'n-nuhâ ve'l-ahlâmi ve acezet an-mulâhazati bâhiri izzetihî efvârü salâtîni'l-hucâ ve'l-efhâmi fe-subhâne men lâ-ya'lemu cünûde tedâbu'î mübde'âtihi illâ-hüve ve ya'rifu revâbi' muhtere'âtihi illâ-hüve celle şânühü an-en-yekûne şerî'aten li-küllî vâridin ve an hamâhu an-en-yehûme havlehü illâ-vâhiden ba'de vâhidin te'âla bevâliġu hikemihî an-lubbi yenâluhâ eydi'l-efkâri ve'z-zunûni ve tekaddese sevâbi'u ni'amihî an-lubbi yuhîtu bihâ ukûlü eshâbi'l-efzâri ve'l-uyûni tenezzehe âlâuhü'l-celîletü an-en-yukâde bihe't-tahdîdu ve gurrâu ne'mâihî'l-cezîleti an-en-yahteviyehâ nitâfu't-tecdîdi ve's-salâtu ve's-selâmu'l-etemmâmi'l-ekramâni alâ-fatihati sûreti'n-nübüvveti't-tâmmeti ve hâtimeti risâleti'l-âmmeti li's-şerefi's-şâmihî ve'l-izzi'l-bâzihî râfi'u elviyeti'd-dîni'l-münîfi ilâ-a'lâ merâtibu'l-kummeli ve meblaġi ahkâmihî's-şer'i'l-mübîni ilâ-aksâ menâzilü'l-celâli seyfu'llâhu'l-mühenni'd-ğâlibu ve sâhibü'l-livâi'l-merfû' min-benî Luvey bin Ğalib eş-şâzehi'l-izzeti'l-vâdihî't-tahcîli En-nebiyyu'l-Arabıyyu el-ehî'l-mektûbu ismuhü fi't-tevrâti ve'l-incîli seydidu'l-Arabi ve'l-Acemi ve imâmu Mekkete ve'l-Medînete ve'l-Harami bâzi'l-ümemi ilâ-hüsni'r-rahmâni Muhammed bin Abdullah bin Abdulmuttalib aleyhi salâtu'llâhi mâ-hebbeti'r-riyâhu ve mâ-ihtezze ağsânun ve mâ-lâha bârikun ba'dehü işbu kitâb-ı müstetâbin sebep-i ketb ve tastirleri? ve vesîka-i enîkanın bâ'is-i tahrîr ve tenmîki budur ki Kasaba-i Bayramiç mahallâtından Çarşu mahallesi sükkânından sâhibü'l-hayrât ve'l-hasenât ve râġibü'l-meberrât olan zâ'iri'l-Haremeyn-i Şerîfeyni es-sâ'î beyne's-safâ ve'l-merveteyni umdetü'l-eşbâh ve'l-a'yân Hâdımzâde dimekle meşhûr olan el-Hâcc Ahmed Ağa bin Ramazân sâna'llâhu te'âlâ an-mükiddâti'z-zaman ve enâlehü a'lâ a'refi'l-cinâni dünyâ-yı

deniyye dâr-ı fenâ ve'k-kafriğânâ ni'metî zâ'il ve mukîmî dayfî dâhil vücûduna adem-i lâzım olduğuna yakînen hâzım ve mazmûn-ı hadîs-i şerîfe âlim olup kâle Rasûlu'llâh salla'llâhu aleyhi ve sellem leyse leke min-dünyâke illâ-mâ-ekelte fe-efneyte ev-lebiste fe-ebleyte ev-tasaddakte fe-ebkayte ve kâle aleyhi's-salâtu ve's-selâm izâ mâte ibn Ademe inkıtâ' ameluhû illa an-sülûsin ilmün yuntefe'u bihû ev-veledün sâlihun yed'û lehû ev sadâkatün câriyetün alâ-yedeyhi mazmûn-i şerîfî üzere inşâ-i hayrata sâ'î ve âzim olup niyyet-i hâlise ve taviiyyet-i vâfiyye ile hasbeten li-merdâti'llâhi te'âlâ ve taleben li-merdâti diye el-mu'alle'l-a'la meclis-i şer'-i şerîf-i enverde ve mahfel-i dîn-i münîf-i ezherde li-ecl'l-vakf ve't-tescîl mütevellî nasb u ta'yîn eylediği fahrû'l-akran ve zeynü'l-hullân Ahmed Ağa bin Mehmed mahzarında câ'izü't-tasarrufât ve mâlik-i teberru'ât olduğu halde şöyle ikrâr-ı mu'tâd-ı şer'î ve i'tirâf-ı sahîh-i mer'î idüp Kasaba-i Bayramiç sükunda vâki' merhûm el-Hâcc Murâd nâm sâhibü'l-hayrât binâ eylediği mescid-i şerîf mürûr-ı eyyâm ve kürûr-ı senîn ve a'vâm ile bi'l-küllîye harâb ve mâ'il ile't-türâb olup derûnunda dahî edâ-yı salavât mümkün olmayup hâlî ve mu'attal ve kadîmden vakfî olan sük-i mezbûrede vâki' bir bâb berber dükkânı ile altı aded pabuccu dükkânlarının senevî hâsıl olan icâreleri ancak yirmi dört guruşa baliğ olmayup dekâkin-i merkûme dahî harâb ve müceddeden binâ ve ta'mîre eşedd-i ihtiyâc-ı muhtâc olup ve kezâlik nukûd-ı mevkûfesi olan seksen guruş ve Kanluobalu Abdurrahman Paşa'nın vakfî olan yüz guruş ve bakkâl el-Hâcc Ahmed'in vakfî olan on üç guruşun dahî be-her senede hâsıl nemâsından dahî binâ ve ta'mîr-i mescid ve dekâkin ber-vechle mümkin olmadığını kibel-i şer'-i kavimden keşf ve mi'mârân ve sâ'ir ebniyye ahvâline vukûf-ı tâmmılları olan ittîfâk-ı müslimînin tahmîn-i sahîh ile haber virdiklerinden sonra bâ-mâ'rifet-i şer'-i kavim ben dahî mescid-i şerîfî müceddeden binâ ve ta'mîr ve bir ma'bed-i latîf ve câmi'-i şerîf idüp ve bâ-izn-i sultânî bir minber-i şerîf vaz' ve atyeb-i malımdan dört yüz guruş ifrâz ve kadîmden olan mecmû'-ı yüz doksan üç guruş nukûd-ı mevkûfesine zamm u vakf eyleyüp ve ilâ-südûr haze'l-vakf ve'l-hayrât taht-ı mülk ve havza-i tasarrufumda olan emlâkımdan Kasaba-i mezbûre sükunda vâki' her birleri tahdîd ve tavsîfden mustağni ve lede'l-ahâlî ma'lûmetü'l-hudûd ve'l-müştemilât müceddeden binâ eylediğim yirmi yedi aded timarcı? dükkânlarımı ve kezâlik sük-ı mezbûrda Yenihan kurbında? olan bir bâb kahvehânemi ve üç bâb berber dükkânlarıyla iki bâb bakkâl ve bir bâb na'lband ve eğer muttasıl olup müceddeden binâ eylediğim dört aded dükkânlarımı ve bâ-hüccet-i şer'îyye el-Hâcc Salihoglu İbrahim'den iştirâ eylediğim pabuccu dükkânı ile İsa Beşe karındaşından iştirâ eylediğim pabuccu dükkânını ve İsmihan Hatun'dan iştirâ eylediğim iki bâb dükkân ile el-Hâcc Hüseyin'den mülk-i müşterâm olan fırın ve fırına muttasıl olan bir bâb berber dükkânı câmi'-i mezbûrun tahtında müceddeden binâ eylediğim altı aded dükkânlarım ile iki bâb debbâğhâne dükkânlarımı Menderes Çayı kurbında

vâki' mülk-i sarîhim olup ma'lûmetü'l-hudûd eşcâr-ı müsmire ve gayr-i müsmire olan vakf eylediğim bağçe icâresinden be-her senede yirmi guruş ve Debbâğlar Çayı kurbında müceddeden inşâ ve vakf eylediğim bağçe icâresinden be-her senede yirmi guruş ve Çiftlik nâm mahalde tahdîd ve tavsîfden mustağni olan vakf-ı değirmen icâresinden be-her sene yüz keyl hinta Hâcir?dede nâm mahalde vâki' ma'lûmetü'l-hudûd iki göz değirmen icâresinden be-her sene yüz keyl hinta ve Şecer-i Kebîr karyesinde vâki' Su Dutdu dimekle ma'rûf değirmen icâresinden be-her sene elli keyl hinta ve hammâm-ı mefrûş icâresinden yevmî üç sağ akçe ve hân icâresinden yevmî üç sağ akçe ve atyeb malımdam dört yüz nukûdî ifrâz câmi'-i şerîfin yevmî vakfı yedi aded dükkân ile yüz doksan üç guruş nukûd-ı mevkûfeye zamm [43] vakf idüp vakf-ı sahîh-i mezbûr habs-i sarîh-i muhalled ile vakf eyledim ve şöyle şart eyledim ki;

İşbu zamm u vakf eylediğim evkâfa ben hayâtda oldukça mütevellî olup tebdîl ve tağyîri benim yedimde ola dâr-ı fenâdan dâr-ı bekâya rihlet eylediğimde evlâd-ı zükûrumdan ekber ve erşed ve eslah evlâdım yevmî üç akçe vazîfe ile mütevellî olup ve evlâd-ı zükûrumdan biri dahî yevmî iki akçe vazîfe ile nâzır-ı vakf ve câbî-i vakf ola ve yevmî bir akçe vazîfe ile fenn-i kitâbetde mâhir ve hesâba kâdir bir kimesne dahî kâtib-i vakf olup i'yâzen bi'llâhi te'âlâ evlâd-ı zükûr bi'l-küllîye münkariz oldukda evlâd-ı inâsdan kızlarımdan ekber ve erşed ve eslah olan mütevellî ola anlar dahî münkariz oldukda evlâd-ı zükûrdan evlâd-ı zükûrlu mütevellî ola anlar dahî münkariz oldukda evlâd-ı inâsın evlâd-ı zükûrundan kezâlik ekber ve erşedi mütevellî ola ve anlar dahî münkariz olmadukda evlâd-ı inâsın evlâd-ı inâslarından ekber ve erşed ve eslahı mütevellî ola batnen ba'dü batnin neslen ba'dü neslin karnen ba'dü karnin el-derecetü'l-ulyâ fî-emri't-tevliyyeti bi-hasebi'd-derecâtî's-süflâ mazmûn üzere olup minvâl-i meşrûh üzere mutasarıf olalar evlâd-ı zükûr ve evlâdları ve evlâd-ı inâs ve evlâdları bi'l-küllîye münkariz oldukda Haremeyn-i Şerîfeyn evkâfî nâzır olan vakf-ı mezbûre mütevellî olup ve vazîfesine mutasarıf ola ve şurûtuna ri'âyet ve vakf-ı mezbûru himâye eyliye ve şöyle şart eyledim ki;

Atyeb-i emvâlîmden ifrâz ve vakf eylediğim dört yüz guruş nukûd-ı mevkûfe mütevellî yedinde hıfz olunup nâzır ve kitâbet ve câbî ma'rifetiyle vech-i şer'î ve tarîk-i mer'î üzere rehn-i kavî ve kefil-i melî ile onu on bir buçuk hesâbı üzere i'mâl olunup be-her sene hâsıl olan nemâsından ve vakf eylediğim sâlifü'z-zikr dekâkîn icârlarından vakf eylediğim üç değirmenler icârlarından hâsıl olan galleden ve vakf eylediğim Menderes Çayı kurbında? olan bağçe icâresinden be-her sene yirmi guruş ve inşâ eylediğim hammâm-ı cedîd icâresinden yevmî üç akçe ve kezâlik inşâ eylediğim han icâresinden yevmî üç akçeyi mütevellî olan ahz u kabz idüp galle-i vakfdan ve câmi'-i şerîfde yevm-i Cum'a'da ve eyyâm-ı mu'tâdda vâ'iz ve nâsîh

olan kimesneye yevmî sekiz sağ akçe vazîfe ve be-her sene otuz keyl hinta cîre virile ve galle-i vakıfıdan câmi'-i şerîfde evkât-ı hamsde imâmı olan yevmî sekiz sağ akçe vazîfe ve be-her senede on üç keyl hinta cîre virile ve kezâlik galle-i vakıfıdan câmi'-i şerîfde hatîb olına yevmî sekiz sağ akçe vazîfe ve be-her senede on üç keyl hinta cîre virile ve câmi'-i şerîfe iki nefer kimesne mü'ezzîn olup ezân-ı Muhammedî hizmetini her birileri edâ idüp her birlerine galle-i vakıfıdan yevmî beş sağ akçe vazîfe ve be-her senede her birine on keyl hinta cîre virile ve yevm-i Cum'a'da i'lân-ı cum'a ve mahfilde devirhân olan kimesneye yevmî galle-i vakıfıdan üç sağ akçe vazîfe virile ve hizmet-i câmi'-i şerîf için bir nefer kimesne kayyim olup galle-i vakıfıdan yevmî beş sağ akçe vazîfe ve be-her senede on keyl hinta-i cîre virile ve binâ eylediğim beş hücrede sâkin olan beş nefer talebe-i ulûmâ yevmî her birlerine galle-i vakıfıdan birer sağ akçe vazîfe virile ve Ramazân-ı şerîfde îkâd için on beş guruşa şem'-i asel ve on guruşa rûgan-ı zeyt alınup derûn-ı câmi'-i şerîfde ve minârede îkâd-ı kanâdil ve şem' olına ve câmi'-i şerîfin ve evkâfının iktizâ iden ta'mîr ve termîm ve ferş-i câmi' için galle-i vakıfıdan yevmî üç akçe yed-i mütevellîde hıfz olunup ta'mîr ve ferş iktizâ eyledikde mütevellî sarf eyliye ve sâlifü'z-zıkr hammâm icâresinden yevmî üç akçe ve hân icâresinden yevmî üç akçeden be-her senede müctemi' on sekiz guruşun altı guruşu be-her senede Bayramîç Kazâsı kurâlarından Türkmenli karyesinde sâkin Şeyh Mehmed ibn Şeyh İbrahim nâm vâ'iz ve nâsih kimesneye yed-i mütevellîden virile galle-i vakıfıdan vezâyif ve iktizâ iden masârif virilüp fazla kalan mâl-ı vakf evlâd-ı zükûr ve inâs beraber iktisâm eyleyüp zükûr inâsdan bir akçe ziyâde hisse almıya beraber alınlara ve câmi'-i şerîfin hüddâm ve mürtezikasından biri vefât idüp ciheti mahlûl oldukda veyâhud cihetini rızâsıyla kasr-ı yed ve ferâğat eyledikde mütevellî vakf arz idüp gerek kuzât ve gerek nevâb arzlarıyla müstehakk ve nâ-müstehakk tevcih olunmayup mütevellî arz-ı müstehakk olana tevcih olına deyû tescil-i şer'î ve teslîm-i ile'l-mütevellî eylediğinden sonra vakf-ı mezbûr mütevellî-i merkûm mahzarında takrîr-i da'vâ ve tasvîr-i müdde'â idüp vakf-ı akâr imâm muhtâr-ı sirâci'l-mille kâşifü'l-gumme isnâdü'l-eimme Ebu Hanife bin Sâbit el-Kûfî cûzâ bi'l-hayr ve Kûfî hazretlerinin mezheb-i şerîflerinde gayr-i lâzım olup vakf-ı mezbûrdan rucû' emr-i meşrû olmağla vakf-ı merkûmdan rucû' ve ke'l-evvel mülkime ircâ' ve idhâl iderim didikde mütevellî-i mezbûr cevâbında vakıf gerçi İmâm-ı Azam hümâm-ı ekrem hazretleri katında gayr-i lâzımdır lâkin imâmeyn-i hümâmeyn hazreti İmam Ebi Yusuf Sâni ve Muhammed bin Hasan eş-Şeybânî aleyhimâ rahmetü rabbü's-Samadânî mezheb-i şerîflerinde sıhhat-i vakf ile kürûm tüman? ve mütelâzıman? olmağla dâ-yı imâmeyn-i hümâmeyn-i muhteremeyn üzere vakf-ı mezbûrdan rucû'-ı gayr-i meşrûdur deyû vakf tasaddî eyledikde hâkim-i muvakki' sadr-ı kitâb *tûbâ lehû ve hüsne meâb* hazretleri dahi cânib-i vakf-ı evlâ ve ahrâ görüp âlimen bi'l-hallâki murâ'iyen lemmâ-yecibu murâ'iyetihî fi'l-hükm

bi'l-evkât kavlı-i imâmeyn-i hümâmeyn üzere lüzûm-ı vakf-ı mezbûre hükm-i sahîh-i şer'î ve kazâ-i sarîh-i mer'î idüp min ba'd nakz ve nakzine mecâl ve tağyîr ve tebdîline imkân adîmü'l-ihimâl oldu Bismillâhirrahmânirrahîm fe-men *beddelehû ba'demâ semî'ahû fe-innemâ ismihû ale'llezîne yubeddilûnehû inn'allâhe semû'un alîm* ve ecir'l-vâkıf ala'llâhî'l-kerîm cerâ zâlike ve hurrîre fi'l-yevmi's-sânî min-Ramazânî'l-mübârek min-şuhûri sene hamse ve hamsîn ve mietin ve elf. (1155)

Şuhûdü'l-meclisi'l-huzûr ve'l-müslimîn;

Fahrü'l-fudalâ es-sülehâ eş-Şeyh Feyzullah Efendi ibn Mehmed,

Fahrü'l-ulemâ ve's-sülehâ Mehmed Efendi bin el-Hâcc Ahmed el-hatîb,

Fahrü's-sülehâ ve'l-ulemâ el-kirâm Halil Efendi bin Musa,

Mefharü's-sâdâti'l-kirâm es-Seyyid Habib Efendi,

Fahrü'l-hutebâ ve'l-eimme el-Hâcc Ali Efendi imâm ve'l-hatîb câmi'-i mezkûr,

Umdetü'l-ulemâ eş-Şeyh Mustafa Efendi ibn Şeyh Halil,

Umdetü'l-meşâyih ve'l-ulemâ el-Hâcc eş-Şeyh Ali Efendi bin el-Hâcc Mustafa el-vâ'iz,

Molla Osman bin el-Hâcc Abdurrahman,

el-Hâcc Mehmed bin Hasan,

Veli Efendi bin Mustafa,

Ve gayrihüm mine'l-hüzzâr.

Ek 2: Hadımzade Ahmet Ağa'nın Bozcaada'daki Alaybey Cami ve Çeşme Vakfı

VGM Defter No: 737, Vakfiye No:23/1, Sayfa: 44

Hasbiya'llâhu ve ni'me'l-vekîl.

Mâ hüve'l-muharreru fihi mine'l-vakf ve ş-şurût ve tebyîni'l-mesârîfı ale'n-nemati'l-mebstû vaka'a küllehû ledeyye ve cerâ cemî'uhû beyne yedeyye ve innî hakemtü bî's-sıhhati ve'l-lüzûmi fi'l-husûsihî ve'l-umûmi âlimen bi'l-hilâfı'l-cârî beyne'l-e'immeti'l-eslâf fi-husûsi'l-vakf harrerehu'l-abdu'l-fakîr ileyhi te'âlâ es-Seyyid Feyzullah el-müvellâ hilâfe bi-kazâ-i Bayramiç ufiye anhü.

Kayd şod fi 23 Receb 1163.

Hamdü fâyik ve senâ-yı lâyık ol mâlikü'l-mülk ve'l-melekût ve rabbü'l-izzet ve'l-ceberût hazretlerine ki nev-i insanı merâtib-i derecât üzere ihtirâ' idüp ba'zına fazl u kemâl ve ba'zına mâl u menâl mukadder kılmak ile eyâdî-i müeyyedlerin menâhic-i hayrâta makarr kılup ve mâl u menâllerin masârîf-ı hasenâta mazhar kılmağın *men câe bi'l-haseneti felehû aşru emsâlihâ* mücibince mesûbât-ı celîle ve ucûr-ı cezîle mukadder kılmuşdır ve salât-ı salavât-ı vâsılât olmağın kemiyet-i savm ve salât ve mübeyyin-i evzâ-i envâ-i sadakât olan şârî-i meşârî-i şer'-i mübîn ve mürsel *ve mâ erselnâke illâ rahmeten li'l-âlemîn* hazretine ki mesûbât-ı meberrâtı beyân ve izhâr ve cerâ-yı? sadakâtı iyân u âşikâr eyledi ve cümleten âl-i athâr ve zümre-i ashâb-ı esrârlarına sipihri-i velâyetde nücûm-ı kibârdırlar rıdvânü'llâhi te'âlâ aleyhim ecmâ'in.

Emmâ ba'dü; sebep-i tahrîr-i kitâb miskîn-i nikâb ve bâ'is-i takrîr-i hitâb sıhhatnisâb budur ki hâlen Bayramiç Karyesi mahallâtından Çarşu Mahallesi'nde sâkin olup sâhibü'l-hayrât ve'l-hasenât ve râğübü's-sadakât ve'l-meberrât fahrü'l-eşbâh Hâdımzâde el-Hâcc Ahmed Ağa tekabella'llâhu te'âlâ hayrâtühû ve zâ'ife ecri hasenâtühû rabbü'l-eflâki ve mâlikü'l-emplâki cellet azemetühû hazretlerinin ihsân etdiği ni'am-ı cemîle kemâl-i mertebe mülâhaza birle *ahsenu kemâ ahsena'llâhu ileyke* emr-i şerîfinde gaffet üzere olmayup mefhûm-ı şerîf *mâ indeküm yenfedu ve mâ inda'llâhi bâkin* tab'î çalâk serî'u'l-idrâkine münsâk olmağın mazmûn-ı hadîs-i şerîf *izâ mâte ibnu Ademe inkata'a ameluhû illâ an selâsin ilmun yuntefe'u bihî ev sadâkatün câriyetün alâ-yedeyhi ve veledin sâlihun yed'û lehû* müsted'âsınca erbâb-ı hasenât-ı cârîye ve ashâb-ı sadakât-ı bâkiyye silkine münselik olmağa râğbet idüp tasarrufât-ı şer'iyyesi nâfize ve teberru'ât-ı mer'iyyesi câ'ize olduğu halde meclis-i şer'-i şerîf-i mutahhara ve mahfel-i dîn-i münîf-i münevverede vakf-ı âti'l-beyânı tescîl ve icrâ-yı levâzımını tekmîl için mütevellî nasb eylediği li-ümm karındaşı İbrahim Ağa ibn Halil mahzarında bi-tav'ihî ikrâr-ı sahîh-i şer'î ve i'tirâf-ı sarîh-i mer'î idüp

el-ân taht-ı tasarrufunda ve mülk-i sahîhimde münselik olup Bahr-i Sefid'de vâki' Bozcaadası'nda binâ eylediğim fevkânî on dört aded oda ve tahtında ikişer kepenk on üç dükkân ve def'a fevkânî üç oda ve tahtında iki berber dükkânı ve fırın kurbında def'a fevkânî üç oda ve tahtında mahzen ve yine bir fırın ve kurbında bir dükkân ve def'a fırın kurbında üç dükkân ve altı aded mahzen ve def'a yalı kenarında fevkânî iki odalı bir mahzen ile ittisâlinde def'a tahtânî bir mahzen ve kurbında bir şîrehâne ve içinde bi'r-i mâ ile sâlifü'z-zikr cümle emlâkimi hâlisen li-vechi Rabbi'l-âlemîn muhlisen men lâ-yudî'u ecra'l-muhsinîn vakf-ı sahîh-i şer'î ve habs-i sarîh-i mer'î idüp mârru'z-zikr odalar ve dekâkîn ve fırın ve mahzenler icâr olunup icâresinden hâsil olan meblağdan yine ada-i mezbûrede hasbeten li'llâhi te'âlâ müceddeden binâ eylediğim çeşmelerin su yolları ta'mîre nasb eylediğim su yolcusu Ahmed Beşe'ye senevî vazîfe kırk gurus ta'yîn idüp ba'dehû yine ada-i mezbûr sâkinlerinden Topcuza'de Ahmed Ağa'yı câbî nasb idüp hizmet-i cibâyet için be-her yevm beşer sağ akçeye evlâd-ı evlâd mutasarrıf ola evlâd-ı zükûrundan kimesne olmadıkda sulbî oğlu İbrahim Bey cihet-i mezbûre mutasarrıf ola ve yine ada-i merkümede vâki' merhûm ve mağfûrunleh elviye beyi el-Hâcc Ahmed Ağa'nın binâ eylediği câmi'-i şerîf ve ma'bed-i kadîm mürûr-ı eyyâm ve kurûr-ı a'vâm ile harâbe müşerref olup bi-izn-i mütevellî kendi malımdan müceddeden binâ eylediğim câmi'-i şerîfin mürtezikaları asıl usûl-i vakıfdan ta'yîn olunan vazîfeleri vefâ itmemekle icâre-i mezbûreden imâm olanlara iki akçe ve hatîb olana iki akçe iki mü'ezzîne ikişer akçe ve kayyime iki akçe ve kâtibe iki akçe ve câbiye iki akçe ve leyâlî-i mübâreke'de minârede kanâdîl çerâğî için rûgan-ı zeyt bir akçe ve hizmet-i çerâğda olana bir akçe ki bu zikr olunan akçeler cedîd akçe olup asıl vazîfelerine zamm olunduktan sonra yine ada-i mezbûr sâkinlerinden fahrü'l-meşâyihî'l-izâm Şeyh İbrahim Efendi be-her yevm beşer sağ akçe ile müderris ve vâ'iz nasb olunup odada ta'lîm-i ders ve Çarşamba günlerinde kürsiye çıkup ibâdu'llâha va'az ve nasîh idüp vazîfe-i mezbûre mutasarrıf ola ve binâ olunan çeşmelerin ta'mîr ve termîmi mürûr-ı eyyâm ile iktizâ iderse taraf-ı vakıfdan mütevellî olanlar ta'mîr ide ve şöyle şart eyledim ki;

İşbu vakf-ı evkâfa ben hayâtda oldukça mütevellî olup tebdîl ve tağyîri yedimde ola dâr-ı fenâdan dâr-ı bekâya rihlet eylediğimde evlâd-ı zükûrumdan ekber ve erşed ve aslah evlâdım be-her yevm dört akçe vazîfe ile mütevellî olup karnen ba'de karnin neslen ba'de neslin tevliyyete mutasarrıf ola i'yâzen bi'llâhi te'âlâ evlâd-ı zükûr munkariz oldukda evlâd-ı inâsdan kebîre mürşide ve sâliha olan mütevellîye ola anlar dahî munkariz oldukda bâlâda zikr ve beyân olunduğu üzere evlâd-ı zükûrları mütevellî ola anlar dahî munkariz oldukda evvelen inâsın evlâd-ı zükûrundan erşedi olmadığı halde evlâdı inâsın evlâd-ı inâslarından erşed ve aslahı batnen ba'de batnin karnen ba'de karnin bi-dereceti'l-ulyâ mütevellî olup hikmet-i Rabbânî ile bi'l-küllîye

munkariz oldukda Haremeyn-i Muhteremeyn evkâfi nazırları olan vakf-ı mezbûre vazîfe-i mersûmesiyle mütevellî olup şurûtuna ri'âyet ve vakf-ı mezbûru sıyânet eyleye deyüb ve vakf ve habs sahîhayn-i şer'eyn ve şartın sarîhan mer'iyeyn bu cümle mevkûfatı ba'de't-tescîl mütevellî nasb eylediğim mezbûr İbrahim Ağâ'ya teslim idüp ol dahî tesellüm ve kabûl ve sâir mütevellîler evkâfda tasarruf itdikleri gibi bu vakıfda tasarruf eylesün didikde her birileri âherin kelâmını vicâhen tasdik idüp akd-i vakf ve tesbîl tamâm halli sebîlü't-tekmîl itmâm ve ta'yîn-i şerâyit ve vezâyif mufassalan ihtisâb bulunduktan sonra vakıf-ı mûmâ-ileyh Hâdımzâde el-Hâcc Ahmed Ağâ vakf-ı mersûmdan rucû' edüp didikde İmâm-ı Azam ve hümâm-ı akdem peyüşvâ-yı küll rehnûmâ-yı sübül sirâc-ı ümmet nâzım-ı millet Ebu Hanife Kûfi katında vakf-ı akârın adem-i lüzûmu muhakkak ve mübeyyen ve vakf-ı derâhinin e'imme-i selâse aleyhim rahmeti'l-meliki'l-kadîm katlarında adem-i sıhhati mu'ayyen olmağın vakf-ı meşrûhdan rucû' idüp mütevellî-i mezkûrdan istircâ' ve istirdâd ve mütevellî aldığı ücret talep itdikde mütevellî-i mezkûr imâmeyn-i mükerremeyn İmâm Ebu Yusuf-ı sâni ve bahr-i me'ânî İmâm Muhammed Şeybânî hazretleri katlarında akârda lüzûm-ı muhakkak ve hazret-i İmâm Züfer aleyhi rahmeti'l-meliki'l-ekber katında vakf-ı akâr câiz ve meşrû' ve nâfizdir deyû sadr-ı kitâbda tevkî'-i şerîfi vâki' olan hâkim-i nâfizü'l-ahkâm hazretlerinden hükm talep itdikde sıhhat ve lüzûm vakf-ı akârda imâmeyn-i kavli-i akval olmağın İmâm Züfer'den İmâm Ensârî rivâyeti üzere vakfın sıhhat ve zimmet mütevellînin zaman-ı vazîfesinde berâtına hükmetdikde vâkıf-ı mezbûr e'inne-i kelâmın cânib-i âhere tercîh idüp vakf-ı akâr imâm-ı ma'hûd kavli üzere gerçi sahîh ve meşrû'dur lâkin bununla bâb-ı rucû' münsedd olmaz deyû talep itdikde mütevellî-i mûmâ-ileyh imâm-ı merkûm kavli üzere gerçi vakf-ı merkûm lüzûmdan mu'arrâdır İmâm hükm-i hâkim fasl-ı müctehidin fihte olmağla rucû'dan müberrâdır deyû lüzûmuna hükm-i talep itdikde mûmâ-ileyh cânib-i lüzûm-ı vakf-ı (...) ve devâm-ı te'yîdi ihtiyâr idüp e'imme-i (...) ve ecille-i kirâm beyninde cârî olan hilâf-ı âlim olduğu halde vakf-ı mezbûrun lüzûmuna ve cümle-i vakfın husûs ve umûmuna hükm idüp hükmen sahîhen şer'iyeyn ve kazâen sarîhen mer'iyeyn mahkûmeye olmağla mucme'un aleyh oldu ma'mûlün aleyh oldu min-ba'd nakz ve nakzine mecâl-muhâl ve ibdâl ve ihlâline ve tebdîl ve tağyîrine vâkıf-ı mezbûrdan gayr-i kimesneye imkânı mûmteni'u'l-ihtimâl oldu o usûl ve furû'u butlâne kudret kalmadığınca? li-vechin mine'l-vucûh ibtâl ve ta'ûline mesağ ola âyet fekad bâe bi-gazabin mine'llâhi ve me'vâhu cehennemü ve bi'se'l-masîr misdâkınca mâ-sadakına vâki' olup cümle a'mâli (...) ve ahvâli nâ-mazbût olup şefâ'at-i Rabbi'l-âlemînden dûr ve mağfîret-i zill-i izzedden mahcûr ve mehcûr galub vâdî-yi harmanda ve mevâdî-i huzlânda? mü'âkab ve mu'azzeb ola fe-men beddelehû ba'de mâ semi'ahû fe-innemâ ismühû ale'llezîne yübeddilûnehû inne'llâhe semî'un alîm ve ecrü'l-vâkıf-ı'l-kerîmi'l-merkûm ala'llâhi'l-hayyi'l-kayyûm ve alâ-hâzihî vâki'âl-

işhâdu ve't-tahrîru fi'l-yevmi's-sülüs aşer min-Muharremi'l-harâm li-sene sülüs ve sittîn ve mietin ve elf min-hicreti men lehû'l-izzu ve's-şeref.

Şuhûdü'l-hâl;

Fahrü'l-meşâyihî'l-kirâm Şeyh Hacı Ali Efendi,

Şeyh Hacı Salih Efendi,

Feyzullah Efendi bin Abdullah,

Çarşı imâmı el-Hâcc Ali Efendi bin Ahmed Çelebi,

Osman Ağa bin Hacı Abdurrahman,

el-Hâcc İsmail bin Hacı Salih,

el-Hâcc Mehmed bin Hasan,

Hacı Hasan,

Mustafa Beşe bin Musa,

Numan Ağa bin Mehmed an (...),

İbrahim bin Hacı İbrahim an karye-i Enârlı,

İbrahim Bey Sipâhiyân,

Hacı Ahmed bin Mehmed,

Hacı Hasan bin Abdurrahman,

Çolak Hasan Beşe bin Cafer an kasaba,

Hasan Efendi ibn Hüseyin,

İsmail bin Himmet,

el-Hâcc Ali bin Ebubekir,

el-Hâcc İsmail bin İbrahim.

(...) bin Hasan Beşe

Ek 3: Alaybey Cami Vakfi ile Hadımzade Ahmet Ağa Vakfı'nın H. Receb 1277 / M. 13 Ocak 1861 ile H. 29 Cemaziyelahir 1279 / M. 22 Aralık 1862 tarihleri Arasındaki Muhasebeleri

[Evkâfın İcârâtı ve Masarîfâtı]	Kuruş	Pare
Alaybeyi Vakfı Hasılâtı İcârâtı [12]77	177	
Hâdımzâde Vakfı Hasılâtı İcârâtı [12]77	583	
[Yekûn]	760	
Masarîfâtı müteferrikâ ve vazife-i ehl-i mürtezikâ		
On bir mâhda sarf olunan rûgan-ı zeyt bahâ	86	
Leyâl-i mübârekelede ve bayramlarda sarf olunan rûgan-ı zeyt bahâsı	64	
Mûm bahâ	41	
Ramâzan-ı Şerîfde kandil ve şamandıra bahâ	36	
Ramâzan-ı Şerîfde îkâd olunan kanâdile sarf olunan rûgan-ı zeyt bahâ kıyye 30	240	
Şem'dan kılâbına virılan	20	
[Yekûn]	487	
Câmi'-i Şerîfin ba'zı ta'mîr kılınan cam ve çerçevelerine	93	
Câmi'-i Şerîf derûn ve hârici badanası için mübâyâ'a olunan kiraç bahâ	80	
Minâre olan kutuların tebdil ve ba'zı müceddeden i'mâli	100	
İmâm, hatîb, mü'ezzîn efendilerin bir senelik vazîfesi	400	
Hâlâ nazırına	40	
[Yekûn]	1200	
Mîzân-ı Yekûn		
Ber-vech-i bâlâ masrûfât	1200	
Ber-vech-i bâlâ hasılât-ı nihâde	760	
[Bakî]	440	
Yetmiş sekiz senesi Recebinden yetmiş dokuz senesi Cemaziye'l-âhir gâyetine kadar hasılât ve medfu'âtı		

Alaybey Vakfı Hasılâtı [12]78	177	
Hâdımzâde Vakfı Hasılâtı [12]78	583	
[Yekûn]	760	
Masrûfât-ı müteferrikâ vazîfe-i ehl-i mürtezikâ		
On bir mâhda sarf olunan r[u]gan-ı zeyt bahâ	88	
Leyâl-i mübâreke ve bayramlarda sarf olunan r[u]gan-ı zeyt bahâ	48	
Ramazân-ı Şerîfde kandîl ve şamandıra ve sa'îre bahâ	124	
Ramazân-ı Şerîfde sarf olunan r[u]gan-ı zeyt kıyye 40	283	20
Mûm bahâ	16	
[Yekûn]	559	20
Kebîr şem' r[ug]an	105	
Câmi'-i şerîf mezkûr sakfının ba'zı harâb olan mahallerin i'mârıyla kiremid pûşidesi aktarma ve cevânib-i erba'asına badana ve kaldırımlarının ferraşına üstâdiyye ve mübâyâ'a kılınmış kiraç bahâ	642	20
Vakf-ı müşârunileyhin sâhil-i bahrde mevcûd çeşmesinin ba'zı mahallerinin ta'mîri ve sakfının i'mârı	268	20
Ehl-i mürtezîkânın vazîfeleri	400	
[Yekûn]	1975	20
Mîzân		
Masrûfât	1975	20
Hasılât	760	
[Bakî]	1215	20
Yekûn [1277-1278]		
Masrûfât	3175	20
Hasılât-ı îcârât	1520	
[Bakî]	1655	20

ÇANAKKALE ARAŞTIRMALARI TÜRK YILLIĞI

The Turkish Yearbook of Çanakkale Studies

Yıl / Year **17**

Sayı / Number **29**

Güz / Autumn **2020**

ss. **127-157**

Geliş Tarihi: 08.09.2020

Kabul Tarihi: 18.09.2020

Askerî Tarih Kaynağı Olarak Harp Cerideleri¹ **(Çanakkale Muharebeleri Örneği)**

Murat KARATAŞ*

Özet

Osmanlı askeri tarih çalışmaları için XX. yüzyılın vazgeçilmez kaynakları arasında olan harp cerideleri, özellikle Çanakkale Cephesi hakkında sağladığı veriler bakımından oldukça önemlidir. Bu cerideler, sadece muharebeler hakkında değil; cephenin insanî unsurları da dahil olmak üzere her alanına dair önemli bilgiler sunmaktadır. Birbirinden farklı formatlarda ve farklı içeriklerde olan bu cerideler, sundukları orijinal verilerle “harp tarihi” araştırmacılarını beklemektedir. Bu makalede Osmanlı Genelkurmayı’nın tutulmasını zorunlu tuttuğu harp ceridelerinin mahiyeti ve Birinci Dünya Savaşı’nda Çanakkale Cephesi’ne ait harp ceridelerinin araştırmacılara ne gibi veriler sunduğu üzerinde durulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Askeri Tarih, Harp Ceridesi, Birinci Dünya Savaşı, Çanakkale Savaşları.*

1 “Bu çalışma, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimince Desteklenmiştir. Proje Numarası: 690”

* Doç. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi / muratkrats@yahoo.com / ORCID: 0000-0003-3581-0735/

WAR DIARIES AS A SOURCE OF MILITARY HISTORY (EXAMPLE OF GALLİPOLİ CAMPAIGN)

Assoc. Prof. Dr. Murat KARATAŞ

Abstract

War diaries, which are among the indispensable sources of the 20th century for Ottoman military history studies, are very important, especially in terms of the data they provide about the Çanakkale Front. These war diaries are not just about battles; It provides important information on all areas of the front, including the humanitarian aspects. These diaries, which are in different formats and different contents, await “military history” researchers with the original data they provide. This article focuses on the nature of the war ceremonies required by the Ottoman General Staff and what kind of data the war diaries of the Çanakkale Front provided to researchers during the First World War.

Keywords: *Military History, War Diaries, Word War I, Gallipoli Campaign*

Giriş: Harp Ceridelerinin Tanımı

Zabıtname ya da tutanak anlamına gelen ceride, günümüzde bir takım iş ya da işlemlerin kayda alındığı defterlere verilen isim olmakla beraber, askeri tarih kaydı olarak “*harp ceridesi*”, taburdan alaya, tümenden kolorduya varıncaya kadar her birliğin özellikle savaş zamanında tuttuğu günlük notların kaydedildiği defterler olarak tanımlanabilir. Askerî terminolojide yer alan “*muharebe halinde askerî makamların ve birliklerin faaliyetleri hakkında bilgi veren günlük vesikadır. Bu, vesikalık niteliği yanında harp tarihi yazmak için kaynak olarak ve ders çıkartma dokümanı olarak da kullanılır.*”² ifadesinden hareketle, ceridelerin tutulma amaçlarının muharebeler esnasında yaşananlardan ve alınan kararlardan olumlu ya da olumsuz ders çıkarmaya yönelik olduğu ve “*Harp Tarihi*” yazacaklara kaynak eser yaratmak gibi bir amaca hizmet ettiği anlaşılmaktadır.

İlk örneklerinin bahsi geçen tanımlamadan farklı olduğu görülmekle birlikte Osmanlı Devleti’nde Avrupa örneklerinden hareketle sistematik bir biçimde askerî kayıt tutulması yönünde kanaatin XIX. yüzyılın sonlarına doğru hasıl olduğu anlaşılmaktadır. Bunda 93 Harbi’ndeki (1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi) başarısızlığın ve bu başarısızlığa neden olan hususların neler olduğunun bir türlü kavranamamasının etkili olduğu bilinmektedir. Ancak harp ceridelerinin ilk örneklerine XX. Yüzyılın başlarından itibaren rastlanmaktadır. Bu bakımdan harp cerideleri, Osmanlı-İtalyan Harbi (1911-1912), Balkan Harbi (1912-1913) ve özellikle diğerlerine nispetle daha düzenli tutulduğu için Cihan Harbi (1914-1918) hakkında vazgeçilemez nitelikte birinci el askerî veri sunmaktadır.

Harp ceridelerinin, vukuat raporları ve muharebe raporlarından farklı olduğunu belirlemek gerekir. Harp cerideleri, içerisinde vukuat ve muharebe raporlarını; gerekli görülürse gözetleme raporu, telgraf, günlük gelen veya giden emir, kroki, tahkimat, ikmal, sağlık, cephane, terfi, ödül gibi birçok konu ile ilgili belgeleri kullanarak ve gerekirse anlatılan hususa dair krokiler çizerek ya da zayıat çizelgeleri kullanarak “*harp tarihi*” yazılırken kullanılması üzere hazırlanan evraktır.³ Evraklar, vesika dosyasına kaldırılırken bunların bazıları aynen, bazıları özet haline harp ceridesine aktarılabilir. Harp cerideleri, bir başka deyişle, olayları, oluş şekillerini, verilen ve alınan emir ve raporların özetleri; hatta önemlilerinin aynını kapsayan “*Harp Tarihi*” yazılmasında birinci derecede göz önünde tutulması için hazırlanan kaynak vesikalardır.⁴

2 *Askerî Terimler Sözlüğü*, Harp Akademileri Komutanlığı Yayını, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul 1973, s.298.

3 Ancak Cihan Harbi de dahil olmak üzere hazırlanan harp ceridelerinin bir çoğunun “mülahazat” kısımlarına dikkat edilmediği, defterlerin bir çoğunun gelen-giden yazı biçiminde düzenlendiğini belirtmek gerekir.

4 Naci Çakın, “Askerî Tarihin Kaynakları”, *Birinci Askerî Tarih Semineri Bildiriler 1*, Cilt 1, Genelkurmay Ba-

Birinci Bölüm: Harp Ceridelerinin Ortaya Çıkışı ve İlk Örnekleri

1850 tarihli “Kanunname-i Seferiye”de Harp Ceridesi’ne dair bir veriye ulaşılamamıştır.⁵ 1862 tarihli “Hidmet-i Seferiye-i Askeriye” isimli eserde de bir veri yoktur.⁶ İlk kez 1887-1888 Osmanlı-Rus Harbi’nde harp ceridesi tutulduğuna dair bir kanaat hasıl ise de⁷ harp cerideleri tutulması hakkındaki ilk verilere bu harpten sonra ulaşılmaktadır. Nitekim bu harpteki yenilginin etkisi ile Osmanlı ordusunun reorganizasyon dönemine girdiği bilinmektedir.

1889 tarihli Seferberlik Nizamnamesi’nin 76. Maddesinde, askeri birliklerin kendi makamlarına özel olmak üzere “*Seferberlik Tertibat ve Tehiyât Ceridesi*” ismi ile birer defter tutarak her türlü işi tarih belirterek kaydetmeleri belirtilmiştir. Bu deftere, her birlik aldığı emirleri dahi kaydedecektir. “*Seferberlik Ceridesi*” ismiyle de ifade edilen bu deftere personel isimleri, görev yapılan mevkiler, alınan her türlü tedbirler, hastalıklara ve tedavilere dair iş ve işlemler, veterinerlik işleri, nakliye vasıtalarına dair bilgiler, silah ve cephaneye dair veriler gibi her türlü bilginin kaydedilmesi gerektiği 34 ayrı madde ile ilave edilmiştir.⁸ Bir yıl sonra ise “*Harp Ceridesi*” ifadesi nizamnameye girmiştir. Gerçekte bu hususta Goltz Paşa’nın çalışmalarının etkili olduğu görülmektedir.⁹ Harp Ceridesi ismi ile kayıt tutulmasına dair ilk veriye,

---

sımevi, Ankara 1983, S.117-118. Harp Ceridelerine dair tanımlamanın uzun süre 1916 yılındaki düzenleme ile oldukça benzer biçimde devam ettiğini söylemek gereklidir. Askeri tarihin belgelere dayanılarak yazılabildiğini sağlamak amacıyla tutulan bu ceridelerin, formatının dahi büyük oranda korunduğu görülmektedir. Bkz. *Kara Kuvvetleri Komutanlığı Harp Ceridelerinin Yazılması ve Harp Belgeleri Dosyalarının Tutulması Özel Yönergesi*, K.K. basımevi ve Basılı Evrak Depo Müdürlüğü, Ankara 1987, s. 1, 11.

- 5 *Kanunname-i Seferiye*, Bulak Matbaası, Kahire 1266.
- 6 *Hidmet-i Seferiye-i Askeriye*, Çev. Mehmet Vasfı, Mekteb-i Harbiye-i Cenab-ı Mülûkhane Matbaası, İstanbul 1278.
- 7 Mercan, Osmanlı-Rus Harbi’ne (1877-1878) ait koleksiyonda “*harp ceridesi*” ifadesine rastladığı için tarihlendirmeyi Osmanlı-Rus Harbi’nden başlatmaktadır. Bkz. Mercan, “Tarih Kaynağı Olarak Harp Ceridesi”, *Tarih Dergisi*, Sayı 46, İstanbul Üniversitesi Yayını, İstanbul 2009, s. 277. (273-292) Kanaatimizce harp ceridesi tanımındaki literatür karmaşasından, ceridelerin sonradan yazılması veya niteliğine göre isimlendirilmesi gibi problemlerden kaynaklı bir nedenden dolayı olduğu anlaşılan bu durum hakkında Remzi Çavuş da “*1877-1878 Osmanlı Rus Harbi’nden itibaren tutulmaya başlanan*” ifadesi ile makalesine başlamaktadır. Remzi Çavuş, “Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı’nın Kaynakları: Harp Cerideleri”, *Akademik Araştırmalar Dergisi*, Sayı 65, s. 107. (107-120) Ancak bu harbe dair henüz harp ceridesinin olmaması; seferberlik nizamnamelerinde ilk kez 1889 yılında harp ceridesi ifadesine rastlanması; harp ceridelerine dair mevcut ilk talimatnamenin 1909 yılında çıkarılmış olması nedeniyle Avrupa devletlerinde olduğu gibi modern ve sistematik bir tarzda muharebeleri belgelendirmek işine mahsus harp ceridelerinin II. Meşrutiyet döneminin bir mahsulü olarak ortaya çıktığı söylenebilir.
- 8 *Seferberlik Nizamnamesi*, Askeri Ceride Matbaası, İstanbul 1305 (1889) s. 31-34. 1889 tarihli seferberlik nizamnamesi ayrıca için bkz. *Düstür*, Birinci Tertip, Cilt 6, Devlet Matbaası, Ankara 1939, s. 543-546.
- 9 Goltz Paşa’nın (Collmar Freiherr von der Goltz) “Hidmet-i Seferiye” ismi ile hazırladığı, Erkân-ı Harbiye Binbaşlılarından Ahmet Hamdi Bey’in çevirdiği ve 1900 yılında basılan eserde “Harp Cerideleri” diye bir başlık açılmıştır. Bu eserdeki ifade ile harp cerideleri, “*her kıta-i askerîye sefer zamanında başına gelen bi’l-cümle vuku’atı hikaye eden bir harp ceridesi yazmalıdır. Mezkur harp cerideleri vuku’atı müteakib olarak tertip olunup yazılır ise kıymetleri tezayüd eder.*” biçiminde tarif edilmiştir. Bkz. Goltz, *Hidmet-i Seferiye*, Çev. Ahmet Hamdi, Külliyyat-ı Ulûm ve Fünûn-ı Harbiye Matbaası, İstanbul 1306, s. 53.

13 Ağustos 1306 (1900) tarihinde yayınlanan “*Hidemât-ı Seferiye Nizamname-i Hümayunu*”nda rastlanmaktadır. Bu nizamnamenin 57. Maddesinde, seferberlik vaktinde piyade sınıfında tabur; süvari sınıfında alay ve topçu sınıfında bataryaya varıncaya kadar her askeri birliğin, sadece askerî harekât hakkında aldığı emirler ile bütün icraatını içeren bir harp ceridesi tutmasının gerektiği belirtilmiştir. Bunun için her bir askerî birliğin yanında bulunan örneğe uygun surette bir veya birkaç defter bulunması gerekliliği vurgulanmıştır. Harp ceridelerinin olay olur olmaz yazıldığı takdirde önemli olacağı için olayların günü gününe yazılmasına dikkat edilmesi gerektiği ilave edilmiştir. Ayrıca Harp Ceridesi'nin ne olduğu da açıklanmıştır: “*Piyade ve süvari bölükleri müfrez buldukları halde tabur ve alay ceridelerini ikmal eylemek üzere müfrez buldukları zamana mahsus ve numunesine muvafık birer (harp ceridesi) tutarlar. Harekât-ı askeriye müteallik olmayan evâmir ve tamimat vakt-i Hazerde olduğu gibi tabur ceridelerine kaydolunur.*” Son olarak nizamnameye “*harp ceridesi numunesi*” şeklen eklenmiştir. Buna göre ceride sayfasının üst kısmına ceridenin hangi birliğe ait olduğu yazılmış; tablo ise dörde ayrılarak tarih, saat, dakika; ikamet mahalli; vukuat ve mülahazat kısımları yerleştirilmiştir.¹⁰

Harp cerideleri hakkındaki bilgiye 1909 yılına ait “*Hidemât-ı Seferiye Nizamnamesi*”nde de rastlanmaktadır. Bu nizamname, 1908 yılında yayınlanan Alman Seferberlik Nizamnamesi'nden tercüme edilerek yayınlanmıştır. Nizamnamenin 75. Maddesi harp cerideleri ile ilgilidir. “*Harp cerideleri, her kut'a-i askeriye'nin seferin bütün müddet-i cereyânı zarfındaki harekât-ı askeriyesini ihtiva edip muharebe raporları ile beraber bi'l-ahire yazılacak tarih-i harbin esasını teşkil ederler*” ifadesi yer almaktadır ve “*Harp Ceridesi*” ismiyle mevcut bulunan defterlerin kullanılması gerektiğini ilave etmektedir.¹¹

Nitekim 1900 Tarihli seferberlik nizamnamesinin 57. Maddesine dayanarak sadece harp ceridelerine özel olarak talimatname hazırlanması da bahsi geçen 1908 tarihli Alman Yeni seferberliğinin tercümesinden sonrasına rastlamaktadır.¹² Harp ceridelerinin düzeni ve yazımına dair yayınlanan bu ilk talimatnamenin birinci maddesinde, seferberliğin başlangıcından sona ermesine kadar geçen süre içerisinde piyade sınıfında tabur; süvari sınıfında alay; topçu sınıfında bataryaya varıncaya kadar her birliğin ve her karargâhın, aldığı emir ve yaptığı icraatı içeren bir harp ceridesi tutması istenmiştir. İdarî konular, sıhhiye hizmetleri, terfiler, cezalar, cephane, asker ve hayvan miktarları, ikmal gibi askerî harekâta ait olmayan emirlerin ve talimatların tabur ceridelerine kaydedilmesi gerektiği belirtilmiştir. İkinci maddesinde tutulması

10 *Hidemât-ı Seferiye Nizamname-i Hümayunu*, Daire-i Askeriye Matbaası, İstanbul 1316, s. 24; 201. 1900 tarihli seferberlik nizamnamesi için ayrıca bkz. *Düstür*, Birinci Tertip, Cilt 7, Başvekalet Devlet Matbaası, Ankara 1941, s. 477-478; 608.

11 *Hidemât-ı Seferiye Nizamnamesi*, Kütüphane-i Askeriye, İstanbul 1325, ss.31-32.

12 *Harb Ceridesi'nin Suret-i Tanzim Ve Tahririne Dair Talimatname*, Matbaa-i Askeriye, İstanbul 1325.

gereken harp ceridesinin bir örneği gösterilmiş ve ceridenin büyüklüğüne göre olay ve görüşler haneleri arasındaki sütunların oranı korunarak çizilmesi gerektiği ilave edilmiştir. Bu örneğe göre her defterin sağ yüzündeki etiket üzerine o ceridenin hangi birliğe ve hangi seneye ait olduğunun yazılması istenmiştir. Üçüncü maddesinde cerideye yazılacak verilerin yöntemi açıklanmıştır. Buna göre ceride tutulmasında seferberlik, sorumlu olunan bölgeye hareket, askerî harekât, mütareke gibi çeşitli isimlerle ceride farklı kısımlara ayrılacaktır. Örneğin yazılacaklar seferberlik ile ilgili ise birliğe ulaşan seferberlik emrinin aynısı ve bu emrin ulaşma tarihi, bu andan itibaren tarih de belirterek seferberlik muhtırası gereğince yapılan işler, her güne ait asker ve hayvan sayısını gösteren cetveller, seferberliğin sonuna kadar geçen süre içerisinde birliğin genel kuvvetini gösteren cetveller, yolları, telgraf telefon hatlarını gösteren harita kullanılacaktır. Mütalâat kısmında ise bu süre içerisinde tesadüf edilen zorluklar ve alınan tedbirler yazılacaktır. Yazılacaklar sorumlu olunan bölgeye hareket ile ilgili ise alınan emrin aynısı, günlük yaya, vapur, trenle gidilen mesafe, yolun hali, günlük gidilen yol mesafesi, ikamet noktaları, yaralı ya da hasta miktarı gibi bilgilere yer verilecektir. Mütalâat kısmında ise yürüyüş veya nakil esnasında karşılaşılan zorluklar, birliğin yürüyüş kabiliyeti gibi görüşler yer alacaktır. Yazılacaklar muharebe ile ilgili ise kaydın mutlaka günü gününe tutulması istenmiştir. Seferberliği ilgilendiren bu kısımda yürüyüş, muharebe, ikamet gibi askerî harekâta dair her şeyin not edilmesi, günlük vukuatın yazılması, arazi bilgisi ile hava durumunun da not edilmesi istenmiştir. İleri karakolların krokilerinin yapılması, muharebelerin çeşitli safhalarına dair durum ve vaziyet, kısaltılarak yazılacak alınan emirler saat ve dakika verilerek yazılacaktır. Muharebe esnasında alınan ve gönderilen emirlerin bir örneği de muhafaza edilecektir. Her muharebenin ardından subay, asker, hayvan ve cephanе miktarları zayıat ve sarfiyat cetvelleri ile belirtilecektir. Düşmanın durumuna dair elde edilen bilgiler, silah, mühimmat ve teçhizatın durumu, düşmandan alınan esir ve ganimet miktarı ile cinsi de ilave edilecektir. Yazılacaklar mütareke ile ilgili ise mütareke hakkında verilen emir ve birliğin vazifesi, bu esnada iaşe ve ikamet gibi bilgiler verilecektir. Yazılacaklar geri dönüş ile ilgili ise de verilen emir, hareket ve nakil iş ve işlemleri not edilecektir. Dördüncü maddesinde yazılan harp ceridelerinin Erkân-ı Harbiye tarafından toplanılarak inceleneceği, muharebe ile ilgili “*harp tarihi*” yazılacağı ve bu harp ceridesine göre seferberlik tecrübelerinden ordunun faydalanacağı, milli harp usulü için faydalı neticeler doğuracağı ve harp sonrası bazı incelemelerde kullanılacağı için olayların günü gününe yazılması ile olabildiğince tarafsız kaleme alınması belirtilmiştir. Başarısızlıkların gizlenmemesi ve değiştirilmemesi uyarısında bulunulmuştur. Beşinci maddede ise yazılan harp ceridesinin bir suretinin Erkan-ı Harbiye’ye takdim edileceği, bir suretinin de birlikte bulunacağı yazılmıştır.

1911 tarihli seferberlik nizamnamesinde harp cerideleri hakkında, benzer ifadeler kullanılmış; ancak farklı olarak ceridelerin “bölükler de dahil olduğu halde” tutulacağı belirtilmiştir.¹³ 1916 yılında ise “Harb Ceridesi”nin Suret-i Tanzim ve Tahririne Dair” ismi ile ikinci bir talimatname yayınlanmıştır.¹⁴ Bir diğer talimatname ise 1917 yılında yayınlanmıştır.¹⁵

Harb ceridelerinin ilk örnekleri, muharebe raporlarının biraz daha gelişkini şeklindedir. Hareket Ordusu Birinci Mürettep Tümen Komutanı Hüseyin Hüsni Paşa'nın 28 Nisan 1909 tarihli emriyle mürettep tümene bağlı taburların komutanları tarafından icra edilen harekât hakkında muntazam birer harp ceridesi tutulmasını istediği ve bunu en kısa zamanda tümen karargâhına göndermelerini emrettiği görülmektedir.¹⁶ Her ne kadar 1909 yılında böyle bir kayda rastlanmışsa da harp ceridelerinin ilk örneklerine Osmanlı-İtalya Harbi esnasında rastlanmaktadır. İdare Başkansı Alay Kâtibi Nazmi Bey, Aziziye Karargâhı'ndan 25 Temmuz 1912 tarihinde Komutanlığa hitaben gönderdiği yazıda on bir ay boyunca ifa ettiği görevi esnasında idare işleri ile ilgili tuttuğu tarihçesini, gerektiğinde müracaat edilmek üzere harp ceridesine kaydedilmesi için Genelkurmay Başkanlığına havalesini istemiştir.¹⁷

13 *Hidemât-ı Seferiye Kanunnamesi*, Mekteb-i Harbiye Matbaası, İstanbul 1327, s. 40-41. 1913 yılında harp cerideleri ile ilgili ibare aynen bırakılmıştır. Bkz. *Hidemât-ı Seferiye Kanunnamesi*, Matbaa-i Askeriye, İstanbul 1329, s. 43

14 *Harb Ceridesi'nin Suret-i Tanzim Ve Tahririne Dair Talimatname*, Matbaa-i Askeriye, İstanbul 1332. 1916 yılında yayınlanan talimatname, 1909 yılında yayınlanandan bazı farklılıklar içermektedir. 1916 tarihi talimatnamede harp ceridesi tutacak birlikler genişletilmiştir. Buna göre taburdan daha küçük bir birim olan bölüklerin yanı sıra nakliye katarı ve cephaneciler kumandanlığı, menzil müfettişleri, makineli bölükler, telgraf bölükleri, hastahane ve sevkîyat reisleri, istasyon kumandanları ile önemli ambar müdürlerinin de ceride tutmaları istenmiştir. Terfî, yetki, askerî cezalar, mezuniyet, terhis, idare ve sağlık hizmetleri gibi emir ve talimatlardan sadece önemli olanların kaydedilmesinin uygun olacağı belirtilmiştir. Ayrıca her alay hangi fırkaya bağlı olduğunu, ceridede yazılı olayların tarih aralığını ve nerede, hangi devletin askerî ile hangi muharebenin yapıldığı ceridenin kapağına yazacaktır. Alay, tümen, kolordu ve ordu karargâhlarında tutulan ceridelerin topluca her ay sonunda düzenli bir şekilde ve gizli işaretli zarflar içinde Harbiye Nezareti'ne gönderileceği ibaresine yer verilmiştir. Ayrıca her birlik kumandanının cerideleri yazmak için ya yaverini ya da bir zabiti görevlendirmesi istenmiştir. Yine görevlendirilen kişi her gün kayıtların altına, aslına uygun olduğunu belirten bir imza atacak ve kumandan da her akşam, bu mümkün değilse sıkça ceridenin içeriğini kontrol ederek imzalayacaktır. 1909, 1916 ve 1917 yıllarına ait talimatnameleri mukayese eden bir çalışma için bkz. M. Bedreddin Şimşek, “Harb Ceridelerine Dair Talimatnameler”, <https://www.canakkaleharbi.com/2020/04/11/harp-ceridelerine-dair-talimatnameler/> (erişim tarihi 23.08.2020)

15 1917 tarihli talimatnamede, emir, rapor ve krokilere mutlaka yer verilmesi; harp ceridelerinin ordu, kolordu, tümen, alay karargâhları, müstahkem mevki, mıntıka, önemli müfrezeler, grup kumandanlıkları karargâhları, menzil müfettişlikleri, genel karargâh, harbiye nezareti şubeleri; piyade ve topçu taburları, süvari alayları, makineli tüfek, istihkâm ve sınıf-ı fenniye bölükleri ile bu bölükten daha küçük seyyar teşkilat-ı fenniye ile sıhhiye bölükleri, seyyar hastahaneler, katar kumandanlıkları, erzak ve cephaneciler kolları, amele taburları ve ekmeççi takımları tarafından da tutulması; ceridenin kumandan veya erkân-ı harp reisi tarafından bir kurmay subaya veya yavere veya bu işi yürütebilecek bir subay tarafından tutulması ve kontrol edilerek imzalanması ifadeleri eklenmişti. Bkz. *Harb Cerideleri* ile “*Vesâik-i Harbiye Dosyaları Hakkında Talimatname*, Matbaa-i Askeriye, İstanbul, 1333, s. 6-9.

16 *Atatürk'ün Not Defterleri*, C. 1, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2004, s. 274.

17 *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, Yıl 60, Sayı 126, Ocak 2011, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2011, s. 173.

Derne Komutanı Mustafa Kemal'in [ATATÜRK] 4 Ağustos 1912 tarihinde "Bilcümle Zabitan ve Mensubîn-i Askeriyeye" gönderdiği yazıda, tarih, içinde bulunulan vaziyet, kuvvet, emir, neticeler, üst komutanların tertibatı gibi bilgileri içeren ve "darülharbe girdikleri gündün bugüne kadar müşahadat ve istilaatı üzerinde çok muhtasar ve maddi esaslara müstenid birer muhtuta" yazmalarını istemiştir.¹⁸ Yine Mustafa Kemal'in Osmanlı İtalya Harbi'nde Bingazi Umum Kumandanlığı'na gönderdiği, 29 Ağustos 1912 tarihli 8 kişilik bir devriyenin düşman devriyesi ile karşılaştığı hakkında yazdığı yazıya "harp ceridesine kayd"ı notu düşülmüştür. Benzer şekilde 1 Ekim 1912, 6-7 Ekim 1912 tarihlerinde yazdığı yazılara da ertesi gün "harp ceridesine kayd"ı notu düşülmüştür.¹⁹ Nihayet Osmanlı-İtalya Harbi'ne dair muharebelerden sonra kaleme alındığı anlaşılan ve bir defter şeklinde kaydedilmiş olan ve "İkinci Sınıf Redif Edremit Alayı'nın 1328 senesi Mayıs 17 gününden itibaren tanzim kılınan harp ceridesidir." notu düşülen harp ceridesi, ilk örneklerden birisi olarak karşımıza çıkmaktadır.²⁰

Balkan Harbi'nde ise harp ceridesi tutulması konusunda daha titiz davranıldığı görülmektedir. Ancak mağlubiyet nedeniyle harp ceridelerinin düşman birlikleri tarafından ele geçirilmesi istenmemiştir. Balkan muharebeleri esnasında Edirne Müstahkem Mevki Komutanlığı, kalenin düşeceği anlaşılmaya başlanınca düşmana yarayacak her nevi savaş malzemesinin tahribini ve bu arada savaş belgelerinin de imhasını emretmiştir. Bu emre rağmen 11'nci Tümen ve Doğu Cephesi Komutanları ve ayrıca süvari 12'nci Alay ve 4'ncü Nişancı Alay Komutanları kendilerine ait harp ceridelerinin asıllarını kendi şahsi teşebbüs ve tedbirleri ile Edirne içerisinde saklayabilmişler ve Edirne'nin Türk Ordusu tarafından geri alınmasından sonra bunları tekrar ele geçirerek Genelkurmay'a teslim etmişlerdir.²¹

Kale'nin teslim edilmesinden hemen önce, harp cerideleri hariç bütün resmi evrak, bunun yanında sicil defterleri de imha edilmiştir. Daha sonra harp ceridelerinin de yakıldığı anlaşılmıştır. Konu ile ilgili Durukan yaşananları şu şekilde aktarmıştır:

"Evrak ve haritaların teslimi için tekrar teklifte bulundular. Onun üzerine Kale kumandanının yanında topçu kumandanına, Evrakı istiyorlar, verelim mi? Yakıp mahvedelim mi? Ben onlara vermektense yakıp mahvetmek taraftarıyım, dedim. Topçu

18 Celal Erikan, *Komutan Atatürk*, Türkiye İşbankası Kültür Yayınları, İstanbul 2006, s. 13.

19 *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, Yıl 59, Sayı 125, Haziran 2010, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2010, s. 204, 242, 245.

20 Bahsi geçen eserin transkripsiyonu için bkz. Mehmet Mercan, *Harp Ceridesi (1- İtalya ve Osmanlı Muharebesi, 1328; 2- Balkan Harbi, 1328)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 1993.

21 Ali Remzi Yiğitgüden, *Balkan Savaşı'nda Edirne Kale Muharebeleri*, C. 1-2, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2006, s. 4, 65. Balkan Muharebeleri sırasındaki harp cerideleri için ayrıca bkz. Yüzbaşı Naci, *Balkan Harbi'nde Edirne Muharasasına Ait Harp Ceridesi*, Askeri Matbaa, İstanbul, 1922; ayrıca *Mecmua-i Askeri*, Eylül 1926, sayı 62, Balkan Harbi'nde Edirne Muharasasına Ait Harp Ceridesi.

kumandanı zaten itidalini büsbütün kaybetmişti. Sürekli ağılıyordu. Kale kumandanı ile beraber Yakınız, emrini verdiler. O zamana kadar sakladığım harp ceridelerini odadaki sobada yaktım.”²²

6 Mayıs 1914 tarihinde “*Harp Cerideleri Hakkında*” yayınlanan Ordu Emirnamesi ile harp ceridelerini yetiştirmemiş olan (özellikle Balkan Harbi’ne dair) askerî birliklerin üç ay içerisinde (1914 yılının Ekim ayının sonuna kadar) göndermeleri emredilmiştir. Erkân-ı Harbiye Birinci Şube’ye ulaştırılması gereken cerideleri göndermeyenlerin cezalandırılacağı; ceridelerin kısa surette de yazılabileceği ifade edilmiştir. Bu emirname, harp tarihi yazılabilmesi amacıyla hazırlanacak olan ceride, “*Bilhassa felaketle neticelenen bir harbin bütün acılarından, bütün felaketlerinden istifadeye rehber olacak esas tekmil-i tafsilat ve tefferruatı tevzi bir surette ihtara etmek üzere yazılacak bir tarih-i harbdır.*”²³ şeklinde ifade edilmiştir. Ancak Cihan Harbi’nin patlak vermesinin bu yöndeki çabayı sekteye uğrattığı görülmektedir.

İkinci Bölüm: Çanakkale Muharebelerinde Harp Cerideleri

Çanakkale Muharebeleri tarih yazımının ilk resmi verileri olan harp cerideleri, muharebelerin ilk günlerinden itibaren mutlaka düzenli bir şekilde ve titiz bir biçimde tutulması gereken vesikalar olarak görülmüştür. 31 Temmuz 1914 tarihinde Çanakkale Müstahkem Mevki Komutanlığı’nın seferberlikle ilgili yerine getirilmesini istediği hususlar arasında, seferberliğin ilk gününden itibaren harp ceridelerinin tutulması gerektiği konusu da vardır.²⁴

Çanakkale Muharebeleri ile ilgili tutulan harp cerideleri ordudan bölüklere, veterinerlik hizmetlerinden telgraf bölüğüne varıncaya kadar çeşitlilik göstermektedir. Birkaç örnek vermek gerekirse 5. Ordu Harp Ceridesi (1nci Şube)²⁵, 3. Kolordu Harp Ceridesi (1nci Şube)²⁶ Müstahkem Mevkii Komutanlığı Harp Ceridesi²⁷, Şimal Grubu Harp Ceridesi²⁸ Anafartalar Grubu Harp Ceridesi (1nci Şube)²⁹, Saros Grubu Harp Ceridesi³⁰, Çanakkale Grubu Harp Ceridesi (1nci

22 Eyüp Durukan, *Sofya Esaretinden Çanakkale Zaferine*, Türkiye İş Bankası, Kültür Yayınları, İstanbul, 2014, s.5-6.

23 “Harp Cerideleri Hakkında”, *Ordu Emirnamesi*, 1’nci sene, Numro 9, 24 Mayıs 1330, ss. 156-157.

24 *Birinci Dünya Savaşında Çanakkale Cephesi*, C. 5, Birinci Kitap, Genelkurmay Yayını, Ankara 2012, s. 36.

25 Atase (Askerî Tarih ve Stratejik Etüd) Arşivi, BDH, Kls. No: 3474, Dos. No: H1-128.

26 *Atase Arşivi*, BDH, Kls. No: 3964, Dos. No: H1-89.

27 *Atase Arşivi*, BDH, Kls. No: 4670, Dos. No: H1-82. Bir kısmı Genelkurmay Başkanlığı tarafından yayınlanmıştır ve yayımlanmaya devam etmektedir. Bkz. Çanakkale Muharebelerinde Müstahkem Mevki Cerideleri (02.08.1914-02.11.1914), C. 1, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2019; Çanakkale Muharebelerinde Müstahkem Mevki Cerideleri (03.11.1914-25.02.1915), C. 2, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2019.

28 *Atase Arşivi*, BDH, Kls. No: 4531, Dos. No: H1-3.

29 *Atase Arşivi*, BDH, Kls. No: 4574, Dos. No: H1-36.

30 *Atase Arşivi*, BDH, Kls. No: 4548, Dos. No: H1-4.

Şube)³¹, Menzil Müfettişliği Harp Ceridesi³², 2. Tümen Harp Ceridesi³³, 6. Tümen Harp Ceridesi³⁴, 7. Tümen Harp Ceridesi³⁵, 8. Tümen Harp Ceridesi³⁶, 9. Tümen Harp Ceridesi³⁷, 11. Tümen Harp Ceridesi³⁸, 12. Tümen Harp Ceridesi³⁹, 16. Tümen Harp Ceridesi⁴⁰, 19. Tümen Harp Ceridesi⁴¹, 1. Alay Harp Ceridesi⁴², 18. Alay Harp Ceridesi⁴³, 25. Alay Harp Ceridesi⁴⁴, 26. Alay Harp Ceridesi⁴⁵, 27. Alay Harp Ceridesi⁴⁶, 57. Alay Harp Ceridesi⁴⁷, 72. Alay Harp Ceridesi⁴⁸, 77. Alay Harp Ceridesi⁴⁹, Bursa

- 31 *Atase Arşivi*, BDH, Kls. No: 4555, Dos. No: H1-28.
- 32 *Atase Arşivi*, BDH, Kls. No: 2560, Dos. No: H18-22. Bu cerideler kullanılarak hazırlanan doktora tezi için bkz. Barış Borlat, Çanakkale Cephesi'nde İkmal Faaliyetleri (1914-1916), Çanakkale Savaşları Enstitüsü Yayınları, Çanakkale 2020.
- 33 *Atase Arşivi*, BDH, Kls. No: 4767, Dos. No: H1-?.
- 34 14 Temmuz 1916 tarihinde Harbiye Nezareti'ne gönderildiği ifade edilen 6. Tümen Harp Cerideleri kullanılarak Miralay Süleyman Şakir tarafından 1922 yılında kaleme alınan eser için bkz. Miralay Süleyman Şakir, *Cepheden Hatıralar Altıncı Fırka Çanakkale Harbi'nde*, Yay. Haz. Servet Aşvar, Hasan Babacan, Vadi Yayınları, Ankara 2006, 236.
- 35 *Atase Arşivi*, BDH, Kls. No: 4831, Dos. No: H1-18.
- 36 *Atase Arşivi*, BDH, Kls. No: 4835, Dos. No: H1-49.
- 37 *Atase Arşivi*, BDH, Kls. No: 4836, Dos. No: H1-26. Bir kısmı Halis Ataksor'un Çanakkale Raporu ismi ile yayımlanmıştır. Bkz. Halis Ataksor, "*Çanakkale Raporu, Binbaşı Halis Bey'in Savaş Notları*", Yay. Haz. Serdar Ataksor, Timaş Yayınları, İstanbul 2000.
- 38 *Atase Arşivi*, BDH, Kls. No: 4857, Dos. No: H1-48.
- 39 *Atase Arşivi*, BDH, Kls. No: 4863, Dos. No: H1-57.
- 40 *Atase Arşivi*, BDH, Kls. No: 4882, Dos. No: H1-10.
- 41 *Atase Arşivi*, ATA.ZB, Kls. No: 41, Dos. No: 1-26. Bir kısmı (21.01.1915-8.8.1915) 6 cilt halinde Genelkurmay Başkanlığı tarafından yayımlanmıştır. Bkz. Çanakkale Muharebelerinde 19'uncu Tümen Cerideleri, Genelkurmay Yayını, Ankara 2017. 19. Tümen'in 25 Nisan 1915 tarihindeki bir günlük muharebesini harp cerideleri ekseninde değerlendiren bir makale için ayrıca bkz. Zekeriya Türkmen, "19'uncu Tümen Ceridesine Göre Çanakkale Muharebeleri'nde İlk Gün: 25 Nisan 1915 Kabatepe - Arıburnu - Conkbayırı Bölgesindeki Muharebeler", *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, Yıl 8, Sayı 16, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2010, ss. 215-266.
- 42 *Atase Arşivi*, BDH, Kls. No: 5292, Dos. No: H1-17.
- 43 *Atase Arşivi*, BDH, Kls. No: 5323, Dos. No: H1-4.
- 44 *Atase Arşivi*, BDH, Kls. No: 5337, Dos. No: H1-5.
- 45 *Atase Arşivi*, BDH, Kls. No: 5435, Dos. No: H1-8. Cerideler kullanılarak bir yüksek lisans tezi hazırlanmıştır. Bkz. Buğra Terzi, Çanakkale Kara Muharebelerinde 26. Alay'ın Rolü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale 2019.
- 46 *Atase Arşivi*, BDH, Kls. No: 5338, Dos. No: H1-24. Çanakkale Muharebelerini ilgilendiren kısmının tamamı üç cilt halinde yayımlanmıştır. Bkz. *Harp Ceridelerine Göre Çanakkale Savaşlarında 27. Alay*, Yay. Haz. Murat Karataş, Barış Borlat, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını, Ankara (2017, 2018) 2020. 27. Alay'ın 25 Nisan 1915 tarihindeki bir günlük muharebesini harp cerideleri ekseninde değerlendiren bir makale için ayrıca bkz. Murat Karataş, "27. Alay Harp Ceridesine Göre Çanakkale Cephesi'nde Kara Muharebelerinin İlk Günü: 25 Nisan 1915", Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ, Sayı 6-7, Çanakkale 2008, ss.1-14.
- 47 *Atase Arşivi*, BDH, Kls. No: 5384, Dos. No: H1-25. Bir kısmı (Nisan Haziran 1915) yayımlanmıştır. Bkz. Burhan Sayılır, Çanakkale Muharebelerinde 57. Piyade Alayı, Bağcılar Belediyesi Yayını, İstanbul 2015.
- 48 *Atase Arşivi*, BDH, Kls. No: 4857, Dos. No: H1-48. Cerideler kullanılarak bir yüksek lisans tezi hazırlanmıştır. Bkz. Gökşen Özen, Çanakkale Muharebelerinde 72'nci Alay, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale 2020.
- 49 *Atase Arşivi*, BDH, Kls. No: 4465, Dos. No: H1-48.77. Alay'a ait 1'nci ve 2'nci taburların harp cerideleri-

Seyyar Jandarma Taburu Harp Ceridesi⁵⁰, Gelibolu Seyyar Jandarma Taburu Harp Ceridesi⁵¹, Müstahkem Mevkii Komutanlığı'na ait Topçu Şubesi Harp Ceridesi⁵², İstihkam Şubesi Harp Ceridesi⁵³, Muharebât Şubesi Harp Ceridesi⁵⁴, Nakliye Kolu Harp Ceridesi⁵⁵, İskele Komutanlığı Harp Ceridesi⁵⁶, Cevatpaşa Bataryası Harp Ceridesi⁵⁷, Dardanos Bataryası Harp Ceridesi⁵⁸, İntepe Bataryası Harp Ceridesi⁵⁹, İnşaat Taburu Harp Ceridesi⁶⁰, Çanakkale Merkez Hastanesi Harp Ceridesi⁶¹, 1 No'lu Seyyar Hastane Harp Ceridesi⁶², Ilgardere Hayvan Hastanesi Harp Ceridesi⁶³, Veterinerlik İşleri Harp Ceridesi⁶⁴, Cephane Taburu Harp Ceridesi⁶⁵, Telgraf Bölüğü (3. Kolordu) Harp Ceridesinden⁶⁶ söz edilebilir.⁶⁷

Harp ceridelerinde, birinci el kaynak niteliğinde resmi olarak günlük gelen giden emir kaydı dışında rastlanılan çeşitli veriler de vardır. Bunlardan sık rastlanan önemli verilerden biri zayıat rakamlarıdır. Kimi zaman günlük kimi zaman ise belirli bir

---

nin bir kısmı, Mustafa Kemal (Atatürk) tarafından hazırlanan Arıburnu Muharebeleri Raporu isimli eserde yayımlanmıştır. Bkz. Mustafa Kemal, *Arıburnu Muharebeleri Raporu*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1990, s.31-51.

- 50 *Atase Arşivi*, BDH, Kls. No: 5775, Dos. No: H1-4. Çanakkale Muharebeleri esnasında jandarmalara ait tutulan harp cerideleri kullanılarak yapılan bir çalışma için bk. Hüseyin Işık, *Birinci Dünya Savaşında Jandarma Birlikleri*, Jandarma Basımevi, Ankara 1999. Ayrıca cerideler kullanılarak hazırlanan yüksek lisans tezi için bkz. Adnan Türkeli, *Çanakkale Savaşlarında Jandarma*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale 2002.
- 51 *Atase Arşivi*, BDH, Kls. No: 5776, Dos. No: H1-4. Harp Ceridelerine bağlı kalınarak yazılan bir makale için bkz. Murat Karataş, "Çanakkale Muharebelerinde Gelibolu Jandarma Taburu'nun Kireçtepe'deki Rolü (6-17 Ağustos 1915)", *Miras ve Değişim: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Jandarma*, Berikan Yayınevi, Ankara 2018, ss. 541-566.
- 52 *Atase Arşivi*, BDH, Kls. No: 4718, Dos. No: H1-4.
- 53 *Atase Arşivi*, BDH, Kls. No: 4722, Dos. No: H1-52.
- 54 *Atase Arşivi*, BDH, Kls. No: 4732, Dos. No: H1-28.
- 55 *Atase Arşivi*, BDH, Kls. No: 4734, Dos. No: H1-11.
- 56 *Atase Arşivi*, BDH, Kls. No: 4734, Dos. No: H1-6.
- 57 *Atase Arşivi*, BDH, Kls. No: 5633, Dos. No: H1-9.
- 58 *Atase Arşivi*, BDH, Kls. No: 5638, Dos. No: H1.
- 59 *Atase Arşivi*, BDH, Kls. No: 5638, Dos. No: H1-4.
- 60 *Atase Arşivi*, BDH, Kls. No: 5727, Dos. No: H1-16.
- 61 *Atase Arşivi*, BDH, Kls. No: 3586, Dos. No: H1.
- 62 *Atase Arşivi*, BDH, Kls. No: 3975, Dos. No: H1.
- 63 *Atase Arşivi*, BDH, Kls. No: 3597, Dos. No: H1-3.
- 64 *Atase Arşivi*, BDH, Kls. No: 2520, Dos. No: H1-11.
- 65 *Atase Arşivi*, BDH, Kls. No: 2526, Dos. No: H1.
- 66 *Atase Arşivi*, BDH, Kls. No: 3966, Dos. No: H1-8.
- 67 Örnek olarak verilen ve bu cerideler arasında yer alan ve taburdan daha küçük bir birimler ile cephe gerisi hizmetlerine dair olanlar, 1916 Harp Ceridesi Talimatnamesi doğrultusunda hazırlandığı için büyük oranda 1916 yılından sonrasını ilgilendirir. Çanakkale Muharebelerine dair farklı birlik ve tarihleri ilgilendiren bir eser için ayrıca bkz. *Arşiv Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri*, Yay. Haz. Burhan Sayılır, Murat Karataş, Barış Borlat, 2 Cilt, Tuzla Belediyesi Yayını, İstanbul 2015.

tarikh aralıǵına dair ilgili birlik hakkında zayıat bilgisi verilmektedir. 3. Tümen Harp Ceridesi'nde, 27/28 Nisan 1915 tarihindeki kayıtta, Tümen Baştabibi Binbaşı İhsan Ali, 25 Nisan 1915 tarihinden beri devam eden muharebe de tümeninın 213 nefer, 10 zabıt ve 26 Nisan 1915 tarihinde 329 nefer, 3 zabıt ve 27 Nisan 1915 tarihinde 198 nefer ve 4 zabıt olmak üzere toplam 740 nefer ve 17 zabıtın yaralandığı ve seyyar hastaneye nakledildiği bilgisini vermektedir.⁶⁸

Zayıat çizelgelerinde kimi zaman sadece birlik isimleri yer almıştır. 31. Alay Harp Ceridesi'nde alayın Kerevizdere'de 3 Mayıs 1915 tarihinde 2 Şehit (Yüzbaşı Saadettin ve Mülazım-ı evvel Adil), 5 yaralı (2. Tabur Kumandanı, 5. Bölük Kumandanı, 6. Bölük Kumandanı, 6. Bölük Zabıt Vekili, 8. Bölük Mülazım-ı Sani Murat Efendi) verdiği; 3/4 Mayıs 1915 gecesi 5., 6., 7. ve 8. bölüklerden 43 şehit, 249 yaralı ve 61 kayıp verildiği; 6/7 Mayıs 1915 gecesi 5., 6., 7. ve 8. bölüklerden 5 şehit, 21 yaralı; 7/8 Mayıs 1915 gecesi 5., 6., 7. ve 8. bölüklerden 2 şehit, 12 yaralı; 8/9 Mayıs 1915 gecesi 5., 6., 7. ve 8. bölüklerden 3 şehit, 26 yaralı; 9/10 Mayıs 1915 gecesi 5., 6., 7. ve 8. bölüklerden 2 şehit, 12 yaralı zayıat verildiği kaydedilmiştir.⁶⁹ Benzer bir biçimde 11 Ağustos 1915 tarihinde, 35. Alay Kumandanı, "Alaydan 1 zabıt, 1 zabıt vekili mecruh; efrattan 65 şehit 139 yaralı, 67 kayıp" olduğunu bildirmiştir.⁷⁰

Zayıat çizelgelerinde kimi zaman asker ve memleket ismi verilmiştir. 8. Topçu Alay Harp Ceridesi'nde, 18 Mart 1915 tarihi ile ilgili olarak Bataryadan Ahmed oğlu Mehmed (Sokol); İsmail oğlu Halil İbrahim (Edremit); Halim oğlu Yusuf İbrahim, Mehmed oğlu Hamid (Bartın); Nişancı Onbaşı Osman oğlu Ahmed (Tekfurdağ) isimli askerlerin şehit; Yusuf oğlu Ali (Bartın); Ali oğlu Şükrü (Yozgat); Mehmed oğlu Hafız Ahmed (Saray); Şaban oğlu Hafız Hüseyin (Şarköy); Ali oğlu Hasan Hüseyin (Niğde) isimli askerlerin yaralandığı kaydedilmiştir.⁷¹

Kimi zaman ceridelere not edilen zayıat hakkında daha detaylı bilgi aktarılmıştır. Özellikle kahramanlıkları dolayısı ile yaralanan ya da şehit olan askerler hakkında alınan notlara özen gösterilmiştir. 2. Tümen'e bağlı 1. Alay Harp Ceridesi'nde 19 Mayıs taarruzu esnasında siperlerin üzerinde ve ateş yağmuru altında "Ne duruyorsunuz bakın bana kurşun geliyor mu, haydi ileri!" diye bağıran 7'nci Bölük Kumandanı Mülazım-ı evvel Fazıl Bey'in kahramanlığı ve askerleri cesaretlendirishi kaydedilmiştir. Aynı şekilde 6'nci Bölük Kumandanı Mümtaz Bey'in de düşman siperlerine doğru bölüğünün en önünde ilerlemeye çalıştığı belirtilmiştir. Nitekim

68 *Atase Arşivi*, BDH, Klasör Nu: 4775, Dosya Nu: H2-1, Fihrist Nu: 17a.

69 *Atase Arşivi*, BDH, Klasör Nu: 5348-H.2(123), Dosya Nu: H-2, Fihrist Nu: 1-2a, 3.

70 *Atase Arşivi*, BDH, Klasör Nu: 4863, Dosya Nu: H13, Fihrist Nu: 1-11a.

71 *Atase Arşivi*, BDH, Klasör Nu: 5653, Dosya Nu: 1, Fihrist Nu: 1-24.

her ikisinin de yaralandığı; daha sonra da şehit olduğu not düşülmüştür. Aynı taarruzda Mülazım Süleyman, Mehmet ve Zabit Vekili Saffet Efendi; 9'ncü Bölük Kumandanı İzzet, 10'uncu Bölük Kumandanı Osman, 12'nci Bölük Kumandanı Yusuf Ziya Efendi ile Zabit Vekili Şemseddin Efendi'nin düşman siperleri yakınlarında şehit olduğu belirtilmiştir. Birinci Tabur zabitanından Mülazım-ı sani Nazmi, Mülazım-ı evvel Ulvi, Sezai, Mülazım-ı sani Şükrü, Zabit Vekili Fahri Efendi; 2. Tabur'dan Mülazım-ı evvel Şevket Efendi ile 8'nci Bölük Kumandanı Ziya ve Zabit Vekili Abdurrahman Efendi ve 3'üncü Tabur'dan Mülazım-ı evvel Ahmet Efendi ve 10'uncu Bölük Zabit Vekili Hüseyin Efendi'nin yaralandığı; saat 8'e kadar devam eden bu hücumda alaydan on dört zabit şehit, on dört zabit yaralı ve Alay Kumandanı Talat Bey'in yaralılar arasında bulunduğu; toplam 2.000'e yakın askerin şehit ve yaralı olduğu kaydedilmiştir.⁷²

Kimi zaman zayıat bilgisi, muharebe yeteneğinin kalmadığını aktarmak üzere kaydedilmiştir. 11. Alay Kumandanı Ahmet (?) 9 Ağustos 1915 tarihinde yazdığı yazıda, 22 saat boyunca 173 yaralı, 38 şehit, 21 kayıp vererek 488 mevcuduna inen iki tabur kuvvetin, cephenin müdafaasına; hatta ihtiyatına bile yeterli gelemeyeceğini bildirmiştir.⁷³

Kimi zaman ise askerin susuzluğu, cephane eksikliği veya şehitlerin defnedilmesi için sıhhiye birliği talebi ceridelere yansımıştır. 16 Ağustos 1915 tarihinde Kireçtepe'de muharebe eden birliklerden gelen bilgiler, 11 Tümen, 127 Alay Ceridesi'ne yansıdığı şekli ile askerin fevkalade susuz olduğu belirtilmiştir; cephane ve ihtiyat birliği talep edilmiştir. Yaralıların fazlalığı bildirilmiş; “hem bunları nakletmek hem de şühedayı defnetmek üzere akşama sıhhiye bölüğü ve jandarmaların sevk edilmesi” istenmiştir.⁷⁴

Çalışkanlığı ya da cesareti nedeni ile şehit olmuş ya da yaralanmış asker ya da subay hakkında da detaylı bilgiler verilmiştir. Müstahkem Mevkii Harp Ceridesi'nde, Dardanos Bataryası'nda telefon mevkiine tam bir isabetle tesadüfen burada bulunan Batarya Kumandanı Mülazım-ı evvel Hasan Efendi ile Takım Zabiti Mevsuf Efendi'nin ve yanlarında bulunan bir iki askerin şehit olduğu yansımıştır. Mülazım-ı evvel Hasan Efendi'nin “vazife ve mesleğine bir aşk-ı iman ile merbût faal, çalışkan, sakin bir zabit” olduğu; “Dardanos bataryasının elde bulunması arzusuyla Sekizinci Obüs Alayı'ndan alınarak buraya verilmiş toplarına muhabbeti, vazifedeki heves ve gayreti, mesleğindeki liyakat ve fedakarlığıyla” büyük hizmetler ettiği not edilmiştir. Mülazım Mevsuf Efendi'nin ise “en şiddetli ateş altında toptan topa

72 *Atase Arşivi*, BDH, Klasör Nu: 5292, Dosya Nu: H7, Fihrist Nu: 1-29, 29a.

73 *Atase Arşivi*, BDH, Klasör Nu: 5311, Dosya Nu: H9, Fihrist Nu: 1-8a.

74 *Atase Arşivi*, BDH, Klasör Nu: 5529, Dosya Nu: H4, Fihrist Nu: 1-13.

koşmak, en buhranlı zamanlarda ma'iyetinin maneviyatını yüksek bulundurmak hususunda cesaret göstermiş genç bir zabıt" olduğu ifade edilmiştir. "Bu iki genç arslan yavrusunun şahadeti"nden duyulan üzüntünün etkisi ile ayrıca cerideye şu şekilde kayıt düşülmüştür: "Cenab-ı Hak, bu muhterem şehitleri eltâf-ı samedânisine mazhar ve Millet-i Osmaniye'yi mes'ud ve muzaffer buyursun."⁷⁵

Casusluk olayları da ceridelere yansımıştır. 27. Alay Harp Ceridesi'nde yer alan ifade ile 27'nci Alay Kumandanı Şefik Bey, esir alınan bir düşman askeri üzerinden çıkan Osmanlıca haritaları 7 Ağustos 1915 tarihinde şu şekilde aktarmıştır:

"Bu muhârebede 21 numrolu siperde telef olan düşman efrâdından 3 zâbit cesedi mevcûd idi. Bunların üzerinden bizim Gelibolu Şibh-i Cezîresi'nin 1/25.000 mikyâsındaki topoğrafya haritasının paftaları çıktı. Fakat bu paftalar 1/20.000 mikyâsına tahvîl edilmiş ve taksîm edilmiş. Hâlbuki bu haritalar Nisan sene 331 evâhirinde harbîye nezâretimizce neşr olunmuş ve mahrem tutulmuştu. Bu haritaların düşman eline bir câsûs vâsıtasıyla geçmiş olduğu muhakkak idi."⁷⁶

Yine 27. Alay Harp Ceridesi'ne, 20 Aralık 1915 tarihinde, düşmanın Gelibolu Yarımadası'nı tahliye etmesinin sevinci ile değil; düşmanın tahliyesi sonrası boşalttığı siperleri ele geçiren öncü birliklerin, geride kalanların kendilerini düşman zannetmesini engellemek amacıyla ezan okunduğu kaydedilmiştir:

"Derhâl 11. Bölük Kumândânı Mülâzım-ı Evvel Mustafa Efendi, Kanlısirt'a 47. Alây cephesine; 9. Bölük Zâbit Vekîli 'Abdurrahim Efendi 63. Alây cephesine; 12. Bölük Mülâzım-ı Sâni Halîl Efendi, 77. Alây cephesine sevk edilerek oraların (düşmandan) ârî olduğu anlaşıldı. Bu efendiler henüz o zamana kadar siperlerinden çıkmaya cür'et edememiş olan bu alâylar efrâdını teşci' ile ilerlettiler ve hâtta kendilerinin düşman olmadıklarını bu alâylar efrâdına inandırmak için Kanlısirt üzerinde Zâbit Vekîli 'Abdurrahman Efendi tarafından Ezân-ı Muhammedîye dahî okundu."⁷⁷

125. Alay 2. Tabur, 6 Bölük efradından Müslim Çavuş hakkında sözlü tarih ile günümüze ulaşan rivayetin⁷⁸, 1915 yılına ait 27. Alay Harp Ceridesi tutanağına yansıdığı ortaya çıkmıştır. Hatta 19. Tümen Kumandanı Mustafa Kemal (ATATÜRK) tarafından Müslüm Çavuş'un dikkat ve cesaretinden dolayı onbaşılığa terfi ettirildiği anlaşılmıştır.⁷⁹ Olay ceridelere şu şekilde kayıt edilmiştir:

"125. Alây 2. Tabur 6. Bölük çavuşlarından Adanalı Müslim [İki tarafı yapılan

75 *Atase Arşivi*, BDH, Klasör Nu: 4669, Dosya Nu: H-13, Fihrist Nu: 1-11.

76 *Harp Ceridelerine Göre Çanakkale Savaşlarında 27. Alay*, Yay. Haz. Murat Karataş, Barış Borlat, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını, 2. Cilt, Ankara 2018, s. 458.

77 *Atase Arşivi*, BDH, Klasör Nu: 5338, Dosya Nu: H19, Fihrist Nu: 1-21.

78 "Hücum", *Piyade Mecmuası*, Sayı 76, İstanbul 1931, ss. 1-13.

79 *Atase Arşivi*, BDH, Klasör Nu: 5338, Dosya Nu: H5, Fihrist Nu: 1-11.

siperlerin birleşmesini te'mîn için ta'kîb edilecek istikâmeti keşf için] gece nısfü'l-leyl sıralarında Gedikdere'den, yâni Kırmızısırt'ın şimâlindeki dereden, cenûb-ı garbiye doğru yapılmakta olan siperden çıkarak Kanlısırt ile Kırmızısırt arasındaki derenin başında bulunan mezkûr alâyın 1. Taburu'nun şimâle doğru temdîd etmekte olduğu sipere gitmek üzere karanlıktan bi'l-istifâde çıkar. Fakat yolu pek de ta'yîn edemeyerek az ileriye doğru gitmekte iken bir adam karartısı görür, keşf kolumuz zannıyla "Kimdir o" diye seslenir. Mezkûr karartıdan da aynı "Kimdir o" cevâbını alır. Bunlar birbirine takarrüb ederler, karşı karşıya gelmeleri sırasında İngiliz küçük zâbiti olduğu anlaşılan meçhûl şahs Müslim Çavuş'un kafasına (alnına) bir şiddetli muşta (yumruk) vurur. Müslim Çavuş dahî bi'l-mukâbele bir pehlivân oyunuyla İngiliz'i yere yıkar, altına alır. İngiliz imdâd için feryâda başlar. Bu feryâdın üzerine siperlerde dolaşmakta bulunan 2. Tabur yâveriyle 2-3 nefer koşarlar, İngiliz'i getirirler. Merkûm kendi İngiliz, İngiliz de arkadaşlarını feryâd ederek çağırmış ve teslîm olmamak için epeyce çırpınmış ise de bu ita'atsizliğinden dolayı bizimkilerden kötüek yemiş ve yüzü gözü kanamış, berelenmiş ve kolları arkasına başlanmış olduğu hâlde nezdime getirdiler."⁸⁰

Hava durumu ve hava durumunun ortaya çıkardığı zor koşullar da harp ceridelerine yansımıştır. 5 Temmuz 1915 tarihinde 57. Alay Harp Ceridesi'nde "Bugün hava pek soğuk idi. Arazi üzerine yağmur taneleri düştü. Fırtına pek şiddetli idi. Gece sabaha kadar yağmurlar yağdı. Çadırlar yıkıldı zabitan ve efrâd mahrumiyet ve meşakkat içindeki geceyi geçirdiler." ifadesi yer almıştır.⁸¹

Ceridelere defin bilgisi de yazılmıştır. Bu defin bilgisi kimi zaman mekânsal iken kimi zaman ise rakamlardan oluşmaktadır. 39. Alay Ceridesi'nde "Şimdiye kadar tabur tarafından 5 yüzbaşı, 3 mülazım ve 611 nefer ve düşmandan 2 zabıt 64 siyah ile 74 beyaz nefer defnedildiği" ve "Kumkale'nin cenubunda sahilde 5-6, kumluktaki tel örgü civarında 10-15 düşman neferi, tel örgüsüyle bataklık arasındaki kumlukta tahminen 30-40 kadar şehit bulunduğu" kayda geçirilmiştir.⁸²

Ceridelere komutanların ilginç müdahaleleri de yansımıştır. 26 Alay Harp Ceridesine, Birinci Kirte Muharebesi esnasında 25. Alay Komutanı'nın mevkiini bırakarak geri çekilmesi; hatta "bir takım efradın karmakarışık geriye ricatları"nın

80 *Atase Arşivi*, BDH, Klasör Nu: 5338, Dosya Nu: H5, Fihrist Nu: 1-11a.

81 *Atase Arşivi*, BDH, Klasör Nu: 5384, Dosya Nu: H9, Fihrist Nu: 1-4.

82 *Atase Arşivi*, BDH, Klasör Nu: 5362, Dosya Nu: H2, Fihrist Nu: 1-19a. Harp ceridelerin, askeri tarih verisi sağlaması bakımından stratejik ya da operatif yönleri bir yana bırakılsa dahi, içerdiği bilgilerin kıymetinin anlaşılması bakımından çarpıcı bir örnek vermek gerekirse, Çanakkale Valiliği tarafından yürütülen Anadolu Yakası İhya Projesi kapsamında Çanakkale Savaşları Enstitüsü tarafından Çanakkale Muharebeleri'nin ardından 104 sene geçtikten sonra, 2019 yılında, Harp Cerideleri sayesinde, 700'e yakın Türk şehidimizin defin yeri tespit edilmiş ve Çanakkale Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü tarafından 22.10.2019 tarihinde tescil edilerek bu alan koruma altına alınmıştır.

görülmesi üzerine “perakende efrad silahla tehdit olunarak ve hatta alay kumandanı tarafından üç nefer tepelenerek” ıleri hatta sevk edildiği yazılmıştır.⁸³

Muharebe hattında bulunan asker ve komutanların ruh halleri de ceridelere yansımıştır. 27 Nisan 1915 tarihinde 19. Tümen Harp Ceridesi’ne alınan kayda göre batarya içine düşmanın tam isabet atışı sonrası topun tahrip olması, birkaç askerin şehit düşmesi ve yaralanması, tabur kumandanının “halet-i ruhiyyesine pek ziyade te’sir eylemiş” olduğundan görevinden çekilmek istemiştir.⁸⁴ 72. Alay 3 Tabur Kumandanı’nın vaziyeti gayet fena görmesi ve göstermesi; sağında ve solunda harp eden diğer birliklerle gerektiği şekilde irtibat etmemelerinden ve başarı veya başarısızlığı kendi yanındaki askerde zannetmesi, yine cerideye kaydedilmiştir.⁸⁵ Yine harp ceridelerinde, birlik komutanlarının ve diğer subayların arasındaki ilişki ile muharebe ortamının getirdiği psikolojik durum karşısında olaylara ve kişilere verdikleri tepki de görülebilmektedir. Emir-komuta zinciri içerisindeki aksamaları, tartışmaları ve varsa cezaların infazı ile infaz şekilleri, ceridelerde tespit edilebilen önemli bir ayrıntıdır. 57’nci Alay bünyesinde Arıburnu’nun sağ kanadında muharebeye giren 72’nci Alay 3’üncü Tabur, 25 Nisan 1915 gününden beri yoğun çatışma içerisinde bulunmuş, nitelikli askerlerinin çoğunu kaybetmiş ve birliğin muharebe gücü fizikî ve manevî olarak zayıflamıştır. Tabur Komutanı Mahmud Bey, askerlerin hiç olmazsa bir süre muharebe hattından geriye alınmasını talep etmiştir. Ancak 57’nci Alay Komutanı Hüseyin Avni Bey, Şehitler Tepesi Baskını sırasında taburun yetersiz olduğunu tekrar görmesi üzerine Tabur Komutanı Mahmud Bey’i vatan hainliği ile suçlayarak Divan-ı Harb’e sevk etmiştir. Olaya 19. Tümen Komutanı Mustafa Kemal Bey müdahale etmiştir. Mustafa Kemal Bey, Tümen Komutanlığı karargâhına, Kemalyeri’ne, giden Mahmut Bey’i dinleyerek haklı bulmuş ve yakın zamanda taburunu bölgeden alacağını söyleyerek Mahmut Bey’i görevine iade etmiştir.⁸⁶

Kimi ceridelerde, ceridenin kendisine dair veri bulunmaktadır. Kimi harp ceridelerinin de muharebeler esnasında zarar gördükleri görülmüştür. 5’nci Alay 3’üncü Bölük Komutanı Üsteğmen Mehmet Şinasi’nin 21 Şubat 1915 tarihinde 1’inci Tabur Komutanı Binbaşı Mehmet Ali’ye yazdığı yazıda “Kışlaya isabet eden mermilerden subay odasında bulunan harp ceridesi de zarar görmüştür.” demektedir. 5’inci Alay Komutanı Binbaşı Macit, 1 Mart 1915 tarihinde 2. Tugay Komutanlığına yazdığı yazıda “O gün yapılan muharebe hakkında 1’inci Bölük Üsteğmeni olup

83 *Atase Arşivi*, BDH, Klasör Nu: 5337, Dosya Nu: H5, Fihrist Nu: 1-13a. Ayrıca bkz. Buğra Terzi, “Nerede Bulunur İse Derdestiyle Fırkaya Getirilsin”, *Anafarta*, Sayı 4, Çanakkale 2019, ss. 55-57.

84 *Atase Arşivi*, ATA.ZB-41-003-003-030a.

85 *Atase Arşivi*, ATA.ZB-41-003-003-034a.

86 *Atase Arşivi*, BDH, Klasör Nu: 5384, Dosya Nu: H4, Fihrist Nu: 1-4, 4a, 5. Ayrıca Bkz. *Atase Arşivi*, ATA.ZB Kls.41 Dos. H-8, Fih.8-21a.

geçici olarak alay yaverliğimde görevlendirdiğim Hafız Ali'nin muharebenin her bir safhasını kaydettiği alayın harp ceridesi"nden aktardığını bildirmiştir. Binbaşı Macit, "2'nci Taburun raporu henüz gelmediğinden yazılamamıştır. Bu raporun 1'inci Tabur Komutanı Binbaşı İzzet tarafından düzenlenmesi gerekiyordu. Fakat kendisi görev değiştirdiğinden rapor, mecburen tarafımdan elde edilen harp ceridesi ve ekteki raporlarla hazırlanarak sunulmuştur." diye de eklemiştir.⁸⁷

Kimi zaman düşmanın nasıl bir hile yaptığı, bu hilenin nasıl ve kim tarafından fark edildiği ile bu hileye nasıl bir önlem alındığı harp ceridelerine yansımıştır. 13 Eylül 1915 tarihinde Çamlıtekte'den Türk topçularını haber ettiği üzere düşmanın önceden hiçbir bayrak bulunmadığı halde, ateş başlar başlamaz çadırlar üzerine sağlıkçı bayrağını çekerek topçu ateşinden korunmaya çalıştığı anlaşılmıştır. Bunun üzerine Anafartalar Kumandanı Mustafa Kemal, "sonradan gelen bu salib-i ahmer bayraklarının nazar-ı dikkate alınmaması ve salib-i ahmer bayraklarının suiistimal edildikleri her yerde ateş edilmesini" emretmiştir. Aynı zamanda "salib-i ahmer bayraklarının civarında kıtaatının talim ettikleri görülür ise bu salib-i ahmer bayraklarının suiistimal edilmesi demek" olduğu şeklinde uyarıda bulunmuştur.⁸⁸

Harbiye Nazırı Enver Paşa tarafından Erkan-ı Harbiye içerisinde "harp tarihi" kısmını ayrı bir şube olarak teşkilatlandırmasının ardından yayınladığı emir, harp cerideleri açısından önem taşımaktadır. Enver Paşa bu emrinde Harbiye Nezâreti Müsteşar Muavinliğine bağlı olmak üzere kurulan Harp Tarihi Şubesi tarafından muharebelere katılan birliklerin harp ceridelerinin isteneceğini ve "Çanakkale Muharebesi'nden başlayarak devam etmekte olan savaşın tarihi yazılmaya başlanacağını" bildirmiştir.⁸⁹ Bu nedenle Harp Tarihi Şubesi, bir kurmay subay, bir emir subayı, iki kâtip, bir ressam astsubay ve iki emir eri ile Çanakkale Muharebeleri'nden başlamak üzere harp tarihi yazmak için harp ceridelerinin toplanmasına başlamıştır. Mevcut olan harp ceridelerinin hemen gönderilmesi; mevcut olmayanların ise üç ay içerisinde toplanmak üzere hazırlanarak yollanmasını talep etmiştir.⁹⁰ Harp ceridelerinin bir çok birlik tarafından düzenli tutulmadığı anlaşıldığından Harp Tarihi Şubesi, ilgili

87 *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, Yıl 63, Sayı 132, Ocak 2014, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2014, s.102, 170, 172.

88 *Atase Arşivi*, BDH, Klasör Nu: 5776, Dosya Nu: H1, Fihrist Nu: 1-33a.

89 *Kuruluşunun 100'üncü Yıl Dönümünde Genelkurmay Askerî Tarih Ve Stratejik Etüt (Atase) Daire Başkanlığı (1916-2016)*, Genelkurmay Yayını, Ankara 2018, s. 2

90 Harp Tarihi Şubesi tarafından Çanakkale Muharebeleri dair harp ceridelerini gönderilmesi talep edilenlerden birisi de Mustafa Kemal (ATATÜRK) olmuştur. Uluğ İğdemir tarafından yayına hazırlanarak ilk kez 1968 yılında "*Arıburnu Muharebeleri Raporu*" ismi ile basılan eser, Mustafa Kemal (ATATÜRK) tarafından hazırlanarak Harp Tarihi Şubesi'ne gönderilen harp ceridesidir. Ancak Mukaddime'de belirtildiği gibi "*Karargâh-ı Umumi Tarih-i Harp*" tarafından talep edilen bu harp ceridesi, Çanakkale Cephesi'nden sonra cepheden cepheye koşarak "*bir an için olsun sakin bulunmaya fırsat*" bulamayan Mustafa Kemal'in, Harp Tarihi Şubesi'nin yazmaya başladığı kitabı ertelemesi için "*ancak yanımda bulundurabildiğim defter-i harat*" ile yetinerek kaleme aldığı ve 25 Ocak 1917 tarihli imzası bulunan vesikadır.

komutanlardan (Alman komutanlar da dahil olmak üzere⁹¹) varsa muharebe raporu, hususî hatıra defteri ya da kahramanlık menkıbelerini de talep etmiştir.⁹² Bu bakımdan Çanakkale Muharebelerine dair mevcut harp ceridelerinden kimisinin muharebeler esnasında zaten tutulmuş cerideler olduğunu kimisinin ise Enver Paşa'nın emrinden sonra kaleme alındığı anlaşılmaktadır. Bir başka açıdan ise 1916 yılında harp tarihi şubesinin kurulmasının etkisi ve 1917 yılında yayınlanan nizamnamenin daha detaylı olması, harp ceridelerinin bu tarihlerde daha düzenli ve sistematik olmasına vesile olduğu görülmektedir.⁹³

Bütün bahsedilen örneklerin yanı sıra Çanakkale Muharebeleri esnasında harp cerideleri, cepheye dair birçok konu hakkında birinci elden kaynak veri sunmaktadır. Gelen-giden emirler, gözetleme raporları, muharebe takrirlerinin yanı sıra karargah subaylarının gözlem ve yorumları; Avrupa cephelerinden, Osmanlı'nın müttefiklerinden ya da diğer cephelerden ulaşan haberler ile istihbarat bilgileri; cepheyi ziyaret edenler hakkında bilgiler, Padişah ya da Harbiye Nazırı'nın bildiri ya da tamimleri, askerler verilen taltif veya ceza; cephedeki firar, ganimet, esir; düşman tarafından atılan bildiri ile cevabî bildiri, muharebe sahası bilgisi (kroki üzerinde mekan tarifi) ile cephenin coğrafı ve iklimsel özellikleri; komutanlar arasındaki anlaşmazlık; askerlerin manevi durumları, defin alanları; kahramanlık hikayeleri

91 Kafkas Cephesi'nde Alman Topçu Yarbay Stange Bey tarafından emrindeki müfrezeye dair hazırlanan Harp Ceridesi'nin bu kapsamda olduğunu söyleyebiliriz. Ceridenin çevirisi için bkz. Hatice Yalçın, *Harp Ceridesi (I. Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi)*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2008.

92 Bkz. *Kuruluşunun 100'üncü Yıl Dönümünde Genelkurmay Askeri Tarih Ve Stratejik Etüt (Atase) Daire Başkanlığı (1916-2016)*, Genelkurmay Yayını, Ankara 2018., ek belge no Ek-P. Harp Tarihi Şubesi'nin Çanakkale muharebelerine dair bir eser oluşturmak için hemen çalışmaya başladığını belirtmekle birlikte Harp Şubesi'nden farklı olarak bir başka girişimin de olduğu ortaya çıkmıştır. 1917 yılında 14. Kolordu Komutanı olarak Çanakkale'de görev yapan Yusuf İzzet (Met), Çanakkale Muharebelerinde bulunmuş ve halen görevde olan komutanlara birer yazı göndererek "yalnız kuta'atımızda, askerler arasında değil, en ibtidai mekteplerimizde bile zevkle okunmaya layık" olacağını öngördüğü tarihçe için, görüş ve hatıralarını yazılı olarak iletmelerini rica etmiştir. Bu tarihçe yazımı girişimi için bkz. Çanakkale Muharebelerinde Zabitân İzlenimleri, Yay. Haz. Burhan Sayılır, Murat Karataş, Barış Borlat, Üsküdar Belediyesi Yayını, İstanbul 2017. Çanakkale Muharebeleri hakkında tarih yazımının oluşumu için bkz. Onur Kuşku, *Türk Literatüründe Çanakkale Savaşları Tarih Yazıcılığının Oluşumu (1915-1922)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale 2019.

93 Harp Tarihi Şubesi, Çanakkale Muharebelerinden başlamak üzere Birinci Dünya Savaşı'na dair hazırlamakla görevli olduğu, kulliyatlı bir Harp Tarihi eserini vücuda getirememiştir. Ancak Harp Tarihi Şubesi'nde görevli Miralay Fahrettin Bey'in himayesi altında Yarbay Hafız Cemil Bey, Binbaşı Emin Bey, Kıdemli Yüzbaşı Kemal Behiç Efendi, Kıdemli Yüzbaşı Kemaleddin Nuri Efendi, Yüzbaşı Emin Ali Efendi, Yüzbaşı Ulvi Rıza ve Askeri Katip Habil Fezzi, "*Harb-i Umumide Osmanlı Tarih-i Harbi Çanakkale Muharebatı*" ismi ile 14 Eylül 1916 tarihinde müsvedde halinde bir eser hazırlamıştır. Üç fasıl olarak planlanan bu eser, Çanakkale Cephesi'ne dair emirlerin kronolojik olarak sıralanması yöntemi ile seferberlikten itibaren başlamış; henüz 18 Mart 1915 tarihine gelmeden 111'nci sayfada tamamlanmadan kalmıştır. İlaveten şunu da belirtmek gerekir ki Harp Tarihi Şubesi, bu müsvedde hazırlığın sonrasında Çanakkale Muharebelerine dair bir eser yayımlayabilmiştir. Küçük boy 65 sayfada tamamlanan ve 1922 yılında yayınlanabilen eser, kanaatimizce ebat bakımından "*dağ fare doğurdu*" minvalinde; içerik bakımından yayınlandığı yıldaki İstanbul Genelkurmay'ının şartlarının mahsulü olmuştur. Bkz. *Cihan Harbi'nde Osmanlı Harekât-i Tarihçesi: Çanakkale Muharebatı*, Matbaa-i Askeriye, İstanbul 1338.

gibi oldukça farklı veri sunan harp cerideleri, cephenin muharebe, insan, ikmal, teçhizat ve çevre unsurları hakkında bütünsel bir kaynak olarak değerlendirilmelidir. Ancak kimi birlikler tarafından harp ceridelerinin yeteri kadar özenle tutulmadığı ya da hiç tutulmadığı da görülmektedir. Nitekim Cihan Harbi'nin sonunda dahi harp ceridelerinin yazdırılmasına gayret edildiği görülmektedir. Erkan-ı Harbiyye-i Umumiye Reisi olarak Fevzi Bey, 21 Mart 1919 tarihinde yayınladığı tamim ile harp ceridesi talimatnamesine rağmen birçok birliğin harp ceridesini Harp Tarihi Şubesine göndermediği, bu nedenle “Harbiye Nezaretinin tüm şubeleriyle beraber Genel Karargâha mensup iken günümüzde Genelkurmay veya Nezarete bağlanmış veya lağvedilmiş şubelerin tamamının da düzenlemiş olmaları gereken harp ceridesi ve raporlarını Harp Tarihi Şubesine göndermeleri”ni; “şayet henüz böyle bir şey düzenlememişler ise vakit kaybetmeksizin seferberlik sırasında yaptıkları görevlerin harp tarihi ile ilgili ve harp tecrübeleri niteliğine sahip kısmını kapsayan bir rapor düzenleyerek bu konudaki belgelerle derhâl adı geçen şubeye teslim” etmelerini talep etmiştir.⁹⁴

1920 yılında verdiği bir konferans sırasında Çanakkale Muharebeleri esnasında özellikle tümenden küçük birlik ve makamlarda subay kaybı çok olması nedeniyle tabur ve alayların birçoğunda harp ceridelerini yazacak subay bulunmadığını ifade eden Bursalı Mehmet Nihad, kısa aralarla birbirini takip eden subayların ise ne kendilerinin yazabildiğini ne de önce başlayan işi takipte başarılı olabildiklerini dile getirmiştir. 1916 yılında Harp Tarihi Şubesi kurulana kadar “Ale'l-umum tarihin ve tarih-i harbin en az kıymeti bilinen memleket ve ordulardan birisi de bizim memleketimiz ve ordumuzdur” diyen Mehmet Nihat, harp ceridelerinin harp tarihi açısından önemine dikkat çekmiştir.⁹⁵

Sonuç:

Osmanlı Erkan-ı Harbiyesi'nde Osmanlı-İtalya Harbi'nden (1911-1912) itibaren örneklerine rastlanılan harp cerideleri, muharebelere yaşanan olayların nasıl geliştiğini, bir hata ya da başarının nasıl meydana çıktığını anlamak üzere ve bütün bunları kullanarak harp tarihi yazmak amacıyla bir araya getirilen askeri vesikaların tamamıdır. 1909 yılından itibaren çıkartılan nizamnameler ile belirli bir şekle ve düzene sokulmaya çalışılan bu cerideler, birlik komutanı ya da O'nun görevlendireceği bir karargâh subayı tarafından kaleme alınır ve olayın etkisi geçmeden, sıcağı sıcağına yazılması beklenir. İçerisinde gelen-giden emir, muharebe raporu, her türlü iş ve işleme sair çizelgeler, krokiler vs gibi gerekli görülen veriler kullanılabilir.

94 “Harp Cerideleri Hakkında”, *Askerî Mecmua*, Sayı 1, Matbua-i Askeriye İstanbul 1335, s. 27-28.

95 Bursalı Mehmet Nihad, *Harb-i Umumi'de Seddülbahir (Cenüb Grubu) Muharebatı*, Matbaa-i Askeriye, İstanbul 1336, ss. 3-4.

Osmanlı Askeri Tarihi'nin bu son evresinde, olağanüstü önemde veriler sunan bu cerideler, her birlik tarafından düzenli tutulamamış, kimisi düşman eline geçmemesi için imha edilmiş; kimisi alalade-nizamsız kaleme alınmış; kimisi muharebe raporu şekline evrilmiş; kimisi gelen-giden emirlerin kaydedildiği evrak kayıt defteri şeklinde bırakılmış; kimisinde Harp Ceridesi Talimatnamesi'ne format açısından uyulmuş, kimisinde buna dikkat edilmemiş; kimisi ise olayların üzerinden bir iki yıl vakit geçtikten sonra hatırat vesikalarına dayalı olarak kaleme alınmıştır. Bu halleri ile bile önemini koruyan ceridelerin bazıları “harp tarihi yazmak” amacına hasıl olarak özenle tutulmuştur.

Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesi'ne dair olan cerideler, cephenin zaferle sonuçlanmasının da etkisi ile mevcudiyeti bakımından, tüm cephelere göre en fazla veriye ulaşılabilen evraklardır. Bu evraklar, barındırdıkları bilgi bakımından cephenin merkez ve çevresine dair birinci el kaynak bilgi sunmaktadır. Harp ceridelerinde düzenli olarak yer bulması gereken tarih, olay, gelen-giden emir kısımları, ilgili birlik hakkında orijinal içeriklerdir. Bunlara ilaveten terfi listeleri, mevcut ve zayıf cetvelleri, muharebe ve vukuat raporları da mevcuttur; ancak harp ceridelerinin içerisinde “hesap verebilmek” ve “harp tarihi yazmak” mahiyetinden kaynaklı olmak üzere, cerideyi ilgilendiren birlik hakkındaki özel hususlar, komutanın görüşleri ve müdahaleleri, yaşadığı zorluklar, kahramanlıklar ve aldığı önlemler gibi çeşitli konular ile kimi zaman sübjektif yargılara da rastlanmaktadır.

1916 yılında kurulan Harp Tarihi Şubesi'nin harp ceridelerini ve diğer vesikaları kullanarak “Cihan Harbi'nde Türk Harbi”ni külliyatlı bir eser olarak meydana getirme çabası, Osmanlı'nın harpten yenik çıkması ve sonrasında Anadolu'da yaşananlar nedeniyle sonuç verememiştir. 1922 yılında Osmanlı Genelkurmayı tarafından alelacele ve oldukça sathî, kimi yerlerde gündelik siyasetin etkisinde olarak bir eser vücuda getirilmişse de Cihan Harbi'nde herhangi bir cephenin ayrıntılı tarihsel süreci yazılamamıştır. Bu nedenle Cihan Harbi'nde Türk tezini yansıtacak külliyetli bir eser ortaya koyulamamıştır. Bu ödevi yerine getirmek için halen Türk tarihçileri beklenmektedir.

KAYNAKÇA

Arşivler

- Atase Arşivi, ATA. ZB Kls.41 Dos. H-8, Fih.8-21a.
Atase Arşivi, ATA.ZB, Kls. No: 41, Dos. No: 1-26.
Atase Arşivi, ATA.ZB-41-003-003-030a.
Atase Arşivi, ATA.ZB-41-003-003-034a.
Atase Arşivi, BDH, Klasör Nu: 4669, Dosya Nu: H-13, Fihrist Nu: 1-11.
Atase Arşivi, BDH, Klasör Nu: 4775, Dosya Nu: H2-1, Fihrist Nu: 17a.
Atase Arşivi, BDH, Klasör Nu: 4863, Dosya Nu: H13, Fihrist Nu: 1-11a.
Atase Arşivi, BDH, Klasör Nu: 5292, Dosya Nu: H7, Fihrist Nu: 1-29, 29a.
Atase Arşivi, BDH, Klasör Nu: 5311, Dosya Nu: H9, Fihrist Nu: 1-8a.
Atase Arşivi, BDH, Klasör Nu: 5337, Dosya Nu: H5, Fihrist Nu: 1-13a.
Atase Arşivi, BDH, Klasör Nu: 5338, Dosya Nu: H19, Fihrist Nu: 1-21.
Atase Arşivi, BDH, Klasör Nu: 5338, Dosya Nu: H5, Fihrist Nu: 1-11.
Atase Arşivi, BDH, Klasör Nu: 5338, Dosya Nu: H5, Fihrist Nu: 1-11a.
Atase Arşivi, BDH, Klasör Nu: 5348-H.2(123), Dosya Nu: H-2, Fihrist Nu: 1-2a, 3.
Atase Arşivi, BDH, Klasör Nu: 5362, Dosya Nu: H2, Fihrist Nu: 1-19a.
Atase Arşivi, BDH, Klasör Nu: 5384, Dosya Nu: H4, Fihrist Nu: 1-4, 4a, 5.
Atase Arşivi, BDH, Klasör Nu: 5384, Dosya Nu: H9, Fihrist Nu: 1-4.
Atase Arşivi, BDH, Klasör Nu: 5529, Dosya Nu: H4, Fihrist Nu: 1-13.
Atase Arşivi, BDH, Klasör Nu: 5653, Dosya Nu: 1, Fihrist Nu: 1-24.
Atase Arşivi, BDH, Klasör Nu: 5776, Dosya Nu: H1, Fihrist Nu: 1-33a.
Atase Arşivi, BDH, Kls. No: 2520, Dos. No: H1-11.
Atase Arşivi, BDH, Kls. No: 2526, Dos. No: H1.
Atase Arşivi, BDH, Kls. No: 2560, Dos. No: H18-22.
Atase Arşivi, BDH, Kls. No: 3474, Dos. No: H1-128.
Atase Arşivi, BDH, Kls. No: 3586, Dos. No: H1.
Atase Arşivi, BDH, Kls. No: 3597, Dos. No: H1-3.
Atase Arşivi, BDH, Kls. No: 3964, Dos. No: H1-89.
Atase Arşivi, BDH, Kls. No: 3966, Dos. No: H1-8.
Atase Arşivi, BDH, Kls. No: 3975, Dos. No: H1.
Atase Arşivi, BDH, Kls. No: 4465, Dos. No: H1-48.77.

- Atase Arşivi, BDH, Kls. No: 4531, Dos. No: H1-3.
Atase Arşivi, BDH, Kls. No: 4548, Dos. No: H1-4.
Atase Arşivi, BDH, Kls. No: 4555, Dos. No: H1-28.
Atase Arşivi, BDH, Kls. No: 4574, Dos. No: H1-36.
Atase Arşivi, BDH, Kls. No: 4670, Dos. No: H1-82.
Atase Arşivi, BDH, Kls. No: 4718, Dos. No: H1-4.
Atase Arşivi, BDH, Kls. No: 4722, Dos. No: H1-52.
Atase Arşivi, BDH, Kls. No: 4732, Dos. No: H1-28.
Atase Arşivi, BDH, Kls. No: 4734, Dos. No: H1-11.
Atase Arşivi, BDH, Kls. No: 4734, Dos. No: H1-6.
Atase Arşivi, BDH, Kls. No: 4767, Dos. No: H1-?.
Atase Arşivi, BDH, Kls. No: 4831, Dos. No: H1-18.
Atase Arşivi, BDH, Kls. No: 4835, Dos. No: H1-49.
Atase Arşivi, BDH, Kls. No: 4836, Dos. No: H1-26.
Atase Arşivi, BDH, Kls. No: 4857, Dos. No: H1-48.
Atase Arşivi, BDH, Kls. No: 4863, Dos. No: H1-57.
Atase Arşivi, BDH, Kls. No: 4882, Dos. No: H1-10.
Atase Arşivi, BDH, Kls. No: 5292, Dos. No: H1-17.
Atase Arşivi, BDH, Kls. No: 5323, Dos. No: H1-4.
Atase Arşivi, BDH, Kls. No: 5337, Dos. No: H1-5.
Atase Arşivi, BDH, Kls. No: 5338, Dos. No: H1-24.
Atase Arşivi, BDH, Kls. No: 5384, Dos. No: H1-25.
Atase Arşivi, BDH, Kls. No: 5435, Dos. No: H1-8.
Atase Arşivi, BDH, Kls. No: 5633, Dos. No: H1-9.
Atase Arşivi, BDH, Kls. No: 5638, Dos. No: H1.
Atase Arşivi, BDH, Kls. No: 5638, Dos. No: H1-4.
Atase Arşivi, BDH, Kls. No: 5727, Dos. No: H1-16.
Atase Arşivi, BDH, Kls. No: 5775, Dos. No: H1-4.
Atase Arşivi, BDH, Kls. No: 5776, Dos. No: H1-4.

Sürelî Yayınlar

- “Harp Cerideleri Hakkında”, *Askerî Mecmua*, Sayı 1, Matbaa-i Askerîye İstanbul 1335, ss. 27-28.
“Harp Cerideleri Hakkında”, *Ordu Emirnamesi*, 1'nci sene, Numro 9, 24 Mayıs 1330, ss. 156-157.

- “Hücum”, *Piyade Mecmuası*, Sayı 76, İstanbul 1931, ss. 1-13.
- Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, Yıl 59, Sayı 125, Haziran 2010, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2010, s. 204- 245.
- Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, Yıl 60, Sayı 126, Ocak 2011, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2011, s. 173.
- Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, Yıl 63, Sayı 132, Ocak 2014, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2014, ss.102-172.
- Buğra Terzi, “Nerede Bulunur İse Derdestiyle Fırkaya Getirilsin”, *Anafarta*, Sayı 4, Çanakkale 2019, ss. 55-57.
- Çakın, N, “Askerî Tarihin Kaynakları”, *Birinci Askerî Tarih Semineri Bildiriler I*, Cilt 1, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1983.
- Çavuş, R, “Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı’nın Kaynakları: Harp Cerideleri, *Akademik Araştırmalar Dergisi*, Sayı 65, ss. 107-120
- Düstûr*, Birinci Tertip, Cilt 6, Devlet Matbaası, Ankara 1939.
- Düstûr*, Birinci Tertip, Cilt 7, Başvekalet Devlet Matbaası, Ankara 1941.
- Karataş, M, “27. Alay Harp Ceridesine Göre Çanakkale Cephesi’nde Kara Muharebelerinin İlk Günü: 25 Nisan 1915”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, Sayı 6-7, Çanakkale 2008, ss.1-14.
- Karataş, M, “Çanakkale Muharebelerinde Gelibolu Jandarma Taburu’nun Kireçtepe’deki Rolü (6-17 Ağustos 1915)”, *Miras ve Değişim: Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Jandarma*, Berikan Yayınevi, Ankara 2018, ss. 541-566.
- Mercan, M, “Tarih Kaynağı Olarak Harp Ceridesi”, *Tarih Dergisi*, Sayı 46, İstanbul Üniversitesi Yayını, İstanbul 2009, s.273-292.
- Türkmen, Z, “19’uncu Tümen Ceridesine Göre Çanakkale Muharebeleri’nde İlk Gün: 25 Nisan 1915 Kabatepe - Arıburnu - Conkbayırı Bölgesindeki Muharebeler”, *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, Yıl 8, Sayı 16, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2010, ss. 215-266.
- Yüzbaşı Naci, *Balkan Harbi’nde Edirne Muhasarasına Ait Harp Ceridesi*, Askerî Matbaa, İstanbul, 1922; ayrıca *Mecmua-i Askerî*, sayı 62, Eylül 1926.

Kitaplar

- Arşiv Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri*, Yay. Haz. Burhan Sayılır, Murat Karataş, Barış Borlat, 2 Cilt, Tuzla Belediyesi Yayını, İstanbul 2015.
- Askerî Terimler Sözlüğü*, Harp Akademileri Komutanlığı Yayını, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul 1973.
- Ataksor, H, “*Çanakkale Raporu, Binbaşı Halis Bey’in Savaş Notları*”, Yay. Haz. Serdar Ataksor, Timaş Yayınları, İstanbul 2000.
- Atatürk, M. K, *Arıburnu Muharebeleri Raporu*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1990.
- Atatürk’ün Not Defterleri*, C. 1, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2004.
- Birinci Dünya Savaşında Çanakkale Cephesi*, C. 5, Birinci Kitap, Genelkurmay Yayını, Ankara 2012.

- Borlat, B, Çanakkale Cephesi'nde İkmal Faaliyetleri (1914-1916), Çanakkale Savaşları Enstitüsü Yayınları, Çanakkale 2020.
- Bursalı Mehmet Nihad, *Harb-i Umumi'de Seddülbahir (Cenûb Grubu) Muharebatı*, Matbaa-i Askeriye, İstanbul 1336.
- Cihan Harbi'nde Osmanlı Harekât-ı Tarihçesi: Çanakkale Muharebatı*, Matbaa-i Askeriye, İstanbul 1338.
- Çanakkale Muharebelerinde 19'uncu Tümen Cerideleri, Genelkurmay Yayını, Ankara 2017.
- Çanakkale Muharebelerinde Müstahkem Mevki Cerideleri (02.08.1914-02.11.1914), C. 1, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2019.
- Çanakkale Muharebelerinde Müstahkem Mevki Cerideleri (03.11.1914-25.02.1915), C. 2, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2019.
- Çanakkale Muharebelerinde Zabitan İzlenimleri, Yay. Haz. Burhan Sayılır, Murat Karataş, Barış Borlat, Üsküdar Belediyesi Yayını, İstanbul 2017.
- Durukan, E, *Sofya Esaretinden Çanakkale Zaferine*, Türkiye İş Bankası, Kültür Yayınları, İstanbul, 2014.
- Erikan, C, *Komutan Atatürk*, Türkiye İşbankası Kültür Yayınları, İstanbul 2006.
- Goltz, *Hidmet-i Seferiye*, Çev. Ahmet Hamdi, Külliyyat-ı Ulûm ve Fünûn-ı Harbiye Matbaası, İstanbul 1306.
- Harb Cerideleri ile "Vesâik-i Harbiye Dosyaları Hakkında Talimatname*, Matbaa-i Askeriye, İstanbul, 1333.
- Harb Ceridesi'nin Suret-i Tanzim Ve Tahririne Dair Talimatname*, Matbaa-i Askeriye, İstanbul 1325.
- Harb Ceridesi'nin Suret-i Tanzim Ve Tahririne Dair Talimatname*, Matbaa-i Askeriye, İstanbul 1332.
- Harp Ceridelerine Göre Çanakkale Savaşlarında 27. Alay*, Yay. Haz. Murat Karataş, Barış Borlat, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını, 2. Cilt, Ankara 2018.
- Hidemât-ı Seferiye Kanunnamesi*, Matbaa-i Askeriye, İstanbul 1329.
- Hidemât-ı Seferiye Kanunnamesi*, Mekteb-i Harbiye Matbaası, İstanbul 1327.
- Hidemât-ı Seferiye Nizamname-i Hümayunu*, Daire-i Askeriye Matbaası, İstanbul 1316.
- Hidemât-ı Seferiye Nizamnamesi*, Kütüphane-i Askeriye, İstanbul 1325.
- Hidmet-i Seferiye-i Askeriye*, Çev. Mehmet Vasfı, Mekteb-i Harbiye-i Cenab-ı Mülûkhane Matbaası, İstanbul 1278.
- İşık, H, *Birinci Dünya Savaşında Jandarma Birlikleri*, Jandarma Basımevi, Ankara 1999.
- Kanunname-i Seferiye*, Bulak Matbaası, Kahire 1266.
- Kara Kuvvetleri Komutanlığı Harp Ceridelerinin Yazılması ve Harp Belgeleri Dosyalarının Tutulması Özel Yönergesi*, K.K. basımevi ve Basılı Evrak Depo Müdürlüğü, Ankara 1987.
- Kuruluşunun 100'üncü Yıl Dönümünde Genelkurmay Askerî Tarih Ve Stratejik Etüt (Atase) Daire Başkanlığı (1916-2016)*, Genelkurmay Yayını, Ankara 2018.
- Miralay Süleyman Şakir, *Cepheden Hatıralar Altıncı Fırka Çanakkale Harbi'nde*, Yay. Haz.

Servet Avşar, Hasan Babacan, Vadi Yayınları, Ankara 2006.

Sayılır, B, Çanakkale Muharebelerinde 57. Piyade Alayı, Bağcılar Belediyesi Yayını, İstanbul 2015.

Seferberlik Nizamnamesi, Askerî Ceride Matbaası, İstanbul 1305.

Yiğitgüden, A. R., *Balkan Savaşı'nda Edirne Kale Muharebeleri*, C. 1-2, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2006.

Tezler

Kuşku, O, *Türk Literatüründe Çanakkale Savaşları Tarih Yazıcılığının Oluşumu (1915-1922)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale 2019.

Mercan, M, *Harp Ceridesi (1- İtalya ve Osmanlı Muharebesi, 1328; 2- Balkan Harbi, 1328)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 1993.

Özen, G, *Çanakkale Muharebelerinde 72'nci Alay*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale 2020.

Terzi, B, *Çanakkale Kara Muharebelerinde 26. Alay'ın Rolü*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale 2019.

Türkeli, A, *Çanakkale Savaşlarında Jandarma*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale 2002.

Yalçın, H, *Harp Ceridesi (I. Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi)*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2008.

İnternet Kaynakları

M. Bedreddin Şimşek, “Harp Ceridelerine Dair Talimatnameler”, <https://www.canakkaleharbi.com/2020/04/11/harp-ceridelerine-dair-talimatnameler/> (erişim tarihi 23.08.2020)

Ekler

- ۲۰۱ -

حرب جریده سی نمونه سی

بیک اوج یوز طقوز سنه رومیه سنده اون ایکنجی نظامیه پیاده
الاینک برنجی طاہوری طرفدن طوئیلان (حرب جریده سی) در

تاریخ و ساعت ایله دقیقه	موقعات	ملاحظات
۱- کوندوز چفتلکنده	طابورا چیقار دوکاهنی ترک ایله مناویه ایله ایسی تپه حوالیسنده آویسی سپر لرینی یاغنه باشلادی صره ده (۱۵) قدر خستکانی (طوسون بک چفتلکی) نده بر اقسدی . بوئاده بیولک آخر لغه منسوب پولک حیواناتی (داریدره) انباردن اوزاق آلمغه کوندردی . بوزمانده میر آ لای بکک یعنی جنوب مغرزه سی قوماندانلک و بر دیکی اسرک صورتی بوجه آتی عیباً درج ایدلمشدر :	حرکات عسکریده دخول و تأیری اولان تبدلات هواشیه ایله ارضیه و مارترونک درسی :
..... الخ	..... الخ	..... الخ

اخطار — بالاده کی جدول (حرب جریده سی) نی تشکیل
ایدن دقتلا برصیفه سنک نمونه سی ارانه ایدر . مذکور دفتر ،
یاپراقلرینک بیولک و کوچکلکنه کوره ستونلر یئنده کی لبت محافظه
ایدیهرک چیزیلور .

1909 tarihli harp Ceridesi Numunesi

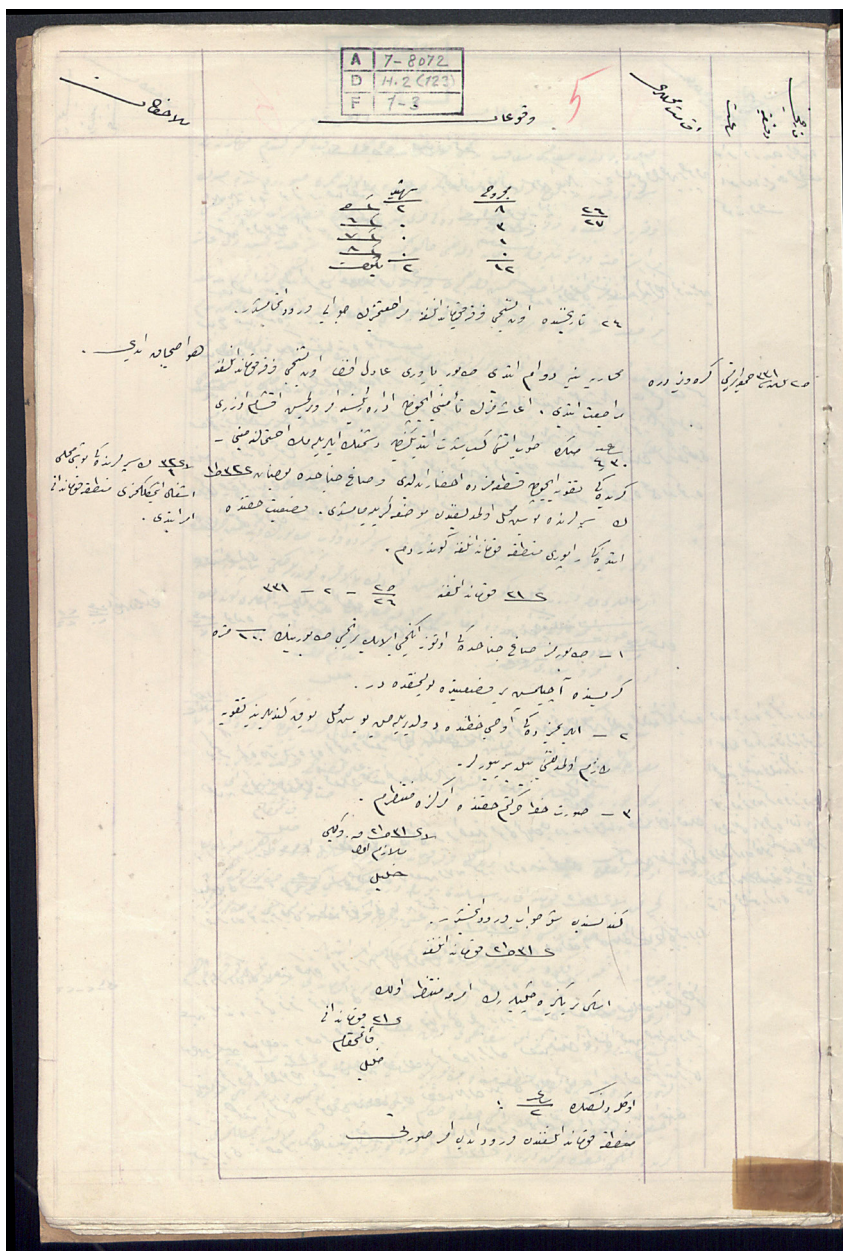

ملاحظات	رقوعه	تاریخ	صفحه
	<p>اصغر قزاق خندانقده</p> <p>قزاق از آن زمان که در کوه چایلیک تارک ایدیه بیدیه ۶۰ ارابله صراط و افراد و جانیه تقداری مجدوبه صوبه و الحکم است ایستادگی میانه قلم برده اذقیق اولدر به قزاق سطر ایستادگی</p> <p>اصغر قزاق خندانقده</p> <p>۱- در کله در حال بقو به بقوه قزاق خندانقده قزاقی در قزاق خندانقده است و سال آن زمان قزاق و در حال بقو به بقوه قزاق خندانقده قزاقی در قزاق خندانقده است و سال آن زمان</p> <p>۲- در کله در حال بقو به بقوه قزاق خندانقده قزاقی در قزاق خندانقده است و سال آن زمان قزاق و در حال بقو به بقوه قزاق خندانقده قزاقی در قزاق خندانقده است و سال آن زمان</p> <p>۳- در کله در حال بقو به بقوه قزاق خندانقده قزاقی در قزاق خندانقده است و سال آن زمان قزاق و در حال بقو به بقوه قزاق خندانقده قزاقی در قزاق خندانقده است و سال آن زمان</p> <p>۴- در کله در حال بقو به بقوه قزاق خندانقده قزاقی در قزاق خندانقده است و سال آن زمان قزاق و در حال بقو به بقوه قزاق خندانقده قزاقی در قزاق خندانقده است و سال آن زمان</p> <p>۵- در کله در حال بقو به بقوه قزاق خندانقده قزاقی در قزاق خندانقده است و سال آن زمان قزاق و در حال بقو به بقوه قزاق خندانقده قزاقی در قزاق خندانقده است و سال آن زمان</p>	<p>صاحب الیه</p> <p>۴۱/۲۱</p> <p>۴۱/۲۱</p> <p>صاحب الیه</p> <p>۴۱/۲۱</p>	
	<p>اصغر قزاق خندانقده</p> <p>صاحب الیه که در کوه چایلیک تارک ایدیه بیدیه ۶۰ ارابله صراط و افراد و جانیه تقداری مجدوبه صوبه و الحکم است ایستادگی میانه قلم برده اذقیق اولدر به قزاق سطر ایستادگی</p> <p>اصغر قزاق خندانقده</p>	<p>صاحب الیه</p> <p>۴۱/۲۱</p>	
	<p>اصغر قزاق خندانقده</p> <p>۱- در کله در حال بقو به بقوه قزاق خندانقده قزاقی در قزاق خندانقده است و سال آن زمان قزاق و در حال بقو به بقوه قزاق خندانقده قزاقی در قزاق خندانقده است و سال آن زمان</p> <p>۲- در کله در حال بقو به بقوه قزاق خندانقده قزاقی در قزاق خندانقده است و سال آن زمان قزاق و در حال بقو به بقوه قزاق خندانقده قزاقی در قزاق خندانقده است و سال آن زمان</p> <p>۳- در کله در حال بقو به بقوه قزاق خندانقده قزاقی در قزاق خندانقده است و سال آن زمان قزاق و در حال بقو به بقوه قزاق خندانقده قزاقی در قزاق خندانقده است و سال آن زمان</p> <p>۴- در کله در حال بقو به بقوه قزاق خندانقده قزاقی در قزاق خندانقده است و سال آن زمان قزاق و در حال بقو به بقوه قزاق خندانقده قزاقی در قزاق خندانقده است و سال آن زمان</p> <p>۵- در کله در حال بقو به بقوه قزاق خندانقده قزاقی در قزاق خندانقده است و سال آن زمان قزاق و در حال بقو به بقوه قزاق خندانقده قزاقی در قزاق خندانقده است و سال آن زمان</p>	<p>صاحب الیه</p> <p>۴۱/۲۱</p>	

3. Tümen Harp Ceridesi Örnek sayfa

ملاحظات	و قراعات	ملاحظات	تاریخ
<p>ATA-2B K. 41 B. 3-30</p>	<p>او د طرفه پنجمه قراعاته اولی د جرم قراعه ده قراعه اوله تاسیسی ایچوم لمر موزه یا امر دولت موسسات د موزه قراعه اوله اوله اوله آرا یرق قطعیاً کپه یوسو مخارج واره اوله اوله اوله</p>	<p>قوجه وده کونلا توره نوری کونلا</p>	<p>تاریخ اول</p>
<p>دینه نظر افندی برای اهت ره رتله طریق تغیب ورم ازاد مژدوم ازکی لای اوله اوله صلت دوی سنه بینه باه تأثیر المسه ووظیفه</p>	<p>او د طرفه پنجمه قراعاته او د پنجمه نظیریه قراعه مینه هینجه مکه حد بلایوه مشکله جینا رتله اوله اوله اوله بیتنجی نظیره ایچوم جمله حوله اوله اوله دغه اوله مینه نظیره اخانه یاده اوله اوله دوکه طویله قراعه اوله اوله اوله پرستکک و طویله قراعه اوله اوله آدیمه حوله و نظیره اوله اوله نوریه مینه اوله اوله اوله دوکه اوله اوله اوله</p>	<p>(ب) لجریه قراعه اوله ایچمه اوله اوله حدونه ایچمه کونلا قراعه مینه اوله اوله ایچره قراعه اوله اوله مهالیه مینه اوله قراعه مینه اوله اوله استیانت ره شه</p>	<p>تاریخ اول</p>
<p>صفت اوله مخالله اوله مخالله اوله مخالله اوله مخالله اوله مخالله اوله مخالله اوله مخالله اوله مخالله اوله</p>	<p>صفت اوله مخالله اوله مخالله اوله مخالله اوله مخالله اوله مخالله اوله مخالله اوله مخالله اوله مخالله اوله</p>	<p>تلفظ اوله مخالله اوله مخالله اوله مخالله اوله مخالله اوله مخالله اوله مخالله اوله مخالله اوله</p>	<p>تاریخ اول</p>
<p>تلفظ اوله مخالله اوله مخالله اوله مخالله اوله مخالله اوله مخالله اوله مخالله اوله مخالله اوله</p>	<p>تلفظ اوله مخالله اوله مخالله اوله مخالله اوله مخالله اوله مخالله اوله مخالله اوله مخالله اوله</p>	<p>تلفظ اوله مخالله اوله مخالله اوله مخالله اوله مخالله اوله مخالله اوله مخالله اوله مخالله اوله</p>	<p>تاریخ اول</p>

19. Tümen Harp Ceridesi örneği

21. Alay harp Ceridesi Örneği

ملاحظات	وقوعه A 6-1866 D 4-15/1860 F 1-11	ایقت عکازی	تاریخی ذوقه ساعت
	<p>مدنم علمائمه کونندمه واقعه هیدرلمه ایلی [۶۶]</p> <p>داراؤوس بطیرسک بومورنه کیمه تکیس طوبیلده آتیه باندوسی دسته دوتانسه بونک بوجوت وحدهت تریلیاتی . تکیس صفه حیدر ، داراؤوس بطیرسک آتیه آتیه آدی . بطیرسک بیمته ناهفته رسلیق ضارده ایره ییتس بوزنک لوبیلدی دکیلیک تکیس آکان اییوردی .</p> <p>ده کلدوره ۵ دانی بوزطلمه دروغو چکلیدی .</p> <p>ده مجیدیه ده ایره نیسلیق آتیه باندوسی . مقدرالصا بک واقع اولدی .</p> <p>۱۸۶۰ ده بریاسته</p> <p>دسته دوتانسه نه تکیس چکلیدی . سکنه اکتید شیری هوبورناده قایت فاضلی صورتیه بوبیامان دومان اییوردی . برطیرسک بالیلدی ، ایره ییتس دکنده عاقل ، قردنولیسیتیه بکی ضاره اکتایدی بو فکله چکلده و . .</p>		<p>۵ مارش ۱۸۶۰</p> <p>.. ه کده</p> <p>۵ ۵ ۴۰</p> <p>۵ ۵ ۴۰</p>
	<p>[۶۷] داراؤوس بطیرسک نه خود موصف نام برامته بالقادی بوزده بوفات بیلدی قومانی مدنم ای صبه خله ، اید خاتم خا طیر موصف اندیک دیر آتیه نیک سارقی آتاج اکتید . بونک لوزنه بطیر موقت برکوت خاص اولدی . مدنم صبه اکتید ، دلخده وسلطه بر عکده ایله اید بر بول فعال جانسان سابه بر خا طیر ایلی . داراؤوسک اکتید موصفیکه نکل دقت آتیه بوزیلر نکل خا B- برانه بونک آتیه موصفیکه سارقی اوبوس اکتید آتیه بوز دیرلیک ، طوبیلدی بختی . دلخده ده کی هوسی و بختی ، سلفه کی ایقت واقعه ده جئ بونک خا سارقی اکتید ایلی .</p> <p>مدنم موصف اکتید ده . ان سارقی آتیه آتیه طوبیلدی بوز ان عاقلی زمانده مصلک مغربانی بونک بوزلیقده موصوفه بجارت و خواریه کورنمه کیم بر خا طیر بولوتوردی .</p> <p>توتونای خا عاقل آتیه ان بونک ضایع ، بونک لوزن آتیه باورونک سارقد .</p> <p>بنا بوزمه ، بونک سارقی اکتید اکتید اکتید اکتید اکتید اکتید سعود و نظیریه بون .</p>	<p>صه بونک سارقی</p>	

Müstahkem Mevkii harp Ceridesi Örneği

Delhi Türk Sultanlığı'nda Devlet Yönetimi Anlayışı (1206-1320)

Bilal KOÇ^{1*}

Öz

Orta Çağ Türk-İslâm devletleri tarihinin en önemli sahalarından birisi olan Hindistan, Gazneliler ve Gurlular ile başlayan siyasî süreçlerini Delhi Türk Sultanlığı ile (1206-1414) kesintisiz devam ettirmiştir. Kesintisiz bu sürecin Hindistan'ın tamamına yakını açısından en belirgin politikaların üretildiği dönem Delhi Türk Sultanlığı'nın hâkimiyeti olmuştur. Söz konusu bu dönem içerisinde incelenen ve incelenmesi gereken pek çok husus bulunmaktadır. Bu çalışmayla birlikte Delhi'deki hanedanlar döneminde devlete ve ona bağlı olarak gelişen olaylar ekseninde ortaya çıkan -devlete kutsallık atfetme- durumu Türk devlet anlayışının zamana sunduğu öğeler çerçevesinde ele alınmıştır. Hükümdarların temayüz eden özellikleri, olumlu ve olumsuz tesirleri, sefer organizasyonları ışığında askerî özellikleri ve devleti savunma tedbirlerine yönelik uygulamaları, hükümdarlarının kendilerinin ve devletin itibarı konusunda takip ettikleri usuller, nasıl bir devlet adamı profili çizdikleri gibi hususlar kaynaklara yansıyan yönü itibarıyla ele alınmıştır. Bunlara ilave olarak devlet ve hükümdar gelenekleri noktasında oluşturdukları farkındalıklar, devlet kültürü açısından zamana intikal ettirdikleri, kendilerini irtibatlandırdıkları noktalar ve Türk hâkimiyet anlayışı çerçevesindeki duruşları konu edilmiştir. Çalışma devletin temel ayaklarından -idare, ordu, maliye, ekonomi, çarşı-pazar-gibi yönlerden hareketle gelişen ve değişen hususlarını -devlet anlayışıyla- alakaları ve önemleri üzerinde durarak işlemiştir. Bu minval üzere devlete bağlantılı gelişmeler, esasa yönelik temellendirmelerin ışığında siyasî amillerine yer verilerek irdelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Delhi, Türk, Devlet Anlayışı, Yönetim Tarzı, İdare.*

1 * Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Orta Çağ Tarihi Bilim Dalı, Ankara, Türkiye. bilal.koc@hbv.edu.tr orcid.org/0000-0002-2489-6580

State Management Understanding in the Delhi Turkish Sultanate (1206-1320)

Abstract

One of the most important areas in the history of the medieval Turkish-Islamic states, India continued its political processes that started with the Ghaznavids and the Ghurids with the Delhi Turkish Sultanate (1206-1414). The period when the most distinctive policies were produced for almost all of India in this continuous process was the domination of the Turkish Sultanate of Delhi. During this period, there are many issues that are examined and need to be examined. With this study, the state of attributing holiness to the state, which emerged in the axis of the state and the events developed in connection with it during the dynasties in Delhi, was discussed within the framework of the elements that the Turkish state understanding presented to the time. Issues such as the outstanding characteristics of rulers, their positive and negative effects, their military characteristics in the light of expedition organizations and their practices for state defensive measures, the procedures followed by their rulers regarding the reputation of themselves and the state, what kind of statesman profile they have drawn are discussed in terms of the aspects reflected in the sources. In addition to these, the awareness they have created at the point of state and ruler traditions, the points they have transferred to time in terms of state culture, the points they connect themselves to, and their stance within the framework of the understanding of Turkish domination are discussed. The study deals with the developing and changing issues of the state, based on aspects such as administration, army, finance, economy, bazaar-market, with an emphasis on the relevance and importance of the state. In this regard, the developments related to the state have been examined in the light of fundamental grounds by including their political agents.

Keywords: *Delhi, Turk, Sense of State, Management Style, Administration.*

Giriş

Asırların, zamana hâkimiyetin adı olarak sunduğu devletin en nihayet gerçekliğini bulduğu yer halkın idaresidir. İnsanlığın tefekkür dünyasında farklı devlet tanımları yapılmışsa da temelde birleştiği yer tam olarak insanı ve insanlığı ilgilendiren

konularda -eğitim, idare, hâkimiyet, güvenlik vesaire- teşkilatlanmayı sağlamaktır. Teşkilatlanma, zaman içerisinde devleti, sınırlarını genişletmeye, vergi almaya ve güven içerisinde idare etmeye götürmektedir. Dolayısıyla burada da ortaya konulduğu üzere, Orta Çağ Türk-İslâm dünyasında kutsanan/meşru görülen ve hükümdara yetkinin Tanrı tarafından verildiği şeklinde ifadesi bulan -kut anlayışının- tesirlerini görmek mümkündür. Bunun içerisine ideal devlet öğretilerinin sunduğu -liyakat, maharet, adalet dairesi, devlete vaziyet etme- gibi temel ilkeleri de koymak mümkündür.

İnsanlık tarihinde farklı anlamlar kazanan devlet, farklı yönleri ve özellikleri bakımından farklı coğrafyalarda hayat bulmuştur. Bunun bir diğer tesirli ve kıymetli yönü de Delhi'de görülmüştür. Bu bağlamda devletin -tarihî ve siyasî temayülleri- onu idare eden hükümdarların idarî maslahatlarına da nüfuz etmiştir. Dönem kaynaklarının verdiği malumattan da görüldüğü üzere farklı özellikleri ile temayüz etmiş olan hükümdarların devletin hali ve geleceği noktasında farklı emellerinin olduğu görülmektedir. Delhi Türk Sultanlığı'nda da devletin -Türk-İslâm devletleri çizgisinde olduğu gibi- kutlu görüldüğü ve bu anlayıştan hareketle de yöneten-yönetilen ilişkisinde vasıta olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. Tarihin hale ve geleceğe vasıta kıldığı hususlardan hareketle Delhi Türk Sultanlarının geçmişi ve uygulamaları nazar-ı itibara alarak yeni uygulamaları devreye koydukları görülmektedir. O halde devlet ve mülkten o devirde anlaşılan maksat nedir?

İbn Haldûn, mülkün hakikati ve türlerini şu şekilde açıklamaktadır:

“Mülk, insan için tabîî bir mansıptır. Zira açıklamış bulunuyoruz ki, insanlar için yaşamak ve var olmak, zaruri ihtiyaçlarını ve gıdalarını temin etmek üzere bir araya gelmeleri ve yekdiğerleriyle yardımlaşmaları sayesinde mümkündür. Bir ictimâ meydana getirdikleri zaman, zaruret onları muamele ve ihtiyaçları gidermeye, her birinin ihtiyaç duyduğu şeye el atmaya ve muhtaç olduğu şeyi diğer birinin elinden çekip almaya davet eder. Çünkü hayvanî tabiiatta, birbirine saldırma ve zulmetme hususu mevcuttur. Öbürü ise, elindeki karşındakine vermemek için mukavemet edecektir. Zira bu hususta beşerî kuvvetin gereği, gadap ve gururun icabı budur. Böylece mukatele müncer olan bir çekişme durumu ortaya çıkar. Bu da kargaşaya, kan dökmeye ve neslin kesilmesine sebebiyet veren, insanların ortadan kaldırılmalarına yol açar. . . İmdi, insanların yekdiğerine yönelttikleri tecavüzleri engelleyen bir hâkim olmadan kargaşa (fevzâ, anarchy) içinde bekaları ve yaşamaları imkânsızdır. Bundan dolayı bir müeyyideye (vâzı', yasak koyan, engel olan) muhtaç olmuşlardır. Bu müeyyide, başlarındaki hâkimdir. Bu hâkim de beşerî tabiatın icabı olarak mütehakkim

ve kâhir olan meliktir... Asabiyetler yekdiğerinden farklıdır. Her asabiyetin, civarındaki kavmi ve aşireti üzerinde bir tahakkümü ve tagallübü vardır. Her asabiyetin mülkü yoktur. Hakiki manada mülk (mülk-i tâm, mülk-i hakikî) sadece raiyyeyi istibdadı altına alan, mal ve vergi toplayan, elçiler gönderen, hudutları koruyan ve gücünün üstünde kahir bir güç bulunmayan asabiyyete mahsustur. Mülkün meşhur manası, hakikati ve mahiyeti budur. İmdi hudutları koruma veya vergi toplama veya elçiler gönderme gibi hususlardan bir kısmını yapma gücüne sahip olmayanın hükümdarlığı eksiktir. (Mülk-i nâkıs, yarı müstakil, muhtar. Zira mülklerinin mahiyet ve hakikati tam olarak gerçekleşmemiştir).²... Kendi asabiyeti, diğer tüm asabiyetler üzerinde gâlip ve hâkim olma seviyesinde bulunmayan, diğer kuvvetleri kırma gücüne sahip olmayan ve kendisinin üstünde diğer birinin hükmü (ve yüksek hâkimiyeti) mevcut olan bir şahsın hükümdarlığı nâkıs bir mülktür. Mülk onun için tam olarak gerçekleşmemiştir. Bir tek devlette (ve onun yüksek hâkimiyeti altında) toplanan bölge emirleri ve çevre reisleri (derebeyler, muhtar idareler) böyledir. Sahası geniş olan bir devlette ekseriya bu durum mevcuttur. Yani merkezî hükümetin, çok uzaklardaki bölgelerinde mevcut olan raiyyesi üzerinde bir takım hükümdarlar vardır. Bunlar, şemsiyesi altında toplandıkları merkezî hükümete itaat eder (ve onun yüksek hâkimiyetini kabul ederler).³

İbn Haldûn, devletleşmeyi insanların bir arada ve müştereken yaşamalarının olmazsa olmazı olarak görmektedir. İnsanlar arasındaki her türlü düzeni sağlayan unsur olarak görülen devletin hakikiliği konusuna da değinen İbn Haldûn, halkı tam manasıyla hâkimiyeti altına alan, mal ve vergi toplayan, elçiler gönderen, sınırlarını koruyan ve hâkim olduğu yerlerde ondan daha güçlü bir hâkim siyasî teşekkülün bulunmaması durumunda o devletin hakiki olduğunu kaydetmektedir. Bunların tamamını veya bir kısmını yapmayan devletin ise yarı müstakil bir devlet olarak tarif edilmesinin doğru olacağını belirtmektedir. İbn Haldûn'un Mukaddime zaviyesinden işlediği yapı/düzen Delhi Türk Sultanlığı'nda birbiri ardına hâkimiyet süren hanedanların siyasî varlığının niteliğine ve hüviyetine de ışık tutmaktadır. İbn Haldûn'un Orta Çağ'a yönelik tespitleri, devletleri ve hanedanları tarihî bir süreklilik olarak görmeyi ve değerlendirmeyi mümkün kılmaktadır. Burada tetkik edilen Delhi Türk Sultanlığı'nda da devletin ve hanedanların karşı karşıya kaldığı olaylar, durumlar ve gelişmeler karşısında ortaya koydukları tutumlardan hareketle devlete yükledikleri anlam, değer ve mizaç ele alınmıştır. Bunların hepsinden yola çıkarak onların devleti nasıl ve ne şekilde kutlu/meşru gördükleri ortaya konulmuştur.

2 İbn Haldûn, *Mukaddime*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2018, s. 417.

3 İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 418.

Bu itibarla çalışmada, Delhi sultanlarının bir devletin veya hanedanın karşılaşması muhtemel olan olaylar karşısında nasıl ve ne gibi politikalar takip ettikleri ele alınmıştır. Burada kronolojik bir sıra takip edilip yaşanan gelişmeler ele alınarak tarihî süreklilik içerisinde kısa, orta ve uzun vadede devletin ne gibi politikalar geliştirdiği irdelenmiştir. Çalışmada, hanedanların siyasî çalkantılar ve isyanlar karşısında aldığı vaziyet ve bunun bir hanedanın açmazı haline nasıl geldiği, kutsal görülen devlete ve emanet görülen halka nasıl muamele edilmesi ve bunlara bağlı olarak bir hükümdarın devlete nasıl vaziyet etmesi gerektiği, devlet adamlarının tutum ve tavır değişikliğinin nasıl fitne hareketleri ve isyanlarla sonuçlanacağına dönük konular başlıca irdelenen hususlar olmuştur. Yine malî düzen ve ona bağlı olarak gelişen politikalar ve gösterilen tepkiler, kişisel ahlakın devlet ahlakına nasıl sirayet ettiği ve daha önemlisi onu nasıl beslediği değerlendirmeye tabi tutulan diğer yönler olmuştur. Hükümdarların devletin geleceğini konumlandırma çabasının bazı durumlarda onları mutat olan şekilde hareket etmekten vazgeçirip, liyakati merkeze almalarının arka planı da konu edinilen hususlardan olmuştur.

1. Malî Düzen ve Adalet Dairesi Temellendirmesi

Gurlular Devleti'nin (1085-1206) son hükümdarı Muizzeddin Muhammed Gurî'nin (1186-1206) vefatının ardından devlette kontrol, onun daha önce veliaht olarak işaret ettiği devlet adamlarından Aybeg'in⁴ kontrolüne geçmiştir. Aybeg, 17 Mart 1206'da "Kutbeddin" unvanını alarak Gurlular Devleti'nin başkenti Lahor'da tahta çıkmış ve hızlı bir şekilde devlette idarî makamlara atamalar yapmıştır.⁵ Akabinde ise devletin

4 Aybeg dönemi hakkında geniş bilgi için bkz. Muhammed b. Mansur b. Sadi Mübarekşâh, *Târîh-i Fahreddin Mübarekşâh*, tash. Edward Denison Ross, Royal Asiatic Society, London 1927, s. 21, 28-33, 72-73; Minhâc-ı Sirâc Cüzcânî, *Tâbâkât-ı Nâsırî*, tash. Abdülhey Habibi, İntişârât-ı Esâtîr, Tahran 1389, C. I, s. 415-417; Yahya b. Ahmed b. Abdullah es-Sihirîndî, *Târîh-i Mübarekşâhî*, tash. Muhammed Hidayet Hüseyin, İntişârât-ı Esâtîr, Tahran 1391, s. 13-14; Mevlânâ Nizâmeddin Ahmed b. Muhammed Mukîm, Herevî, *Tabâkât-ı Ekerî*, By De Calcutta 1929, s. 20; Muhammed Kâsım Hinduşâh Esterâbâdî, *Târîh-i Firişte*, tash. Muhammed Rıza Nâsırî, Encümen-i Âsâr ve Mefâhîr-i Ferhengî, Tahran 1387, C. I, s. 216-217, 224; Abdülkadir Bedâûnî, *Müntehâbü'l-Tevârîh*, tash., Mevlâî Ahmed Ali Sahib, Muk. ve Eklemler Tevfik H. Subhanî, Encümen-i Âsâr ve Mefâhîr-i Ferhengî, Tahran 1380, C. I, s. 37; Gıyâseddin Humam ed-Din el-Hüseyinî Hondmîr, *Hâbibü's-Siyer fî Ahbâr-ı Efrâd-ı Beşer*, neşr. Muhammed Debîr Siyâkî, İntişârât-ı Hayyâm, Tahran 1380, C. II, s. 611; Gulam Hüseyin-Selim, *Riyâzü's-Selâtin*, tash. Mevlâî Abdül-Hak Abid, Printed at the Baptist Mission Press, Calcutta 1890, s. 59-60; Reşideddin Fazlullâh Hemedânî, *Câmiü't-tevârîh (Târîh-i Hind ve Sind ve Keşmir)*, tash. Muhammed Ruşen, Merkez-i Pejuheşi Mirâs-ı Mektup, Tahran 1384, s. 60; 1961). M. Fuad Köprülü, "Aybeg", İA (MEB), c. 2, s. 58-60; Aziz Ahmed, *Siyasi Tarihi ve Müesseseleriyle Delhi Türk Sultanlığı*, Tercüman 1000 Temel Eser, İstanbul 1975, s. 143-145; Yusuf Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, TTK, Ankara 1987, C. I, s. 269-275; Enver Konukçu, "Kutbüddin Aybeg", *DİA*, c. 4, İstanbul 1991, s. 231-232; Salim Cöğce, "Hindistan'da Kurulan Türk Devletleri", *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, c. 8, s. 695.

5 Taceddin Hasan Nizâmî, *Tâcü'l-Meâsir*, tash. Seyyid Emir Hasan Abidi, New-Delhi 1387, s. 258-261; Cüzcânî, *Tâbâkât-ı Nâsırî*, s. 417; Köprülü, "Aybeg", s. 58-59; Ahmed, *Siyasi Tarihi...*, s. 144-155; Bayur, *Hindistan Tarihi*, s. 269-275; Hermann Kulke-Dietmar Rothermund, *Hindistan Tarihi*, çev. Müfit Günay, İmge Kitabevi, Ankara, 2001, s. 242-245; Mübarek Galip-Sadettin Gömeç, *Hindistan'da Türkler*, Berikan Yayınevi, Ankara 2013, s. 51-53.

ilgili birimlerinde mevcut olan sorunların çözümüne gitmiştir. Bu sorunlardan ilki Lahor halkından talep edilen ziraî verginin oranından kaynaklanan hususlar olmuştur. Bu doğrultuda bölge halkını kendi idaresine ısındırmak için 1/5 oranında tahakkuk ettirilen vergiyi İslâm dininin belirlediği ve çerçevesini çizdiği şekilde 1/10 ile 1/20 oranında yeniden belirlemiştir. Yine devlet hazinesinden alacağı olanlara da belirli bir maaş bağlanmasını devreye koyarken toplumun fakir kesimlerine yönelik yardımlarda bulunulmasını emretmiştir.⁶ Görüldüğü üzere Türk devlet ve idare anlayışının bir icabı olarak Aybeg, mevcut sorunları halletme yoluna gitmiştir.

Aybeg'e dair dönem kaynaklarının mutabık kaldıkları hususlardan birisi de onun kişisel özelliklerinin ve aldığı eğitimlerin, uyguladığı politikalarda muhakkak surette bir payının olduğu gerçeğidir. O, halkın devleti gördüğü yerler ve kişiler olan idareciler ile idarî birimlere özel önem vermiştir ki, farklı kesimlere mensup görevlileri uyum içerisinde dört yıl çalıştırabilmiştir. Mübarekşâh'ın ifadesiyle bu dönemde kimse kimsenin ekmeğine, hayvanlarına ve hatta saman çöpüne dahi el uzatamamıştır.⁷ Dolayısıyla devletin esasını oluşturan kanun, töre ve nizam Aybeg'in şahsında karar bulmuş ve nizamdan taviz verilmemeye çalışılmıştır. Kısacası bir memlûk olarak devlet mekanizmasına dâhil olan, süreç içerisinde ifade edilen idarî görevlerde bulunduktan sonra sultanlık makamına ulaşan birisinin devlete ve nizama bakışlarındaki esasa taalluk eden yön, devlete değer atfetme, nizamı kalıcı kılma çabaları olarak görülmektedir. Zikredilen bu hususları, sathi bir bakışla, indirilen vergi oranları, elde edilen gelirleri müşterek hale getirme ve paylaşma, idarî makamlarda bulunanları ikaz etme gibi şekli bir yöne indirgemek doğru olmayacaktır. Burada asıl olan devletin özünü ve mevcudiyetini korumaktır. Aybeg'in zikredilen özelliklerine *Mukaddime* özelinde teorik bir zemin ve işlerlik kazandırmak gerekirse şu nakil yerinde olacaktır:

“Bilinmelidir ki, tebaanın maslahatı, şeklinin güzel, yüzünün hoş, cüssesinin büyük veya ilminin geniş veyahut yazısının iyi veyahut da zihninin keskinliği itibariyle sultanın zatında, şahsında ve bedeninde değildir. Onların hükümdardaki maslahattan (interest) onun kendilerine olan izafet ve nispetinden başka bir şey değildir. Zira mülk ve saltanat (devlet ve hükümet otoritesi) izafî hususlardandır. Bu, izafet iki müntesip, birbiriyle münasebeti olan iki şey (hükümdarla tebaa) arasındaki nisbetten ibarettir. İmdi sultanın hakiki mahiyeti, raiyyeye mâlik ve işleri hususunda onların üzerinde kaim olmaktadır... ”

6 Köprülü, “Aybeg”, s. 59; S. Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat (1206-1414)*, TTK, Ankara 2006, s. 64.

7 Mübarekşâh, *Târih-i Fahreddin Mübarekşâh*, s. 33-34; Ahmed, *Siyasi Tarihi ...*, s. 142; Kortel, *Delhi Türk...*, s. 31.

Hükümdarlık ve ona tâbi olan hususlar, iyilik ve düzgünlük cihetinden yerinde olursa, sultanın varlığından kast olunan husus en mükemmel bir şekilde husule gelmiş olur: Şayet hükümdarlık güzel ve maksada uygun olursa, raiyyenin maslahatı da öyle olur. Kötü ve haksız ise; bu onlar için zararlı ve mahvolma sebebi olur.”⁸

Mukaddime'nin zamanının ötesine ulaşan tespitleri ve ilham verdikleri, güçlü referanslar olarak Orta Çağ'ı anlama imkânı verirken beklentiler noktasındaki hususlara da açıklık getirmektedir. Devletin ve onun otoritesini sağlayan hükümdarı -izafî- noktada konumlandırırken hükümdar-tebaa ilişkisini ise -nispet- olarak değerlendirir. Sultanlığın gerçek manasını ise halka dönük işler üzerinde sultanın kaim olması olarak ifade etmektedir. İbn Haldûn, idarî işleyiş ve ona bağlı uygulamaların doğru, düzgün ve iyi işlemesinin hükümdarlığın varlığı açısından iyi olacağını ortaya koymuştur. Aksinin ise devletin ve hükümdarın zevali olacağı ikazında bulunmaktadır ki, bu tespitler mana ve mahiyetin varlığına da açıklık getirmektedir. Aybeg, tahta çıktıktan sonra, Gurlular Devleti'nde bir sorun yumağı haline dönüşen vergi alımıyla alakalı yeni bir uygulamaya gitmiştir. İbn Haldûn, vergi ve verginin az veya çok oluşunun sebeplerine yönelik ortaya koyduğu nakillerden birisinde durumu şu şekilde açıklamıştır.

“Bilinmelidir ki, devletlerin ve hanedanlıkların ilk zamanlarında vergi, (cibâya, taxation) tevziat (ve mükelleflerin ödedikleri miktarlar) itibariyle az, ama hasılat ve varidat itibariyle çok olur (Fertler az vergi öder ama toplanan vergi büyük bir yekûn tutar). Devletlerin ve hanedanlıkların son zamanlarında ise bilakis vergi, tevziat itibariyle çok, ama hasılat itibariyle az olur... bunun sebebi, ilk zamanlarda devlet ya dinî ananeler ve hükümler üzerine yürür veya tağallübün ve asabiyetin anane ve kaideleri üzerine bulunur. Eğer dinî ananeler üzerine ise, şer'ân edası lazım gelen borçlar sadaka (zekât), haraç ve cizyeden ibaret olup, bunlar tevziat (ve mükelleflerin her birine düşen pay) itibariyle azdır. Zira maldan (mücevherat ve nakitten) alınan zekât miktarının az olduğu malumdur. Hububat ve hayvanlardan alınan zekât miktarı da öyledir. Cizye, haraç ve malî mahiyetteki diğer bütün mükellefiyetler de böyledir. Bunlar, belli miktarları aşmayan mahdut vergilerdir.”⁹

“Şayet devlet tağallüb ve asabiyet ananeleri üzerinde kurulu ise, bu takdirde de daha evvel belirtmiş olduğumuz gibi, başlangıç zamanında mutlaka bedevilik sahasında olması icap eder. Bedevilik (ve göçebelik) ise, semahat, kerem ve

8 İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 418.

9 İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 539.

tevazu sahibi olmayı, halkın mallarından uzak durmayı, nadir haller dışında bu yoldan mal toplamayı nazar-ı dikkate almamayı icap ettirir. Bu yüzden bütün mal ve hâsılâtın toplanmasında esas olan vergi ve resim miktarı az olur. Tebaadan alınan vergi ve sağlanan irâd (vazife ve vezîa) az olunca, çalışmaya heveslenip, iş görmeye istek duyarlar. Ödenen vergilerin az olmasından hâsıl olan memnuniyet sebebiyle umran çoğalır ve artar. Umran ve inkişaf çoğalınca, söz konusu vergi ve iradın miktarı ve çeşidi de çoğalmış ve netice itibariyle bunların yekûnu olan hâsıla da artmış olur.”¹⁰

Burada Türk devletlerinin İslâm öncesi dönemden itibaren devam edegelen ve İslâmiyet’in kabulünün ardından Türk-İslâm devletlerinin sistemleştirdiği tebaa/halk merkezli idare anlayışı, 1206 sonrası Delhi özelinde Aybeg ve kendisinden sonra tahta çıkan hükümdarlar tarafından devam ettirilmiştir. İlerleyen kısımda işaret edileceği üzere vergi ve onun oranının değiştirilmesinden kaynaklı olarak Delhi Türk Sultanlığı’nda sorunlar yaşanacaktır. Dolayısıyla devletin, halkın birlikte ve uyum içinde yaşamasının önündeki engelleri kaldırması esas olmakla birlikte bir zorunluluktur. Bu yönüyle Aybeg’in -imkân dâhilinde- meseleye müdrük olması ve devletin kapsayıcılığından hareketle tebaasına yönelik -taraf- olarak sorunu çözüme kavuşturması dönemi açısından önemlidir. Burada onun tahta çıkmadan önce devletin ilgili birimlerinde *emir-i ahurluktan* başlayan, *ordu kumandanlığı* ve *valilik* ile *melikliğe* kadar uzanan süreçte makamlarda edindiği tecrübelerin de payı vardır. Ashına bakılırsa belli bir ideal üzerine kurulan devlette kutlu görülen durum, dışarıdan bakıldığında korunan devletin kendisi iken esas olarak muhafaza edilen şey içeriden -düzen-dir.

Aybeg’in devletin esasları olan -nizamı koruma- anlayışının şekillendiği ana noktalardan birisi de onun Muizzeddin Muhammed döneminde Kuzey Hindistan’da ordu kumandanı olarak gerçekleştirdiği akınlar esnasında elde ettiği ganimetlerden beraberindekileri hissedar yapmasına da dayanmaktadır¹¹. Burada da onun ordu içerisindeki mevcut nizamı -gelir elde etme, nimete ulaşma ve hissedar yapma- şeklinde ifadesini bulan amaçlar etrafında korumayı hedeflediği görülmektedir ki, Aybeg’in 1206’da tahta çıktığında İndus ve Ganj nehirlerini de içine alan Himalaya ile Vindhya dağ eteklerine kadar uzanan geniş bir coğrafyayı idaresi altında tutması

10 İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 539.

11 Seferler ve Muizzeddin Muhammed’in ölümü için bk. Nizâmî, *Tâcü'l-Meâsir*, s. 72-127, 154-168, 177-261; Mübârekşâh, *Târîh-i Fahreddin Mübârekşâh*, s. 21-30; Cüzcânî, *Tâbâkât-ı Nâsirî*, s. 417; Hâce Abdülmelik İsemî, *Fütûhu's-Selâtin*, neşr. A. S. Usha, B.A., Junior Lecturer in Persian, University of Madras 1948, s. 101; Yahya b. Abdüllatif Kazvinî, *Lübbü'l-tevârih*, tash. Mir Haşim Muhaddis, Encümen-i Asâr-ı Mefâhîr-i Ferhengî, Tahran 1386, s. 115; Köprülü, “Aybeg”, s. 58-59; Ahmed, *Siyasî Tarihi...*, s. 144-155; Bayur, *Hindistan Tarihi*, s. 269-275; Kulke-Rothermund, *Hindistan Tarihi*, s. 242-245; Galip-Gömeç, *Hindistan'da Türkler*, s. 51-53.

gerekmektedir.¹² Bu nedenle askerî kesime karşı -inam ve ihsanlar noktasında-anlayışlı davranmasında da hanedanın geleceğine ve kalıcılığına yönelik düşünceler olduğu anlaşılmaktadır. Devletin geleceği düşüncesinden hareketle idarî, iktisadî ve askerî uygulamalarında tedbirli ve temkinli olan Aybeg, hoşgörülü davrandığı idarecilerden halka karşı kendilerinin de aynı hoşgörü ve merhametle hareket etmelerini istemiştir.¹³

2.Devlete Vaziyet Etme Meselesi

İl-tutmuş (1210-1236), devlet teamülleri gereği, Lahor tahtına kayınbiraderi Aram Şâh'ın çıkmasına başlangıçta sessiz kalmış ve gelişmeleri yakından takip etmek istemiştir. Bir süre sonra Aram Şâh'a yönelik muhalif kanadın ortaya çıkmasının ardından tahtı ele geçirmiştir. Aram Şâh'ın tahta geçmesi ile İl-tutmuş'un diğer devlet ileri gelenlerinin ismi üzerinde mutabık kalınmasının ardından tahta çıkmasına kadar yaşanan gelişmelerde de alelade bir hükümdar değişiminin olmadığı görülmektedir. Yaşanan gelişmelere bakıldığında, büyük emirler arasında yer alan ve Aybeg'in iki kızının eşi olan Nâsireddîn Kabaca ile Emîr Tâceddîn Yıldız, gelişmeleri yakında takip etmişlerdir. Bihar ve Bengâl'de bulunan Halaçlar ise taht değişimine müdahil olmayıp, kendi iç işleriyle uğraşmışlardır. Hinduların yerel yöneticileri ise taht değişiminin akabinde yaşanacak gelişmelere göre vaziyet almışlardır. Aram Şâh'ın tahta çıkmasının hemen ardından ilk muhalif hareket emir-i dâd/baş yargıç makamında bulunan Emir Ali İsmail ile kaynaklarda isimleri zikredilmeyen beylerden gelmiştir. Onların hemen ardından Nâsireddîn Kabaca, kontrolü altında bulunan Uçç, Multan, Sicistan ve Dibalpûr'da müstakil hareket etmeye başlamıştır. Aynı sıralarda Bengâl'de yaşayan Halaçlar da Ali Merdan Kalaç'ın liderliğinde bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Aynı şekilde Aybeg'in tahtta olduğu dönemde ele geçirilen sınır kentlerinde bulunan Hindu unsurlar da harekete geçmişlerdir.¹⁴

Zikredilen bu olaylar kısa bir süre içinde vukua gelmiş ve yeni kurulan devleti savunmasız bırakmıştır. Gelişmelere ve tahta vaziyet edemediği görülen Aram Şâh'ın yerine devlet ileri gelenlerinin ismi üzerinde mutabık kaldıkları Bedâûn Valisi, İl-tutmuş, tahtı ele geçirmek için Delhi'ye hareket etmiş ve kısa sürede şehirde kontrolü sağlamıştır. Mücadele etmek için karşı çıkan Aram Şâh, başarısız

12 Ahmed, *Siyasî Tarihi*..., s. 158-159; Cönce, "Hindistan'da...", s. 695; Kortel, *Delhi Türk*..., s. 41.

13 Ahmed, *Siyasî Tarihi*..., s. 159; Cönce, "Hindistan'da...", s. 695-696.

14 Cüzcânî, *Tâbâkât-ı Nâsirî*, s. 418; İsemî, *Fütûhu's-Selâtin*, s. 106-108; es-Sihrindî, *Târîh-i Mübârekşâhî*, s. 16; Herevî, *Tabâkât-ı Ekberî*, s. 27; Bedâûnî, *Müntehâbü't-Tevârih*, s. 38-41; Esterâbâdî, *Târîh-i Firîşte*, s. 231-232; Hondmîr, *Hâbibü's-Siyer-II*, s. 612; Ahmed, *Siyasî Tarihi*..., s. 161-162, 168; Bayur, *Hindistan Tarihi*, s. 276; Cönce, "Hindistan'da...", s. 696; Galip-Gömeç, *Hindistan'da Türkler*, s. 62.

olmuş ve Cemne Nehri kıyısında hayatını kaybetmiştir.¹⁵ Görüldüğü üzere devlete ve gelişmelere vaziyet edememek, taht değişimi gibi bir durumla devleti karşı karşıya bırakabilmiştir. Bir tarafta İl-tutmuş'a verilen teminat söz konusu iken diğer taraftan da Aram Şâh'a duyulan itimatsızlık hali, 1266 yılına kadar kesintisiz sürecek olan İl-tutmuş neslinin Delhi tahtına yönelik hâkimiyetinin önünü açmıştır. Bu bağlamda yeniden İbn Haldûn'a müracaat edilecek olunursa; o, *bir hanedanın meydana çıkması ve yeni baştan kurulması vakıasının keyfiyetini* ortaya koyduğu pasajda iki usule dikkati çekmiştir. Bunlardan ilki İl-tutmuş örneğinde olduğu gibi, bir hanedana bağlı uzak eyaletlerin valilerinin merkeze doğru harekete geçip tahtı ele geçirmeleri şeklindedir. Diğeri ise komşu kabilelerden veya milletlerden bir şahsın hanedanın üzerine yürümesi sonucunda ortaya çıkmaktadır.¹⁶

3. Devletin Geleceğini Konumlandırma Çabası ve Karşı Duruş Hali

Sultan Şemseddin İl-tutmuş'un merkezinde yer aldığı siyâsî gelişmelerden bir diğeri de kendisinden sonrası için Delhi tahtına varisi olarak açıkladığı isim üzerinde yaşanmıştır. İl-tutmuş, küçük yaşlarda köle tüccarlarının eline düşen ve onların yanında ilk eğitimini almış bir memlûktür. İlerleyen süreçte Gurlu Sultan'ı Muizzeddin Muhammed'in (1203-1206) yanında ser-candarlık (muhafız) görevinde bulunmuştur.¹⁷ Bu görevi esnasında kendisi gibi memlûk olan Aybeg (Kutbeddin Aybeg) ile yakın çalışma içerisine girmiş, *evlatlığı* ve *damadı* olmuştur. Aybeg, belli bir müddet sonra *emir-i şikâr*/av işleri sorumlusu görevine tayin edilmiştir. 1197'de Muizzeddin Muhammed'in Cilem Nehri kıyısında isyana kalkışan Kukran kabilesiyle yaptığı mücadeledeki üstün kabiliyetleri sonucunda azatlı memlûkler arasına alınmıştır. Kutbeddin Aybeg'in Lahor tahtını ele geçirmesinin ardından da Bedâun valiliğine tayin edilmiştir. İl-tutmuş, Aram Şâh'ın vefatının ardından kendisinin taht için uygun görüldüğünün bildirilmesi üzerine Delhi tahtına oturmuştur.¹⁸

15 Cüzcâni, *Tâbâkât-ı Nâsiri*, s. 418; es-Sihri, *Târih-i Mübârekşâhi*, s. 16-17; Herevî, *Tabâkât-ı Ekberi*, s. 27; Bedâuni, *Müntehâbü'l-Tevârih*, s. 41-42; Esterâbâdi, *Târih-i Firişte*, s. 232-233; Hondmîr, *Hâbibü's-Siyer-II*, s. 612; Ahmed, *Siyâsi Tarihi...*, s. 161-162; Bayur, *Hindistan Tarihi*, s. 277; Enver Konukçu, "Hindistan'daki Türk Devletleri", *DGBİT*, İstanbul 1992, c. 9, s. 377; Cönce, "Hindistan'da...", s. 696; Galip-Gömeç, *Hindistan'da Türkler*, s. 62.

16 İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 565.

17 Cüzcâni, *Tâbâkât-ı Nâsiri*, s. 440-442; Bedâuni, *Müntehâbü'l-Tevârih*, s. 42; Esterâbâdi, *Târih-i Firişte*, s. 230-231; Herevî, *Tabâkât-ı Ekberi*, s. 27-28; Hondmîr, *Hâbibü's-Siyer-II*, s. 617; Kadı Ahmed Tetevi & Asıf Han Kazvini, *Târih-i Elfi*, mush. Gulamrezâ Tabâtâbâyi Mecid, Şirket-i İntişârât-ı İlim ve Ferhengi, Tahran 1382, C. VI, s. 3833; Ahmed, *Siyâsi Tarihi...*, s. 165-167; Konukçu, "Hindistan'daki...", s. 378-379; Cönce, "Hindistan'da...", s. 696-697; Kortel, *Delhi Türk...*, s. 5; Galip-Gömeç, *Hindistan'da Türkler*, s. 61.

18 Nizâmî, *Tâci'l-Meâsir*, s. 241-270; Mübârekşâh, *Târih-i Fahreddin Mübârekşâh*, s. 26-27; Cüzcâni, *Tâbâkât-ı Nâsiri*, s. 443-444; Bedâuni, *Müntehâbü'l-Tevârih*, s. 42; Esterâbâdi, *Târih-i Firişte*, s. 231-232; Herevî, *Tabâkât-ı Ekberi*, s. 27-28; Tetevi-Kazvini, *Târih-i Elfi-VI*, s. 833; Ahmed, *Siyâsi Tarihi...*, s. 168; Konukçu, "Hindistan'daki...", s. 377-378; Cönce, "Hindistan'da...", s. 696-697; Galip-Gömeç, *Hindistan'da Türkler*, s. 62.

İl-tutmuş, tahtta bulunduğu zaman zarfında pek çok gelişmeyle karşı karşıya kalmıştır. Bunlar arasında ilk olarak bilginlerin, memlûk asıllı olduğunu ileri sürerek tahtta kalmasının uygun olmayacağı yönündeki kanaatlerini ortadan kaldırmak için uğraşması olmuş ve bu minval üzere azat edildiğini gösteren belgeyi göstererek -tahttaki meşruiyetine dönük geliştirilen yaklaşımı- sonlandırmıştır.¹⁹ Akabinde Nâsireddîn Kabaca, Tacedddîn Yıldız, Bengâl'deki Halaç beyleri ile yerel Hindu unsurlarının muhalif girişimleriyle uğraşmıştır. Ancak kısa süre içinde Delhi ve hâkimiyeti altında olan yerlerde kontrolü sağlayabilmiştir.²⁰ İl-tutmuş ve devletin geleceği açısından sıkıntılı bir diğer durum da Cengiz Han'ın önünden kaçan Celâleddîn Muhammed Harzemşâh'ın Delhi'ye sığınma talebiyle karşı karşıya kalması olmuştur. Ancak İl-tutmuş, yaşanan durumun hassaslığının farkında olarak -kibar bir üslup ile- bölgenin havasının iyi gelmeyeceğini söyleyerek Celâleddîn'i geri çevirmiş ve Moğol tehlikesini geçici süreliğine de olsa önleyebilmiştir.²¹

Söz konusu bu gelişmeler, İl-tutmuş ve dönemi açısından önemli görülen ve politika belirleyici olaylar olmasının ötesinde, hanedanın ve devletin geleceği noktasında ortaya konulan dinamik tedbirler olarak da görülmelidir. Dolayısıyla Aybeg sonrası hareketli ve etkili bir mücadelenin içine giren İl-tutmuş, Celâleddîn'in gelişiyi birlikte daha tesirli ve sonuçları bakımından yıkıcı olabilecek dış bir güç olarak görülen Moğol tehlikesini erteleyebilmiştir. Bu itibarla İl-tutmuş'un mücadeleye giriş seyrinden de anlaşılacağı üzere Delhi'de kontrolü sağlamak, sınır ve yakın bölgelerde bulunan yerel idareciler üzerinde tahakküm kurarak hâkimiyet alanını güvende tutmak ve Moğol tehlikesini önlemek şeklinde bir hareket planı görülmektedir. Söz konusu gelişmeler üzerine inşa edilecek hükümler bahsinde, İl-tutmuş'un elde ettiği askerî başarıyı ve üstünlüğü siyasî hâkimiyet kurarak da etkin kıldığı görülmektedir. Bu durum aynı şekilde onun Bengâl ve Lekhenevî'de bulunan Halaç unsurları

19 İbn Battûta, *Seyahatnâme*, s. 405.

20 Nizâmî, *Tâcü'l-Meâsir*, s. 272-283, 290-301; Cüzcânî, *Tabâkât-ı Nâsırî*, s. 443-445; İsemî, *Fütûhu's-Selâtin*, s. 108-112; Bedâüni, *Müntehabü'l-Tevârih*, s. 42-43; Herevî, *Tabâkât-ı Ekberî*, s. 28; Esterâbâdî, *Târih-i Firîşte*, s. 230-233; es-Sihirîndî, *Târih-i Mübârekşâhî*, s. 16-17; Ata Melik Alâeddîn b. Bahâeddin Muhammed b. Şemseddin Muhammed Cüveynî, *Târih-i Cihangüşâ-yı Cüveynî*, tash. Mirza Muhammed, Luzac & Co, London 1912, C. II, s. 61-62; Reşideddîn Fazlullâh Hemedânî, *Câmiü'l-tevârih (Târih-i Selâtin-i Hârezm)*, tash. Muhammed Ruşen, Merkez-i Pejuheşi Mirâs-ı Mektup, Tahran 1389, s. 22-23; Ahmed, *Siyasî Tarihi...*, s. 168-169; Konukçu, "Hindistan'daki...", s. 378-379; Cönce, "Hindistan'da...", s. 697.

21 Cüzcânî, *Tabâkât-ı Nâsırî*, s. 419-420, 445; Bedâüni, *Müntehabü'l-Tevârih*, s. 43; Herevî, *Tabâkât-ı Ekberî*, s. 28; es-Sihirîndî, *Târih-i Mübârekşâhî*, s. 17-18; Hondmîr, *Hâbibü's-Siyer-II*, s. 612; Hemedânî, *Câmiü'l-tevârih (Hind)*, s. 60; Esterâbâdî, *Târih-i Firîşte*, s. 234; Cüveynî, *Târih-i Cihangüşâ-yı Cüveynî-II*, s.143-153; Nesevî, 1388: 116-122; Hemedânî, *Câmiü'l-tevârih (Hind)*, s. 22, 42; Tetevî-Kazvinî, *Târih-i Elî-V*, s. 3694-3695; Kazvinî, *Lübbü'l-tevârih*, s. 164; Ahmed, *Siyasî Tarihi...*, s. 170-171; Bayur, *Hindistan Tarihi*, s. 278; Konukçu, "Hindistan'daki...", s. 381-382; A. S. Ansari Bazmee, "İltutmuş", *DİA*, 2000, c. 22, s. 159; Cönce, "Hindistan'da...", s. 694, 698; Kulke-Rothermund, *Hindistan Tarihi*, s. 244; geniş bilgi için bkz. Bilal Koç, "Cengiz Hân ile Celâleddîn Harzemşâh Çekişmesinde Delhi Türk Sultanı Şemseddin İltutmuş'un Rolü", *XVIII. Türk Tarih Kongresi*, (1-5 Ekim 2018), Ankara (bekliyor).

üzerinde sağlamaya çalıştığı hâkimiyette de görülmektedir. 1225'teki Lekhenevî seferi²², 1226'daki Renthenbûr seferi, 1227'deki Mendûr seferi ve Suvalek seferleri²³, 1227-1228'de Nâsireddîn Kabaca ile Uçç Kalesi civarında karşılaşması²⁴, devletin geleceği açısından onun kendisini nerede mücadeleyle hazırladığına dair de bilgiler sumaktadır. İl-tutmuş'un var oluş mücadelesi ve ortaya koymaya çalıştığı devletin ve hanedanın bütünlüğü meselesi -siyasî bağlamını- dönemin Abbasi Halifesi el-Mustansır Billâh'ın elçisinin 1228-29'da Delhi'ye ulaşmasıyla birlikte bulmuştur. Bu gelişme, dönemi ve sonrası için de dikkat çekicidir. İslâm dünyasının en büyük otoritesi tarafından siyasî meşruiyetinin tanınması ve tasdik edilmesi hem İl-tutmuş'a hem de kendisinden sonra gelenlere bir umut olmuştur.²⁵ Öyle ki dönem itibarıyla siyasî mahiyete dönük olarak kurulmaya çalışılan irtibat ve sonunda ulaşılan siyasî meşruiyetin kaynağı İl-tutmuş'u bölge Müslümanlarının üzerinde bir otorite olarak tanınmaya sevk etmiştir. Ancak bu gelişme de isyanların önünü kesmemiş ve yeniden Lekhenevî'de bölge idarecisi Bilge Halacî isyan etmiştir. İl-tutmuş bölge üzerine hareket edip, belli bir süre sonra isyanı kontrol altına almıştır.²⁶

İl-tutmuş'un idarî yapı içerisinde görev alan unsurlara karşı mücadelesi, 1231-1232'de Güvalyar Seferi²⁷, 1233-1234'te Malva, Bihilsan Kalesi, Ucceyn Nagori²⁸

22 Geniş bilgi için bkz. Cüzcânî, *Tâbâkât-ı Nâsırî*, s. 445; Bedâüni, *Müntehâbü'l-Tevârîh*, s. 43-44; Herevî, *Tabâkât-ı Ekberî*, s. 28; Esterâbâdî, *Târih-i Firişte*, s. 234; es-Sihrindî, *Târih-i Mübârekşâhî*, s. 18; Tetevî-Kazvinî, *Târih-i Elfi-VI*, s. 3833-3834; Hondmîr, *Hâbibü's-Siyer-II*, s. 618; Gulâm Hüseyin, *Riyâzü's-Selâtin*, s. 70; Ahmed, *Siyasî Tarihi...*, s. 172; Bayur, *Hindistan Tarihi*, s. 280; Konukçu, "Hindistan'daki...", s. 382; Cönce, "Hindistan'da...", s. 698-699; Kortel, *Delhi Türk...*, s. 53.

23 Geniş bilgi için bkz. Cüzcânî, *Tâbâkât-ı Nâsırî*, s. 445-446; İsemî, *Fütühu's-Selâtin*, s. 121; Bedâüni, *Müntehâbü'l-Tevârîh*, s. 44; Herevî, *Tabâkât-ı Ekberî*, s. 29; Esterâbâdî, *Târih-i Firişte*, s. 235; es-Sihrindî, *Târih-i Mübârekşâhî*, s. 18-19; Hondmîr, *Hâbibü's-Siyer-II*, s. 618; Ahmed, *Siyasî Tarihi...*, s. 172; Konukçu, "Hindistan'daki...", s. 382-383; Cönce, "Hindistan'da...", s. 698-699.

24 Cüzcânî, *Tâbâkât-ı Nâsırî*, s. 420-421, 446-447; İsemî, *Fütühu's-Selâtin*, s. 112-113; Bedâüni, *Müntehâbü'l-Tevârîh*, s. 43; Esterâbâdî, *Târih-i Firişte*, s. 234-235; Hondmîr, *Hâbibü's-Siyer-II*, s. 612; Ahmed, *Siyasî Tarihi...*, s. 173-174; Konukçu, "Hindistan'daki...", s. 383-384; Cönce, "Hindistan'da...", s. 698-699.

25 Cüzcânî, *Tâbâkât-ı Nâsırî*, s. 447-448; İsemî, *Fütühu's-Selâtin*, s. 127-128; Bedâüni, *Müntehâbü'l-Tevârîh*, s. 45; Herevî, *Tabâkât-ı Ekberî*, s. 29; Esterâbâdî, *Târih-i Firişte*, s. 236; es-Sihrindî, *Târih-i Mübârekşâhî*, s. 19; Ahmed, *Siyasî Tarihi...*, s. 174-175; Konukçu, "Hindistan'daki...", s. 385; M. Aziz Ahmed, *Hindistan'da İslâm Kültürü Çalışmaları*, çev. Latif Boyacı, İnsan Yayınları, İstanbul 1995, s. 14; Cönce, "Hindistan'da...", s. 699; Kortel, *Delhi Türk...*, s. 47, 51, 206.

26 Cüzcânî, *Tâbâkât-ı Nâsırî*, s. 447-448-453-454; İsemî, *Fütühu's-Selâtin*, s. 124-126; Bedâüni, *Müntehâbü'l-Tevârîh*, s. 45; Herevî, *Tabâkât-ı Ekberî*, s. 29; Esterâbâdî, *Târih-i Firişte*, s. 236; es-Sihrindî, *Târih-i Mübârekşâhî*, s. 19; Gulâm Hüseyin, *Riyâzü's-Selâtin*, s. 70-71; Ahmed, *Siyasî Tarihi...*, s. 175; Bayur, *Hindistan Tarihi*, s. 280; Konukçu, "Hindistan'daki...", s. 384-385; Cönce, "Hindistan'da...", s. 694, 698-699.

27 Geniş bilgi için bkz. Cüzcânî, *Tâbâkât-ı Nâsırî*, s. 448; Bedâüni, *Müntehâbü'l-Tevârîh*, s. 45; Herevî, *Tabâkât-ı Ekberî*, s. 29; Esterâbâdî, *Târih-i Firişte*, s. 236; es-Sihrindî, *Târih-i Mübârekşâhî*, s. 18; Tetevî-Kazvinî, *Târih-i Elfi-VI*, s. 3814-3815; Hondmîr, *Hâbibü's-Siyer-II*, s. 618; Ahmed, *Siyasî Tarihi...*, s. 175; Konukçu, "Hindistan'daki...", s. 386; Cönce, "Hindistan'da...", s. 699-700.

28 İl-tutmuş'un 1233-1234'teki bu akınları için bkz. Cüzcânî, *Tâbâkât-ı Nâsırî*, s. 449-450; İsemî, *Fütühu's-Selâtin*, s. 126-127; Bedâüni, *Müntehâbü'l-Tevârîh*, s. 45; Herevî, *Tabâkât-ı Ekberî*, s. 29; Esterâbâdî,

tarafarında kontrolü sağlamıştır. 1234 yılı ise İl-tutmuş açısından bazı yeni gelişmelerin yaşandığı bir yıl olmuştur. 1234 Malva seferinden döndükten sonra Delhi'de Cuma Namazı sırasında İsmâililerin Batınî koluna mensup bir grubun saldırısına uğradıysa da yara almadan kurtulmayı bilmiştir.²⁹ İl-tutmuş, 1236'da ordusunu Bünyan seferine hazırlayıp, yola çıktığı sırada rahatsızlanmış ve Delhi'ye dönmek zorunda kalmıştır. Kısa bir süre sonra da hayatını kaybetmiştir.³⁰

İl-tutmuş'un Türk devlet hayatı açısından dönem kaynaklarına yansıyan şekliyle ve onun taşıdığı hasletlere işaret etmesi bakımından önemli uygulamaları da olmuştur. Bunlardan ilki, İbn Battûta'nın onun adalet anlayışıyla alakalı naklettiği husustur ki, idarenin inzibat yönüne dairdir. Bu kayıt, İl-tutmuş'un haksızlığa uğrayanların renkli elbise giymelerini istediğine ve böylece onların toplum içinde kolayca ayırt edilebilmelerinin önünü açtığına yöneliktir ki, Sultan'ın divan günlerinde ve toplumun arasında yer aldığı günlerde bu kişileri giydikleri elbiseden dolayı kolaylıkla tanınmasının sağlandığını, daha da önemlisi hakkını çabuk bir şekilde iade etmek noktasında alınan bir tedbir olduğunu belirtir. Gece zulme uğrayanlar için de sarayının burçlarına astırdığı çanlar sayesinde makamına ulaşmak isteyenlerin vakit kaybetmeksizin ulaşmalarını istediğini kaydeder.³¹ Bu kayıtlardan hareketle devleti veya hanedanı kaide ve nizam içerisinde konumlandırma çabası ve anlayışının hâkim olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda kaynakların ortaya koyduğu hususların sembolik değerinden öte anlamaya ve anlaşılmaya ihtiyacı vardır. Sultan tarafından istenilen veya sağlanılmaya çalışılan şeyin nizamın korunması, adaletin zamanında ve yerinde çözüme kavuşturulması gibi hasletler olduğu açıktır. Haksızlığa uğranıldığında renkli elbise giyilmesini istemesinin sebebi muhtemeldir ki, sorunların derinleşmesine fırsat verilmemesinden ileri gelmektedir. Türk-İslam medeniyeti içerisinde devletin temeli ve esası olarak görülen adalet anlayışı, burada da kendisini tarihî ve siyasî uzantıların eşliğinde hissettirmektedir.

İl-tutmuş'un devlet ve idare anlayışının bir diğer vechesine işaret etmek bakımından önemli kayıtlardan bir diğeri de devlet görevlilerinin soyları ve aileleri üzerinden

---

Târih-i Firîşte, s. 237; es-Sihriñdi, *Târih-i Mübâreksâhi*, s. 20; Tetevi-Kazvinî, *Târih-i Elfi-VI*, s. 3815; Ahmed, *Siyasî Tarihi...*, s. 176; Konukçu, "Hindistan'daki...", s. 386-387; Cöhce, "Hindistan'da...", s. 699-700.

29 Geniş bilgi için bkz. İsemî, *Fütühu's-Selâtin*, s. 122; Herevî, *Tabâkât-ı Ekberî*, s. 30; Esterâbâdî, *Târih-i Firîşte*, s. 239; Bayur, *Hindistan Tarihi*, s. 281; Konukçu, "Hindistan'daki...", s. 385; Bazmee, "İltutmuş", s. 159; Cöhce, "Hindistan'da...", s. 700; Bilal Koç, "Şia'nın Hindistan'da Var Olma Mücadelesinin Delhi Türk Sultanlığı Safhası", *IV. Uluslararası Alevilik ve Bektaşilik Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, (18-20 Ekim 2018 Ankara), Ankara, 2018, s. 79-80.

30 Cüzcânî, *Tabâkât-ı Nâsiri*, s. 449; İsemî, *Fütühu's-Selâtin*, s. 128-129; Ahmed, *Siyasî Tarihi...*, s. 177; Konukçu, "Hindistan'daki...", s. 385; Cöhce, "Hindistan'da...", s. 694, 698-699.

31 İbn Battûta, *Seyahatnâme*, s. 405-406; es-Sihriñdi, *Târih-i Mübâreksâhi*, s. 20-22; Bazmee, "İltutmuş", s. 159; ayrıca bkz. Berenî, *Târih-i Firûzsâhi*, s. 44.

geliştirmeye çalıştığı idarî tedbir kararıdır. Bu bağlamda sultan, malî birimlerde görev alacakların ailelerinin araştırılmasını isteyerek iyi bir aileden gelmelerini istemiştir.³² Sultan'ın yapısında var olduğu anlaşılan ihtiyat halinin idarî mekanizmada daha baskın olduğu görülmektedir. İdarî birimlerde istihdam edilecek görevlilerin sadece istihdam edilmelerine odaklanmaktan ziyade, istihdam öncesi “liyakat ve iyi aileye sahip olma” hallerini ön kabul olarak belirlemiştir ki, devlet geleneğinin bir yansımasını sunmuştur. Bulunduğu makam veya görevden dolayı -devleti temsil etme- durumunun varlığı ve olası bir yanlışlığın söz konusu olması halinde bu durumun devlet işleyişine yansıtacağını düşünerek bu tedbire başvurmuş olmalıdır.

4. Liyakatli Olan İçin Geleneğe Müdahale

İl-tutmuş'un dönemi ve çağı açısından ilginç uygulanmalarından bir diğeri de kendisinden sonrası için veliaht olarak erkek çocuğu veya çocukları yerine kızı Raziye Begüm'ü devlet teamülleri açısından adet haline gelen erkek veliaht uygulamasının hilafına olarak aday göstermesi olmuştur. Hanedana ve devlete vaziyet etmesi için uygun isim olarak Raziye Begüm'ü görmesi hem döneminde hem de döneminden sonra ilginç bulunduğu kadar yadsınmıştır. Yaşanan bu durumun arka planına bakıldığında konu daha iyi anlaşılacaktır. İl-tutmuş, yukarıda ifade edildiği şekilde 1233 Güvalyar Seferi sonrası Delhi'de bulunduğu sırada kendisinden sonrası için kızı Raziye Begüm'ü veliaht ilan etmiştir. Hatta bu doğrultuda Müşrif-i Memâlik makamında bulunan Tacü'l-Mülk Debîr'e kararını bildiren ferman yazdırmıştır. Bunun üzerine ileri gelen devlet adamları İl-tutmuş'un huzuruna çıkarak aldığı kararın isabetli olup olmadığını öğrenmeye çalışmışlardır. Bu minval üzere Sultan'a “büyük ve yetişmiş erkek evlatları varken, neden kızını veliaht olarak gösterdiğini ve bunun hikmetinin ne olduğunu” sormuşlardır. Bu soru üzerine cevap geliştiren İl-tutmuş, “oğullarının eğlence ve gençlik hevesleriyle meşgul olduklarını, hiçbirisinde devleti yönetebilecek bir durum görmediğini; hatta onların memleketi kontrol altında tutamayacaklarını, kendisinin vefatının ardından evlatlarının hiçbirisinin taht için layık olmadıklarını yakından göreceklerini belirtti. Bu itibarla da taht için oğullarından ziyade kızı Raziye'nin daha layık bir isim olduğunu” ortaya koymuştur.³³ İsalet cümlesinden olarak devlet adamlarının Sultan'a, öncesi itibariyle bir kadının veliaht tayin edildiğini duymadıklarını ve İslâm hukuku açısından da bunun doğruluğunun ne olduğunu sormaları dönemi açısından yaşanan durumun oldukça ilginç olduğunu göstermektedir.

32 Berenî, *Târih-i Firûzşâhî*, s. 37-39; Kortel, *Delhi Türk...*, s. 247.

33 Cüzcanî, *Tâbâkât-ı Nâsırî*, s. 457-458; Esterâbâdî, *Târih-i Firişte*, s. 242; Herevî, *Tabâkât-ı Ekberî*, s. 31; Tetevî-Kazvinî, *Târih-i Elfi-VI*, s. 3844-3845; C. Collin Davies, “Raziye”, İA (MEB), c. 9, İstanbul 1988, s. 647-648; Ahmed, *Siyasi Tarihi...*, s. 188-194; Bayur, *Hindistan Tarihi*, s. 281-282; Konukçu, “Hindistan'daki...”, s. 391-392; Cöhece, “Hindistan'da...”, s. 701-702, 722; Kortel, *Delhi Türk...*, s. 199-200; Galip-Gömeç, *Hindistan'da Türkler*, s. 73-74.

Görüldüğü üzere devlete vaziyet etme ve bunu liyakatli biri kanalıyla tahakkuk ettirme hali İl-tutmuş'un bir endişesi olmakla birlikte tercihinde kararlı ve isabetli olması da ölümünden sonra yaşanan gelişmelerden anlaşılmalıdır. Öyle ki Sultan'ın ölümünün ardından vasiyetine uyulmamış, devlet adamlarının uygun gördüğü erkek evlatlarından Rükneddîn Fîrûz, Delhi tahtına çıkmıştır. Bir müddet sonra, babasının öngördüğü şekilde hareket ederek, kendisini eğlenceye verip, hazineye el uzatması ve idarî işlerde hâkimiyet kuramamasını da beraberinde getirmiştir ki bu minval üzere annesi Şâh Terken, kontrolü eline almıştır. Onun gelişmelere müdahil olması, İl-tutmuş'un diğer çocuklarına karşı şiddete varan boyutlara ulaşmış ve ardından da Evedd ve Lahor gibi bölgelerde isyanı da beraberinde getirmiştir. Kısa süre içerisinde baş gösteren gelişmeler üzerine ileri gelen devlet adamlarının içerisinde yer aldığı ittifak, Rükneddîn'e karşı harekete geçmişlerdir.³⁴ Söz konusu bu harekete karşılık merkez kuvvetleriyle Delhi'den yola çıkan Sultan, veziri Nizâmü'l-Mülk Cüneydî'nin isyancıların lideriyle irtibat temin etmesi üzerine çaresiz kalmış ve bir netice elde edememiştir. Bu esnada Delhi'deki gelişmelere vaziyet etmeye çalışan Şâh Terken de Raziye Begüm ve destekçilerini öldürmek istediysen de netice elde edememiş ve sarayda tutsak edilmiştir. Bu arada Raziye Begüm'ün etrafında toplanan devlet adamları bağlılıklarını bildirmişlerdir. Rükneddîn ise Delhi'ye dönüş yolundayken yakalanmış ve Delhi'ye getirilerek tutsak edilmiştir ki, bir süre sonra hayatını kaybetmiştir.³⁵

Delhi'de, gelişmelerin merkezinde Şâh Terken, Rükneddîn Fîrûz, Raziye Begüm, İl-tutmuş'un diğer çocukları, ileri gelen devlet adamlarının yer aldığı olaylar, altı ay kadar sürmüş ve nihai olarak tahtın asıl varisi olan Raziye Begüm'ün beraberindekilerle birlikte olaylara hâkim olmasının ardından sona ermiştir. Ancak bu durum, sadece saray ve ileri gelenlerinin içinde yer aldığı olayla sınırlı kalmış, Raziye'nin tahta çıkmasının hemen ardından, Hindistan Karmatileri Nur Türk adlı liderleri önderliğinde hareket geçerek 1237'de Delhi Cuma Mescidi yakınlarında baskına girişmişlerdir. Bu esnada yaşanan kargaşa sonucunda bazı insanlar hayatını kaybetmiştir. İsyan kısa sürede kontrol altına alınmış ve ileri gelenlerin faaliyetleri

34 Cüzcânî, *Tâbâkât-ı Nâsırî*, s. 454-457; İsemî, *Fütûhu's-Selâtin*, s. 129-132; es-Sihirîndî, *Târih-i Mübârekşâhî*, s. 21-22; Bedâüni, *Müntehâbü't-Tevârih*, s. 47; Esterâbâdî, *Târih-i Firişte*, s. 240-241; Herevî, *Tabâkât-ı Ekberî*, s. 30-31; Hondmîr, *Hâbibü's-Siyer-II*, s. 618; Tetevî-Kazvinî, *Târih-i Elfi-VI*, s. 3844; Ahmed, *Siyasî Tarihi...*, s. 187-189; Bayur, *Hindistan Tarihi*, s. 281-282; Konukçu, "Hindistan'daki...", s. 389-391; Cöhce, "Hindistan'da...", s. 701; Kortel, *Delhi Türk...*, s. 186-187, 211, 257; Galip-Gömeç, *Hindistan'da Türkler*, s. 73-74.

35 Cüzcânî, *Tâbâkât-ı Nâsırî*, s. 456-457; İsemî, *Fütûhu's-Selâtin*, s. 129-132; es-Sihirîndî, *Târih-i Mübârekşâhî*, s. 22-23; Bedâüni, *Müntehâbü't-Tevârih*, s. 47-48; Esterâbâdî, *Târih-i Firişte*, s. 241-242; Herevî, *Tabâkât-ı Ekberî*, s. 31; Tetevî-Kazvinî, *Târih-i Elfi-VI*, s. 3844-3845; Ahmed, *Siyasî Tarihi...*, s. 189-191; Bayur, *Hindistan Tarihi*, s. 282; Konukçu, "Hindistan'daki...", s. 391; Cöhce, "Hindistan'da...", s. 701; Kortel, *Delhi Türk...*, s. 257.

sona erdirilmiştir.³⁶ Sultan Raziye, baskın girişiminin yaşandığı sırada kontrolü elden bırakmamış ve dirayetli bir şekilde idarî işleri yürütmeye çalışmıştır. Baskının kontrol altına alınmasının ardından, İl-tutmuş sonrası Rükneddîn döneminde yaşanan otorite boşluğundan yararlanan Lekhenevtî Valisi Melik İzzeddin, kalkışma hareketini sona erdirip Raziye Begüm'e bağlılığını bildirmiştir.³⁷ Ancak Raziye Begüm'ün işi kolay olmamış ve bu sefer de Vezir Nizâmü'l-Mülk Cüneydî'nin içinde yer aldığı bazı meliklerin de ittifaka dâhil olduğu grup, muhalefet etmişlerdir. Muhalifler, Sultan'ı tahttan indirmek için harekete geçmişlerse de soğukkanlılığını koruyan Raziye Begüm, Cûn Nehri kıyısında ordusuna mevzi aldirmiştir. Muhalif kesimin içinde yer alan beylerden bazılarının Raziye Begüm tarafına geçmesi üzerine bir sonuç elde edemeyeceklerini gören muhalifler kaçmaya koyuldukları sırada yakalanarak öldürülmüşlerdir.³⁸

İl-tutmuş'un tecrübî birikiminin bir sonucu olarak vasiyet ettiği hususun göz ardı edilmesi sonrası yaşanan gelişmeler, hanedanı kısa süre içerisinde pek çok gelişmeyle karşı karşıya bırakmıştır. Dönem kaynaklarının verilerinden anlaşıldığı kadarıyla sınıflanmış bir şehir olduğu görülen Delhi, kargaşa ve kaosun merkezi olmuşsa da Raziye Begüm'ün tam ve etkin hâkimiyeti, olaylara ve gelişmelere anında intibak etmesi, tedbirli olması, babasının öngördüğü hususların isabetini ortaya koymuştur. Raziye Begüm, otoritesini kurmanın yanı sıra vaki olan tehlikeleri de savaşın zorluklarına katlanmayı -göze alarak- nizamı devam ettirmeye çalışmıştır. Bu itibarla Sultan Raziye'nin faaliyetleri bunlarla sınırlı kalmamış, 1226'da İl-tutmuş tarafından ele geçirilen, ancak yaşanan karışıklık sırasında yeniden Hinduların kontrolüne geçen Renthenbûr'a ordu sevk etmiş ve hâkimiyeti sağlamıştır. Aslına bakılırsa hanedanın vüsat kazandığı bir dönem olarak da görülen Sultan Raziye'nin saltanatı, devletin değişim ve dönüşüm geçirdiği bir dönem de olmuştur. Onun idarî makamlardan *emûr-i ahûrluğa* Habeş asıllı Cemâleddîn Yakut'u tayin etmesi Türk emirlerin tepkisine neden olmuştur. Bunların yanı sıra Raziye Begüm'ün kadın elbiseleri yerine cübbe ve külah giymesi, halk arasında da bu şekilde file binerek dolaşması tepkileri artırmıştır.³⁹

36 Cüzcânî, *Tâbâkât-ı Nâsırî*, s. 461; es-Sihriñdî, *Târih-i Mübârekşâhî*, s. 24; Ahmed, *Siyasî Tarihi...*, s. 193-194; Konukçu, "Hindistan'daki...", s. 392; Cönce, "Hindistan'da...", s. 702; Koç, "Şia'nın Hindistan'da...", s. 80-82.

37 Cüzcânî, *Tâbâkât-ı Nâsırî-II*, s. 13-14; Tetevî-Kazvinî, *Târih-i Elîf-VI*, s. 3846; Ahmed, *Siyasî Tarihi...*, s. 194; Konukçu, "Hindistan'daki...", s. 392-393; Cönce, "Hindistan'da...", s. 702.

38 Cüzcânî, *Tâbâkât-ı Nâsırî*, s. 458-459; es-Sihriñdî, *Târih-i Mübârekşâhî*, s. 25-26; Esterâbâdî, *Târih-i Firîşte*, s. 243; Herevî, *Tabâkât-ı Ekberî*, s. 32; Hondmîr, *Hâbibü's-Siyer-II*, s. 619-620; Ahmed, *Siyasî Tarihi...*, s. 194-196; Bayur, *Hindistan Tarihi*, s. 282-283; Konukçu, "Hindistan'daki...", s. 393; Cönce, "Hindistan'da...", s. 702.

39 Cüzcânî, *Tâbâkât-ı Nâsırî*, s. 459-460; es-Sihriñdî, *Târih-i Mübârekşâhî*, s. 26; Esterâbâdî, *Târih-i Firîşte*, s. 243-244; Herevî, *Tabâkât-ı Ekberî*, s. 32; Ahmed, *Siyasî Tarihi...*, s. 196-197; Bayur, *Hindistan Tarihi*, s.

Bütün bu gelişmelerin yanı sıra 1237-1238'de Güvalyar civarına ordu birlikleri sevk edilmiştir. 1239'da Lahor valisi Melik İzzeddin Kebîr Han Ayaz isyana kalkıştıysa da bir netice elde edemeyeceğini anlayınca sulh yapmayı tercih etmiştir. Raziye Begüm, Lahor önlerinden Delhi'ye yeni döndüğü sıralarda Teberhende'de Melik Altuniye isyan çıkarmıştır. Bu isyanı sonlandırmak için harekete geçen ordu birliklerinin hareketini fırsat bilen Türk emirler harekete geçerek Teberhende'de Habeşî'yi öldürmüşlerdir. Raziye Begüm'ü de yakalayıp Teberhende Kalesi'nde tutsak etmişlerdir. Melik Altuniye, Türk emirlerin kendisine verdikleri destekle tutsak edilen Raziye Begüm'ü nikâhına almıştır. Ardından Delhi merkezi ele geçirmek için harekete geçmişlerse de başarılı olamamışlardır. Bu esnada gelişmeleri yakından takip eden ileri gelen devlet adamları İl-tutmuş'un diğer oğlu Muizzeddin'i tahta çıkarmışlardır. Raziye Begüm ile Melik Altuniye, Delhi'de kontrolü sağlamak için girişimlerde bulundularsa da sonuç alamamışlar ve bir süre sonra da Hinduların eline esir düşerek öldürülmüşlerdir.⁴⁰

İl-tutmuş, taht için mutad olanın ötesine geçerek, kızını veliaht tayin ederken tercihindeki isabeti kendisinden sonrası için gösterirken, Raziye Begüm de burada kısaca nakledilen olaylar karşısında gösterdiği idarî maharetiyle kendini göstermiştir. Başlangıç itibariyle saltanatına karşı muhalefet eden devlet adamlarını yanına çekmeyi bilirken ileride muhalif tutumunu gösterecek olanları da ortadan kaldırmayı ve uzaklaştırmayı bilmiştir. İşaret edilen olayların her aşamasında azmini ve kararlılığını sergilemeyi ve sonuna kadar mücadele etmeyi bilmiştir ki, Teberhende'de yaşanan gelişmeler ve Delhi tahtından sonuna kadar vazgeçmemek istemesi de bunun bariz örneği olmuştur. Orta Çağ Türk-İslâm çağı açısından Raziye Begüm'ün merkezinde yer aldığı olaylar silsilesi ve sonuçları, zamanının ötesine geçerek önemli cevaplar da oluşturmuştur. Bu cevaplar dizgesinde -Türk kadınının dirayetli duruşu, en zor anlarda dahi mücadeleden vazgeçmeme, gerektiğinde kılıcını kuşanma ve azimli bir şekilde inandıklarının arkasından gitme- yer almaktadır.⁴¹

5. Devlete Nüfuz Edebilmek veya Nesepten Sebebe Uzanan Dönüşümü Sağlamak

Delhi Türk Sultanlığı'nda Şemsiler Hanedanı'nın (1210-1266) hâkimiyet dönemindeki gelişmeler ve bunların sonucunda yaşananlar, kendisinden sonraki

283-284; Konukçu, "Hindistan'daki...", s. 394; Cöhce, "Hindistan'da...", s. 702.

40 Cüzcâni, *Tabâkât-ı Nâsirî*, s. 460-462; İsemî, *Fütûhu's-Selâtin*, s. 135-142; es-Sihri, *Târîh-i Mübârekşâhî*, s. 26-27; Bedâüni, *Müntehâbü'l-Tevârih*, s. 59; Esterâbâdi, *Târîh-i Firişte*, s. 244-245; Herevî, *Tabâkât-ı Ekberî*, s. 32-33; Hondmîr, *Hâbibü's-Siyer-II*, s. 619-620; Tetevî-Kazvîni, *Târîh-i Elfi-VI*, s. 3859-3860; Ahmed, *Siyasi Tarihi...*, s. 197-198; Bayur, *Hindistan Tarihi*, s. 285; Konukçu, "Hindistan'daki...", s. 394-395; Cöhce, "Hindistan'da...", s. 702-703.

41 Bilal Koç, "Delhi Türk Sultanlığı", *Ortak Türk Tarihi*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, C. IV, s. 279-281.

döneme önemli oranda tesir etmiştir. Bu gelişmelerden bir diğeri de İl-tutmuş'un saltanat döneminde bizzat kendisi gibi Türk ve memlûk asıllı olan devlet görevlileri arasından oluşturduğu Meclis-i Çihilgan/Kırklar Meclisi üyelerinin hanedan içerisindeki belirleyici rollerinin ve etkilerinin Raziye Begüm tarafından kırılması olmuştur. Söz konusu bu gelişme, çevreleyen hususlar açısından bakıldığında devletin üst noktalarındaki hâkimiyeti kırmak olarak görülebileceği gibi devletin müstakbelini şekillendirme çabasının bir sonucu olarak görülmüştür. Bu bağlamda Raziye Begüm kardeşi Rükneddîn'e karşı 1236'da hızlı, etkili ve sonuç alıcı mücadelenin ardından tahta geçtikten sonra, yukarıda da işaret edildiği üzere *emir-i ahurluk* makamına Cemaleddîn Yakut'u tayin etmiş ve bu durum Türk beylerinin tepkisine neden olmuş ve ardından da ilk fırsatını bulduklarında onu 1240'ta Teberhende'de öldürmüşlerdir. Ancak bu gelişmenin öncesine bakıldığında ve dönem kaynaklarının ortaya koyduğu hususlardan da anlaşıldığı kadarıyla Türk emirlerinin ve beylerinin sadece Raziye Begüm'e değil, Rükneddîn Fîrûz'a karşı da muhalefet ettikleri görülmektedir. Raziye Begüm ile birlikte hareket eden veya ona destek sunanların da (Evedd iktasında görev alan Melik Nâsiredîn Tayisî gibi) öldürüldükleri görülmüştür. Başlangıçta Raziye Begüm, bazı beylerle irtibat sağlayarak kimi muhalif beyleri ortadan kaldırırsa da tam manasıyla başarılı olamamış ve bunu 1240'ta Teberhende'de yaşanan mücadeleden de görüleceği üzere hayatıyla ödemiştir.⁴²

Bu cümleden olarak Raziye Begüm'ün yukarıda da işaret edildiği üzere kıyafet değişimindeki radikal kararı ile halk arasındaki konumu ve duruşu da Türk beyleri açısından bir diğer sorun kaynağı olmuştur. Dolayısıyla İl-tutmuş'un aldığı karar ile Raziye Begüm'ün devletin değişimi ve dönüşümü noktasındaki tutumları, Orta Çağ gerçeklikleri açısından önemli olduğu kadar radikal kararların varlığını da ortaya koymaktadır. Bu noktada İbn Haldûn'un devletlerin katlandığı hal ve devrelere dair bahsi ışığında Delhi'deki gelişmeler değerlendirilecek olunursa daha vazih bir şekilde vaziyet anlaşılacaktır. İbn Haldûn, devlet açısından beş hayat devresinin varlığını ortaya koyduğu kısmı kısaca şu şekilde özetlemek mümkündür.⁴³

“İlk devre, zafer ve maksatlara erişme, karşı koyanları kovma, devlet ve tahta sahip olma ve önce hükümet sürmüş olanların elinden devleti çekerek alma çağı”,

42 Cüzcanî, *Tâbâkât-ı Nâsiri*, s. 455-458; Berenî, *Târih-i Fîrûzşâhî*, s. 56; es Sihri, *Târih-i Mübârekşâhî*, s. 16-19, 21-23; Esterâbâdî, *Târih-i Firişte*, s. 240-243; Nizâmeddîn Ahmed, *Tabâkât-ı Ekberi*, s. 31-32; Tetevi-Kazvinî, *Târih-i Elfi-VI*, s. 3844-3845; Ayrıca bkz. Hondmîr, *Hâbibü's-Siyer-II*, s. 619-620; Bayur, *Hindistan Tarihi*, s. 281-282; Konukçu, “Hindistan'daki...”, s. 391-393; Ahmed, *Siyâsî Tarihi...*, s. 188-190; Cönce, “Hindistan'da...”, s. 701-703; Geniş bilgi için bkz. Bilal Koç, “Devletin Nesepten Sebebe Geçişine Direnen Bir Unsur Olarak Çihilganiler/Kırklar Meclisi”, ÇÜTAM, 2017, c. 2, S. 2, s. 93-97.

43 Koç, “Devletin ...”, s. 97-99.

ikinci devrede “asabiyyet eskisi gibi korunur. Devlet başkanı bu devrede köleler edinmeye ve ihsanıyla adamlar besleyerek onları kendisine yardımcı yapmaya önem verir, bunların sayılarını çoğaltır. Bundan maksadı devleti kendisiyle paylaşan ve devlette hükümdarın kendi hissesi nispetinde payları bulunan mensup olduğu uruğ ve boyları hakir düşürdüğü” dönem olarak nakleder. Üçüncü devreyi ise, “insanın tabiatıyla meyl ettiği devletin servet ve meyvelerinden faydalanmak, feragat ve rahatlık çağı”dır. Dördüncü devre “kanaat ve barışla yaşama çağı olup, hükümdarlar bu çağda kendilerinden önce gelip geçen hükümdarların eserlerini kendilerine örnek edip benzerleri olan hükümdarlarla barış üzere yaşarlar, onların izlerini karış karış kollayarak onların yolundan bir yana sapmazlar”. Beşinci devre “israf ve saçıp dağıtma çağı”dır.⁴⁴

İbn Haldûn'un yer verilen bu pasajından hareketle, İl-tutmuş ile birlikte hareket eden ve her türlü mihnete katlanan devlet adamlarının etkinliği, Raziye Begüm'ün devletin bütün kademeleri üzerinde etkin bir nüfuz oluşturma çabasının sonucu olarak kırılmak istenmiştir. Onun bu değişim ve dönüşümü sağlarken yaptığı işler, Orta Çağ'ın vaki gerçekleri üzerinden ve daha da önemlisi nakledildiği şekliyle İbn Haldûn'un teorik zeminiyle şekillendirmeye çalıştığı vaziyetten hangi anlamlar devşirilmesi gerektiğine de ışık tutmaktadır. Dolayısıyla Raziye Begüm'ün odağı da bu minval üzere gerçekleşen bir çabanın sonucudur.⁴⁵ Burada Raziye Begüm'ün merkezinde yer aldığı ve devletin nesepten sebebe uzanan dönüşüm çabası, idarede yeni bir mecra ve kadro oluşturma gayretine vasita kılınmak istenmiştir. Raziye Begüm, -engelsiz ve doğrudan hükmetme- yetkisini mümkün kılabilme adına bir değişimin ve tekâmülün önünü açmaya çalışmışsa da tam manasıyla başarılı olamamıştır. Aldığı karar ve bunun icra edilmesi hanedanın içinde bulunduğu karmaşayı daha da derinleştirmiş ve merkezî idareyi yetkinleştirme umdesini sağlayamamıştır. Saltanatının ve Şemsîler Hanedanı'nın geleceğine tesir eden sonuçlar doğurmuş ve Delhi tahtı, 1266 yılına kadar devam edecek istikrarsız bir sürece girmiştir.

6. Devlette İdare ve İnzibatı Kaybetmek veyahut Sultan, Devlet Adamları ve Halk Uyuşmazlığı

Sultan Raziye Begüm sonrası Delhi tahtı, mevcut karışıklığın artmasıyla birlikte kelimenin tam manasıyla derin bir buhranın içerisine düşmüştür. Raziye Begüm, babasının devlete ve merkezî idareye atfettiği değer ve kutsallığın gereği olarak zor duruma düşmesine rağmen sonuna kadar mücadele etmiş ve ölünceye kadar

44 İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 444-447; Koç, “Devletin ....”, s. 99.

45 Koç, “Devletin ....”, s. 99-100.

idareyi bırakmamıştır. Burada onun babasından emanet olarak aldığı -saltanat, halk ve hanedanı koruma hali- devletin kutsallığına bağlı olarak gelişen bir anlayışın ve kurgunun tezahürü olmuştur. 1240 sonrası kardeşi Muizzeddin Behrâm Şâh (1240-1242) da tahtına yönelik geliştirilen muhalif tutumlarla karşı karşıya kalmasına rağmen sonuna kadar mücadelesini sürdürmüştür. Bu minval üzere Behrâm Şâh, tahta çıktıktan sonra, “nâib” olarak tayin ettiği Melik İhtiyareddin İyitekin’in (Aytegin) idarî birimler ve devlet adamları üzerine kurmaya çalıştığı hâkimiyeti ve hemen ardından da kız kardeşini nikâhına almasını endişeyle karşılamıştır. Hatta onun daha da ileri giderek kendi kapısında saltanat alametleri olarak görülen -üç vakit nebet çaldırma, fil bağlı tutma, saraya hoca tayin etme ve beyler üzerinde tahakküm kurma- uygulamalara girişmesi üzerine Behrâm Şâh duruma el koymuş ve ona destek olan Vezir Nizâmü’l-Mülk Muhammed Ivaz ile birlikte öldürtmek istemiştir. Melik İhtiyareddin öldürülürken, Vezir Nizâmü’l-Mülk kaçmayı başarmıştır.⁴⁶

Dinamik bir yapı olan devletin farklı birimleri ve görevlileri arasındaki uyum zaman zaman burada da işaret edildiği üzere -tahtta istikrarın ve güçlü sultan imajının olmaması- birbiri ardında yaşanan başkaldırıların önünü açmıştır. *Naiblik* ve Vezirlik makamında bulunanların karşı hareketleri yeni teskin edilmişken bu sefer de *emir-i haciplik* görevinde bulunan Melik Bedreddin Sungur, yaşanan kaostan istifade ederek merkezî idarenin kontrolünü ele geçirmek için devlet adamlarını ve görevlileri yanına çekmeye çalışmıştır ki, kısmi de olsa bunu başarabilmiş ve önceki Vezir Nizâmü’l-Mülk Mühezzebiddin ile temasa geçerek Delhi tahtında tam olarak kendisinin kontrolünde hareket edebilecek bir şehzadenin olmasını istemiştir. Bu doğrultuda Sultan’ın kardeşlerinden birisini tahta çıkarmak istemiş ve kendisine yardım edebilecek makamlarda bulunan devlet adamlarıyla irtibat temin etmişse de Sultan’ın gelişmelerden haberdar olması üzerine merkezdeki görevinden azledilerek Bedâûn iktasına görevlendirilmiştir. Onunla beraber hareket edenler de aynı şekilde görevlerinden uzaklaştırılıp sürgüne gönderilmişlerdir. Ancak daha sonra Melik Sungur merkeze çağrılarak gözaltında tutulmuş ve ardından da öldürülmüştür. Sultan Behrâm Şâh’ın bahsi geçen bu tayin ve tercihleri birkaç ay sonra emirlerin, meliklerin ve bir kısım Türklerin tepkisine neden olmuştur. Burada aslına bakılırsa tarafların karşılıklı korkularından ve güvensizlik hallerinden de bahsetmek mümkündür.⁴⁷ Burada bir diğer veçhesiyle Sultan’ın bulunduğu noktadan hareketle

46 Cüzcanî, *Tabâkât-ı Nâsırî*, s. 462-464; es-Sihri, *Târih-i Mübârekşâhî*, s. 28-29; Bedâûnî, *Müntehabü’l-Tevârih*, s. 60; Esterâbâdî, *Târih-i Firişte*, s. 246-247; Herevî, *Tabâkât-ı Ekberî*, s. 33; Hondmîr, *Hâbibü’s-Siyer-II*, s. 620-621; Ahmed, *Siyasî Tarihi...*, s. 199; Konukçu, “Hindistan’daki...”, s. 397-398; Cöhece, “Hindistan’da...”, s. 703-704; Koç, “Delhi Türk Sultanlığı”, s. 280-281.

47 Cüzcanî, *Tabâkât-ı Nâsırî*, s. 464-465; es-Sihri, *Târih-i Mübârekşâhî*, s. 29-30; Bedâûnî, *Müntehabü’l-Tevârih*, s. 60-61; Esterâbâdî, *Târih-i Firişte*, s. 247-248; Herevî, *Tabâkât-ı Ekberî*, s. 33; Hondmîr, *Hâbibü’s-Siyer-II*, s. 621-622; Ahmed, *Siyasî Tarihi...*, s. 200; geniş bilgi için bkz. Konukçu, “Hindistan’da-

-karşı duruşa- güçle cevap verme çabası da görülmektedir.

Devleti ve onun geleceğini koruma hali, istikrar içerisinde yönetme çabası ve hâkimiyet altında bulundurulan yerlerdeki halkı idare etme çabası, Delhi Türk Sultanlarını başından sonuna kadar motive eden ana unsur olmasına rağmen nakledildiği üzere yer yer bu pek mümkün olmamıştır. Bu duruma imkân vermeyen gelişmelerden bir diğeri de Moğolların ve Çağataylıların merkezinde yer aldığı unsurlar olmuştur. Özellikle Cengiz Han'ın 1221'de Celâleddin Harzemşâh'ın ardından Sind Nehri kıyısına ulaşması, Moğolların ve ardından da Çağataylıların önüne yeni bir coğrafyayı açmıştır ki, Delhi tahtını uzun süre meşgul eden ve yerel unsurlara karşı tam ve etkin bir mücadele sağlayamamalarına engel olan durum olmuştur. Bu minval üzere Behrâm Şâh döneminde de Moğol kumandanı Tayir öncülüğündeki birlikler Lahor önlerine gelerek burayı yağma etmişlerdir. Söz konusu saldırıya karşı hazırlıksız yakalanan Lahor Valisi Melik Karakaş, zor durumda kalarak Delhi'den yardım istemiştir. Destek kuvvetlerinin bölgeye doğru gittiği sırada Vezir Nizamü'l-Mülk, Sultan'a karşı taşıdığı intikam duygusunun sonucu olarak orduda karışıklık çıkarmıştır. Bu karışıklığın neticesinde ordunun Moğolları püskürtme şeklinde belirlenen ana planı ortadan kalkmıştır. Sultan'ın, beyler ve onlara bağlı Türklerle arasını bozma planını taşıyan ve tamamen Sultan'ı yanlış yönlendirmeye dayalı olarak gelişen plan doğrultusunda Moğollara yönelik gelişecek olan harekât kesintiye uğramış ve Sultan'ın bulunduğu Delhi'ye dönmüştür. Neticede Sultan'ın da aralarında bulunduğu pek çok kişi 1242'de hayatını kaybetmiştir.⁴⁸

Sultanlık makamına yüklenen misyon, burada da işaret edildiği üzere, İl-tutmuş sonrası karar organları ve makamlarla uyum içinde çalışmamıştır. Bunun yanı sıra Delhi tahtında oturan sultanların kendi gündemlerini belirleyememeleri, ilk fırsatta bazı devlet adamlarının merkezinde yer aldığı başkaldırıların önünü açmıştır. Asıl olanın devleti ve hanedanı ayakta tutmak olduğunun bilincinde olmalarına rağmen İl-tutmuş nesli, buna pek dikkat etmemişlerdir. Özellikle devlet adamlarına yönelik etkin bir politika takip edilmemesi -tam itaat sağlanması, yanlışlarına karşı caydırıcı cezalandırma gibi- yerelde var olan sorunu diğer şehirlere de yayabilmiştir. Aybek ve İl-tutmuş gibi güçlü figürler, siyaseten ve idareten kendilerini otorite olarak kabul ettirebilmişlerdir. Bir diğer ifadeyle onların gücü ve otoriteyi dengeli ve eş zamanlı kullanmaları, saltanatlarını da dinamik hale getirmiştir. Ancak hem

ki...", s. 398-399; Cönce, "Hindistan'da...", s. 704; Koç, "Delhi Türk Sultanlığı", s. 281.

48 Cüzcâni, *Tâbâkât-ı Nâsirî*, s. 467-468; es-Sihri, *Târîh-i Mübârekşâhî*, s. 31-32; Bedâüni, *Mün-tehâbü'l-Tevârîh*, s. 61; Esterâbâdî, *Târîh-i Firişte*, s. 248-249; Herevî, *Tabâkât-ı Ekberî*, s. 34; Hondmîr, *Hâbibü's-Siyer-II*, s. 622; Tetevî-Kazvîni, *Târîh-i Eljî-VI*, s. 3860-3861; Ahmed, *Siyasi Tarihi...*, s. 201-202; Bayur, *Hindistan Tarihi*, s. 288; Konukçu, "Hindistan'daki...", s. 399-400; Cönce, "Hindistan'da...", s. 704; Koç, "Delhi Türk Sultanlığı", s. 281.

Rükneddîn Fîrûz, hem Raziye Begüm hem de Behrâm Şâh güç-otorite bağını tam sağlayamamışlardır ki, dönemleri, devletin ve hanedanın mevcudiyetini tehlikeye sevk eden pek çok siyasî ve askerî gelişmeye sahne olmuştur. Aybeg ve İl-tutmuş dönemlerinde, hâkimiyet altında bulundurulmuş yerlerle birlikte Hinduların ve diğer gayrimüslim toplulukların alacağı ve duracağı konumu tayin eden bir hanedanın varlığı söz konusu iken sonraki dönemlerde Moğollar gibi dış bir gücün Kuzey Hindistan'a ulaşmasının önü açılmıştır. Dolayısıyla pek çok bileşeni olan devletin oturduğu temel fikriyat, yönetici ile yönetilen arasındaki uyumu sağlamak ve mevcut düzeni korumaktır.

Delhi tahtındaki istikrarsızlık ve uyuşmazlık, Alâeddîn Mesûd Şâh (1242-1266) döneminde de devam etmiştir. Başlangıçta idarî kademelere gerekli tayinleri yaptıktan sonra, mevcut olan karışıklık halini teskin etmeye çalışmıştır ki, yeniden Vezir Nizâmü'l-Mülk Mühezzeddîn idarî birimler üzerinde tam hâkimiyet kurmak için harekete geçmiş ve fiilî olarak aktif görevlerde bulunan Türkleri görevden uzaklaştırması tepkilere neden olmuş ve ardından da öldürülmüştür. Sultan, bu esnada Lekhenevî'de yaşanan kalkışma hareketini kontrol altına aldıktan sonra yeni atamalar yapmış ve bölgedeki karışıklığı teskin etmeye çalışmıştır. Bir taraftan Delhi'de ileri gelen devlet adamları ile müzakerelerde bulunarak amcaları Melik Nâsireddîn ile Melik Celâleddîn'i serbest bırakarak, iç karışıklığı durdurmak istemiştir. Daha da önemlisi belki de onlara güvendiğini göstermek için Melik Celâleddîn'in uhdesine Kannuc iktasını verirken Melik Nâsireddîn'e de Behrâyîç'i bırakmıştır.⁴⁹ Bir diğer ihtimalin varlığından daha bahsetmek gerekirse merkezde uzun süredir devam eden ve içerisinde şehzadelerin, meliklerin, emirlerin ve ileri gelen diğer devlet adamlarının yer aldığı birikmiş uyuşmazlığı dağıtmak istemiş olması da mümkündür. Dolayısıyla burada mevcut karışıklık, İl-tutmuş sonrası tahta çıkan diğer sultanlarda olduğu gibi Mesûd Şâh'a da nasıl bir siyasî düzenleme yapması gerektiğini göstermiştir.

Ancak gelişmeler, Sultan'ın istediği ölçekte olmamış ve önce 1244'te Lekhenevî, Hindular tarafından kuşatılmış ve zor durumda kalan bölge idarecisi Melik İzzeddîn'in yardım talebi üzerine Sultan, Delhi'den Melik Temür Han'ın uhdesine verdiği yardımcı askerî birliği bölgeye sevk etmiştir. Her iki melik arasında çıkan uyuşmazlık üzerine Melik İzzeddîn görevden el çektilerik merkezde çağrılmıştır. Delhi ve ona bağlı yerlerde yaşanan kargaşa hali önceden olduğu gibi yeniden Moğollara fırsat vermiş ve Uçç tarafında saldırmışlardır. Bu gelişme karşısında hemen harekete

49 Cüzcânî, *Tâbâkât-ı Nâsirî*, s. 469-470; a.mlf., II, s. 53-54; es-Sihriñdî, *Târih-i Mübârekşâhî*, s. 33; Herevî, *Tabâkât-ı Ekberî*, s. 34; Esterâbâdî, *Târih-i Firîşte*, s. 250-251; Hondmîr, *Hâbibü's-Siyer-II*, s. 622-623; Tetevî-Kazvinî, *Târih-i Elfi-VI*, s. 3861; Ahmed, *Siyasî Tarihi...*, s. 204-205; Konukçu, "Hindistan'daki...", s. 400-401; Cöhece, "Hindistan'da...", s. 704.

geçen Sultan, Melik Balaban'ın kontrolüne verdiği birlikleri bölgeye göndererek Moğolları geri çekilmeye mecbur bırakmıştır.⁵⁰ Rükneddîn Fîrûz ve Behrâm Şâh dönemlerine kıyasla Mesûd Şâh, bir miktar kontrolü sağlamada başarılı olsa da bir müddet sonra o da idareden elini çekerek kendisini zevk ve eğlenceye vermiştir. Onun bu durumuna bağlı olarak yakın çevresinde görev alan Türk beylerine karşı katı tutumu kabul edilemez görülmüş ve ardında da tutsak edilmiştir. Delhi tahtına İl-tutmuş neslinden birisinin geçmesi için görüş birliğine varan beylerin onayı ile tahta Melik Nâsireddîn çıkmıştır.⁵¹

7. Kutsanan Devletin Açmazı: Müstakil Hareket Etmek veyahut İsyân Etmek

Nakledildiği üzere Delhi tahtındaki isimler değişmekle birlikte hanedanın temel sorunlarına dönük olarak etkili ve kalıcı bir çözüm bulunamaması, siyasî ve idarî bakımlardan devleti çıkmaza sürüklemiştir. Bir taraftan kutsallık/kutluluk atfedilen ve ayakta kalması için mücadele eden devlet adamları varken diğer taraftan kendi nüfuzunu sağlamlaştırmak için mücadele edenlerin ortaya çıkması içeriden ve dışarıdan gelebilecek muhtemel saldırıların önünü açmıştır. Bu bağlamda ortaya konulduğu üzere, dış güç olarak -Moğollar- içeriden ise hem gayrimüslim topluluklar hem de diğer yerel unsurlar saldırıya geçmişlerdir. Dolayısıyla pek çok bileşenin bir araya gelmesi, sultanların gelişmelere ve olaylara vaziyet edemeyişleri, devlet adamlarının ast üst ilişkisine gereği gibi riayet edemeyişleri birleşince bahsi geçen olaylar hanedanı zor duruma düşürmüştür. Yine mevcut devlet teamülüne istenildiği şekilde işleyiş kazandıramama, Raziye Begüm dönemiyle başlayan Türk emirlerinin nüfuzu ve belirleyiciliği meselesi etrafında kısır bir çekişmeye dönüşmüştür. Dolayısıyla burada salt bir taht kavgası ve onun etrafında gelişen olaylar manzumesinden ziyade karşılaşılan olayların tarihî süreç içerisindeki akışlarına da odaklanmak gerekir.

Bu cümleden olarak ifade edilenleri biraz daha vuzuha kavuşturmak açısından İbn Haldûn'a müracaat edilecek olunursa; o, hanedanlıkta görülen aksaklıkların keyfiyetini ortaya koyduğu pasajında, devletin iki esas üzerine bina edildiğini

50 Cüzcânî, *Tâbâkât-ı Nâsirî*, s. 470-471; a.mlf., II, s. 54; es-Sihri, *Târih-i Mübârekşâhî*, s. 33-34; Herevî, *Tabâkât-ı Ekberî*, s. 34-35; Bedâüni, *Müntehâbü'l-Tevârih*, s. 62; Esterâbâdî, *Târih-i Firişte*, s. 251; Hondmîr, *Hâbibü's-Siyer-II*, s. 623; Ahmed, *Siyasî Tarihi...*, s. 205-206; Konukçu, "Hindistan'daki...", s. 401-402; Cönce, "Hindistan'da...", s. 704-705; Neslihan Durak, *Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler*, ASAM Yayınları, Ankara, 2000, s. 91-92.

51 Cüzcânî, *Tâbâkât-ı Nâsirî*, s. 471; a.mlf., II, s. 56; es-Sihri, *Târih-i Mübârekşâhî*, s. 34; Herevî, *Tabâkât-ı Ekberî*, s. 35; Bedâüni, *Müntehâbü'l-Tevârih*, s. 62; Esterâbâdî, *Târih-i Firişte*, s. 251; Hondmîr, *Hâbibü's-Siyer-II*, s. 623; Tetevî-Kazvinî, *Târih-i Elfi-VI*, s. 3881-3882; Ahmed, *Siyasî Tarihi...*, s. 206-207; Bayur, *Hindistan Tarihi*, s. 289; Konukçu, "Hindistan'daki...", s. 402; Cönce, "Hindistan'da...", s. 705.

bildirir. Bunları asker ve ordu olarak tabir edilen -şevket ve asabiyet- ile devletin ihtiyaç duyduğu ve ordunun ayakta kalabilmesi için lüzumlu gördüğü -mal ve para- olarak sıralar. Devamında da hanedanlık veya devlette aksaklığın ve bozulmanın öncelikli olarak bu iki ana esas üzerinde karar bulduğunu kaydeder.⁵² İl-tutmuş ve nesli etrafında gelişen olay örgüsünde de benzer esasların hâkim olduğu görülür. İl-tutmuş ile beraber cesamet kazanan Delhi merkezli hanedanlık, idareden, orduya, adaletten hazineye varıncaya kadar tam bir oto kontrol üzerine tesis edilmiştir. Ancak onun vefatı sonrasında yaşanan uyuşmazlıklar hanedanın bütün birimlerine sirayet etmiştir. Kırklar Meclisi üyesi olan Türk beylerin ve meliklerin ordu ve idarî birimlerden uzaklaştırılma girişimleri Raziye Begüm ile başlamış, kardeşleri ve sonrasında gelen hükümdarlarla devam etmiştir. Devletteki bu kan değişimi daha sonra hazine ve vergi tahakkukunda da görülecektir ki Delhi tahtındaki istikrarsızlık ve ardı arkası kesilmeyen iç çekişmeler hazinayı de boşaltmıştır.

İç çekişme bahsinden hareketle Delhi tahtı, 1246'da Alâeddîn Mesûd Şâh'ın tahttan indirilmesiyle birlikte bir kez daha el değiştirmiş ve İl-tutmuş'un oğullarından Nâsireddîn Mahmûd Şâh (1246-1266) tahta geçmiştir. İlk olarak sık sık Moğolların taarruzda buldukları Multan ve Sind Nehri civarındaki yerlerde kontrolü sağlamaya çalışmıştır. Ardından emir-i hacip makamında bulunan Uluğ Han Balaban'ın talebi üzerine, ordu içerisindeki yaşlı emirlerin emekliye sevk edilme işlemini yapmıştır.⁵³ Daha sonra 1248'de Düab bölgesindeki korunaklı kalelerden birisi olan Talsanda Kalesi'ni ele geçirmiş, akabinde Melik Balaban'ın önerisiyle isyan etmesi muhtemel olan Kalincar ile Kara arasındaki yerlerde bulunan kale ve hisarlar üzerine akın düzenlemiştir. Ancak bu esnada Sultan'ın kardeşi Melik Celâleddîn Mesûd, Melik Balaban'ın hanedan içerisindeki etkin konumundan dolayı öldürüleceğini düşünüp Sentûr Dağı'na kaçmıştır. Sultan Nâsireddîn açısından gelişmeler bunlarla sınırlı kalmamış, bir taraftan civar bölgeler üzerinde etkili bir idarî ve askerî hâkimiyetin yeniden tesis edilmesi için akınlarda bulunmak amacıyla görev verirken diğer taraftan da Delhi'de Kadîm İmâdeddîn'e görevinden el çekirmiştir. Aynı sıralarda Bedâûn tarafında bulunan İmâdeddîn Reyhân da öldürülmüştür. Sultan, Renthênbûr tarafına ordu sevk ettiyse de istediği ve beklediği sonucu alamamıştır.⁵⁴ Yine bu dönemde Cûn Nehri kıyısında bulunan Hindular üzerine ve Multan civarında

52 İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 558-559.

53 Cüzcânî, *Tâbâkât-ı Nâsırî*, s. 471-472, 477-479; a.mlf., II, s. 56-57 ayrıca bkz. İsemî, *Fütûhu's-Selâtin*, s. 143-150; es-Sihri, *Târîh-i Mübârekeşâhî*, s. 34-35; Herevî, *Tabâkât-ı Ekberî*, s. 35; Bedâûnî, *Müntehâbü'l-Tevârih*, s. 64; Esterâbâdî, *Târîh-i Firişte*, s. 252-254; Ahmed, *Siyasî Tarihi...*, s. 213-216; Konukçu, "Hindistan'daki...", s. 403; Cönce, "Hindistan'da...", s. 705; Durak, *Hindistan'a...*, s. 93.

54 Cüzcânî, *Tâbâkât-ı Nâsırî*, s. 480-483; a.mlf., II, s. 57-59; es-Sihri, *Târîh-i Mübârekeşâhî*, s. 33, 36; Herevî, *Tabâkât-ı Ekberî*, s. 35-36; Bedâûnî, *Müntehâbü'l-Tevârih*, s. 64; Esterâbâdî, *Târîh-i Firişte*, s. 255-256; Ahmed, *Siyasî Tarihi...*, s. 216-217; Konukçu, "Hindistan'daki...", s. 404; Cönce, "Hindistan'da...", s. 705.

bulunan Moğollar üzerine akın düzenlenmiştir.⁵⁵

Sultan Nâsireddîn Mahmûd Şâh, askerî seferlerine devam etse de hâkimiyet altında bulundurulmuş yerlerde istediği ve beklediği şekilde tam bir kontrol sağlanamamıştır. Bu doğrultuda Delhi ordusuna bağlı birlikler, 1251'de Nagor, Güvâlyâr, Çendiri, Narval ve Malva taraflarına akınlarda bulunmuştur. Özellikle Malva önlerinde yaşanan mücadele neticesinde ordu birlikleri pek çok ganimet elde etmişlerdir.⁵⁶ İfade edildiği üzere kendisinden önceki sultanlar gibi Nâsireddîn Mahmûd'un işi kolay olmamış ve pek çok sorunla karşı karşıya kalmıştır. Bunlar karşısında meseleleri sağlam bir şekilde etüt etmediği de olmuştur ki, kayınpederi Uluğ Han Balaban'ı merkezden uzaklaştırarak Suvalek ve Hansi tarafına göndermiştir. Akabinde de Hindu devşirmesi olan İmâdeddîn Reyhân Sultan'ı etkileyerek *vekil-i der* makamına getirilmiştir.⁵⁷ Öyle ki Sultan, Melik Balaban ve onun amcasının oğlu Melik Nusreteddîn'i etkisiz hale getirmek için sefere çıktıysa da onları yakalayamamıştır.⁵⁸ Sultan, 1254'te ise Bardar, Bicenor, Mivâpûr, Ganj Nehri, Rahan Nehri, Kathir ve Bedâûn'u içine alan bölgelere akınlar düzenleyip, pek çok ganimet elde etmiştir. Ardından Delhi'ye dönüp yeni atamalar yapmıştır.⁵⁹ Hanedan üyeleri arasındaki anlaşmazlıklar son bulmamış, bu defa da Sultan'ın kardeşi Melik Celâleddîn kendisine destek veren melikler ile birlikte Teberhende'de isyan çıkarmıştır. Sultan bölgeye doğru hareket edip, sıcak mücadelenin yaşanmaması için muhalif beylerin isteklerini dinleyip, *vekil-i der* makamında bulunan İmâdeddîn Reyhân'ı görevden almıştır.⁶⁰

Sultan Nâsireddîn açısından bakıldığında 1255 ve 1256 yılları, Melik Kutluğ Han ile mücadeleyle geçecektir. Kutluğ Han'ın, annesi Melike-i Cihân ile evlenmesini kabul edemeyen Sultan, onları Evedd iktasına sürgün ettiyse de merkezinde onların

55 Cüzcânî, *Tabâkât-ı Nâsiri*, s. 483-484; a.mlf., II, s. 61-62; Herevî, *Tabâkât-ı Ekberî*, s. 36; Bedâûnî, *Müntehâbü'l-Tevârih*, s. 64; Ahmed, *Siyâsi Tarihi...*, s. 219; Konukçu, "Hindistan'daki...", s. 404-405; Cönce, "Hindistan'da...", s. 705.

56 Cüzcânî, *Tabâkât-ı Nâsiri*, s. 484-486; a.mlf., II, s. 62-63; es-Sihrindî, *Târih-i Mübârekşâhi*, s. 36; Herevî, *Tabâkât-ı Ekberî*, s. 36; Bedâûnî, *Müntehâbü'l-Tevârih*, s. 64; Esterâbâdî, *Târih-i Firişte*, s. 256-257; Ahmed, *Siyâsi Tarihi...*, s. 219-220; Konukçu, "Hindistan'daki...", s. 404-405; Cönce, "Hindistan'da...", s. 705.

57 Cüzcânî, *Tabâkât-ı Nâsiri*, s. 486-487; a.mlf., II, s. 63-64; Esterâbâdî, *Târih-i Firişte*, s. 257-258; Ahmed, *Siyâsi Tarihi...*, s. 221; Bayur, *Hindistan Tarihi*, s. 292-293; Konukçu, "Hindistan'daki...", s. 405; Cönce, "Hindistan'da...", s. 705-706; Kortel *Delhi Türk...*, s. 94.

58 Cüzcânî, *Tabâkât-ı Nâsiri*, s. 487; a.mlf., II, s. 64-65; Bedâûnî, *Müntehâbü'l-Tevârih*, s. 64; Esterâbâdî, *Târih-i Firişte*, s. 258; Ahmed, *Siyâsi Tarihi...*, s. 221-222; Bayur, *Hindistan Tarihi*, s. 292-293; Konukçu, "Hindistan'daki...", s. 405; Cönce, "Hindistan'da...", s. 706; Durak, *Hindistan'a...*, s. 94.

59 Cüzcânî, *Tabâkât-ı Nâsiri*, s. 487-488; a.mlf., II, s. 65; es-Sihrindî, *Târih-i Mübârekşâhi*, s. 36-37; Bedâûnî, *Müntehâbü'l-Tevârih*, s. 64; Esterâbâdî, *Târih-i Firişte*, s. 258; Ahmed, *Siyâsi Tarihi...*, s. 222; Konukçu, "Hindistan'daki...", s. 406; Cönce, "Hindistan'da...", s. 706.

60 Cüzcânî, *Tabâkât-ı Nâsiri*, s. 488-489; a.mlf., II, s. 65-68; Herevî, *Tabâkât-ı Ekberî*, s. 36-37; Bedâûnî, *Müntehâbü'l-Tevârih*, s. 65; Esterâbâdî, *Târih-i Firişte*, s. 258-259; M. Fuad Köprülü, "Balaban", İA (MEB), c. 2, s. 264; Ahmed, *Siyâsi Tarihi...*, s. 223-224; Bayur, *Hindistan Tarihi*, s. 294; Konukçu, "Hindistan'daki...", s. 406; Cönce, "Hindistan'da...", s. 706.

yer aldığı karışıklıklar, devleti uğraştırmıştır ve nihayet Melik Balaban'ın uhdesine verilen birlikler, Selmûr Dağı civarında Melik Kutluğ'u yakalayamasalar da ona destek olanları öldürmüşlerdir.⁶¹ 1257'de ise Melik İzzeddîn ile Kutluğ Han, Delhi Sarayı'ndan kendilerine destek olanlarla birlikte Multan ve Uçç'ta isyan çıkarmışlardır. Kısa süre sonra Delhi'nin dış kısımlarına kadar gelmişlerse de şehrin ele geçirilmesinin zor olduğunu görerek tekrar Suvalek tarafına çekilmişlerdir.⁶² Yine 1257 yılının sonlarına doğru Moğol kumandanı Salın Noyan öncülüğündeki birlikler Multan ve Uçç tarafına saldırı düzenlemişlerse de 1258 yılı başlarında Sultan Nâsireddîn bizzat ordunun başında bölgeye doğru hareket etmiştir. Oldukça kalabalık bir ordu ile harekete geçtiğini öğrenen Moğollar Horasan'a geri çekilmişlerdir. 1259'da Moğol Hanı Hülegü, elçilerini Delhi'ye yollayarak anlaşma sağlamak istediysen de Sultan kabul etmemiş ve mücadele için harekete geçmiştir. Ancak Moğollara karşı koyma noktasında beyler arasındaki görüş ayrılığı üzerine istenilen şekilde karşı akın düzenlenememiştir. Bu esnada Sultan, sadece Lekhenevî, Kara, Behyâne, Kol, Balaram ve Güvalyar gibi yerlerde bazı yeni atamalar yapmıştır.⁶³ 1260'ta Melik Uluğ Han Balaban'ın komuta ettiği ordu Mivat'ta çıkan isyanı bastırmak için harekete geçmiş ve pek çok ganimet elde etmiştir. Aynı yıl içerisinde Sultan, büyük bir ordu toplamak için harekete geçmiş ve bu orduya geçit merasimi yaptırarak Moğollara karşı hanedanın gücünü göstermek istemiştir.⁶⁴

8. Yöneticinin Ahlakı Devlete Ahlak Olur

Orta Çağ İslâm kaynaklarının hanedanlara ve hükümdarlara yönelik nakilleri arasında en dikkat çekici yönlerden birisi de karakter tahlillerine yer vermesidir. Bahis mevzuu bu tahliller dönemi ve karşılan zorluklarda hükümdarların nasıl bir tutum takındıklarına yönelik bilgiler de sunmaktadır. Bunlardan birisi de Sultan Nâsireddîn Mahmûd Şâh'ın devlet hazinesi bağlamında ortaya koyduğu duruşla alakalıdır. Dönem kaynakları, Sultan'ın bütün giderlerini bir yıl içinde iki tane *Kur'ân-ı Kerim*'i yazarak elde ettiğini, ailesinin ve kendisinin giderleri için hazineden herhangi bir şekilde harcama yapmamayı ilke edindiğini nakletmektedirler. Hatta

61 Cüzcânî, *Tâbâkât-ı Nâsırî*, s. 489-491; a.mlf., II, s. 69-73; Herevî, *Tabâkât-ı Ekberî*, s. 37; Bedâüni, *Müntehâbü'l-Tevârih*, s. 65; Esterâbâdî, *Târih-i Firişte*, s. 259; Ahmed, *Siyasî Tarihi...*, s. 224-226; Konukçu, "Hindistan'daki...", s. 406; Cöhce, "Hindistan'da...", s. 706.

62 Cüzcânî, *Tâbâkât-ı Nâsırî*, s. 492-494; a.mlf., II, s. 75-76; es-Sihriñdî, *Târih-i Mübâreğşâhî*, s. 37-38; Esterâbâdî, *Târih-i Firişte*, s. 259-260; Ahmed, *Siyasî Tarihi...*, s. 226-227; Bayur, *Hindistan Tarihi*, s. 294-295.

63 Cüzcânî, *Tâbâkât-ı Nâsırî*, s. 494-495; a.mlf., II, s. 76-77, 79; es-Sihriñdî, *Târih-i Mübâreğşâhî*, s. 38; Bedâüni, *Müntehâbü'l-Tevârih*, s. 65-66; Esterâbâdî, *Târih-i Firişte*, s. 260; Ahmed, *Siyasî Tarihi...*, s. 227-228; Bayur, *Hindistan Tarihi*, s. 295.

64 Cüzcânî, *Tâbâkât-ı Nâsırî-II*, s. 83-88; Ahmed, *Siyasî Tarihi...*, s. 230-231; Bayur, *Hindistan Tarihi*, s. 295-296; Konukçu, "Hindistan'daki...", s. 406-407; Cöhce, "Hindistan'da...", s. 706; Durak, *Hindistan'a...*, s. 97-99; Kortel, *Delhi Türk...*, s. 204-206.

Kur'ân-ı Kerim'i kendisinin yazdığını bilmesini dahi istemediği ve çoğalttığı nüshaların da yaygın bir fiyat üzerinden satılmasını istediği bildirilmektedir. Onun bu meyandaki bir diğer duruşu da eşinin (Uluğ Han Balaban'ın kızı) ekmek yaparken elinin yandığını ifade edip, bir cariyeye almasını ve bu işleri onun yapmasını istediğinde de devlet hazinesinden kendisinin ve ailesinin kişisel ihtiyaçlarını karşılayacak birisinin istihdam edilmesinin doğru olmayacağını ifade etmiştir. Akabinde de bulunduğu medeniyet dairesinin temel yaklaşımlarından hareketle devlet hazinesinin Allah'ın bütün kullarının hakkı olduğunu söyleyerek daha kesin bir noktadan eşinin isteğini gerçekleştiremeyeceğini bildirmiştir.⁶⁵

Devletlerin veya hanedanların tarihine bakıldığında öncesinden aldığı ve devam ettirdiği uygulamalar olmakla birlikte kendisinden sonrasına da kalıcı izler bırakacak uygulamaları olmuştur. Dolayısıyla onların tarihî süreçlerinde veya dokularında geleceklere yönelik planlamalar, öngörüler ve kararlar olmuştur. Bu itibarla Sultan Nâsireddîn'in eşinin isteği karşısındaki tutumu, kendisinden öncesine ve sonrasına yönelik öncelendiği yapıların olduğuna işaret etmektedir. Yine Sultan'ın nasıl bir devlet adamı olduğu sorusuna cevap oluşturacak şekilde, bir ön bilgi veren bu kararı, onun kişisel ahlakının devlet adamı olduktan sonra devletli ahlakına da sirayet ettiği görülmektedir. Siyasî tarihe yönelik nakledilen bu dizgeler, bir farkındalığın varlığını ortaya koymanın yanı sıra kültürel arka plana ve o kültürün var ettiği -istisnasız dürüstlük- ilkesine de bir göndermedir. Kısacası, nakledilen bu yaklaşım ve ahlaklı duruştan hareketle insan arzusuna uygun bir tavrın varlığını ortaya koymak esastır. Dünyün zamanımıza malum eylediği hususları kalıcı kılan tarihî kayıtlardan birisi olan bu bahis, istenilen karşısında mütereddit ve kararsız kalmayarak istenileni anında geri çevirmesini bilen bir devlet terbiyesinin ve ahlakının derin köklerini nakletmektedir.

9. Devletin Varlığını Ortaya Koymak ve Sonuç Almak

Sultan Balaban, memlûk asıllı olup, Moğol istilasının Türkistan'da meydana getirdiği yıkıcı etkinin ardından esir alınıp önce Bağdat ve Gücerat'a ardından köle tüccarları kanalıyla Delhi'ye getirilmiştir. Balaban, ilk olarak İl-tutmuş tarafından köle olarak alınıp sarayda çeşitli görevlere getirilmiştir. İlk olarak *hassedâr* (sultanın özel hizmetçiliği) görevine getirilmiş, ardından İl-tutmuş'un azat ettiği köleler arasına girmiş ve Kırklar Meclisi üyeleri arasında yer almıştır. İlerleyen süreçte, Raziye Begüm döneminde *emir-i şikâr* olarak atanmıştır. Belli bir süre sonra Raziye Begüm'ün Türk beylerine karşı aldığı katı tutum üzerine muhalif kesim içinde yer almıştır.

65 Berenî, *Târîh-i Firûzşâhî*, s. 26; İsemî, *Fütûhu ş-Selâtin*, s. 156-157; Esterâbâdî, *Târîh-i Firîşte*, s. 252, 263; Bedâüni, *Müntehabü'l-Tevârih*, s. 63; Herevî, *Tabâkât-ı Ekberî*, s. 37; Ahmed, *Siyasî Tarihi...*, s. 232; Cönce, "Hindistan'da...", s. 706.

Raziye Begüm sonrası, Behrâm Şâh döneminde *emir-i ahurluk* görevine getirilmiş ve bu dönemde pek çok gelişmenin içinde yer almış ve herkesin sevgisini kazanmıştır. Mesûd Şâh döneminde ise *emir-i hacip* olarak atanmış ve bu dönemde 1245'te Moğolların Mengütay önderliğindeki birliklerinin geri çevrilmesinde önemli rol oynamıştır. 1246'da kızının Sultan Nâsireddîn Mahmûd ile evlenmesinin ardından *nâibü'l-mülk* makamına tayin edilmiş ve 1252'ye kadar görevini sürdürmüştür. İmâdeddîn Reyhân'ın aleyhindeki girişimleri üzerine görevden alındıysa da 1254'te aynı görevine yeniden iade edilmiştir. Melik Balaban, Sultan Nâsireddîn döneminde hem Moğollarla yapılan savaşlarda hem içeride çıkan isyanlarda hem de Hindularla olan mücadelede etkin bir rol oynamıştır.⁶⁶ Söz konusu gelişmeleri kapsayıcı olması bakımından aşağıdaki nakli vermek yerinde olacaktır.

Sultan İl-tutmuş hayattayken devlet, Mısır Sultanlığı/Mısır Memlûkleri, Irak, Horasan ve Harezmi hükümdarları ile eşit haldeydi. Yukarıda ortaya konulduğu üzere, İl-tutmuş'un vefatından sonraki otuz yıl içinde devlet, onun çocuklarının saltanatında yıprandığı gibi, hazine boşalmış, devletin ahırında at dahi kalmamıştı. Saltanatın gücü ve sermayesi, Türk memlûkler arasında paylaşıldığı için devletin bütünlüğü de dağılmıştı. Öyle ki İl-tutmuş'un vefatından sonraki on yıl içinde, dört çocuğu tahta çıkmıştı. Çok küçük yaşlarda olmaları, hâkimiyet kurmalarına izin vermediği gibi, bir taraftan da onlar kendilerini zevk ve eğlenceye vermişlerdi. Bu durum, Türk memlûklerin devlet idaresini ele geçirmelerine imkân vermiştir. Devlet içinde kuvvet kazanmalarıyla birlikte Türk memlûkler, devlet ileri gelenlerini kendi taraflarına çekmişlerdir. Hatta bir süre sonra Türk emirler, kendi aralarında senin elinde benden fazla ne var? Benim çıkamayacağım hangi mevkiye çıkabilirsin? şeklindeki sözlerle birbirleri üzerinde üstünlük yarışına girmişlerdir. Sultan Nâsireddîn Muhammed Şâh'ın 1246-1266 yılları arasındaki saltanatında devleti, onun vekil olarak belirlediği Uluğ Han Balaban idare etmiştir. Berenî'nin ortaya koyduğu şekliyle, İl-tutmuş döneminde devleti ve devlet adamlarını bir arada tutan şey, Cengiz Han ile Moğolların istilasına karşı ortak hareket etme düşüncesiydi. Bu durum, İl-tutmuş'un makamının Sultan Mahmûd'un makamı gibi değerli ve önemli görülmesini sağladı. Zikredilen bu gelişmeler, devleti yıprattığı gibi, önü almamaz şekilde her yerde isyanların başlamasına da sebep oldu. Balaban, bu gelişmeler ve karışıklıklar içerisinde de devlete hizmet

66 Cüzcânî, *Tâbâkât-ı Nâsiri-II*, s. 47-49, 51-57; Esterâbâdî, *Târih-i Firişte*, s. 265-266; Köprülü, "Balaban", s. 263-265; Ahmed, *Siyasî Tarihi...*, s. 237-240; Bayur, *Hindistan Tarihi*, s. 282-296; Konukçu, "Hindistan'daki...", s. 408-409; Orhan Köprülü, "Balaban Han", *DİA*, 1992, c. 5, s. 3; Cönce, "Hindistan'da...", s. 706-707.

etmeyi sürdürdü.⁶⁷

Sultan Balaban'ın ilk ve en önemli işlerinden birisi uzunca bir süredir Delhi halkında can ve mal güvenliği bırakmayan asayiş sorunlarına neden olan Meoların faaliyetlerini sonlandırmak için harekete geçmesi olmuştur. Bu doğrultuda 1266 yılının sonlarında harekete geçen ordu birlikleri yaklaşık bir yıl Meoların bulunduğu ormanlık alanda kontrolü sağlamaya çalışmışlar ve nihayetinde pek çoğu ölü ele geçirilmiştir. Devletin tam hâkimiyetini sağlamak isteyen Balaban, Gopalpûr civarından başlayarak belirlenen yerlerde karakollar kurulmasını istemiş ve civar yerlerdeki vilayetler ile kasabaları tecrübeli komutanlara ikta olarak vermiştir.⁶⁸ Yine asayiş ve yol güvenliğini temin için Kanpal, Patyalî ve Behuçpûr bölgelerine doğru sefere çıkan Sultan, başarılı akımların ardından ileri karakollar kurmayı da ihmal etmemiştir. Aynı zamanda bölgeye kendisine bağlı olan toplulukları yerleştirmeyi ihmal etmeyerek Afganları yeni kurulan hisarlara yerleştirmiş ve ziraatla uğraşmalarını istemiştir. Aynı sıralarda Bedâûn, Amroha, Senbel, Kanuri ve Kaytheir taraflarında çıkan isyanlar da kontrol altına alınmış, isyana katılanlar cezalandırılmışlardır. Bu seferler sayesinde kuzey kesimlerden Delhi'ye ulaşan yolların emniyeti bir süreliğine olsa sağlanmış.⁶⁹ 1268-1269 yıllarını Cûd Dağı civarındaki isyan girişimlerini kontrol almakla geçiren Sultan, bölgede kontrolü sağladıktan sonra Lahor tarafına geçip, Moğolların yağma ve talan ettikleri yerleri imar ettirmiştir.⁷⁰

Sultan Balaban'ın, yukarıda işaret edildiği üzere, Sultan Nâsireddîn Mahmûd döneminde tespit ettiği hususlardan birisi, orduda fiilî olarak görev almayan askerlerin maaş ve ikta sahibi olduklarına dair durumu ortaya çıkarması olmuştur. Tahta geçtikten birkaç yıl sonra yine bu minval üzere haksız gelir elde eden askerlerin olduğu bildirildiğinde ikta defterlerinin önüne getirilmesini istemiş ve duruma el koymuştur. Bu doğrultuda yaşlı emirler ile gazilere 40-50 tenge maaş bağlanmasını ve ellerinde tutukları iktalı köylerin *halisa araziye* dönüştürülmesini emretmiştir. Orta yaşta veya gençlik çağında olan askerlere maaşlarının gösterecekleri kapasiteye göre maaş ödenmesini, köylerin ikta olarak onlara verilmemesini, mevcut ihtiyaçları

67 Berenî, *Târih-i Firûzşâhî*, s. 25-28.

68 Berenî, *Târih-i Firûzşâhî*, s. 55-57; Herevî, *Tabâkât-ı Ekberî*, s. 40-41; Esterâbâdî, *Târih-i Firişte*, s. 274; Köprülü, "Balaban", s. 265; Ahmed, *Siyasî Tarihi...*, s. 254; Bayur, *Hindistan Tarihi*, s. 297; Konukçu, "Hindistan'daki...", s. 409; Cönce, "Hindistan'da...", s. 707.

69 Berenî, *Târih-i Firûzşâhî*, s. 57-59; es-Sihriñdî, *Târih-i Mübârekşâhî*, s. 40; Bedâûnî, *Müntehâbü'l-Tevârih*, s. 89; Herevî, *Tabâkât-ı Ekberî*, s. 41; Esterâbâdî, *Târih-i Firişte*, s. 274-275; Köprülü, "Balaban", s. 265; Ahmed, *Siyasî Tarihi...*, s. 254-255; Bayur, *Hindistan Tarihi*, s. 297; Konukçu, "Hindistan'daki...", s. 409; Cönce, "Hindistan'da...", s. 707.

70 Berenî, *Târih-i Firûzşâhî*, s. 59-64; es-Sihriñdî, *Târih-i Mübârekşâhî*, s. 40; Bedâûnî, *Müntehâbü'l-Tevârih*, s. 89; Herevî, *Tabâkât-ı Ekberî*, s. 41-42; Esterâbâdî, *Târih-i Firişte*, s. 275-276; Köprülü, "Balaban", s. 265; Ahmed, *Siyasî Tarihi...*, s. 255; Bayur, *Hindistan Tarihi*, s. 297; Konukçu, "Hindistan'daki...", s. 409; Cönce, "Hindistan'da...", s. 707; Kortel, *Delhi Türk...*, s. 331-332.

ortaya çıktığında bunları divandan talep etmelerini istemiştir. Yetim çocuklarının ise istenilen at ve silahı divana ulaştırmaları istenmiş, dul kadınların ve yetim kalan çocuklarının ihtiyacı olan mahsulü köylerden almalarına olanak sağlanması hedeflenmiştir. Ancak Sultan'ın belirlediği bu usuller yaşlı emirlerin ısrarcı tutumları karşısında hayata geçememiştir.⁷¹ Balaban bir taraftan devlette sıkı tedbirlerle kontrolü sağlamaya çalışırken diğer taraftan da kendisine isyan etmesi muhtemel olan ileri gelen devlet adamlarını cezalandırmıştır. Bunlar arasında Moğol akınlarına karşı kuzey hudutlarında önemli görevler ifade eden Melik Nusreteddin Şîr Han'ı kendisine biat etmek için Delhi'ye gelmediği gerekçesiyle zehirleterek öldürmüştür. Onun ölümü ve kurduğu askerî seddin ortadan kalkması Balaban'ı zor durumda bırakmıştır. Moğol akınını durdurmak için 17-18 bin kişiden oluşan büyük bir ordu kurarak Multan civarında bulunan Moğolları geri püskürtmüştür.⁷²

Bütün mücadelelerinde sonuç almayı hedefleyen Sultan Balaban, karşılaştığı sorunların eş zamanlı olması, geniş bir alanda siyasî hâkimiyet sürmesi ve bölge idarecilerinin isyan girişimleri karşısında odağını tek bir noktaya verememiştir. Bu minval üzere 1279-1280 yılları Sultan'ın Lekhnevî idarecisi olan Tuğrul Han'ın isyan girişimi ve onun bastırılmasına dönük askerî faaliyetlerle geçmişse de düzenlenen iki seferde de Delhi ordusu sonuç alamadığı gibi yenilmiştir.⁷³ Sultan, Lekhnevî'deki sükûneti tam olarak sağlamak için kendisi bizzat ordusunun başında sefere çıkmış ve Tuğrul'u yakalamak noktasında kararlı olmuştur. Bu minval üzere onu takip etmek için Cacağâr ve Sonargâno taraflarına kadar gitmiştir. Nihâi olarak ve uzun uğraşların ardından Tuğrul ve beraberindekiler yakalanarak öldürülmüşlerdir. Sultan aralıklarla olsa da üç yıl süren seferin ardından Lekhnevî bölgesinin idaresini oğlu Buğra Han'a vererek bölgeden uzaklaşmıştır.⁷⁴ Sultan Delhi'ye döndükten sonra söz konusu edilen isyana destek verenlerin elebaşlarını darağacı kurdurarak astırmak

71 Berenî, *Târih-i Firûzşâhî*, s. 59-64; es-Sihriñdî, *Târih-i Mübârekşâhî*, s. 40; Bedâüñî, *Müntehâbü'l-Tevârih*, s. 89; Herevî, *Tabâkât-ı Ekberî*, s. 41-42; Esterâbâdî, *Târih-i Firişte*, s. 275-276; Köprülü, "Balaban", s. 265; Ahmed, *Siyasî Tarihi...*, s. 255; Bayur, *Hindistan Tarihi*, s. 297; Konukçu, "Hindistan'daki...", s. 409; Cöhcce, "Hindistan'da...", s. 707; Kortel, *Delhi Türk...*, s. 331-332.

72 Berenî, *Târih-i Firûzşâhî*, s. 64-66, 69, 80-81; İsemî, *Fütühu's-Selâtin*, s. 171-181; es-Sihriñdî, *Târih-i Mübârekşâhî*, s. 40; Bedâüñî, *Müntehâbü'l-Tevârih*, s. 89-90; Herevî, *Tabâkât-ı Ekberî*, s. 42-43; Esterâbâdî, *Târih-i Firişte*, s. 276-281; Köprülü, "Balaban", s. 265; Ahmed, *Siyasî Tarihi...*, s. 257-258; Bayur, *Hindistan Tarihi*, s. 298; Konukçu, "Hindistan'daki...", s. 410; Cöhcce, "Hindistan'da...", s. 707-708.

73 Berenî, *Târih-i Firûzşâhî*, s. 81-84; İsemî, *Fütühu's-Selâtin*, s. 165-170; es-Sihriñdî, *Târih-i Mübârekşâhî*, s. 40-41; Bedâüñî, *Müntehâbü'l-Tevârih*, s. 89; Herevî, *Tabâkât-ı Ekberî*, s. 43-44; Esterâbâdî, *Târih-i Firişte*, s. 281-282; Tetevî-Kazvinî, *Târih-i Elfi-VI*, s. 4128-4129; Köprülü, "Balaban", s. 265; Ahmed, *Siyasî Tarihi...*, s. 258-259; Bayur, *Hindistan Tarihi*, s. 298; Konukçu, "Hindistan'daki...", s. 410-411; O. O. Köprülü, "Balaban Han", s. 3; Cöhcce, "Hindistan'da...", s. 708; Durak, *Hindistan'a...*, s. 102-103.

74 Berenî, *Târih-i Firûzşâhî*, s. 86-96, 106; İsemî, *Fütühu's-Selâtin*, s. 166-171; es-Sihriñdî, *Târih-i Mübârekşâhî*, s. 41-43; Herevî, *Tabâkât-ı Ekberî*, s. 44-46; Esterâbâdî, *Târih-i Firişte*, s. 282-285; Tetevî-Kazvinî, *Târih-i Elfi-VI*, s. 4129-4133; Köprülü, "Balaban", s. 265-266; Ahmed, *Siyasî Tarihi...*, s. 259-261; Bayur, *Hindistan Tarihi*, s. 299; Konukçu, "Hindistan'daki...", s. 411; Cöhcce, "Hindistan'da...", s. 708.

istediyse de ailelerinin devreye girmesiyle bu kararından vazgeçmiştir. Ardından isyana destek verenlerin tamamını sürgüne göndermiştir.⁷⁵

10. Tarihi Süreçten Zamana Uzanan ve Geleceği Kurgulayan Hal: Vasiyet Etmek

Sultan Balaban, 1285'te Moğolların Lahor ve Dibalpûr arasında çıkardıkları karışıklığı sonlandırmaya çalışan oğlu Muhammed'in vefatının ardından büyük üzüntü yaşamış ve ardından da hanedanın geleceğini konumlandırmak için diğer oğlu Buğra Han'ı Lekhenevtî'den çağırarak varisi olarak ilan etmek istemişse de başarılı olamamıştır. Sultan, oğluna yönelik yaptığı konuşmada, torunları Keyhüsrev ile Keykubâd'ı bizzat kendisinin yetiştirdiğini, yaşlarının küçük olması nedeniyle devleti idare edemeyeceklerini söylemiştir.⁷⁶ Bu sözlere rağmen Buğra Han, daha müstakil olarak hareket ettiği Lekhenevtî'ye gitmenin isabetli olacağını düşünerek Delhi'den ayrılmıştır. Bir süre sonra Sultan Balaban, yaşlılığa bağlı hastalıklarının şiddetinin artması üzerine hayatını kaybetmiştir. Oğlu Buğra Han ile yaptığı yüz yüze görüşmede Delhi tahtına geçmesini kabul ettiremediği için son nefesinde velihaht olarak torunu Keyhüsrev'in adını vermiştir.⁷⁷ Ancak onun vasiyetini açıklamasından birkaç gün sonra vefat etmesi üzerine devlet adamları vasiyetine sadık kalmayarak, Keyhüsrev yerine Buğra Han'ın oğluna "Sultan Muizzeddîn" unvanını vererek Delhi tahtına çıkarmışlardır.⁷⁸

Balaban'ın yönetim aklı ve idare tecrübesinin şekillendiği süreç, İl-tutmuş dönemiyle başlamış ve ilerleyen süreçte pek çok idarî birimde görev almıştır. Devletin aksak ve güçsüz kaldığı yerleri fırsat buldukça kendisinden önceki sultanlara bildirerek düzeltmeye çalışmıştır ki, kısmen de olsa başarılı olmuştur. Sultanlığı döneminde ise devletin azametini göstermek bakımından Acem sultanları gibi makamını gösterişli

75 Berenî, *Târih-i Firûzşâhi*, s. 106-109; İsemî, *Fütûhu's-Selâtin*, s. 170-171; Herevî, *Tabâkât-ı Ekberî*, s. 46-47; Esterâbâdî, *Târih-i Firişte*, s. 286-287; Köprülü, "Balaban", s. 266; Ahmed, *Siyasî Tarihi...*, s. 262-263; Bayur, *Hindistan Tarihi*, s. 298; Konukçu, "Hindistan'daki...", s. 411; Cönce, "Hindistan'da...", s. 708.

76 Berenî, *Târih-i Firûzşâhi*, s. 109-110, 120-122; İsemî, *Fütûhu's-Selâtin*, s. 171-184; es-Sihrindî, *Târih-i Mübârekşâhi*, s. 43; Bedâüni, *Müntehâbü'l-Tevârih*, s. 89-90, 108; Herevî, *Tabâkât-ı Ekberî*, s. 48-50; Esterâbâdî, *Târih-i Firişte*, s. 287, 290, 297-299; Köprülü, "Balaban", s. 266; Ahmed, *Siyasî Tarihi...*, s. 263-264; Bayur, *Hindistan Tarihi*, s. 299; Konukçu, "Hindistan'daki...", s. 411-412; Cönce, "Hindistan'da...", s. 708; Durak, *Hindistan'a...*, s. 100-103.

77 Berenî, *Târih-i Firûzşâhi*, s. 109-110, 120-122; İsemî, *Fütûhu's-Selâtin*, s. 171-184; es-Sihrindî, *Târih-i Mübârekşâhi*, s. 43; Bedâüni, *Müntehâbü'l-Tevârih*, s. 89-90, 108; Herevî, *Tabâkât-ı Ekberî*, s. 48-50; Esterâbâdî, *Târih-i Firişte*, s. 287, 290, 297-299; Köprülü, "Balaban", s. 266; Ahmed, *Siyasî Tarihi...*, s. 263-264; Bayur, *Hindistan Tarihi*, s. 299; Konukçu, "Hindistan'daki...", s. 411-412; Cönce, "Hindistan'da...", s. 708; Durak, *Hindistan'a...*, s. 100-103.

78 Berenî, *Târih-i Firûzşâhi*, s. 122-123; İsemî, *Fütûhu's-Selâtin*, s. 183-184; es-Sihrindî, *Târih-i Mübârekşâhi*, s. 51-52; Herevî, *Tabâkât-ı Ekberî*, s. 50; Esterâbâdî, *Târih-i Firişte*, s. 297-299; Tetevî-Kazvinî, *Târih-i Elfi-VI*, s. 4183; Köprülü, "Balaban", s. 266; Ahmed, *Siyasî Tarihi...*, s. 263-264; Bayur, *Hindistan Tarihi*, s. 299-300; Konukçu, "Hindistan'daki...", s. 411-412; Cönce, "Hindistan'da...", s. 708.

hale getirmiş ve devlete itibar kazandırmaya çalışmıştır. Devletin gölgesi ve sermayesi olarak gördüğü kıdemli ve yeni askerlere uyum içerisinde görev vererek çekişmeyi önlemiştir. Dönemsel gelişmelere bulunduğu aidiyet noktasından bakmakla birlikte -tecrübe, akıl, sezgi ve anlayış- çerçevesinde bir idarî düzeni kurmaya çalışmıştır ki, onun devlet görevlilerinin iyi bir aileden ve soydan gelmeleri konusunda itinalı olması da buna bir delildir. Yine şahsî özellikleri içerisinde zikredilen ciddi duruş ve resmî kıyafet giyme konusundaki tavizsiz duruşu, onun devlet azameti ve o devletin büyüklüğünü ortaya koymak bakımından değerlidir.⁷⁹

Devleti ve onun geleceğini konumlandırma çabasında olan Balaban, dizayn etmeye çalıştığı devlet ve onun tarihiyle de sağlam ve gerçekçi bir münasebet kurmaya çalışmıştır. Bu doğrultuda Aybeg ve İl-tutmuş döneminde sınırlar dâhilinde bulunan Gücerat, Malva ve Ucceyn gibi yerlerin Moğolların elinden geri alınması için önerilerde bulunan devlet adamlarına yönelik yaptığı konuşmada herhangi bir hazırlık olmaksızın harekete geçmenin mantıksız olduğunu söylemiştir. Ardından da Gaznin, Tirmiz, Maverâünnehir ve Irak'ta yaşanan gelişmelerden de anlaşıldığı kadarıyla buralarda yerleşen Moğollara karşı harekete geçmenin ve sonuç almanın imkânsız olduğunu söyleyerek anî bir kararla harekete geçmelerinin kendileri açısından bir felakete sonuçlanacağını dile getirmiştir.⁸⁰ Burada Sultan Balaban'ın sorunu tehir etmekten öte daha gerçekçi davranarak hareket ettiği düşüncesine varılabilir ki, bu onun karşı karşıya kaldığı durumu devrin gerektirdiği lüzum üzerine konumlandığına da işaret etmektedir.

11. Devletin Kendisinde Karar Bulduğu Kişi: Hükümdar Olmak veya Ona Aslî Görevler Yükleme

Yukarıdan itibaren nakledildiği üzere devlete çok büyük değer atfedilmiş ve bunun doğal sonucu olarak onun temsilcisi olan hükümdara da aynı ölçüde kıymet verilmiştir. Kuzey ve Orta Hindistan'da Türk ve İslâm egemenliğinin oluşması tarihî bir temeli ve sürekliliği haiz olmakla birlikte derin bir kültürel arka planı da bünyesinde barındırmaktadır. Yazılı olmayan hukuk olarak da tarif edilen töre ve onun yansımaları Delhi Sultanları'nda da yer bulmuştur. Siyasî gelenekler ve teamüller üzerinden olaylar, gelişmeler ve yenilikler karşısında kendilerine bir alan açmalarına da töre imkân verdiği gibi kolaylık da sağlamıştır. Hükümdarların tutumları, kaynaklar ışığında analiz edildiğinde dönemlerine dair net verilere ulaşmak imkân dâhilindedir. Sultan Balaban özelinde yaşanan gelişmelerde de

79 Berenî, *Târih-i Firûzşâhî*, s. 27-35, 45-47; Herevî, *Tabâkât-ı Ekberî*, s. 39-40; Esterâbâdî, *Târih-i Firişte*, s. 271-272; Ahmed, *Siyasî Tarihi...*, s. 241-244.

80 Berenî, *Târih-i Firûzşâhî*, s. 50-52; Herevî, *Tabâkât-ı Ekberî*, s. 40; Esterâbâdî, *Târih-i Firişte*, s. 273; Ahmed, *Siyasî Tarihi...*, s. 256-257.

onun siyasî hüviyet itibariyle kendisini idareye iyi hazırladığı görülmektedir. Bu bağlamda saltanatı döneminde tecrübi birikimlerinin sonucu olarak kendisi de dâhil olmak üzere hükümdarlar için dört aslı görev belirlemiştir. Bunlardan ilki, İslâm dinini korumak ve onun yasakladığı şeylerden uzak durulmasını sağlamak, ikincisi içkiyi yasaklamak ve ahlaksızlıkları sonlandırmak, üçüncüsü idarî birimlere dindar kimseleri tayin etmek, dördüncüsü hükümdarlığın kurtuluşu olarak görülen adaleti tam manasıyla uygulamak olarak kaynaklarda yer bulmuştur.⁸¹

Bahsi geçen ve yüklenen görevler -din, ahlak, güven ve adalet- şeklindeki kavramlarla kültür ve medeniyet bağlamındaki karşılığını bulmaktadır. Bunların tarihsel manalarına uygun olacak şekilde kendi idare tarzını tayin etmiştir. İslâmiyet'in temel değerleri üzerinden idarecileri ve toplumu yönetme isteğinde olmuştur. Sultan Balaban açısından artı bir değer olarak görülebilecek husus, saltanat öncesi edindiği tecrübeler onun kurumlar ağını nasıl ve ne şekilde yöneteceğine zemin hazırlamıştır ki, kurduğu berid/posta teşkilatını bu kabilden görmek mümkündür. Balaban'ın devleti ve hanedanını vasıta kıldığı şeyin, bir taraftan hâkimiyet altında bulundurulmuş yerlerde kontrolü elde tutarken diğer taraftan da aşırıya kaçmamak şeklinde tezahür eden bir yönetim anlayışı olduğu görülmektedir. Yine onun ağır cezalandırmaya başvurmadan kaçınmamak şeklinde zikredilmesi icap eden bir anlayışının olduğunu da ifade etmek yerinde olacaktır. Kaldı ki dönem kaynaklarının ona dair nakillerinin ihtisar ettikleri yer de burasıdır. Yine Balaban'ın zikredilen dört husustaki umdeleri de devletin görünen yüzü olan hükümdarın gözettiği ana ilkelerin var olduğuna delildir. Kısacası Türk hâkimiyet anlayışının hükümdara yüklediği görev, nitelik, liyakat, olaylar karşısında rasyonel düşünebilme ve meşveret etme gibi özellikler Balaban'ın yönetiminde de kendisini göstermiştir.

12. Hanedanı Zevâle Sürüklemek veya Baba'nın Sağduyusuyla Hareket Etmek

Balaban sonrası da Delhi tahtı, onun vasiyetine ve varis bıraktığı torunu Keyhüsrev yerine diğer torunu Keykubâd'ı (1287-1290) "Muizzeddîn" unvanını vererek tahta çıkarmalarıyla birlikte yeniden bir karışıklık içerisine düşmüştür. Yeni sultanın 17-18 yaşlarında olmasından dolayı devlete vaziyet edememesi ve bir süre sonra da kendisini eğlenceye vermesi bazı devlet adamlarının rahat hareket etmelerinin önünü açmıştır.⁸²

81 Berenî, *Târîh-i Firûzşâhî*, s. 41-43; Herevî, *Tabâkât-ı Ekberî*, s. 39; Esterâbâdî, *Târîh-i Firişte*, s. 270; Ahmed, *Siyasî Tarihi...*, s. 251-252.

82 Berenî, *Târîh-i Firûzşâhî*, s. 109-110, 120-123, 127-130; İsemî, *Fütûhu's-Selâtin*, s. 183-186; İbn Battûta, *Seyahatnâme*, s. 409-410; Bedâüni, *Müntehabü't-Tevârîh*, s. 108-109; Herevî, *Tabâkât-ı Ekberî*, s. 50-51; Esterâbâdî, *Târîh-i Firişte*, s. 299-301; Köprülü, "Balaban", s. 266; Ahmed, *Siyasî Tarihi...*, s. 271-272; Konukçu, "Hindistan'daki...", s. 411-412; Cöğce, "Hindistan'da...", s. 708.

Bu doğrultuda ilk muhalif hareket Melik Nizâmeddîn adlı devlet adamından gelmiş ve Delhi tahtını ele geçirmek için Buğra Han, Keykubâd ve Keyhüsrev arasında karışıklık çıkarmaya çalışmıştır. Hedeflediği olayı gerçekleştirmek için ilk olarak Sultan Keykubâd'ın sarayına gidip, Keyhüsrev'in muhalif harekete liderlik ettiğini ve tahtı ele geçirmek için devlet adamlarıyla işbirliğini yaptığını ifade edip, bir şekilde onun Delhi'ye çağrılmasını ve yol güzergâhında da öldürülmesini istemiştir. Her şey tam olarak Melik Nizâmeddîn'in istediği şekilde olmuş ve Keyhüsrev öldürülmüştür.⁸³ Melik Nizâmeddîn, bu kadarla iktifa etmeyecek, hedefine ulaşmak için önünde engel olarak gördüğü beyleri tutsak ettirecek, bazılarını öldürecek, bazılarını sürgüne gönderecek, yeni Müslüman olan Moğol emirlerin mallarına el koymak için onların da öldürülmeleri için ferman çıkarttıracaktır. Ancak bir süre sonra onun bu hedeflerine ve asıl niyetine vakıf olan Sultan Keykubâd duruma el koymuştur.⁸⁴

Delhi'deki gelişmeleri yakından takip eden Sultan Balaban'ın oğlu ve Sultan Muizzeddîn Keykubâd'ın babası, Buğra Han, Lekhenevtî'den elçiler göndererek oğlunu bilgilendirmeye çalışmıştır. Bu minval üzere devlet idaresinden uzak durmasının başlıca sorun olduğunu ve ona bağlı olarak da Melik Nizâmeddîn'in tam hâkimiyetle devleti yönetme çabasının sonucu olarak sorunlarının yaşandığını bildirip yüz yüze görüşme talebinde bulunmuştur. Kısa süre sonra gerçekleşen görüşmede Buğra Han, oğluna devletin gidişatıyla alakalı özlemlerini iletmiş ve ilk olarak yapması gerekenin Nizâmeddîn'in görevden el çektilmesinin yerinde olacağını ifade etmiştir. Evedd vilayeti civarında gerçekleşen görüşmeden kısa süre sonra Sultan Muizzeddîn, Melik Nizâmeddîn'i Multan civarında görevlendirdiğini bildirerek oraya göndermiş ve yol üzerinde de öldürülmesini emretmiştir.⁸⁵ Ancak Sultan Muizzeddîn'in ömrü de uzun olmamış, sağlığının bozulması üzerine devlet adamları yerine oğlu Keyümers'i tahta çıkarmışlarsa da onun da saltanatı uzun sürmemiş ve Melik Celâleddîn etkin mücadele sonucunda idareyi ele geçirmiştir. Aynı sıralarda Keyümers tutsak edilirken babası Sultan Muizzeddîn de hayatını

83 Berenî, *Târih-i Firûzşâhî*, s. 131-139; İsemî, *Fütûhu's-Selâtin*, s. 186-188,196-197; Herevî, *Tabâkât-ı Ekberî*, s. 51; Bedâüni, *Müntehabü'l-Tevârih*, s. 110; Esterâbâdî, *Târih-i Firişte*, s. 301-304; Tetevî-Kazvinî, *Târih-i Elft-VI*, s. 4183-4185; Ahmed, *Siyasî Tarihi...*, s. 273-279; Konukçu, "Hindistan'daki...", s. 412-413; Cönce, "Hindistan'da...", s. 709.

84 Berenî, *Târih-i Firûzşâhî*, s. 131-139; İsemî, *Fütûhu's-Selâtin*, s. 186-188,196-197; Herevî, *Tabâkât-ı Ekberî*, s. 51; Bedâüni, *Müntehabü'l-Tevârih*, s. 110; Esterâbâdî, *Târih-i Firişte*, s. 301-304; Tetevî-Kazvinî, *Târih-i Elft-VI*, s. 4183-4185; Ahmed, *Siyasî Tarihi...*, s. 273-279; Konukçu, "Hindistan'daki...", s. 412-413; Cönce, "Hindistan'da...", s. 709.

85 Berenî, *Târih-i Firûzşâhî*, s. 139-164, 170; İsemî, *Fütûhu's-Selâtin*, s. 188-195, 198-200; İbn Battûtâ, *Seyahatnâme*, s. 410-410; es-Sihirindî, *Târih-i Miübârekşâhî*, s. 54-55; Herevî, *Tabâkât-ı Ekberî*, s. 52-55; Bedâüni, *Müntehabü'l-Tevârih*, s. 112; Esterâbâdî, *Târih-i Firişte*, s. 304-313; Ahmed, *Siyasî Tarihi...*, s. 281-288; Konukçu, "Hindistan'daki...", s. 412; Cönce, "Hindistan'da...", s. 709.

kaybetmiştir.⁸⁶

Burada Balaban sonrası birkaç yıl içinde baş gösteren hadiseler ve onların etrafından gelişen sorunlar Balaban Hanedanı'nın sonunu getirmiştir. Burada kısaca yer verilen durumlardan hareketle yaşananları *Mukaddime* zaviyesinden değerlendirmek gerekirse; İbn Haldûn, ihtiyarlığın hanedana arız olmasının tabii bir hal olduğunu ifade etmiştir. Hanedanlık mensuplarının tabii olan bu hali düzeltmek ve bunun mümkün olduğuna inanarak ıslah ve tamir gayretlerine giriştiklerini ancak müzmin olan bu durumun ıslahının mümkün olmadığını ortaya koyar. Mümkün olmayan bu duruma veya mümkünü imkânsız hale getiren hususların da itiyat ve aneler olduğunu beyan eder ki, bunların da hanedanın ihtiyarlık çağına gelmesi gibi ikinci bir tabiat hükmü olduğunu kaydeder.⁸⁷ Sultan Balaban, Buğra Han, Muizzeddîn Keykubâd, Keyhüsrev ekseninde yaşanan gelişmeler ve Melik Celâleddîn'in Delhi tahtını ele geçirmesine kadar yaşanan olaylar, *Mukaddime*'nin Orta Çağ tarihine ve onun gelişmelerine dönük işlediği ilhamları daha bariz hale getirmektedir. Bu bahsi ve Keykubâd dönemindeki kısmî düzelmeyi daha iyi anlamak bakımından İbn Haldûn'un teorik bahsiyle kapamak isabetli olacaktır.

“Bazen son günlerinde devlet için bir kuvvet meydana gelebilir, buna bakılarak artık hanedanlığa ârız olan ihtiyarlık ortadan kalkmıştır”, vehmine düşülmüş olabilir. Devletin fitili, hemen sönmek üzere bir kere daha parlayabilir. Nitekim lambada yanan fitilde de bu hal görülür. (Ve depoda yağ kalmadığı için) fitilin sönmeye yaklaştığı zaman, öylesine parlar ki, bunun (tabii ve sürekli) bir yanış olduğu vehmini uyandırır.”⁸⁸

Yer verilen ve nakledilen hususlar, devlete ve yaşanan gelişmelere yakından nüfuz edememenin, hanedanı karşı karşıya bıraktığı durumu gözler önüne sermektedir. Balaban'ın ön tecrübelerinden de yararlanarak istikâmet çizdiği hanedan, azametini kısa sürede kaybetmiştir. Makamı ve gücü elinde bulunduran devlet adamları bunu hanedanı güçlü tutmak veya güçlendirmek için kullanmak yerine, Melik Nizâmeddîn örneğinde olduğu gibi kendileri lehine kullanmışlardır. Bu duruma vaziyet etmeye çalışan Keykubâd kısa süreli bir parlamanın ardından idareyi tamamen kaybetmiştir. Kaybedilen idare ve hâkimiyet kısa süre sonra Melik Celâleddîn'in şahsında yeniden ete kemiğe bürünecektir. Bu itibarla Gurlular sonrası Aybeg ile başlayan, İl-tutmuş

86 Berenî, *Târih-i Firûzşâhî*, s. 139-164, 172; İsemî, *Fütûhu's-Selâtin*, s. 188-195, 198-207; İbn Battûtâ, *Seyahatnâme*, s. 410-410; es-Sihirîndî, *Târih-i Mübârekşâhî*, s. 54-59; Herevî, *Tabâkât-ı Ekberî*, s. 52-58; Bedâüni, *Müntehâbü'l-Tevârih*, s. 112-115; Esterâbâdî, *Târih-i Firişte*, s. 304-315; Tetevi-Kazvini, *Târih-i Elfi-VI*, s. 4201-4203; M. Fuad Köprülü, “Firûz Şâh Halacı”, *İA (MEB)*, 1964, c. 4, s. 661; Ahmed, *Siyasi Tarihi...*, s. 281-290; Konukçu, “Hindistan'daki...”, s. 412-413; Cöhece, “Hindistan'da...”, s. 709.

87 İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 557-558.

88 İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 558.

ve Balaban ile devam eden ve Celâleddîn Halaç'a kadar uzanan süreç, asırlık bir hâkimiyetin ve Türk boylarının oluşturduğu bir kalkanın varlığına ve gücüne işaret etmektedir. Kaldı ki bu dönemler sonraki asırlarda büyük anlamlar ve değerler yüklenen bir tarihsel arka plana da gönderme olacaktır. Bunun en müşahhas örneğini 1526'da gerçekleşen Panipat Meydan Muhaberesi sonrası Delhi'de hâkimiyeti ele geçiren Bâbü'r Şâh'ın ifadelerinden de görmek mümkündür.

13. Devlette, Hanedan Değişiminin Çarpıcı Yüzü: Gelişen Tepkiler ve Politikalar

Delhi tahtındaki hanedan değişimi hem Balaban soyu ve onlara bağlı olan devlet adamları hem de Sultan Celâleddîn Fîrûz Şâh Halacî ile Halaçlar arasında farklı tepkilere sebep olmuştur. Balaban Hanedanı'na bağlı olanlar, devletin idaresinin Türklerden Halaçlara geçmesine tepki göstermişlerdir. Bunu o dönemin koşulları içerisinde değerlendirdiğinizde bir Türk boyunun diğer bir boyun hâkimiyetini kabul etmekte zorlanması olarak veya -tarihteki öteki- anlayışı çerçevesinde görmek mümkündür. Yine Sultan Celâleddîn ve ailesi açısından bakıldığında da yeni bir heyecan yaşanmıştır. Sultan Celâleddîn, Delhi'deki yönetim Sarayı olan Köşk-i Lâl'e girince ve Sultan Balaban'ın tahtına oturunca büyük heyecan yaşamıştır.⁸⁹ Ancak her iki tarafın tepkilerinin sıcak bir çatışmaya dönüşmesi uzun zaman almamış ve 1290'da Sultan Balaban'ın yeğeni Melik Çahcu ve beraberinde bulunanlar, Celâleddîn'in saltanatını kabul etmediklerini, Balaban'ın çocuklarının al-aşağı edilmesiyle elde edilmiş bir hükümlülikle tahta oturduğunu iddia ederek muhalefetlerini ortaya koymuşlardır. Ardından da Delhi'de Halaçların hiçbir haklarının olmadığını ve gerekli bağlılığı da bugüne kadar göstermediklerini, daha da önemlisi siyasî temsiliyet noktasında o zamana kadar hiçbir Halaç'ın Delhi'de hükümdar olmadığını dile getirmişlerdir. Ancak Balaban ailesine bağlı olanların ve muhalif tutum içerisinde girenlerin geliştirdikleri yaklaşım, askerî mücadelede karşılığını bulmayacak ve Bedâün'da yapılan mücadelede yenilgiye uğrayacaklardır.⁹⁰

Sultan Celâleddîn, mücadele sonrası ele geçirilen muhalif beylerin cezalandırılması konusunda yakın çalışma arkadaşlarıyla da görüş ayrılığına düşmüştür. Kendisinden

89 Berenî, *Târih-i Fîrûzşâhî*, s. 175-180; Emir Hüsrev Dihlevî, *Miftâhü'l-Fütûh*, tash. Şeyh Abdürreşid, Aligarh Üniversitesi, Aligarh 1954, s. 4, 14; İsemî, *Fütûhu's-Selâtin*, s. 209, 226-227; es-Sihri, *Târih-i Mübârekşâhî*, s. 61-62; Herevî, *Tabâkât-ı Ekberî*, s. 57; Bedâüni, *Müntehâbü'l-Tevârih*, s. 112-115; Esterâbâdî, *Târih-i Fîrişte*, s. 317-319; Tetevî-Kazvinî, *Târih-i Elfi-VI*, s. 4201-4203; Köprülü, "Fîrûz Şâh", s. 661; Kishori Saran Lal, *History of Khaljis (A.D. 1290-1320)* Munshiram Manoharlal Publishers Pvt. Ltd., New-Delhi 1980, s. 15-16; Konukçu, "Hindistan'daki...", s. 417-418; Cönce, "Hindistan'da...", s. 710.

90 Berenî, *Târih-i Fîrûzşâhî*, s. 181-187; es-Sihri, *Târih-i Mübârekşâhî*, s. 63-64; Herevî, *Tabâkât-ı Ekberî*, s. 58-59; Bedâüni, *Müntehâbü'l-Tevârih*, s. 116; Esterâbâdî, *Târih-i Fîrişte*, s. 321-325; Tetevî-Kazvinî, *Târih-i Elfi-VI*, s. 4207-4209; Köprülü, "Fîrûz Şâh", s. 662; Lal, *History of Khaljis* s. 19-23; Konukçu, "Hindistan'daki...", s. 417-418; Cönce, "Hindistan'da...", s. 710.

istenilen, sağ olarak ele geçirilen muhalif beylerin öldürülmeleri olmasına rağmen o, bunu yapmasının mümkün olmadığını, muhalif kesimde yer alan beylerden bazıları ile Muizzî ve Balaban Hanedanı döneminde birlikte çalıştıklarını, Müslüman kanı dökmeyeceğini, geçmişte beraber çalıştıklarını, bugün öldürmenin ve cezalandırmanın kolay olmadığını ifade etmiştir.⁹¹ Yine bir diğer muhalif hareket de o esnada Delhi'de bulunan Seydî Müvelleh adlı bir dervişin etrafından toplananlardan sadır olmuştur. Gayelerine göre Sultan'ı tahttan indirip yerine Seydî Müvelleh'i halife ilan edecekler ve hemen ardından da Balaban neslinden Sultan Nâsireddîn'in kızıyla da nikâhlayacaklardır. Ancak kısa süre sonra yaşananlardan haberdar olan Sultan Celâleddîn, muhalif tutuma destek olan ve katılmayı düşünenleri tespit ettirip, sürgüne göndermiş ve mal varlıklarına el koymuştur. Seydî Müvelleh ise Sultan'ın oğlu Erkli Han'ın fil bakıcılarına emri üzerine, daha suçlulara nasıl bir ceza uygulanacağını müzakereleri sırasında, filin ayakları altında ölmüştür.⁹²

Sultan Celâleddîn'in geliştirdiği politikalara bakıldığında ise 1291'de Renthenbûr üzerine sefer düzenleyerek, gayrimüslimlerin etkin oldukları kaleyi ele geçirmeye çalışmışsa da kalenin müstahkem oluşu ve ele geçirilmesinin zor olduğunu ifade ederek, Delhi'ye dönme kararı almıştır. Burada Sultan Celâleddîn bir tarihsel arka planın varlığına işaret ederek, bölgenin ele geçirilmesi için Müslümanlar tarafından birkaç defa girişimde bulunulduysa da ele geçirilemediğini söyleyerek, geri çekilmelerinin kendileri ve askerleri açısından isabetli olacağını söylemiştir.⁹³ Sultan Celâleddîn'in tahta geçmesi, Delhi tahtının iç ve dış gündemini değiştirmeyecek, yeniden Moğollar devreye gireceklerdir. Bu doğrultuda 1291-1292'de Hülegü Han'ın torunu kendisine bağlı birliklerle Hindistan'a doğru ilerlemiş ve Berram hududuna kadar gelmişse de taraflar arasında büyük çaplı bir çatışma yaşanmadan anlaşma yoluna gitmişlerdir. Bu sırada bölgeye gelen Moğollar arasında yer alan Cengiz Han'ın torunlarından Algu, kendisine bağlı olan Moğollarla birlikte Sultan Celâleddîn'e bağlanıp Müslüman olmuşlardır. Algu Han, kısa bir süre sonra Sultan'ın kızıyla evlenerek Delhi Sarayı'na damat olmuştur.⁹⁴

91 Berenî, *Târih-i Firûzşâhi*, s. 181-187; es-Sihri, *Târih-i Mübârekşâhi*, s. 63-64; Herevî, *Tabâkât-ı Ekberî*, s. 58-59; Bedâüni, *Müntehabü'l-Tevârih*, s. 116; Esterâbâdî, *Târih-i Firîşte*, s. 321-325; Tetevî-Kazvinî, *Târih-i Elfi-VI*, s. 4207-4209; Köprülü, "Firûz Şâh", s. 662; Lal, *History of Khaljis*, s. 19-23; Konukçu, "Hindistan'daki...", s. 417-418; Cönce, "Hindistan'da...", s. 710.

92 Berenî, *Târih-i Firûzşâhi*, s. 208-212; İsemî, *Fütûhu's-Selâtin*, s. 215-217; es-Sihri, *Târih-i Mübârekşâhi*, s. 65-67; Herevî, *Tabâkât-ı Ekberî*, s. 62; Bedâüni, *Müntehabü'l-Tevârih*, s. 117-119; Esterâbâdî, *Târih-i Firîşte*, s. 328-333; Tetevî-Kazvinî, *Târih-i Elfi-VI*, s. 4213-4215; Köprülü, "Firûz Şâh", s. 665; Lal, *History of Khaljis*, s. 23-27; Konukçu, "Hindistan'daki...", s. 418; Cönce, "Hindistan'da...", s. 710.

93 Berenî, *Târih-i Firûzşâhi*, s. 213-214; Herevî, *Tabâkât-ı Ekberî*, s. 62-63; Bedâüni, *Müntehabü'l-Tevârih*, s. 119; Esterâbâdî, *Târih-i Firîşte*, s. 333-334; Tetevî-Kazvinî, *Târih-i Elfi-VI*, s. 4215-4216; Lal, *History of Khaljis*, s. 27-30; Konukçu, "Hindistan'daki...", s. 418; Cönce, "Hindistan'da...", s. 710.

94 Berenî, *Târih-i Firûzşâhi*, s. 218-219; İsemî, *Fütûhu's-Selâtin*, s. 209-214; es-Sihri, *Târih-i Mübârekşâhi*, s. 64; Herevî, *Tabâkât-ı Ekberî*, s. 62-63; Bedâüni, *Müntehabü'l-Tevârih*, s. 119; Esterâbâdî, *Târih-i Firîşte*,

14. Tutum Değişikliği ve İhanete Giden Yol: Fitne Çıkarmak ve Sonuç Almak

Sultan Celâleddîn döneminde gelişen önemli tepkilerden bir diğeri de yeğeni Melik Alâeddîn tarafından gelecektir. O, 1293'teki Mendûr ve Cehaben seferinden sonra amcasından izin isteyerek Kara vilayetinden Bihilsan'a kadar uzanan bölgelerde ganimet toplamış ve onun bu seferlerinden memnun kalan Sultan, Evedd bölgesini ikta olarak vermiş ve arz-ı memalik/ordu kumandanı olarak tayin etmiştir. Melik Alâeddîn, askerî seferlerinde daha fazla başarı elde etmek için 1294-1295'te Deogir tarafına hareket edip pek çok ganimet elde ettiyse de seferden amcasını haberdar etmemiştir. Buna rağmen Sultan Celâleddîn onun bu tavrını anlayışla karşılamıştır.⁹⁵ Ancak onun Deogir'de ele geçirdiği ganimetleri hazineye ulaştırmadığını haber alınca ileri gelen devlet adamları ile değerlendirmelerde bulunup, söz konusu tutum değişikliğinin arka planını öğrenmeye çalışmıştır. Toplantıda hazır bulunanlardan Melik Ahmed Çep, yaptığı değerlendirmede mal elde etmenin ve fitnenin birbirine bağlı olarak gelişen iki durum olduğunu ve Melik Alâeddîn'in de Deogir seferi sonrası elde ettiği zenginlik karşısında böyle bir tutum içerisine girdiğini ifade etmiştir. Toplantıda bulunan beyler de benzer değerlendirmelerde bulunduktan sonra, tutum değişikliğinin ihanete varan boyut alacağını ve son tahlilde de hedefin tahtı ele geçirmek olduğunu Sultan'a bildirmişlerdir. Sultan, bu değerlendirmelerin özünden hareketle yeğenin böyle bir teşebbüste bulunmayacağını ifade etmişse de Alâeddîn bir şaşırtmaca yaparak elde ettiği ganimetlerden bir kısmını göndereceğini bildiren ferman yollamıştır. Bunu haber alan devlet adamları Sultan ile tekrar görüşerek, kısa veya orta vadede Alâeddîn'den Delhi dışında görüşme talebinin gelmesi durumunda bunu kabul etmemesini istemişlerdir.⁹⁶ Ancak Sultan, bu ikazları dinlemeyerek yanına aldığı birliklerle Ganj Nehri üzerinden Kara vilayetine gemilerle ulaşip yeğenleriyle görüşmeye gitmiştir. Sultan, yeğenleri ve aynı zamanda damatları olan Melik Alâeddîn ile Melik Elmas tarafından profesyonelce kurulmuş suikast planının sonucunda öldürülmüştür.⁹⁷

s. 334-335; Tetevî-Kazvinî, *Târih-i Elfi-VI*, s. 4225-4226; Köprülü, "Fîrûz Şâh", s. 662; Lal, *History of Khaljis*, s. 30-32; Konukçu, "Hindistan'daki...", s. 419; Orhan Köprülü, "Fîrûz Şâh Halacı", *DİA*, 1996, c. 13, s. 140-141; Cöğce, "Hindistan'da...", s. 710-711; Durak, *Hindistan'a...*, s. 109-110; Kortel, *Delhi Türk...*, s. 9.

95 Berenî, *Târih-i Fîrûzşâhî*, s. 220-221; İsemî, *Fütûhu's-Selâtîn*, s. 215, 223-224, 227-238; Herevî, *Tabâkât-ı Ekberî*, s. 63; Bedâüni, *Müntehâbü'l-Tevârih*, s. 119-120; Esterâbâdî, *Târih-i Firişte*, s. 335-340; Tetevî-Kazvinî, *Târih-i Elfi-VI*, s. 4226-4227; Lal, *History of Khaljis*, s. 32-37; Konukçu, "Hindistan'daki...", s. 419; Cöğce, "Hindistan'da...", s. 711; Kortel, *Delhi Türk...*, s. 9.

96 Berenî, *Târih-i Fîrûzşâhî*, s. 223-231; ayrıca bkz. İsemî, *Fütûhu's-Selâtîn*, s. 238-242; Herevî, *Tabâkât-ı Ekberî*, s. 64; Bedâüni, *Müntehâbü'l-Tevârih*, s. 120-122; Esterâbâdî, *Târih-i Firişte*, s. 341-345; Tetevî-Kazvinî, *Târih-i Elfi-VI*, s. 4270-4274; Köprülü, "Fîrûz Şâh", s. 662, 664; Lal, *History of Khaljis*, s. 38-47; Bayur, *Hindistan Tarihi*, s. 302-304.

97 Berenî, *Târih-i Fîrûzşâhî*, s. 231-239; es-Sihirîndî, *Târih-i Mübarekşâhî*, s. 67-70; bkz. İsemî, *Fütû-*

Sultan Celâleddîn'in öldürüldüğüne dair haberin Delhi'de duyulması üzerine oğullarından Erkli Han tahta çıkarılmak istenmişse de çok fazla vakit kaybetmek istemeyen devlet adamları Sultan'ın Kadır Han adlı oğlunu "Sultan Rükneddîn İbrâhîm Şâh" unvanıyla tahta çıkarmışlarsa da kısa sürede annesi devlete vaziyet etmeye başlamıştır. Bu gelişmeden haberdar olan Erkli Han, başkent Delhi'ye gelmek yerine Multan'da kalmasının daha uygun olacağını düşünmüştür. Melik Alâeddîn'in Delhi'ye yaklaştığını öğrenen Melike-i Cihân, Erkli Han'ı başkente çağırmıştır. Ancak bu esnada Melik Alâeddîn Cûn Nehri kıyısında kendisine bağlı birliklerle savaş düzeni almıştır. Sultan Rükneddîn, ordusuyla birlikte karşı koymak için harekete geçtiyse de askerlerden bir kısmının Alâeddîn, tarafına geçtiğini görünce beraberindekilerle birlikte Multan tarafına çekilmenin daha uygun olacağını düşünmüş ve Delhi'yi istemeden bırakmak durumunda kalmıştır.⁹⁸ Sultan Celâleddîn'in çocukları arasındaki uyumsuzluk ve tecrübesizlik, menfaatlerinin çakıştığı bir konuyla birleşince Melik Alâeddîn'e birkaç yıl önce çıkardığı fitne hareketinin sonucunu elde etme fırsatı vermiştir. Alâeddîn'in vaziyetine ve elde ettiklerine bakan devlet adamları, onun muhalif bir tutum içerisinde olduğunu veya olmasının muhtemel olduğunu, Deogir seferi sonrasında bunu görünür kıldığını ifade etmişlerse de sonuç elde edememişler ve bu durum Sultan Celâleddîn'in sonu olurken ailesinin de dağılmasına sebep olmuştur.

15. Devlete Getiren Yol: Güç, Hâkimiyet, Kontrol, Denetim ve Sultan Alâeddîn Muhammed Şâh Halacî

Melik Alâeddîn, tahtı ele geçirmesinin ardından yakın adamlarını devletin ilgili birimlerine tayin ettikten sonra, kendisine karşı amcası Sultan Celâleddîn'i öldürmesi sebebiyle oluşan tepkiyi dindirmek için halka hazineden bağışlarda bulunmuştur. Ardından saltanatı süresince karşısında durup, muhalif tutum içerisine gireceğini düşündüğü, Erkli Han ile Rükneddîn'in Multan'da yakalanmaları için ordu göndermiştir. Onların yakalanmalarının ardından gözlerine mil çekilmesi emredilmiş ve kısa süre sonra da yay kirisiyle boğdurulmuşlardır. Aileleri ise gözetim altında tutulmak üzere Delhi'ye getirilmişlerdir.⁹⁹ 1297 yılı başlarında

hu's-Selâtin, s. 342-346; Herevî, *Tabâkât-ı Ekberi*, s. 65-68; Bedâüni, *Müntehâbü'î-Tevârîh*, s. 122-124; Es-terâbâdi, *Târih-i Firişte*, s. 346-353; İbn Battûtâ, *Seyahatnâme*, s. 412-413; Tetevi-Kazvinî, *Târih-i Eljî-VI*, s. 4274-4276; Köprülü, "Fîrûz Şâh", s. 664; Lal, *History of Khaljis*, s. 48-61; Bayur, *Hindistan Tarihi*, s. 302-304

98 Berenî, *Târih-i Fîrûzşâhî*, s. 231-239, 242-245; es-Sihri, *Târih-i Mübârekşâhî*, s. 67-70; bkz. İsemî, *Fütühu's-Selâtin*, s. 242-246; Herevî, *Tabâkât-ı Ekberi*, s. 65-68; Bedâüni, *Müntehâbü'î-Tevârîh*, s. 122-124; Es-terâbâdi, *Târih-i Firişte*, s. 346-354; İbn Battûtâ, *Seyahatnâme*, s. 412-413; Tetevi-Kazvinî, *Târih-i Eljî-VI*, s. 4274-4276; Köprülü, "Fîrûz Şâh", s. 664; Lal, *History of Khaljis*, s. 48-61; Bayur, *Hindistan Tarihi*, s. 302-304.

99 Berenî, *Târih-i Fîrûzşâhî*, s. 242-251; İsemî, *Fütühu's-Selâtin*, s. 242-246, 251; es-Sihri, *Târih-i Mü-*

Çağataylılardan Duva Han'a bağlı birliklerin Pencap, Multan ve Sind civarına ulaşmasını haber alan Sultan, kısa sürede bölgeye sevk ettiği birliklerle onları geri çevirmeyi bilmiştir. Elde ettiği başarı ve tam hâkimiyet tesis etmesi, Sultan'ı siyasi bakımdan olduğu kadar askerî bakımdan da güçlü konuma taşımıştır.¹⁰⁰ Ancak yer yer ordu birlikleri arasında huzursuzluklar da baş göstermiştir ki, bunlardan ilki 1297-1298 Gücerat ve civarının ele geçirilmesi ve akabinde ordu birliklerinin elde edilen ganimetin paylaşılması konusunda yaşadığı tartışmalar sonrası olmuştur.¹⁰¹ Çağataylıların Delhi merkezi ele geçirmek için planları son bulmamış ve 1299'da önce Saldı komutasında Sivistan tarafına, daha sonra Kutluğ Hâce kumandasında Delhi yönüne doğru sefere çıkmışlardır. Ancak ilk seferde netice alamadıkları gibi ordu kumandanı Saldı'nın aralarında bulunduğu bazı kimseler esir edilmişlerdir.¹⁰² Kutluğ Hâce'nin liderliğindeki büyük ordu ise Delhi önlerine kadar ilerlemeyi başarmışsa da burada yenilgiye uğramıştır. Bu yönüyle ilk defa bu kadar büyük bir orduyla Hindistan'a giren Çağataylı ordusu yenilgiye uğratılmıştır. Sultan Alâeddîn açısından bakıldığında elde edilen başarılar, onun saltanatının gücüne güç katmıştır.¹⁰³

Sultan Alâeddîn'in sonuç almak istediği önemli noktalardan bir diğeri de önceki Delhi sultanlarının da kontrol altında tutmak istedikleri ancak tam manasıyla bir hâkimiyet kuramadıkları Renthenbûr olmuştur. Bu doğrultuda ilk olarak 1300'de hazırladığı ordunun başına Uluğ Han'ı komutan tayin edip bölgenin ele geçirilmesi talimatını vermişse de ordunun burada netice alması kolay olmamış ve Sultan'a gönderilen mektupla bölgeye hızlı bir şekilde takviye birliklerin sevk edilmesi istenmiştir. Bunun üzerine Sultan takviye birliklerin başında bölgeye doğru hareket etmiş ve kısa sürede Renthenbûr kalesi ele geçirilmiştir. Bu seferde elde edilen başarı hem devlet adamları nezdinde hem de halkta büyük sevinç yaratmıştır. Bu sefer

---

bâreşkâhî, s. 71-72; Herevî, *Tabâkât-ı Ekberî*, s. 68-69; Bedâüni, *Müntehâbü'l-Tevârih*, s. 126; Esterâbâdi, *Târih-i Firişte*, s. 353-358.

100 Berenî, *Târih-i Firûzşâhî*, s. 250; İsemî, *Fütûhu's-Selâtin*, s. 255-258; es-Sihriñdî, *Târih-i Mübâreşkâhî*, s. 72-73; Herevî, *Tabâkât-ı Ekberî*, s. 69; Bedâüni, *Müntehâbü'l-Tevârih*, s. 127; Esterâbâdi, *Târih-i Firişte*, s. 357-358; Konukçu, "Hindistan'daki...", s. 422; Durak, *Hindistan'a...*, s. 112.

101 Emir Hüsvêr Dihlevî, *Hazâ'inü'l-Fütûh*, tash. Muhammed Vahid Mirza, National Book Foundation of Pakistan 1976, s. 47-49; Berenî, *Târih-i Firûzşâhî*, s. 251-253; İsemî, *Fütûhu's-Selâtin*, s. 252-254, 286-287; es-Sihriñdî, *Târih-i Mübâreşkâhî*, s. 75-77; Herevî, *Tabâkât-ı Ekberî*, s. 69; Bedâüni, *Müntehâbü'l-Tevârih*, s. 130-131; Esterâbâdi, *Târih-i Firişte*, s. 358-359.

102 Berenî, *Târih-i Firûzşâhî*, s. 254-255, 258-260; İsemî, *Fütûhu's-Selâtin*, s. 262-263; es-Sihriñdî, *Târih-i Mübâreşkâhî*, s. 72; Herevî, *Tabâkât-ı Ekberî*, s. 70; Bedâüni, *Müntehâbü'l-Tevârih*, s. 127; Esterâbâdi, *Târih-i Firişte*, s. 360-361 Bayur, *Hindistan Tarihi*, s. 308; Konukçu, "Hindistan'daki...", s. 422; Durak, *Hindistan'a...*, s. 113-114; Cönce, "Hindistan'da...", s. 711; a.y., "Kalaç Sultanlığı", s. 81; Kortel, *Delhi Türk...*, s. 309.

103 Berenî, *Târih-i Firûzşâhî*, s. 259-262; İsemî, *Fütûhu's-Selâtin*, s. 255-270; Herevî, *Tabâkât-ı Ekberî*, s. 70-71; Esterâbâdi, *Târih-i Firişte*, s. 361-362; Konukçu, "Hindistan'daki...", s. 422-423; Durak, *Hindistan'a...*, s. 113-116; Cönce, "Hindistan'da...", s. 711-712; Kortel, *Delhi Türk...*, s. 309.

sırasında Sultan'ın yeğeni amcasına karşı isyan edip öldürmek istediye de başarılı olamamış ve öldürülmüştür. Renthenbûr ve civarında elde edilen başarının ardından, ordu birlikleri tarafından 1303'te de Çitor ele geçirilmiş ve adı "Hızırâbâd" olarak değiştirilmiştir.¹⁰⁴ Sultan Alâeddîn ve hanedanı açısından Renthenbûr seferi pek çok gelişmenin de yaşanmasına sebep olmuş ve isyanlar baş göstermiştir. Sultan'ın Renthenbûr'da bulunmasını fırsat bilen devlet adamlarından Melik Ömer ile Mengü Han, Bedâûn ve Evedd iktalarında isyan çıkarmışlarsa da Sultan'ın bölgeye sevk ettiği ordu karşısında yenilgiye uğratılmışlar ve ardından da gözlerine mil çekilmiştir.¹⁰⁵ Yine aynı sıralarda Delhi'de Melikü'l-ümera Fahreddîn Kutvâl beraberinde bulunanlarla birlikte isyan çıkarmış ve hazineyi yağmalamışlardır. Ordunun Renthenbûr'da motivasyonunu dağıtmak istemeyen Sultan gelişmeleri yakından takip edip, devlet adamlarına verdiği talimatlarla kısa süre sonra isyanı kontrol altına almıştır.¹⁰⁶

16. Sorunlar Karşısında Devleti Görmek ve Çözüm Yollarına Gitmek

Sultan Alâeddîn, devlete tam manasıyla hükmetme zaruretinin hâsıl olmasının bir gereği olarak yaşanan siyasî ve askerî gelişmelerin amillerine tam olarak vakıf olmak için yapılması gerekenler konusunda ileri gelen devlet adamlarıyla Renthenbûr civarında bir görüşme yapmıştır. Söz konusu bu görüşmede isyan ortaya çıkmasının dört farklı sebebinin olduğu ileri sürülmüştür. Bu sebeplerden **ilkini**, Sultan'ın halka yönelik politikalarının iyi ve kötü olması olarak belirtmişler ve uygulanan politikadaki aksaklıkların tam olarak sultanlık makamına arz edilemediğini veya Sultan'ın bundan habersiz olduğunu dile getirmişlerdir. İkinci husus olarak dile getirilen konu ise Sultan'ın tertip ettiği meclislerde devlet adamlarının içtikleri şarabın etkisiyle gerçek duygu ve düşüncelerini dışa vurduklarını ve bunların da isyanlara zemin hazırladığını ifade etmişlerdir. Üçüncü olarak, Sultan'ın devlet adamlarıyla veya onların kendi aralarında yakın bir münasebet temin etmelerinin kısa sürede bir isyan çıkması durumunda birbirlerine destek vermelerini de beraberinde getirdiğini dile getirmişlerdir. **Dördüncü** olarak dikkat çekilen konu ise devlet adamlarının ellerinde altın bulundurmalarının onları farklı işlere ve isyana tevessül etmeye sevk ettiğini zikretmişlerdir.¹⁰⁷

104 Dihlevî, *Hazâ'inü'l-Fütûh*, s. 50-51, 63-64; Berenî, *Târih-i Firûzşâhi*, s. 271-277, 299; İsemî, *Fütûhu's-Selâtin*, s. 271-281; es-Sihriî, *Târih-i Mübâreksâhi*, s. 77; Herevî, *Tabâkât-ı Ekberî*, s. 72-74; Bedâûnî, *Müntehâbü'l-Tevârih*, s. 131-133; Esterâbâdî, *Târih-i Firişte*, s. 367-369, 380; Konukçu, "Hindistan'daki...", s. 421-423.

105 Berenî, *Târih-i Firûzşâhi*, s. 277-278; Herevî, *Tabâkât-ı Ekberî*, s. 73-74; Bedâûnî, *Müntehâbü'l-Tevârih*, s. 133; Esterâbâdî, *Târih-i Firişte*, s. 370; Bayur, *Hindistan Tarihi*, s. 308.

106 Berenî, *Târih-i Firûzşâhi*, s. 278-281; İsemî, *Fütûhu's-Selâtin*, s. 277-278; Herevî, *Tabâkât-ı Ekberî*, s. 74; Bedâûnî, *Müntehâbü'l-Tevârih*, s. 133; Esterâbâdî, *Târih-i Firişte*, s. 370-372.

107 Berenî, *Târih-i Firûzşâhi*, s. 282-283, 286-287; Herevî, *Tabâkât-ı Ekberî*, s. 75; Bedâûnî, *Mün-*

Bu cümleden olarak sıralanan hususlar ve değerlendirmelerle devlet adamlarının, sorunların çözümüne dönük olarak önerilerini vasıta kıldıkları görülmektedir. Devletin geliştirdiği politikanın halktaki karşılığının hızlı bir şekilde görülmesi için -Sultan'ın ulaşılabilir olmasının- önemine dikkat çekilmiştir. Yine Sultanlık makamının alt kademelerle tesis edilen münasebette -yaklaşım, konuşma ve samimiyet- ilkelerine dikkat etmesinin elzem oluşuna vurgu yapılmıştır. Dolayısıyla hanedanın geleceğine dönük, tehlike uyandıracak şekilde devlet adamlarının birbirleri üzerinde veya müttefik olarak hareket etmelerinin önüne geçilmesinin gerekliliğine vurgu yapılmıştır. Dolayısıyla devletin ve hanedanın karışık bir mahiyet almasının önüne geçilmesi için belirlenen ve dile getirilen temel ilkeler/çerçevesel dönemin siyasî ve askerî hareketlerinin kendilerine nerelerden ve hangi kanallardan hareket alanı bulduklarına da işaret etmektedir. Burada devlet adamlarının sorunların temeline yönelik sebepleri nereye yükledikleri kadar sundukları öneriler de Alâeddîn'in saltanatının geleceğine tesir etmiştir.

Sultan Alâeddîn döneminde Çağataylı saldırıları son bulmayacaktır. Onun Renthenbûr civarında olmasını fırsat bilen Çağataylılar, 1303'te bu defa Melik Tagi'nin liderliğinde hareket ederek Delhi önlerine kadar gelmişler ve iki ay kadar şehri kuşatmışlardır. Yaşanan gelişmeleri öğrenen Sultan, Delhi'ye dönecek ve duruma vaziyet edecektir. Çağataylı ilerleyişini, Çitor kuşatması sırasında haber alan Sultan, bazı beyleri Orangal Hisarı'nın ele geçirilmesi için Orangal bölgesine gönderdiği için onlardan destek gelmesi mümkün olmamıştır. Yine Multan, Samane ve Dibalpûr bölgelerinin geçiş güzergâhları da Çağataylı birlikleri tarafından tutulduğu için destek alamayacak olan Sultan, Delhi'de var olan askerî birlik ile Çağataylıların karşısına çıkmaya karar vermiştir. Ayrıca Delhi'nin giriş çıkışlarının da Çağataylı kontrolüne geçtiğini öğrenen Sultan, halkın kuşatma süresince zor durumda kalmaması için tahıl ambarlarının açılması emrini verip, uygun fiyata piyasaya tahıl satışı yaptırmıştır. Çağataylılar, Delhi'yi kuşatıp zor durumda bırakmalarına rağmen tam bir sonuç elde edemeyeceklerini düşünerek kuşatmayı kaldırıp geri çekilmişlerdir.¹⁰⁸ Bu noktada Berenî, kuşatma ve içeride yaşanan gelişmelerle alakalı düştüğü kayıtlarda Melik Tagi idaresindeki Çağataylıların bir ay kadar daha kalmaları halinde Delhi'yi ele geçirmelerinin mümkün olduğunu ifade etmektedir.¹⁰⁹ Bu kayıt, bir yönüyle Sultan Alâeddîn'in tahıl ambarlarını açmaktaki

tehâbü't-Tevârih, s. 134; Esterâbâdî, *Târih-i Firişte*, s. 372-375; Bayur, *Hindistan Tarihi*, s. 309.

108 Berenî, *Târih-i Firûzşâhî*, s. 300-304; İsemî, *Fütûhu's-Selâtin*, s. 285-286; es-Sihri, *Târih-i Mübârekşâhî*, s. 73; Herevî, *Tabâkât-ı Ekberî*, s. 77-78; Bedâüni, *Müntehâbü't-Tevârih*, s. 127-128; Esterâbâdî, *Târih-i Firişte*, s. 381; Bayur, *Hindistan Tarihi*, s. 311; Cöhcce, "Hindistan'da...", s. 712; Durak, *Hindistan'a...*, s. 116-117.

109 Berenî, *Târih-i Firûzşâhî*, s. 300-304.

isabetli tutumu kadar, Çağataylıların da oldukça güçlü, etkili ve sonuç almaya yakın şekilde sıkı bir kuşatma harekâtı ortaya koyduklarını göstermektedir. Yine kuzey hudutlarındaki şehirlerde Moğollara ve Çağataylılara set vazifesi görev savunma hattının kırılması, Delhi'ye kısa sürede ulaşmayı beraberinde getirmiştir. Kısacası icra edilen Çağataylı saldırısı ve ona mukabelede bulunan Delhi ordusunun mukavemeti, güçlü devleti ve geliştirilen çözümü gözler önüne sermektedir.

Bu itibarla Sultan Alâeddîn, ordusunun eksiklerini görmenin yanı sıra, daha güvenli ve korunaklı olacak şekilde Siri'de yeni bir yönetim sarayı inşa ettirmiştir. Çağataylı ve Moğol akınlarının Hindistan'a uzandığı güzergâh üzerinde bulunan kale ve hisarları onarttığı gibi daha işlevsel ve savunma hattına elverişli olacak şekilde yeniden yaptırmıştır. Kuzey bölgelere idareci olarak daha tecrübeli devlet adamlarını tayin etmiştir. Bunların tamamını yerine getirmek için büyük ve geliri çok olan bir hazinenin varlığına dikkati çekerek, profesyonel bir ordu kurulmasının kendileri açısından daha isabetli olacağını da ortaya koymuştur.¹¹⁰ Meseleleri müdrik bir sultan olan Alâeddîn, ülkede genel bir ucuzluğun ve pazar düzeninin sağlanmasının hazineye önemli oranda vergi akışı sağlayacağını düşünerek pazarlarda denge-denetim sistemi kurmuş ve daha da önemlisi ordugâhlarda bu ucuzluğun önemli etkisinin olacağını düşünmüştür.¹¹¹ Ancak Sultan'ın müdafaa tertibatı kurmak düşüncesi hayata geçmemişken Çağataylılar, 1305'te Muhammed Tartak ve Ali Beg kumandasında yeniden saldırıya geçmişlerdir. Bunun üzerine bölgeye sevk edilen komutanlar, Çağataylılara karşı üstünlük elde etmişler ve komutanlarını ele geçirmişlerdir.¹¹² Onların intikamını almak isteyen Çağataylılar 1306'da Kebek liderliğinde yeni bir saldırıya geçmişlerse de yenilgiye uğratılmışlardır.¹¹³ Aynı şekilde 1308'de bu defa İkbalmende komutasında harekete geçen Çağataylılar da püskürtülmüşlerdir.¹¹⁴ Çağataylıların bu seferinden sonra Sultan Alâeddîn, hâkimiyeti altında bulunan

110 Berenî, *Târih-i Firûzşâhî*, s. 300-304; Herevî, *Tabâkât-ı Ekberî*, s. 71-72, 78; Bayur, *Hindistan Tarihi*, s. 311-312.

111 Herevî, *Tabâkât-ı Ekberî*, s. 78-79; Esterâbâdî, *Târih-i Firişte*, s. 382; Tetevî-Kazvinî, *Târih-i Elfi-VII*, s. 4334; Bilal Koç, "Türk Hanedanı'nın Delhi Pazarındaki Denge-Denetim Sistemi: Sultan Alâeddîn Muhammed Halaci Örneği", *III. Uluslararası Ahilik Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Kırşehir, c. 1, s. 113-130.

112 Dihlevî, *Hazâ'inü'l-Fütûh*, s. 37-40; Berenî, *Târih-i Firûzşâhî*, s. 320-321; İsemî, *Fütûhu's-Selâtin*, s. 301-305; es-Sihrindî, *Târih-i Mübârekşâhî*, s. 73; Herevî, *Tabâkât-ı Ekberî*, s. 80; Bedâûnî, *Müntehâbü'l-Tevârih*, s. 128; Esterâbâdî, *Târih-i Firişte*, s. 388-389; Durak, *Hindistan'a...*, s. 117-118; Cöhce, "Hindistan'da...", s. 712; a.y., "Kalaç Sultanlığı", s. 81-82.

113 Dihlevî, *Hazâ'inü'l-Fütûh*, s. 41-43; Berenî, *Târih-i Firûzşâhî*, s. 321-322; İsemî, *Fütûhu's-Selâtin*, s. 317-322; es-Sihrindî, *Târih-i Mübârekşâhî*, s. 74; Herevî, *Tabâkât-ı Ekberî*, s. 80; Bedâûnî, *Müntehâbü'l-Tevârih*, s. 128; Esterâbâdî, *Târih-i Firişte*, s. 391-392; Cöhce, "Hindistan'da...", s. 712; Durak, *Hindistan'a...*, s. 118-119.

114 Dihlevî, *Hazâ'inü'l-Fütûh*, s. 43-46; Berenî, *Târih-i Firûzşâhî*, s. 322; es-Sihrindî, *Târih-i Mübârekşâhî*, s. 74; Herevî, *Tabâkât-ı Ekberî*, s. 80-81; Esterâbâdî, *Târih-i Firişte*, s. 392-393; Konukçu, "Hindistan'daki...", s. 423; Durak, *Hindistan'a...*, s. 119-120; Cöhce, "Hindistan'da...", s. 712; a.y., "Kalaç Sultanlığı", s. 82.

yerlerde durumundan şüphelenilen Moğolların Hindistan'dan çıkarılması için talimat vermiştir. Aynı sıralarda Deogir bölgesinde de seferde bulunan Delhi ordusu başarı elde ederek sınır bölgesinde kontrolü sağlamıştır.¹¹⁵

17. Devlette Tedbiri Almak, İhtimalleri Konuşmak ve Tezahürü Beklemek

Sultan Alâeddîn dönemiyle birlikte Delhi Türk Sultanlığı yeni ve aktif bir sürece girmiştir. Bir taraftan iç sükûneti sağlanırken, diğer taraftan arka arkaya gelen Çağataylı saldırıları püskürtülmüş ve daha da önemlisi Hindu hâkimiyetinin etkin ve kırılmaz olarak görüldüğü coğrafyalara -Renthenbûr, Deogir, Malva, Sivane Kalesi, Calûr, Duhûr-ı Semender ve Maber gibi- akınlar düzenlenmiş ve başarılı sonuçlar elde edilmiştir. Hindulara yönelik düzenlenen akınlar içerisinde en dikkat çekici olanlardan birisi de 1310'da akın düzenlenmesi için karar verilen Orangal/Teleng olmuştur. Bu sefer, kaynaklara akseden yönüyle Sultan'ın üzerinde ısrarla durduğu, her ayrıntısına dikkat çekerek tedbiri ve ihtiyatlı olunması konusunda en küçük detaylara dahi dikkat ettiği, ihtimaller üzerinde ısrarla durarak, ordu kumandanı olarak görevlendirdiği Melik Hezâr Dinârî'yi yönlendirdiği ve adım adım ne yapması gerektiğini ortaya koyduğu bir sefer olmuştur.

Sultan, adı geçen ordu kumandanını tayin ettikten sonra katına isteyip baş başa bir görüşme gerçekleştirmiş ve öncelikle seferin başarıyla sonuçlanmasının ardından Orangal bölgesinin ele geçirilmesinden sonra ordunun eline pek çok zenginlik geçeceğini ve bunun devletin geleceği açısından önemli bir maddi kazanım olduğunu ifade ederek muhtemel sonucun tezahürü üzerinde durmuştur. İhtimaller ekseninde yaptığı uyarılarda, bölgenin Hindu idarecisi Ray Lederdiv'in yanına gelmesi durumunda birlikte Delhi'ye hareket etmelerini, ordu içerisinde tedbirsiz olarak hareket etmeye çalışan birlikler olması durumunda buna kati surette izin vermemesini, askerlere karşı bir komutan olarak şefkatli davranmaktan kaçınmamasının isabetli olacağını ve alacağı muhtemel kararların her bir aşamasında ileri gelen beylerle meşveret etmesinin kendisinin ve ordunun selameti açısından yararlı olacağını belirtmiştir. Bölgede buldukları zaman zarfında karşı karşıya kalacağı ve kendisini de karar vermekte zorlayacak hadiselerin de olacağını adı geçen kumandana bildirmiştir. Delhi ile Orangal arasındaki mesafenin uzunluğu ve gidiş-geliş aşamasında, ordu içerisinde karışıklık çıkmasının ihtimal dâhilinde olduğunu, bu ihtimalin vaki olması durumunda kulak asmadan devam etmesinin doğru olacağını, ordudaki herhangi bir kimseyi kendisine karşı düşman etmemek

115 Dihlevî, *Hazâ'inü'l-Fütûh*, s. 43-46; Berenî, *Târih-i Firûzşâhî*, s. 322; es-Sihrendî, *Târih-i Mübâreşkâhî*, s. 74; Herevî, *Tabâkât-ı Ekberî*, s. 80-81; Esterâbâdî, *Târih-i Firîşte*, s. 392-393; Konukçu, "Hindistan'daki...", s. 423; Durak, *Hindistan'a...*, s. 119-120; Cönce, "Hindistan'da...", s. 712; a.y., "Kalaç Sultanlığı", s. 82.

ve ordunun ahengini bozmalarına fırsat vermemek için bazı komutanlardan ve beylerden şahsına karşı taşkınlık içerisinde girebilecek kimselerin olduğunu ve bunlara karşı da soğukkanlı ve yumuşak davranmasının isabetli olacağını ifade etmiştir. Son ikaz olarak orduda atların yaralanması, sakatlanması veya ölmesi durumunda yeni atların sultanlık makamından istenmesini ve saray ahırından temin edilmesini, atlarının durumunun ise ayrıntılı olarak divan defterine yazılmasını emretmiştir.¹¹⁶

Bu bahis özelinde bakıldığında savaşın meşakkatini yakından bilen ve gören birisi olarak Sultan Alâeddîn, yönetici kafasının gereği olarak tedbirler, ihtimaller ve tezahürlere dikkat çekerek, görevlendirdiği komutanını da zihin olarak sefere hazırlamıştır. Devletin icap ettirdiği zaruret halinde öne çıkacak hususlar üzerinde mantığın ve muhayyilenin, sorumlu tarafından nasıl kullanılması gerektiği de belirlenmiştir. Sultan'ın yukarıda yer verilen öngörülerinin pek çoğu gerçekleşmeden Delhi ordusu üstünlüğü elde etmiştir. Burada seferin planlanması, yürütülmesi ve neticeye erdirilmesine varıncaya kadar çevreleyen pek çok hususun Sultan'ın zihninde yer edindiği görülmektedir. Kısacası Sultan Alâeddîn, odak noktasını belirleyen bir hükümdar olarak Hindu tahakkümünün hâkim olduğu yerlerde hâkimiyetini tesis ederek -kendisinden sonrası için- bir farkındalık ve sefer becerisi oluşturmuştur. Bu yönüyle Delhi'nin ve civarının müstakbelini sınırlar bağlamında kurabilmiştir. Sultan'ın sefer organizasyonlarına ve tezahür olgularına bakıldığında da -kaynakların da işaret ettiği şekliyle- İkinci İskender¹¹⁷ olma idealinin peşinde olduğu anlaşılmaktadır. Bu itibarla Sultan Alâeddîn, sefer organizasyonu, sonuç alma ve sınırları genişletme bakımından kendisinden önceki Delhi sultanlarını geride bırakmıştır.

116 Berenî, *Târih-i Firûzşâhi*, s. 237-328; İsemî, *Fütûhu's-Selâtîn*, s. 289-291; Herevî, *Tabâkât-ı Ekberî*, s. 81-82; Esterâbâdî, *Târih-i Firişte*, s. 401-402; Ayrıca bkz. Dihlevî, *Hazâ'inü'l-Fütûh*, s. 73 vd.

117 Berenî, *Târih-i Firûzşâhi*, s. 263-270; Bedâüni, *Müntehâbü't-Tevârih*, s. 130; Esterâbâdî, *Târih-i Firişte*, s. 363-364; M. Fuad Köprülü, "Alâeddîn Halaci", İA (MEB), 1946, c. 1, s. 280; Bayur, *Hindistan Tarihi*, s. 307; Ahmed, *Hindistan'da İslâm...*, s. 26.

18. Kurulan Devlet Otoritesinin Gölgesinde Temel Gıda Tedarik Etmek ve Denge-Denetimi Sağlamak

Sultan Alâeddîn'in saltanatı döneminde devlet otoritesini tam olarak kurmak için temel gıda tedariki üzerinden ve bunların fiyatlandırılması ekseninde politikalar belirlenmiştir. Öncelikle sabit fiyat uygulamasına gidilerek tahıl ve diğer gıdaların fiyatları devletin her yerinde belirli hale getirilmiştir. Kuraklık ve kıtlığın vaki olduğu durumlarda da sabit fiyat uygulamasından taviz verilmemesi esas kabul edilmiştir. Mevcut tarifeler belirlenmekle kalmamış, denetçiler kanalıyla da kontrol edilmiştir. Satışa sunulan ürünlerde azalma olması durumunda devletin ambarlarından çıkarılacak ürünlerin devreye konulması planlanmıştır. Aynı şekilde ucuza da mal satılması yasaklanmakla birlikte stokçuluk da bütün yönleriyle birlikte yasaklanmıştır. Ancak tam manasıyla bunların ortadan kaldırıldığını söylemek dönem açısından doğru olmayacaktır.¹¹⁸ Sultan Alâeddîn, aynı şekilde kumaş tedariki için de benzer kuralları belirleyerek düzen içerisinde hareket edilmesini istemiştir. Burada dikkat çekici yönlerden birisi de dükkânların açılış-kapanış saatlerinin belirlenmesi ve tüccarların tamamen kayıt altına alınmasıdır.¹¹⁹ Satışa çıkarılan atlar içinde müstakil bir yer belirlenerek cinslerine göre fiyat belirlenmesi esas koşulmuştur. Burada satışa sunulan cins atların doğrudan Delhi'deki at tüccarlarına satılması yasaklanmış ve sadece pazarda satılmaları şart koşulmuştur. Yine Delhi'deki köle/memlûk ve cariyeler için de müstakil bir alan ve fiyat belirlenmiştir.¹²⁰

19. Kaçınılmaz Son: Bir Hanedanın Çöküşü ve Diğerinin Ortaya Çıkışı

Sultan Alâeddîn'in 1316'da ölümü üzerine devlet adamları bir araya gelerek, daha önce Sultan'ın veliyet olarak belirlediği 5-6 yaşlarındaki oğlu Melik Şehâbeddîn'i tahta çıkarmışlardır. Ancak onun devlet işlerine olan uzaklığı kısa süre içinde devlet adamlarıyla hanedan ailesi arasında karışıklığa neden olmuştur. Bunun üzerine gelişmeler karşısında kayıtsız kalmayan beyler, Sultan Alâeddîn'in tutsak olarak bulundurulmuş 17-18 yaşlarındaki diğer oğlu Melik Kutbeddîn'in önce kardeşine

118 Dihlevî, *Hazâ'inü'l-Fütüh*, s. 21-22; Berenî, *Târih-i Firûzşâhî*, s. 304-308, 318-319; İbn Battûtâ, *Seyahat-nâme*, s. 413; Herevî, *Tabâkât-ı Ekberî*, s. 78-80; Esterâbâdî, *Târih-i Firişte*, s. 382-384, 387; Tetevî-Kazvinî, *Târih-i Elfi-VII*, s. 4334-4335; Köprülü, "Alâeddîn Halacı", s. 280-281; Cöhce, "Hindistan'da...", s. 713; a.y., "Kalaç Sultanlığı", *Tarihte Türk-Hint Sultanlığı İlişkileri Sempozyumu Bildirileri*, (25-28 Haziran 2007), TTK, Ankara, 2008, s. 85; Koç, "Delhi Pazarı...", s. 116-118.

119 Dihlevî, *Hazâ'inü'l-Fütüh*, s. 21-22; Berenî, *Târih-i Firûzşâhî*, s. 309-312; Herevî, *Tabâkât-ı Ekberî*, s. 79-80; Esterâbâdî, *Târih-i Firişte*, s. 384-385; Lal, *History of Khaljis*, s. 208; Koç, "Delhi Pazarı...", s. 120-123.

120 Berenî, *Târih-i Firûzşâhî*, s. 310, 313-315; Esterâbâdî, *Târih-i Firişte*, s. 385-388; Koç, "Delhi Pazarı...", s. 123-129.

Vekil, bir iki ay sonra da sultan ilan etmişlerdir.¹²¹ Melik Kutbeddîn (1316-1320), sultan ilan edildikten sonra ilk olarak devlet içerisinde karışıklık çıkaran isimleri görevden uzaklaştırırken bazı yeni tayinler de yapmıştır. Bunlar arasında en dikkat çekici olan Bervâr adlı Hindu topluluğuna mensup Hüsrev'i vezirlik makamına getirmesi olmuştur. Kutbeddîn, halkı rahatlatmak için babasının devletin malı (arazi-i hassa: padişahlık makamının malı) haline getirdiği arazileri, tekrar eski sahiplerine verdiği gibi zorla vergi alma uygulamasını da kaldırmıştır. Şiddetli şekilde uygulanan işkence ve devlet memurlarının mallarına tedbiren veya kalıcı olarak el koyma uygulamasına son vermiştir. Hazineden pek çok harcama yaparak halkta kısa süreli bir rahatlama meydana getirmişse de uyguladığı politikaların, devleti zevale götürdüğü kısa süre sonra anlaşılmıştır. Sultan'ın devletteki gelişmelere tam müdrük olamaması kısa süre sonra Hinduların önemli oranda gelir elde etmelerinin ve zenginleşerek at, silah ve kumaş sahibi olmalarının da önünü açmıştır ki, onların silahlanmaları hanedanın ve Sultan'ın sonunu hazırlamıştır.¹²²

Sultan'ın tahta çıktıktan sonra bir türlü kontrolü sağlayamaması üzerine önce Gücerat'ta isyan çıkacak ve ordunun sevk edilmesiyle birlikte kontrol zor sağlanacaktır.¹²³ Ardından Deogir bölgesinde yeniden Hindu hâkimiyetinin başladığını öğrenen Sultan harekete geçtiyse de tam bir sonuç alınamamıştır. Bu esnada hanedan içerisinde Sultan'ı tahttan indirmek için girişimler olduysa da Sultan'ın haberdar olması üzerine sonlandırılmıştır.¹²⁴ Sultan'ın devlete ve gelişmelere yakından nüfuz edememesi, Hüsrev Han'ın Bervâran adlı topluluğa mensup kimseleri etrafına toplaması ve bazılarını idarî birimlere tayin etmesine zemin hazırlamıştır ki, bu topluluk 1320 yılında Hüsrev Han'ın tahtı ele geçirmesine ve Sultan Kutbeddîn'in başının kesilerek Çihil Sütun sarayından atılmasında da yer almışlardır. Ancak Hüsrev Han'ın asıl niyetinin tahtı ele geçirmek ve Sultan'ı öldürmek olduğunun farkına varan beyler, vakıf oldukları gelişmeleri Sultan'a açarak tedbir almasının gerekliliği üzerinde durmuşlardır. Bu durumdan haberdar olan Hüsrev Han, kendisinin kiskanılmasından dolayı iftira atıldığını söyleyerek

121 Berenî, *Târih-i Firûzşâhî*, s. 372-377; İsemî, *Fütûhu's-Selâtin*, s. 343-353; İbn Battûta, *Seyahatnâme*, s. 415-416; Herevî, *Tabâkât-ı Ekberî*, s. 86-87; Bedâüni, *Müntehâbü'l-Tevârih*, s. 139-140; Esterâbâdî, *Târih-i Firişte*, s. 418-420; Bayur, *Hindistan Tarihi*, s. 316; Konukçu, "Hindistan'daki...", s. 424; Cöhece, "Hindistan'da...", s. 713; a.y., "Kalaç Sultanlığı", s. 87.

122 Berenî, *Târih-i Firûzşâhî*, s. 377, 381-388; ayrıca bkz. Herevî, *Tabâkât-ı Ekberî*, s. 87-88; Bedâüni, *Müntehâbü'l-Tevârih*, s. 140-141; Esterâbâdî, *Târih-i Firişte*, s. 421.

123 Berenî, *Târih-i Firûzşâhî*, s. 388-389; İsemî, *Fütûhu's-Selâtin*, s. 355-360; Herevî, *Tabâkât-ı Ekberî*, s. 88; Bedâüni, *Müntehâbü'l-Tevârih*, s. 144-145; Esterâbâdî, *Târih-i Firişte*, s. 422.

124 Berenî, *Târih-i Firûzşâhî*, s. 389-394; İsemî, *Fütûhu's-Selâtin*, s. 361-364; es-Sihrindî, *Târih-i Mübârekşâhî*, s. 82-84; Herevî, *Tabâkât-ı Ekberî*, s. 88-89; Bedâüni, *Müntehâbü'l-Tevârih*, s. 145; Esterâbâdî, *Târih-i Firişte*, s. 422-423.

Sultan'a aktarılanların yalan olduğunu ifade etmiştir.¹²⁵ Sultan'ı ikna ettikten ve yakın beyleri saraydan uzaklaştırdıktan sonra asıl planını devreye koyan Hüsrev Han, ilk olarak güvendiği adamlarını sarayın muhafız birliğine tayin etmiştir. Bir müddet sonra planını hayata geçiren Hüsrev Han, Sultan'ın istirahatete çekildiği bir anı kollayarak emir verip onu öldürtmüştür.¹²⁶

Hüsrev Han, Delhi tahtının boş kalmasına imkân vermeyerek, Sultan Kutbeddîn'i gece öldürttüktan sonra, ertesi gün "Sultan Nâsıreddîn" unvanını alarak tahta çıkmıştır. Kendisine karşı gelişebilecek bireysel veya toplu muhalif hareketlerini önlemek için durumlarından şüphe duyduğu beyleri öldürtmüştür. Birkaç ay Delhi tahtında kalmasına rağmen devlet hazinesini boşaltarak Hindu kökenlerine bağlılarda bulunmuştur. Bütün bunlara karşı Melik Tuğluk (Sultan Gıyâseddîn Tuğluk Şâh) ve oğlu Fahreddîn Cunâ (Sultan Muhammed Tuğluk Şâh) Delhi'deki gelişmeleri yakından takip ederek yeniden Delhi tahtını Hindu tahakkümünden kurtarmaya çalışmışlardır.¹²⁷ Baba-oğul kısa bir süre içerisinde Delhi önlerine gelerek Hüsrev Han'ın birliklerini bozguna uğratmışlardır. Yapacak bir şey kalmadığını gören Hüsrev Han kaçmaya koyulduysa da yakalanarak öldürülmüştür.¹²⁸

İbn Haldûn, devlete dair tespitlerinden birisinde onun zevalinin yaklaşmasıyla birlikte son aşamada, aynen sönmeye yaklaşan bir mumun ışığı gibi parladığını, bunun devlet adamlarının devletin eski ihtişamına yeniden kavuşacağına işaretini olarak gördüklerini nakletmektedir. Bu bağlamda mumun sönmeye yakın parlaması nasıl aldatici ise devletin de son aşamada -Kutbeddîn Mübârek Şâh örneğinde olduğu

125 Berenî, *Târih-i Firûzşâhî*, s. 394-401; İsemî, *Fütûhu's-Selâtin*, s. 366-372; es-Sihri, *Târih-i Mübârekşâhî*, s. 84-86; Herevî, *Tabâkât-ı Ekberî*, s. 89-91; Bedâüni, *Müntehâbü'l-Tevârih*, s. 145-147; Esterâbâdî, *Târih-i Firişte*, s. 424-425; Bayur, *Hindistan Tarihi*, s. 316-317.

126 Berenî, *Târih-i Firûzşâhî*, s. 401-409; İsemî, *Fütûhu's-Selâtin*, s. 372-374; İbn Battûtâ, *Seyahatnâme*, s. 418-419; Herevî, *Tabâkât-ı Ekberî*, s. 91-95; Esterâbâdî, *Târih-i Firişte*, s. 425-437; Bedâüni, *Müntehâbü'l-Tevârih*, s. 147-149.

127 Emir Hüsrev Dihlevî, *Tuğlukname*, tezh. ve tahş. Seyyid Şâmî Feridâbâdî, Haz. Muhammed Sadık Hasan, Dekken, 1933, s. 17-21, 38, 44, 135; Berenî, *Târih-i Firûzşâhî*, s. 402-416; İsemî, *Fütûhu's-Selâtin*, s. 372-376; İbn Battûtâ, *Seyahatnâme*, s. 418-419; es-Sihri, *Târih-i Mübârekşâhî*, s. 86-90; Herevî, *Tabâkât-ı Ekberî*, s. 93-94; Bedâüni, *Müntehâbü'l-Tevârih*, s. 140, 147-149, 151-152; Tetevî-Kazvinî: *Târih-i Elfi-VII*, s. 4401, 4418-4422; Bayur, *Hindistan Tarihi*, s. 317-318; Konukçu, "Hindistan'daki...", s. 425-427; Ahmed, *Hindistan'da İslâm...*, s. 136-137; M. H. Syed, *History of Delhi Sultanate*, Anmel Publications Pvt. Ltd., V. I, New-Dehli, 2004 s. 94; Cönce, "Hindistan'da...", s. 713-714; Geniş bilgi için bkz. Bilal Koç, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Tuğluklular Dönemi Siyasî Tarihi (1320-1414)*, (TTK bekliyor) s. 48-51.

128 Dihlevî, *Tuğlukname*, s. 83, 87, 116, 123-124, 128-132, 138, 147-148; Berenî, *Târih-i Firûzşâhî*, s. 415-421; İsemî, *Fütûhu's-Selâtin*, s. 376-377, 381-388; İbn Battûtâ, *Seyahatnâme*, s. 421-422; es-Sihri, *Târih-i Mübârekşâhî*, s. 90-91; Herevî, *Tabâkât-ı Ekberî*, s. 94; Bedâüni, *Müntehâbü'l-Tevârih*, s. 152-153; Tetevî-Kazvinî, *Târih-i Elfi-VII*: s. 4422, 4423; Lal, *History of Khaljis*, s. 321-322; Bayur, *Hindistan Tarihi*, s. 318; Konukçu, "Hindistan'daki...", s. 427; Syed, *History of Delhi...*, s. 99-100; Kortel, *Delhi Türk...*, s. 11; Koç, *Tuğluklular...*, s. 51-53.

gibi- parlaması onu kaçınılmaz sondan kurtaramamıştır. Mütalaa edilen bu yönler, devlette ve hanedanda birbirine muvazi olarak gelişen hususların toplamının bir sonucu olarak zevalin/çöküşün alametleri olarak görülmektedir. Ancak bu durum işaret edildiği üzere yeni bir hanedanın doğuşunu da beraberinde getirecek, son tahlilde diğer beyler içerisinde tecrübesi ve mücadeleleriyle ön plana çıkan Melik Tuğluk, 1320'de Delhi tahtına çıkacaktır. Tuğluklular Hanedanı ise 1414 yılına kadar kesintisiz sürecek şekilde, kuzey, orta ve yer yer güney Hindistan'a kadar uzanan alanlarda hâkimiyet tesis edecektir.

Sonuç

Devlet, Orta Çağ Türk-İslâm tarihi özelinde önemli bir yere oturtulmuş ve pek çok anlamlar yüklenmiştir ki, Türkler açısından bunun temelini Hunlara ve Göktürlere kadar götürmek mümkündür. O çizgiden hareketle başlayan devletin kutsallığı/kutluluğu ve hükümdarın Tanrı tarafından kut verilen kişi olarak görülmesi anlayışı asırlar sonrası için -devletin ve hükümdarın ne olduğunu sorgulayanlara- bir cevap oluşturmuştur. Bu çıkarımın tamamlayıcı olması bakımından -adalet, güvenlik, liyakat, tecrübî birikim, ahlak- gibi hususlar devleti idare eden hükümdar açısından aslı kriterler olarak belirlemiştir. Türklerin İslâm medeniyeti dairesine girmeleriyle birlikte devletler ve hükümdarlar yeni bir mecradan hareket edilerek bünyelerine çok daha fazla ilkesel hususlar ilave etmişlerdir. Kutsal ve kutlu görülen devlet ile kutlu görülen hükümdar anlayışı, bunların her ikisinin mahiyetinin hakikat boyutuna da işaret etmektedir.

Delhi Türk Sultanlığı örneğindeki uygulamaların incelenmesi temeline dayalı olarak ortaya çıkan çalışmayla birlikte devletin ve hükümdarların malî düzenin işleyişinden vergi çeşitlerine ve tahakkuk ettirilmesine varıncaya kadar pek çok konuyla yakından alakadar oldukları sonucu ortaya çıkmaktadır. Yine Aybeg, İl-tutmuş, Balaban, Alâeddîn Muhammed Şâh özelinde yaşanan gelişmelere bakıldığında devletin öncelikleri üzerinden hareket ederek sorunları çözüme kavuşturdukları görülmektedir. Aybeg'in öncelikli olarak görüp, dinî noktadaki öncülü de hareket noktası kabul ederek 1/10 veya 1/20 şeklinde vergi tahakkuk ettirilmesini esas kabul etmesi, onun devlete vaziyet etme ve sorunu zamanında çözme becerisine işaret etmektedir. İl-tutmuş'u çağının ötesine taşıyacak ve kutsallaştırdığı devlet imgesi için -vazgeçilmez gördüğü maharet ve liyakat yolu- kızı Raziye Begüm özelinde karar bulmuştur. Öngörülerden hareketle konumlandırmaya çalıştığı, tayin ve tercihinde haklı olduğunun zamanla anlaşılacağına dönük kesin tavrı, kararı üzerindeki kısa süreli münakaşaları ortadan kaldırmıştır. Raziye Begüm'ün bir kadın olarak Orta Çağ Hindistanı'nda hükümdar ilan edilmesi, uygulamaları ve devletin tüm

kademlerinde etkin bir nüfuz kurma çabası zamanı açısından ciddi bir güç ve otorite bağlantısının varlığını teyit etmektedir. Yine Delhi Türk Sultanlığı'ndaki kırılma noktalarından birisi olarak görülen Kırklar Meclisi üyelerinin devre dışı bırakılma çabalarının merkezinde yer alan Raziye Begüm'ün mesuliyeti üzerine alarak hareket etmesi, devletli maharetine ve liyakatine işaret etmektedir. Ancak devlette tam manasıyla cesamet kazanmasına imkân verilmemesi üzerine mücadelesini hayatiyle ödeyecektir. Dolayısıyla Türk hâkimiyet anlayışının asırlardır mevcudiyetini koruyan varis bırakma teamülünün Raziye Begüm'de karar bulması ayrı bir ciddiyeti ortaya koyarken, hükümdarlığın da aynı aileden bireylerin arka arkaya tahta çıktığı bir gelenek ve makam anlayışı şeklinde anlamının ötesine taşıyan ve mücadele ile elde edilen yönüne işaret etmektedir.

Gücün ve otoritenin bir yerde merkezileştiğini görerek harekete geçen ve tecrübesiyle devleti idare ve inzibat altında tutmaya çalışan Balaban örneği, devletin açmazları olan müstakil hareket ve isyan etme durumunu sıfırlamaya çalışmıştır. Devleti, kendi tarihî sürekliliği ve mecrası içerisinde yöneten Balaban nitelikli bir devlet yönetimi ortaya koymuştur. Aslına bakılırsa devlet adamına yönelik geliştirdiği aslî görevler vasfı, onun kurmaya çalıştığı devlet muvazenesine de emsal teşkil etmektedir. Yine seferin alelade bir iş ve faaliyet alanı olmadığını Renthenbûr Seferi düzenlenmesi talebi karşısında gösterdiği reaksiyon ile göstermiştir ki bu durum da onun sadece bahsi geçen olaya odaklanmaktan öte, çevreleyen ve çevreleyecek hususları da göz önüne aldığı göstermektedir. Sultan Nâsireddîn'in devletin ve onun temel ayaklarından birisi olan hazineyi yapılacak harcamalar konusunda eşinin isteğini geri çevirmesi, devlet terbiyesi ve sosyo-kültürel hayatın icapları olmasının ötesinde medeniyet dairesinin idareciye yüklediği sorumluluklar alanına da bir göndermedir. Yine Delhi Türk Sultanlığı'ndaki örneklerden hareketle varılan yargılardan bir diğeri de hanedanda görülen ve zevalin yaklaştığına işaret edilen durumlar olmuştur. Söz konusu durumları, sağduyusuyla hareket eden hükümdarlar ve beyler, tehlikeyi önlemeye çalışmışlardır.

Devletin görünen yüzü olan hanedanın ve hükümdarın, gelişen tepkiler ve politikalarla birlikte lüzum görülen hal üzere hareket ettikleri kaçınılmaz bir durumdur. Balaban nesli sonrası Delhi idaresindeki hanedan değişimine gösterilen tepki, bugünün değer yargılarının dünde aranma çabasından öte, biraz da o devirle ve dönemle alakalıdır. İbn Haldûn zaviyesinden işlenen ilham, ilgili yerde meseleyi bir nebze de olsa vuzuha kavuşturmuştur. Dolayısıyla Orta Çağ insanının ve hanedanlarının düşünce dünyasını dolduran bazı temel dinamiklerin olduğunu da gözler önüne sermektedir. Siyasetteki maharetleri, kaynaklarda akis bulan sultanların kendilerinden sonra gelen kuşak ve kuşaklar üzerindeki tesirleri de dikkat çekicidir.

Kıyası devletin Delhi Türk Sultanlığı'ndaki -anlayış kabildinden- tezahürü, çağdaş diğer Türk-İslâm devletlerinde olduğu gibi -kutsal- görülmüştür. Aybek'ten İltutmuş'a, İltutmuş neslinden Balaban'a ve Balaban neslinden Celâleddîn Fîrûz Şâh Halacî ve Halaçlar yönetim silsilesi, ilgili yerlerde işaret edildiği üzere kısa süreli tepkileri beraberinde getirmiş ve -kutsal görülen devletin- diğer bir hanedan ailesinin tekeline geçmesi kendisini kabul ettirmekte zaman almıştır.

Kaynakça

- Bedâünî, Abdülkadir, *Müntehâbü't-Tevârîh*, tash. Mevlevî Ahmed Ali Sahib, mukd. Tevfik H. Subhanî, Encümen-i Âsâr ve Mefâhîr-i Ferhengî, Tahran 1380.
- Berenî, Ziyâeddîn, *Târîh-i Fîrûzşâhî*, tash. Mevlevî Seyyid Ahmed Han Sahib, Captain W. Nassau Lees, Kalküta 1862.
- Cüveynî, Ata Melik Alâeddîn b. Bahâeddin Muhammed b. Şemseddin Muhammed, *Târîh-i Cihangüşâ-yı Cüveynî*, tash. Mirza Muhammed, Luzac & Co, London 1912, C. I-III,
- Cüzcânî, Minhâc-ı Sirâc, *Tâbâkât-ı Nâsırî*, tash. Abdülhey Habibi, İntişârât-ı Esâtîr, Tahran 1389.
- Dihlevî, Emir Hüsrev, *Tuğlukname*, tezh. ve tahş. Seyyid Şâmî Feridâbâdî, Haz. Muhammed Sadık Hasan, Dekken 1933.
- _____, *Mifâhü'l-Fütûh*, tash. Şeyh Abdürreşid, Aligarh Üniversitesi, 1954.
- _____, *Hazâ'inü'l-Fütûh*, tash. Muhammed Vahid Mirza, National Book Foundation of Pakistan 1976.
- Es-Sihrindî, Yahya b. Ahmed b. Abdullah, *Târîh-i Mübârekşâhî*, tash. Muhammed Hidayet Hüseyin, İntişârât-ı Esâtîr, Tahran 1391.
- Esterâbâdî, Muhammed Kâsım Hinduşâh, *Târîh-i Firîşte*, tash. Muhammed Rıza Nâsırî, Encümen-i Asâr ve Mefâhîr-i Ferhengî, Tahran 1387.
- Fahr-i Müdebber, Muhammed b. Mansur b. Sadi Mübârekşâh, *Târîh-i Fahreddîn Mübârekşâh*, tash. Edward Denison Ross, Royal Asiatic Society, London 1927.
- Gulam Hüseyin-Selim, *Riyâzü's-Selâtin*, tash. Mevlevî Abdül-Hak Abid, Printed at the Baptist Mission Press, Calcutta 1890.
- Hemedânî, Reşideddîn Fazlülîlâh, *Câmiü't-tevârîh (Târîh-i Hind ve Sind ve Keşmir)*, tash. Muhammed Ruşen, Merkez-i Pejuheşi Mirâs-ı Mektup, Tahran 1384.
- _____, *Câmiü't-tevârîh (Târîh-i Selâtin-i Hârezm)*, tash. Muhammed Ruşen, Merkez-i Pejuheşi Mirâs-ı Mektup, Tahran 1389.
- Herevî, Mevlânâ Nizâmeddîn Ahmed b. Muhammed Mukîm, *Tabâkât-ı Ekberî*, By De Calcutta 1929.
- Hondmîr, Gıyâseddîn Humam ed-Dîn el-Hüseyinî, *Hâbibü's-Siyer fî Ahbâr-ı Efrâd-ı Beşer*,

- neşr. Muhammed Debîr Siyâkî, İntişârât-ı Hayyâm, Tahran 1380.
- İbn Battûta, Ebû Abdullah Muhammed, İbn Battûtâ *Seyahatnamesi*, çev. A. Sait Aykut, YKY, İstanbul 2005.
- İbn Haldûn, *Mukaddime*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2018.
- İsemî, Hâce Abdülmelik, *Fütûhu's-Selâtin*, neşr. AS Usha, BA, Junior Lecturer in Persian, University of Madras, 1948.
- Kazvinî, Yahya b. Abdüllatif, *Lübbü't-tevârih*, tash. Mir Haşim Muhaddis, Encümen-i Asâr-ı Mefâhîr-i Ferhengî, Tahran 1386.
- Mirhond, Muhammed b. Havendşah, *Ravzâtü's-Sâfâ*, tash. Cemşid Kiyânfer, İntişârât-ı Esâtîr, Tahran 1380.
- Nizâmî, Taceddin Hasan, *Tâcü'l-Meâsîr*, tash. Seyyid Emir Hasan Abidi, New-Delhi 1387.
- Tetevî, Kadı Ahmed vd., *Târih-i Elfî*, Mush. Gulamrezâ Tâbâtâbâyî Mecid, Şirket-i İntişârât-ı İlim ve Fehengi, Tahran 1382, C. I-VII.

Araştırmalar

- Ahmed, M. Aziz, *Siyasî Tarihi ve Müesseseleriyle Delhi Türk Sultanlığı*, Tercüman 1000 Temel Eser, İstanbul 1975.
- _____, *Hindistan'da İslâm Kültürü Çalışmaları*, çev. Latif Boyacı, İnsan Yayınları, İstanbul 1995.
- Bayur, Yusuf Hikmet, *Hindistan Tarihi*, TTK, Ankara 1987, C. I-III.
- Bazmee, S. Ansari, "İltutmuş", *DİA*, İstanbul 2000, c. 22, ss. 158-159.
- Cöhce, Salim (2002). "Hindistan'da Kurulan Türk Devletleri", *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, c. 8, ss. 687-730.
- _____, "Kalaç Sultanlığı", *Tarihte Türk-Hint İlişkileri Sempozyumu Bildirileri*, (25-28 Haziran 2007), TTK, Ankara 2008, ss. 77-89.
- Davies, C. Collin, "Raziye", *İA (MEB)*, İstanbul 1988, c. 9, ss. 647-648.
- Neslihan Durak, *Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler*, ASAM Yayınları, Ankara 2000.
- Galip, Mübarek & Gömeç, S. Yağmur, *Hindistan'da Türkler*, Berikan Yayınevi, Ankara 2013.
- Koç, Bilal, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Tuğluklular Dönemi Siyasî Tarihi*, (1320-1414), G.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2017.
- _____, "Devletin Nesepten Sebebe Geçişine Direnen Bir Unsur Olarak Çihilgan/ Kırklar Meclisi", *ÇÜTAM*, 2017, c. 2, S. 2, ss. 91-121.
- _____, "Türk Hanedanı'nın Delhi Pazarındaki Denge-Denetim Sistemi: Sultan Alaeddin Muhammed Halaci Örneği", *III. Uluslararası Ahilik Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Kırşehir 2018, C. I, ss. 113-130.
- _____, "Delhi Türk Sultanlığı Örneğinde İnanışa Dair Motiflerin Devlet Hayatındaki Yansımaları", *Türk Kültürü ve Medeniyeti Kongresi*, Balıkesir 2018, ss. 933-938.

- _____, “Cengiz Hân ile Celâleddîn Harzemşâh Çekişmesinde Delhi Türk Sultanı Şemseddin İltutmuş'un Rolü”, *XVIII. Türk Tarih Kongresi, 1-5 Ekim 2018*, Ankara (bekliyor).
- _____, “Şia'nın Hindistan'da Var Olma Mücadelesinin Delhi Türk Sultanlığı Safhası”, *IV. Uluslararası Alevilik ve Bektaşilik Sempozyumu 18-20 Ekim 2018*, Ankara 2018 ss. 75-90.
- _____, “Delhi Türk Sultanlığı”, *Ortak Türk Tarihi*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2019, C. IV, ss. 268-328.
- Konukçu, Enver, “Kutbüddin Aybeg”, *DİA*, İstanbul 1991, c. 4, ss. 231-232.
- _____, “Hindistan'daki Türk Devletleri”, *DGBİT*, İstanbul 1992, c. 9, ss. 373-526.
- Kortel, S. Haluk, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat (1206-1414)*, TTK, Ankara 2006.
- Köprülü, M. Fuad, “Alâeddin Halaci”, *İA (MEB)*, 1946, c. 1, ss. 279-282.
- _____, “Aybeg”, *İA (MEB)*, 1961, c. 2, ss. 58-60.
- _____, “Balaban”, *İA (MEB)*, 1961, c. 2, ss. 263-268.
- _____, “Fîrûz Şâh Halaci”, *İA (MEB)*, 1964, c. 4, ss. 660-666.
- Köprülü, Orhan, “Balaban Han”, *DİA*, İstanbul 1992, c. 5, ss. 3.
- _____, “Fîrûz Şâh Halacî”, *DİA*, İstanbul 1996, c. 13, ss. 140-141.
- Kulke, Hermann & Rothermund, Dietmar, *Hindistan Tarihi*, çev. Müfit Günay, İmge Kitabevi, Ankara 2001.
- Lal, K. Saran, *History of Khaljis (AD 1290-1320)*, Munshiram Manoharlal Publishers Pvt. Ltd, New-Delhi 1980.
- Syed, M. H., *History of Delhi Sultanate*, Anmel Publications Pvt. Ltd, V. I, New-Dehli 2004.

Osmanlı Kudüs'ündeki Kütüphaneler

Murat ÇELİK^{1*}

Özet

Kudüs, tarihin çok eski zamanlarından beri önemli şehirlerden biri kabul edilmiştir. Bu önem onun titizlikle yönetilmesine neden olmuş, ayrıca değerli yapı ve kurumlarla da zenginleştirilmesine yol açmıştır. Bu zenginleştirme ve her bakımdan imar faaliyeti toplumsal ihtiyaçlar çerçevesinde şekillenmiş ve yaygınlaşmıştır. Osmanlılardan önce Kudüs'te hüküm süren Eyyübler, Memlükler ve diğerleri şehri hem fiziki hem de fikri açılarından imar etmeye gayret etmişlerdir. Osmanlılar da bu geleneği sürdürerek şehri her bakımdan imar etmiş, desteklerini sunmuş ve idaresine özen göstermişlerdir; su yollarını tamir ettirmiş, fakir halkı besleyecek kurumları kurmuş, eğitim teşkilatını güçlendirmiş ve medrese ile diğer tesisleri yaptırmışlardır. Bu kültürel kurumlardan birini de kütüphaneler oluşturur. Osmanlıların yönetimleri boyunca Kudüs'te hem Müslim hem de gayrimüslim toplulukların içinde pek çok kütüphane kurulmuştur. Osmanlıların 16. yüzyıldan itibaren medrese ve çevresinde kurmaya özen gösterdiği kütüphaneler 19. yüzyıldan itibaren kurumsal bir dönüşüme uğramış, gayrimüslimlerle kendi cemiyetleri içinde kütüphane kurumlarını kurup idare ettirmişlerdir. Osmanlı döneminde kurulmuş özel kütüphanelerin bazıları bugün İsrail Milli Kütüphanesi koleksiyonunda bulunmaktadır. Bu çalışmada Kudüs şehrinin kültürüne dair bilgiler ele alınmış, kütüphane ile ilgili konulara dikkat çekilmiş ve Kudüs kütüphanelerine ilişkin yeni bir sınıflama yapılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Filistin, Kudüs, Kütüphane, Kitap

1 * Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi mcelik@ybu.edu.tr

The Libraries in Ottoman Jerusalem

Abstract

Jerusalem is an important city since the early days of history. This importance has led to the careful administration and enrichment of Jerusalem with its rich structures and institutions. This enrichment in the city and in all respects reconstruction activities have been shaped and spread within the framework of social needs. Therefore, the Ayyubids and the Mamluks who ruled before the Ottomans and others in Jerusalem tried to develop the city both physically and intellectually. Educational institutions and libraries are the leading institutions of this kind. The Ottomans maintained this tradition and offered their support in every respect and paid attention to the administration. The Ottomans repaired waterways, established institutions to feed the poor, strengthened the education organization, built madrasas and other cultural institutions. One of these cultural institutions is libraries. Throughout the Ottoman rule, libraries were established in both Muslim and non-Muslim communities in Jerusalem. The libraries, where the Ottomans took care to establish in the madrasa and its environs from the 16th century onwards, have been undergone an institutional transformation since the 19th century and non-Muslims have established and managed library institutions within their own communities. Some of the private libraries established during the Ottoman period are now in the collection of the National Library of Israel. In this paper, informations about Jerusalem's libraries will be discussed, various issues will be drawn attention and a new classification will be made for the libraries of Jerusalem.

Keywords: Ottoman State, Palestine, Jerusalem, Library, Book

Giriş

Osmanlılar kurumsal olarak Osman Gazi'nin Mekece Vakfıyes'i'nden itibaren sürekli bir biçimde bilim ve kültüre önem vermiş, bunun için tüm gereklilikleri yerine getirmiştir. Osman Gazi'nin oğlu ve Bursa'nın fatihi Orhan Gazi ise fethettiği hemen bütün şehirlerde ilk önce eğitim kurumu olarak medreseler açmış ve ilim adamlarına saygı göstermiştir. Bu geleneği daha sonra Osmanlıların tüm sultanları devam ettirmiş, gerek medrese gerekse kütüphane kurarak bilimsel üretime destek olmuşlardır. Bu yüzden medrese ve kütüphane kurmanın Osmanlılar için hükümlerlik simgelerinden biri olduğu söylenebilir. Böylece Osmanlılar yönettikleri yerlerde varlıklarını gösterebilmiş, taşıdıkları sorumlulukları görünürlük kılabilmişlerdir.

Kudüs-i Şerif 1516 yılında Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferi sırasında Osmanlı topraklarına dahil edilmiştir (el-Aseli 2002: 334). Kudüs, dini konumundan dolayı Osmanlı yönetimindeki diğer şehirlerden farklılık arz etmiştir. Kudüs'ün Müslümanların Mekke ve Medine'den sonra kutsal kabul ettikleri üçüncü şehir olması Osmanlıları şehre karşı titiz davranmaya yöneltmiştir (Singer 2016: 133-135). Osmanlılar şehri Eyyübiler ve Memlükler gibi özenle yönetmiş, yaptıkları eserlerle de zenginleştirmişlerdir. Osmanlılar, yönetimi altında bulunan yerlerde mevcut yapıyı kendisiyle çatışmadığı müddetçe serbest bırakmış öte yandan kendi yaklaşımlarına uygun yeni kurumlar kurarak da topluma nüfuz etmişlerdir. Bu çerçevede Osmanlılar imar faaliyetlerini Kudüs'ten ayrılana kadar kesintisiz olarak sürdürmüştür (Aslanpa 1989: 17-18).

Memlükler zamanında yapılmış olanların haricinde Osmanlılar da hem Harem hem de şehrin diğer bölgelerinde okullar, medreseler, hankahlar [tekke, ribat] ve zaviyeler [tekke] inşa ettirmişlerdir. Osmanlılar zamanında hem bu kurumlar tamir edilmiş hem de yenileri yapılarak Kudüs'ün eğitim hayatı zenginleştirilmiştir. Böylece kütüphaneler bu kurumlardan biri olarak Kudüs'ün sürekli olarak gündeminde yer almıştır. Müslümanlar, Hıristiyanlar ve Yahudiler kendi hayri teşkilatları çerçevesinde kütüphaneler kurarak kitap koleksiyonlarını kullanıcıların hizmetine sunmuştur. 19. yüzyıldan itibaren kurumsal kütüphaneler ortaya çıkmış, Kudüs'ün çok kültürlü yapısı daha da zenginleşmiştir. 19. yüzyılda kurulan bu kütüphaneler ise zamanla 20. yüzyılın modern müesseselerine dönüşmüştür. Böylece dört yüz yıllık bir sürenin sonunda Osmanlı Kudüs'ü meydana getirilmiştir (Muhammed 2010: 161-210).

1. Çalışmanın Katkı, Kapsam ve Yöntemi

Bu çalışmada yapılmak istenen ve alanına katkı sunulacağı düşünülen nokta, Türkçe literatürde Osmanlı Kudüs'ündeki kütüphanelere ilişkin yeni bir tasnif önerisinde bulunmaktadır. Bu öneriyle söz konusu tasnife gayrimüslim kütüphaneleri de

eklenmiştir. Bunun için Katolik ve Ermeni cemaatleri, büyükelçilikler ve göçmen Yahudilerce kurulan kütüphanelere tasnifte yer verilmiştir. Neticede söz konusu bu kütüphane kurumları Osmanlı idaresinin izniyle kurulduklarından Osmanlı döneminde ele alınmaları gerekecektir. Dolayısıyla Osmanlı dönemi Kudüs kütüphanelerinden bahsetmek gerektiğinde kolaylık olması bakımından öncelikle din, ardından da dini cemaatler şeklinde bir ayrıma gitmenin yeni çalışmalara katkı sağlayacağı iddia edilebilir.

Çalışmada ortaya konmaya çalışılan nokta, kuşkusuz, Osmanlı Kudüs'ündeki kütüphanelerin genel bir tasnifinin oluşturulmasıdır. Osmanlı kütüphaneleri farklı alanlarda ele alınarak çalışılmış olmakla birlikte Osmanlı dönemi boyunca Kudüs'te yer alan kütüphanelere ilişkin ne bir tasnif ne de derinlikli bir çalışma henüz yapılmamıştır. Söz konusu bu durum yapılan literatür araştırmalarından da anlaşılmaktadır. Bu bakımdan çalışmada Osmanlı arşivleri, kadı sicilleri ve terekeler gibi birincil kaynaklar kullanılmadan genel bir tasnifi yapılarak Osmanlı dönemi Kudüs'ündeki kütüphanelerin neler olduğuna dikkat çekilecektir. Bununla birlikte son dönem Kudüs kütüphaneleri ile ilgili olarak Osmanlı arşivlerinde çevrim içi müteferrik evrak ile Filistin'de çıkan Arapça gazeteler taranmış ancak çalışmada kullanılabilecek türde nitelikli bilgilere erişilememiştir. Bu yaklaşımla çalışmanın kapsamını Osmanlıların Kudüs'ü yönetmeye başladıklarından çekildikleri döneme değin şehirde var olan ve kurulan kütüphane kuruluşlarının dönem ve din temelinde ele alınmaları oluşturmaktadır. Bu yüzden sadece Osmanlıların yönetici sınıfı ve halkı tarafından kurulmuş olanlar çalışma alanına dahil edilmemiş, tüm din ve cemaatlerce açılmış olan kütüphaneler de dikkate alınmıştır.

Yukarıda dile getirilen hususlardan ötürü araştırma nitel bir yaklaşımla ele alınmış olup bir değerlendirme çalışması şeklinde tanımlanabilir. Bu amaçla öncelikle literatür taraması yapılmış, elde edilenler ulaşılabilen diğer kaynaklarda verilen bilgilerle de test edilmiştir. Bu nedenle çalışma yönteminin literatür taramasıyla tasarlanmış değerlendirme ve betimlemeye dayalı olduğu söylenebilir.

2. Konu Hakkındaki Literatürün Değerlendirilmesi

Osmanlı dönemi kütüphane ve kütüphaneciliği konusunda zengin bir literatür gelişmiştir (Türk kütüphaneciliğinin genel seyri için bakınız: Erünsal 1991). Özel olarak Osmanlı Kudüs'ündeki kütüphaneler söz konusu olduğunda ise böylesi bir literatürden söz edilmesi henüz mümkün değildir.

Son dönemlerde Feride Muhammed Ali Camus'un Birzeit Üniversitesi'nde Osmanlı dönemi ulemasına ilişkin kaleme aldığı tezi veya Şamih Zekeriya'nın İbrahim Hüsnü, İbrahim Ebu Remis ve Muhammed Osman el-Hatib'le birlikte hazırladıkları 1672-1680 yılları arasındaki Kudüs kadı sicilleri çalışmaları ve benzerleri mevcutsa

da içerikleri bahsedilen konudan oldukça uzakta yer almaktadır. Konu hakkında İbranice, Arapça ve İngilizce birkaç çalışma haricinde Türkçe literatürde Kudüs'teki Osmanlı dönemi Müslüman ve gayrimüslim kütüphanelerini bağımsız bir biçimde ele almış bilimsel araştırma mevcut değildir. Oysa Osmanlı döneminde açılan yahut faaliyette olan kütüphanelerin genel çerçevesinin ortaya konabilmesi için birincil kaynaklara dayalı ve diğer dini grupları da kapsamına alacak geniş ölçekli yeni araştırmalara ihtiyaç duyulmaktadır. Bununla birlikte Alaattin Dolu tereke kayıtlarını kullanarak kitap sahipliği üzerinden Müslüman kütüphanelerini detaylı bir biçimde ele aldığı “18. Yüzyılda Kudüs'te Kitap Sahipliği” isimli çalışması anılmalıdır (Dolu 2019).

Konu hakkındaki doğrudan ve derli toplu çalışmalardan ilkini İsrail'de kütüphanecilik alanında değerli çalışmalar yapan Dov Schidorsky kaleme almıştır. 1998 yılında “*Libraries in Late Ottoman Palestine Between the Orient and the Occident*” (Schidorsky 1998) isimli makalesi *Libraries and Culture* dergisinde yayımlanmıştır. Keza aşağıda da görüleceği üzere Schidorsky'nin bölgeye ilişkin başka değerli makaleleri de mevcuttur. Yukarıda adı anılan makalede Schidorsky 19. yüzyılda değişim içinde olan Osmanlı Kudüs'ündeki kütüphanelerin bir listesini vererek haklarında kısa değerlendirmelerde bulunmuştur. 2012 yılında İbranice olarak G. Schultz ile birlikte yayımladıkları “*Muslim and Christian Libraries in Late Ottoman Palestine* = תורפס ם ברעמל חרזמ ןיב רקחמו תוברת ינוכוס תרחואמה תינאמ'תועה הפוקתב תורצונו תוימאלסא” (Schultz and Schidorsky 2012) başlıklı makaledeyse özellikle son dönem Kudüs kütüphanelerini Müslüman ve Hıristiyanlar temelinde ele almış, görsel malzeme ile de zenginleştirmiştir.

Schidorsky bilhassa göçlerle gelişen Kudüs'teki Yahudi varlığının kütüphane kurumları kurma isteğini ve sonuçlarını 1988 tarihli “*The Origins of Jewish Worker's Libraries in Palestine, 1880-1920*” (Schidorsky 1988) başlıklı makalesinde pek güzel değerlendirmiş ve Osmanlı dönemine Yahudilerin kurduğu kütüphaneleri de eklemiştir. Keza yine benzer zaman aralığında yabancı misyonların ve araştırma merkezlerinin kütüphane kurmadaki isteklerini 1999 tarihli “*Germany in the Holy Land: Its Involvement and Impact on Library Development in Palestine and Israel*” (Schidorsky 1999) başlıklı makalesinde enine boyuna tartışmıştır.

Konuya ilişkin bir diğer önemli ve dikkat çekici yayın ise Kemal Cemil el-Aseli'ye aittir. el-Aseli 2000 yılında yayımladığı “*The Libraries of Ottoman Jerusalem*” (al-Aseli 2000) isimli makalesinde Osmanlı dönemi Kudüs kütüphanelerini önce halk ve şahsi kütüphaneler olarak ikiye ayırmış, ardından halk kütüphanelerini de Haremü's-Şerif, Aksa, Kubbetü's-Sahra ile okul kütüphaneleri ve Hıristiyan manastır ve tarikatlarına ait kütüphaneler olmak üzere üç kısımda ele almıştır. Makalesinin

sonunda ise Osmanlı dönemi kütüphanelerine dair değerlendirmelerle Halidi Kütüphanesi'ne ilişkin görüşlerine yer vermiştir. el-Aseli'nin Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi'nin 2002 yılında yayımlanan Kudüs maddesinde de (el-Aseli 2002) şehrin kütüphanelerine kısaca değindiği bir bölüm mevcuttur. Yazar, ilgili bölümde yalnızca bir iki kütüphanenin adını vermiş ancak ayrıntılı malumata ve bir tasnife girişmemiştir.

Ahmed Hüseyin Abdülcuburi'nin 2011 yılında yayımlanmış “*el-Kuds fi Ahdi'l-Osmani*” (Ahmed 2011) ve 2012 tarihli “*el-Mektebatü'l-Makdisiyye Devriha's-Sakafi ve'l-Hadari fi'l-Kudsi's-Şerif Ebani'l-Ahdi'l-Osmani: Dirasetü Vesaikiye*” (Ahmed 2012) isimli eserlerinde Osmanlı dönemi ele alınırken bu konu ayrıca değerlendirilmiştir. Arapça yayımlardan Muhsin Muhammed Salih'in 2010 yılında yayımlanan ve hem editörlüğünü hem de yazarlığını yaptığı “*Dirasat fi't-Turasi's-Sakafi li-Medineti'l-Kuds*” (Muhsin 2010) başlıklı kitapta konuyla ilgili iki makale yer almıştır. Muhammed İsa Salih'iyye'nin “*el-Osmaniyyun ve Medinetü'l-Kuds: el-Huffaz ala ed-Devri's-Sakafi ve'l-Hadari*” (Muhammed 2010) isimli makalesinde Osmanlı dönemi kütüphaneleri kronolojik bir şekilde ele alınmış ve haklarında ansiklopedik bilgilere yer verilmiştir. Selame el-Hırfı el-Belevi'nin “*el-Müessesatü't-Ta'limiyye ve'l-Mektebat*” (Selame 2010) isimli çalışmasında ise kütüphaneler eğitim kurumları, Müslümanlara ait kütüphaneler, gayrimüslimlere ait kütüphaneler şeklinde ayrılarak ele alınmıştır. Sonuç kısmında ise kütüphane düzenlemelerine ilişkin görüşlere yer verilmiştir.

Rıbhi Alyan'ın Arapça kaleme aldığı 2009 tarihli “*el-Mektebat fi Medineti'l-Kuds*” (Rıbhi 2009) araştırması ile 2018 tarihli “*el-Mektebat fi Medineti'l-Kuds: Müracaatü Tarihiyye*” (Rıbhi 2018) isimli makalesi en yeni çalışmalardan biri olarak değerlendirilebilir. Rıbhi Alyan çalışmalarında Kudüs'teki kütüphaneleri Osmanlı döneminden ziyade genel olarak İslam tarihi içinde ele almıştır. Söz konusu kütüphaneleri ise mescid-cami, yöneticilere ait kütüphaneler, ulemaya ait kütüphaneler, halkın kullanımına açık kütüphaneler, medrese kütüphaneleri ve hastane kütüphaneleri başlıkları altında bir sıralamaya tabi tutmuş, açıklamalarda bulunmuştur.

Donald Little ile Üner Turgay 1980 tarihli “*Documents from the Ottoman Period in the Khalidi Library in Jerusalem*” (Little ve Turgay 1980), Lawrence Conrad 2000 tarihli “*The Halidi Library*” (Conrad 2000) ve André Raymond 2001 tarihli “*The Khálidiyya Library in Jerusalem: 1900-2000*” (Raymond 2000-2001) adlı makalelerinde Kudüs'ün en mühim kütüphanelerinden biri olan Halidi Kütüphanesi'ni müstakil bir biçimde ve etraflıca ele almışlardır. Little ile Turgay'ın çalışması içeriği bakımından Osmanlı dönemine bilhassa atıfta bulunmuştur. Öyle ki kütüphanenin kısmen içeriği hakkında

bilgi verilmiş ve Haseki Sultan vakfiyesi gibi kimi Osmanlı dönemi belgelerine ev sahipliği yaptığına işaret edilmiştir.

Şemim Emsen (1960) ve Christof Galli (2015) ile Aslan ve Alamlah (2015) de doğrudan olmasa da dolaylı yollardan Osmanlı Kudüs'ü ve Filistin'indeki kütüphanelere değinmişlerdir. Bu çerçevede Emsen Kudüs'ün iskeleleri olan şehirlerdeki kütüphaneleri zikrederek Kudüs'le bir bağ kurulmasını mümkün kılmıştır. Diğer yandan Galli Ortadoğu kütüphanelerini ele aldığı ansiklopedik kitap içi bölümünde ise Kudüs'ün Osmanlı dönemi kütüphanelerine yer vermiştir. Aslan ve Alamlah ilmi hayata değinirken kültür kurumları bahsinde kütüphanelerden bazısının adlarını zikretmiştir.

Bir başka kaynak olarak Merav Mack'ın (2014) hazırlamış olduğu raporda Kudüs'teki tarihi kütüphane, arşiv ve bu kurumların dermelerinde bulunan belge, fotoğraf, harita ve benzerlerinin durumu hakkında dikkat çekici veriler yer almıştır. Kudüs'teki tarihi kaynakların sayısallaştırılması projesi için oluşturulan bu raporda bir tasnife gidilerek Osmanlı Kudüs'ünde yer alan kütüphanelerdeki koleksiyonlara ilişkin bilgiler verilmiştir.

Son olarak, bölge hakkında ve bilhassa matbaa ve yayın konularında araştırmalar yapan Ami Ayalon'un (2002; 2004) 2000 ve 2004 tarihli çalışmalarında başka bir yaklaşımda bulunulmuş, kütüphane ve kitap üzerinden Batı nüfuzuyla gelişen göçlerle Kudüs'teki fikri değişimin teknolojik kökenlerine değinilmiştir.

3. Osmanlı Kültüründe Kitap ve Kütüphane Vakıfları

Osmanlılar, fetihlerinin ardından İzmit, İznik ve Bursa'da tesis ettikleri eğitim kurumlarıyla da ilmi birikim ve hareketliliği mümkün kılmışlardır. Açılan eğitim kurumlarında ve Osmanlı ülkesine gelen alimlerin beraberlerindeki kitaplarla kütüphaneler, başlangıçta ufak koleksiyonlar şeklinde kurulmuştur. Mesela meşhur alim Molla Fenari Yıldırım Bayezid ile aralarında meydana gelen bir anlaşmazlık sonrasında Bursa'dan ayrılmış, memleketine geri döndüğünde beraberinde kitaplarını da getirmiştir. Söylendiğine göre vefat ettiğinde ardında 10.000 kitap bırakmıştır (Hızlı 1998: 49). Devlet kurumsallaştıkça da müstakil kütüphaneler ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu cümlelere kanıt olması için Bursa'daki medrese kütüphaneleri misal verilebilir. Kadı sicillerine göre Bursa'daki ilk medrese kütüphanesi Subaşı Eyne Bey Medresesi'nde tesis edilmiştir. Yine kayıtlardan öğrenildiği üzere 1551 tarihli bir belgede Muradiye Medresesi'nde müderris olanların kullanması için Mehmed Çelebi ile Ali Çelebi Efendi kitaplarını vakfetmiştir. 1607 yılındaysa Şeyhülislam Mustafa Efendi'nin kütüphanesinde olan 62 kitap Lütfullah Efendi tarafından medreseye vakfedilmiştir. Keza Müfti Ahmed Paşa, kurduğu medreseye şahsına ait kitapları vakfettiği gibi ayrıca bir kütüphanecinin istihdam edilmesini de sağlamıştır (Hızlı

2012: 33-35). Söz konusu yukarıdaki bu gelenek Fatih Sultan Mehmed'in Sahn-ı Seman'daki medreselere birer kütüphane odası vakfetmesi, 2. Bayezid'in kurduğu saray kütüphanesi ve sonrasında Kanuni Sultan Süleyman ile yaşanan gelişmeler kütüphanecilik bakımından son derece önemlidir. Güçlü ve ilme meraklı sultanların ya diğer coğrafyalardan kitap getirtmesi veya hamisi olduğu alimlerin kendilerine kitap ithafları ya da para karşılığında çoğaltma ile geliştirilen dermeler Osmanlı sarayında özgün ve nitelikli kitap koleksiyonlarının oluşmasına neden olmuştur. Başlangıçta saray ve eğitim merkezli bir kütüphane anlayışı hakimken devletin genişlemesi, yeni bürokratik makamların çoğalması ve buna paralel olarak eğitim kurumlarının artmasıyla kütüphaneler de çeşitlenmiştir. Eyne Bey Subaşı ve Çoban Mustafa Paşa kütüphanelerini Köprülü Kütüphanesi ve sonrasında da 19. yüzyılın kütüphaneleri ve Beyazıt Umumi Kütüphanesi izlemiştir (Türk kütüphaneciliğinin genel seyrini izlemek için bakınız: Erünsal 1991).

Osmanlı kültüründe tesis edenleri nedeniyle kütüphanelerin ayrıca ele alınmaları mümkündür. Osmanlılardaki kütüphanelerin kurulması temel olarak hayri sebepleri içinde barındırır. Bu nedenle tüm kütüphaneler vakıf kurumu şeklinde teşekkül ettirilmiştir. Dolayısıyla kütüphane kuranlar da bu kurumları vakıfların sınırları içinde meydana getirmiş, devamlı olacak şekilde gelir getiren mülkler vakfetmişlerdir. Kitapları bir liste halinde kaydetmiş, kütüphane kurumunda çalışacakların görev tanımları yanında kendilerine yapılacak ödemeler de bir düzene oturtulmuştur. Tarihen köklü, gelirleri güçlü, mütevellileri dikkatli vakıflar uzun süre yaşamış, birçoğu bugüne erişmiştir. Osmanlılarda kütüphane kurumu, devletin halkına sağladığı bir hizmetten daha çok toplumsal dayanışmanın bir sonucu olarak gelişim göstermiştir. Bu bakımdan kütüphane kuranların ilki tabii olarak sultanlar ve onların aileleridir. Sultanlar kurdukları kütüphaneleri kuvvetli finansal varlıklarla desteklemiş ve koleksiyonları da o ölçüde değerli kitaplardan oluşturmuşlardır. Bu silsile sultandan veziriazamlara, şeyhülislamalara, kadıaskerlere ve bürokrasinin diğer önde gelenlerine doğru ilerlemiştir. Diğer silsile ise devletin ileri gelenlerinden tacirlere, ayanlara ve şeyhlere doğru ikinci bir genişleme göstermiş, herkes imkanı ölçüsünde diledikleri yerlerde ya müstakil kütüphaneler kurmuş ya kitap vakfetmiş ya da kütüphaneleri desteklemek için maddi yardımlarda bulunmuşlardır.

Tanzimat'tan sonra devletin merkezileşen bürokrasisi o zamana değin toplumun vakıflarla görülen işlerini de bir değişime tabi tutmuştur. Zira Tanzimat her şeyden önce bir merkezileşme hamlesidir ve dolayısıyla kültürel işler kadar kütüphaneler de bu merkezileşmeden paylarına düşeni almışlardır. İstanbul'da Beyazıt Umumi Kütüphanesi ve Darülfünun Kütüphanesi'nin kurulmalarını da bu gelişmeler ışığında değerlendirmek gerekir. 1917 yılında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 4. kongresinde sunulan "pay-i tahtda mükemmel bir kütüphane-i milli" (Soysal 1976:

253) teklifi aslında müze-i hümayun ve hazine-i evrakın kuruluşları ile de birlikte ele alınmalıdır. Keza vilayetlerde idadi ve rüştiye okullarının açılması yeni kültürel kurum ve okullarda kütüphanelere yer verilmesine de sebep olmuştur. Bilhassa uzak vilayetlerde yabancı devletlerin eğitim ve kültür alanlarındaki girişimleri devletin gayrimüslim tebasını hedeflediğinden merkezi yönetimin attığı adımların arasında eğitim ve kültür de yer almıştır. Bu çerçevede diğer vilayetlerde yapıldığı gibi Kudüs ve çevresinde de matbaalar kurulmuş, gazeteler çıkarılmış ve kitaplar basılmıştır (Ayalon 2002; Ayalon, 2004: 97).

4. Osmanlı Kudüs'ü

Kudüs-i Şerif 1516 yılında Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferi sırasında Osmanlı topraklarına dahil edilmiştir (el-Aseli 2002: 334). 1520 yılında babası Yavuz'un yerine Osmanlı sultanı olan Kanuni Sultan Süleyman ise Kudüs'te esaslı bir imar faaliyetine girişmiştir. Sultanın Kudüs'ü imar ve ihya çabaları eğitimden iktisada, sosyal kurumlardan kültüre her alanda kendisini göstermiştir. İmar faaliyetlerinin en görünür olanları Kudüs'ün meşhur surlarının tamiri ile ortaya çıkmıştır. Osmanlıların Kudüs'ü imar faaliyetleri şehirden ayrılanaya kadar devam etmiş, çalışmalar neredeyse o vakte kadar kesintisiz sürdürülmüştür (Aslanapa 1989: 17-18).

Osmanlılar bölgeye geldiklerinde, her zamanki gibi kendi norm ve kurumlarını da getirmiş ve zaman içinde şehre nüfuz etmişlerdir. Bir yeri yönetimlerine dahil ettiklerinde gösterdikleri idare becerilerini Osmanlılar burada da sürdürmüş, sancakbeyi, kadı, müftü ve medrese gibi kendi yönetimlerinin simgesi olan kurumları kurarak etkinliklerini pekiştirmişlerdir. Kuşkusuz bunları yaparken yerel kültür ve önceliklere saygı göstererek bir ortak yaşam becerisini de ortaya koymuşlardır. Kuşkusuz bunları yaparken kendi düşünce ve yaşam biçimlerine uygun kurumlarla şehre ve bölgeye nüfuz etme kabiliyetini mümkün kılmışlardır. Şehirde medreseler, mektepler, zaviyeler, yollar, binalar, vakıflar ve kütüphaneler kurarak zengin vakıflarla da desteklemişlerdir. Elbette Kudüs'ün dini konumu Osmanlı yönetimindeki diğer şehirlerden farklılık arz etmekteydi. Kudüs'ün, Müslümanların Mekke ve Medine'den sonra kutsal kabul ettikleri üçüncü şehir olması Osmanlıları şehre karşı daha özenli davranmaya yöneltmiştir (Singer 2016: 133-135). Bu nedenle şehrin hemen her bir köşesinde ya bir medrese ya da bir çeşme gibi vakıf eseri inşa edilmiştir. Böylelikle Osmanlılar şehre idari olduğu kadar zihni bir nüfuz becerisi de göstermiş, kendi yaklaşımlarını kültürel bakımdan yaygınlaştırmışlardır. Kanuni Sultan Süleyman ve ailesi başta olmak üzere yöneticiler, önde gelen kimseler ve benzerleri eliyle sonraki yüzyıllarda da bahsi edilen nüfuz her bakımdan sürdürülmüştür. Şehrin tamir ettirilerek bugüne değin gelen meşhur surları veya Hürrem Sultan'ın eşsiz vakfı bu nüfuz misal olarak verilebilir. Böylece dört yüz yıllık bir sürenin sonunda Osmanlı

Kudüs'ü meydana getirilmiştir (Muhsin 2010: 161-210).

Osmanlı idaresinin Müslümanlar bakımından etkileri bulunsa da asıl farklılaşma Hıristiyanlar üzerinde olmuş, şehre gelen Hıristiyan hacı sayısında bir artış yaşanmıştır. Bu artışın bir benzeri Osmanlıların şehre yaptıkları hizmetlerde de görülmüştür. Memlûkler zamanında yapılmış olanların haricinde Osmanlılar da hem Harem hem de şehrin diğer bölgelerinde okullar, medreseler, hankahlar ve zaviyeler inşa ettirmişlerdir. 1672 tarihinde Evliya Çelebi'nin yazdığına göre Kubbetü's-Sahra'nın altında 200 medrese odasıyla birlikte şehirde irili ufaklı 360 medrese ve zaviye bulunmaktadır. Ayrıca, 7 darülhadis, 10 darülkurra, 40 sıbyan mektebi ve farklı tarikatlara ait 70 tekke de şehirde yer almaktadır (Evliya Çelebi 2011: 512-524; Evliya Çelebi 2013: 92a-94b). Osmanlılar zamanında hem bu kurumlar tamir edilmiş hem de yenileri yapılarak Kudüs'ün eğitim hayatı zenginleştirilmiştir.

5. Osmanlı Kudüs'ündeki Kütüphaneler

Osmanlı kitap ve kütüphane kültürü, kendisinden önceki kitap ve kütüphane kültürünün bir devamıdır. Bu kültürün ortaya çıkıp güçlü bir şekilde devam etmesinin arkasında ise hem gündelik ihtiyaçların hem de dini sorumlulukların etkisini içeren bir miras bulunmaktadır. Söz konusu bu miras Bağdat, Fustat ve Vasıt gibi siyasi ve idari merkezlerde ortaya çıkarak kendisini göstermiştir (Çeşitli örnekler için bakınız: Atiyeh 1995; Kohlberg 1992). Söz konusu bu gelenek Kudüs'te de devam etmiştir.

Yukarıdaki iddialara kaynak olarak Kudüs Salihye Medresesi'ndeki talebelerin araştırmalarında kullanmaları için medresenin bağlı olduğu vakfın hankahında bir kitaplığın yer aldığı gösterilebilir. Söz konusu bu kitaplığın konu zenginliği içerdiği ve Eyyübilerle Memlûkler zamanında da etkin bir biçimde kullanıldığı kayıtlardan öğrenilebilmektedir (Zayan 2012: 42). Diğer yandan Kudüs hem merkez hem de çevresiyle birlikte ele alınmalıdır. Bu yüzden şehrin sınırlarının etrafıyla birlikte düşünülmesi gerekir. Öyle ki Akka ve Yafa, Kudüs'ün iskeleleri mahiyetindedir ve bu iskeleler Kudüs'ün denizaşırı ağlarını ve dolayısıyla da diğer şehirlerle olan bağlarını kurmaktadır. Mahiyetleri hakkında yeterince bilgi olmamakla birlikte bu tasarı içinde Mehmed Paşa'nın 263 kitapla Yafa'daki Cami-i Kebir'de, Mehmed Efendi'nin de 210 kitapla Gazze'de açtığı Müftü kütüphanelerinin en azından isimlerinin anılması doğru olacaktır (Emsen 1960: 35).

el-Aseli'nin bildirdiğine göre Osmanlılar Mercidabık sonrasında şehre girdiklerinde 15 medrese ve burada ders okutan bir düzine müderris ile yüzlerce öğrencinin yanı sıra şehrin kendine has kutsallığı yüzünden yüzlerce zaviye, hankah ve benzeri vakıf işler halde bulunmaktaydı. Bu bilgilerden anlaşıldığı üzere Osmanlılar Kudüs'te zengin bir kültürel atmosferle karşılaşmış olmalıydılar. Çünkü medreselerde

okuyan öğrenciler yanında zaviye gibi diğer kurumlar ve kuşkusuz Haremü's-Şerif'teki eğitim faaliyetleri devam ettirildiğinden, okullarda, hayır kurumlarında ve müderrislerin [medresede ders okutanlar] evlerinde irili ufaklı kütüphaneler bulunmaktaydı (al-Asali 2000: 285). Bu bağlam içinde el-Aseli Kudüs'teki kütüphaneleri halka ait olanlarla özel kütüphaneler olarak ikiye ayırmakta ve resmi kütüphaneleri de kendi içinde Haremü's-Şerif'teki Kubbetü's-Sahra ile Aksa Camii içindeki kütüphaneler, medrese kütüphaneleri ve manastırlardaki kütüphaneler olarak üç bölümde değerlendirmektedir (al-Asali 2000: 286).

Keza, öğrencilerin devam ettikleri medrese ve zaviyelerde kuşkusuz kitap ihtiyacı söz konusu olmuştur. Bu ihtiyacın yanı sıra kitapla ilgili başka alanların gelişmesi de söz konusudur. Örnek olarak kitapların ciltlenmesi şehirde bir ticari faaliyet meydana getirmiştir; bu yüzden kütüphane ve kitap içerikli alanlar canlı kılınmıştır. Bu çerçevede babası da benzer işi yapmak için berat sahibi olan Hindistan kökenli Şeyh İbrahim Keşmiri'nin 1730 yılında Kudüs'teki kitapçılar ve ciltçilerin reisi olarak atandığı bilgisi dikkat çekici bir vesika olarak kabul edilebilir. Öyle ki kaynaklar benzer bir durumun 1680-1690'larda söz konusu olduğunu bildirmektedir. (Cohen 2001: 177).

Osmanlıların ayrılana kadar Kudüs'e büyük saygı gösterdikleri herkeşe bilinmektedir. Bilhassa 2. Abdülhamid döneminde eğitime yapılan yatırımlardan Kudüs'ün ciddi pay aldığı söylenebilir. Keza aynı dönemlerde yabancı misyonların da bölgede yoğun bir okullaşmaya gittikleri hatırlanmalıdır. Bu yüzden eğer bir karşılaştırma yapmak gerekirse ilgili dönemde Suriye, Beyrut ve Kudüs gibi yerlerde 21 rüştiye ve idadiye karşın 50'ye yakın azınlık ya da yabancılara ait okulun kurulduğukaynaklar u hatırlanmalıdır. Ayrıca 1904 yılı kayıtlarına göre Kudüs Sancağı'nda 29 resmi okul, 10 medrese ve 83 gayrimüslim, 72 de yabancılara ait okulun olduğu düşünülürse eğitim faaliyetlerinin ne ölçüde geliştiği anlaşılabilir (Zengin 2017: 595). Öyle olunca Osmanlı ya da yabancı okullar içinde herhangi bir ayrıma gitmeksizin kütüphane ya da kitap bölümlerinin olması kuvvetle muhtemeldir.

Özellikle Osmanlıların uzak vilayetlerinde yabancı devletlerin eğitim ve kültür alanlarındaki girişimleri devletin gayrimüslim tebaasını hedeflediğinden merkezi yönetimin attığı adımların arasında eğitim ve kültür de yer almıştır. Bu çerçevede diğer vilayetlerde yapıldığı gibi Kudüs ve çevresinde de matbaalar kurulmuş, gazeteler çıkarılmış ve yoğun bir biçimde kitaplar basılmıştır (Ayalon 2002; Ayalon 2004: 97).

Müslümanlara Ait Kütüphaneler

Kudüs, tarih boyunca sahip olduğu önemi Osmanlılar zamanında koruyup sürdürmüştür. Hem bir dini ziyaret mekanı olması hem de Haremeyn yolu

üzerinde bulunması Kudüs'ü diğer dinlerin yanı sıra Müslümanlar için de ayrıca önemli kılmıştır. Gerek yolu üstünde olanlar gerekse hac ziyareti esnasında Kudüs'e uğrayanlar için şehir bir bilgi merkezi konumunda olmuştur. Müslümanların üçüncü kutsal şehri olan Kudüs'te bu nedenle eğitim ve ilgili alanlar fazlasıyla gelişmiş, bu bakımdan Kudüs ve çevresinde birçok kütüphane yer almıştır. Ancak bu kütüphanelerin bazıları günümüze kadar ulaşamamış, bazıları da fiziken mevcut olmakla birlikte faaliyet dışı kalmıştır (İsam 2009: 101-102).

Kudüs'ün en eski ve kıymetli kütüphanesi Aksa Kütüphanesi olagelmıştır (Selame 2010: 296-297). Muhtemelen inşa edildiği ilk günden itibaren bağış ve vakıf kitaplarla da zenginleşmiştir. Bugün için 1000'i elyazması, 2000'i nadir 10.000 civarında esere ev sahipliği yapmaktadır (Mack 2014: 18). Söz konusu bu eserlerin yarısı ise mushaf ve Kur'an'ı Kerim cüzlerinden meydana gelmektedir (Esad 1976). Dini bir kimliğinin olması nedeniyle kütüphane muhtemelen mabet [Aksa Camii] içinde gelişim göstermiştir. Memlükler ve daha öncesine ait koleksiyonların Osmanlı döneminde nasıl bir gelişim gösterdiği yeni araştırmaları gerektirmektedir. Buna karşın Aksa Kütüphanesi'nin, Osmanlılar döneminde de Kudüs'teki entelektüel hayatın merkezinde olması muhtemeldir. Bu iddiaya Aksa'daki odasında bulundurduğu kitapları çalınan ve el-Halil'de hırsızın evinde bulunan Erzurumlu Yahya bin Abdullah'ın davası örnek gösterilebilir. Bu koleksiyonun içinde Molla Mahmud isimli birinin kitaplarının olduğu da yine kayıtlardan anlaşılmaktadır. Bir başka örnekte ise Kubbetü's-Sahra'nın içindeki Hacerü'l-Muallaka'nın (Muallak Taşı) imamlığını yapan eş-Şeyh Şeref Musa ed-Diri öldüğünde ardında pek çok kitap bırakmıştır. Kitapların bir listesi ise türlerine göre ayrılarak terekesine kaydedilmiştir (Ahmed 2012: 168).

Kudüs'teki kütüphanelerin varlığına işaret edecek olan en önemli vesikalar bu kütüphanelerin vakfiyeleridir. Görüleceği üzere Halidiye Kütüphanesi özgünlük ve nitelikli hali ile ilk dikkati çeken olsa da öncesinde başka kütüphanelerin varlığına da rastlanılmaktadır. Bu duruma misal olarak Mescid-i Aksa'nın imamı olan Yahya Şerafeddin Muhammed ibn Kadı es-Salt'ın vakfiyesi verilebilir. es-Salt fıkıh, hadis, tefsir ve başka konulardaki yüzü aşkın kitabını vakfiyesine kaydetmiş ve bu kitapları 1598 tarihli vakfiye ile de vakfetmiştir. Kitapları Aksa'nın kuzey revaklarındaki Emiuniye Medresesi'nin bir katında bulunan es-Salt, bu odayı ofisi olarak da kullanmıştır (al-Asali 2000: 288; Ahmed 2012: 200).

Bir başka vakfedilmiş kütüphanenin vâkıfı ise Muhammed el-Halili'dir. Eğitimini Ezher'de tamamladıktan sonra 1695 yılında Kudüs'e dönerek şehrin Şafii müftüsü olmuştur. Bir ilim adamı ve müftü olan el-Halili çoğu defa işinin gereği olarak meydana getirdiği kütüphanesini bir vakfiye ile vakfetmiş, kitaplarını da vakfiyeye

kaydettirmiştir. el-Aseli'nin aktardığına göre kütüphanede vakfiyede kayıt altında alınmış farklı konulardan 7000'e yakın kitap bulunmaktadır (al-Asali 2000: 288).

19. yüzyıl Kudüs'ünün en önemli kültürel kurumu kuşkusuz Halidiye Kütüphanesi'dir. Kökleri 17. yüzyıla kadar ulaşan Halidiye Kütüphanesi Osmanlı döneminin sonlarında kurumsallaşmaya gitse de kuruluş tarihi muhtemelen daha eskidir. Kütüphanenin kurucusu Kudüs mahkeme katiplerinden Muhammed Sunullah el-Halidi olup 1727 yılında öldüğünde kütüphanenin nüvesini oluşturacak kitaplarını çocuk ve torunlarına bırakmıştır (al-Asali 2000: 287). İlkın Memlûkler zamanında kayıtlarda adı geçen el-Halidilerin kitaplarını 1721 yılında vakf-ı zürri olarak vakfettiği bilinmektedir. Zaten Muhammed Sunullah'ın yaşadığı dönemde kitap vakfedecek denli önemli bir kişilik olduğu yine kayıtlardan anlaşılmaktadır (Conrad 2000: 191-192). Kütüphanenin 1727'de kurulduğuna dair birtakım tartışmalar mevcutsa da, vakfın, aile üyelerinden Ragıb el-Halidi tarafından 1900 yılında ele alınarak yeniden kurulduğu kabul edilmektedir. Bir rivayete göre bu kütüphanenin ihyasında Ragıb el-Halidi'nin annesi Hatice Hanım'ın vasiyetinin bir etkisi bulunmaktadır (Esad 1976). Bu tarihten sonra kütüphane ilk olarak Halidi ailesine ait Babü's-silsile'deki eski bir yapıda açılmıştır. Bu yapının eski fotoğraflardan nasıl bir biçimde olduğu kolayca anlaşılabilir. Kudüs'te günümüz halk kütüphanesi niteliğinde Müslümanlar tarafından açılmış olup bu kurumdan tüm öğrenciler faydalanmış olmakla birlikte ödünç alma imkanı söz konusu edilmemiştir. Kütüphane daha sonra aile üyelerinin katkılarıyla zenginleşmiş, Bernameci'l-Mektebetü'l-Halidiyyeti'l-Umumiyye isimli kataloğu Kudüs'e sürgün olarak gönderilen Şamlı alim, yazma eser bilgini ve Şam Umumi Kütüphanesinin eski müdürü Tahir el-Cezairi'nin eliyle hazırlanmıştır (Velid 2006: 29). Böylece Ragıb Efendi ile tanışması neticesinde kütüphanenin kataloğunun yapılması Tahir el-Cezairi'ye emanet edilmiştir (al-Asali 2000: 289; İsam 2009: 107).

Halidiye Kütüphanesi, Kudüs söz konusu olduğunda pek çok bakımdan mühim bir konumda yer almaktadır. Bu iddia, muhtemelen, pek çok Osmanlı belgesine sahip olmasından kaynaklanmaktadır. Bu belgelere Haseki Sultan vakfiyesinin söz konusu kütüphanede bulunup yayınlanması misal olarak gösterilebilir (Stephan, 1944). Kütüphanenin dermesi içinde Osmanlı döneminden kalma ayrıca zengin bir de arşiv muhafaza edilmektedir (Conrad 2000: 194; Little ve Turgay 1980). Bununla beraber, kütüphanede, 1606 yılından itibaren çeşitli aileler ve alimler tarafından vakfedilmiş kitap koleksiyonları da yer almakta, kütüphaneye kitap bağışlayan isimler arasında Yusuf Ziya Bey, Ruhi Bey ve Ahmed Bedevi Bey de bulunmaktadır (Esad 1976).

Kütüphanenin dermesi Osmanlı üst yönetiminde aktif görevlerde bulunanların yanı sıra Kudüs'te yargı faaliyetleri içinde olan diğer üyelerin katkılarıyla da sürekli

zenginleşmiştir. Doğal olarak başlangıçta daha çok tefsir, hadis, fıkıh ve benzeri dini literatüre ilişkin elyazması kaynaklar kütüphanenin koleksiyonunu oluştururken daha sonra ihtiyaca göre yeni basım kitaplar da dermeye dahil edilmiştir. Kütüphanenin zengin koleksiyonu vakfiyeden itibaren sürekli değişmiş, zaman zaman yapılan bağışlarla da sayı artmıştır. Bu sayı, 1900 tarihli kayda göre 960'ı elyazması 2168, 1917 yılında 4000, 1. Dünya Savaşı sırasında kütüphaneyi ziyaret eden el-Arifî isimli birinin tahminine göre de 12.000'den müteşekkildir. Abdullah Muhlis 1917 yılında kütüphanede zaman geçirmiş ve bilhassa elyazmaları üzerinde çalışmalar yapmıştır. 2. Dünya Savaşı sırasında ise Esad Talas kütüphanenin sahip olduğu nadir ve elyazması kitapların detaylı bir envanterini çıkartmıştır (Conrad 2000: 200-207).

Kütüphanenin zenginleşmesinde 17. yüzyılın ilk yarısında Ahmed ibn Muhammed el-Halidi, 18. yüzyılın ikinci yarısında Ahmed ibn Hasan el-Halidi, Hüseyin ibn Muhammed el-Halidi, 19. yüzyılda Ahmed ibn Abdurrahman el-Halidi buldukları konum ve yazdıkları eserlerle dedelerinin kurduğu vakfa kimi kez eserleriyle kimi kez de fikri bir biçimde destek olmuşlardır (Conrad 2000: 194). Halidi ailesi sadece yukarıda adları anılanlardan meydana gelmemiştir. Keza 19. yüzyılın ilk yarısında Anadolu Kadıaskeri olan Musa el-Halidi ile Yafa, Gazze, Mutki gibi yerlerde yöneticilik yapmış olan Yusuf Ziya el-Halidi ve Osmanlı'nın Bordo konsolosu ve mebusu Ruhi el-Halidi mühim şahsiyetlerdir. Zira sonuncusu İstanbul'da eğitim görürken gözlediği gelişmeleri belediye başkanı olduğunda Kudüs'te uygulamaya sokmuştur (Mertoğlu 2013: 32). Bu bakımlardan Halidi ailesi ile Osmanlı nizamı arasında yakından bağlar söz konusu olup kültürel konularda derin ilişkiler mevcuttur. Hemen hemen aile fertlerinin her biri biriktirdikleri kitapları kütüphaneye devretmişlerdir. Bu kitaplarla, en azından son dönem Osmanlı düşünce dünyasının, nasıl olup da Kudüs'e eriştiğini görmek hem kolay hem de mühimdir. Misal olması bakımından bu kitapların arasında İbnü'l-Esir, Ebu'l-Fida, İbn Haldun, es-Suyuti, el-Caberti ve Ahmed Cevdet Paşa'nın kilerinin bulunduğu not edilebilir (Conrad 2000: 201).

Kütüphanenin dermesinde bölgeden olduğu kadar, Anadolu, Balkanlar ve Haremeyn'de yazılmış olan kitaplar da yer almaktadır. Dolayısıyla hem dermesinin zenginliği hem de kurucularının Osmanlı bürokratik düzeni içindeki varlıkları sahibi ve koruyucusu oldukları Halidiye Kütüphanesi'nin Osmanlı kültürel düzeninin bölgedeki en özgün örneklerinden biri haline getirmekteydi. Kütüphane 19. yüzyılın başında Ragıp el-Halidi tarafından yeniden ele alınarak açıldığında artık Kudüs'ün siyasi mevkii de farklılık göstermeye başlamıştır. Batılı ülkelerin etkinlik göstermelerinin artarak sürmesi Osmanlı'nın şehirdeki son dönemlerinde söz konusu siyasi nüfuzlara nispeten set görevi görmekteydi. Ancak Osmanlıların şehirden ayrılmalarından sonra Halidiye Kütüphanesi'nin konumu ve misyonu da

zamanla değişiklik göstermiş olmalıdır. Bu zaman aralığında 1. Dünya Savaşı, İngiliz mandası ve yoğun Yahudi göçleriyle karşı karşıya kalan Müslüman ve Arap nüfus için kütüphane kültürel bir sığınak işlevine bürünmüş bulunmalıdır.

el-Aseli'nin bildirdiğine göre mahkeme kayıtlarında Kudüs'te bulunan şahsi kütüphanelere ilişkin çeşitli bilgiler bulunmaktadır. Özellikle ulema sınıfının kendilerine ait kitapları evlerinde bulundurduklarına dair kayıtlar yine mahkeme kayıtlarından elde edilebilmektedir. el-Aseli'nin sicillerden naklen örnek olarak verdiği kayıtlara göre Osmanlı Kudüs'ünde ulemanın kitap sahipliği yaygın ve gelenekseldir. Aslında bunda şaşılacak bir durum da söz konusu değildir. Medresede hocalık yapan müderrisin, zamanında kendi eğitimi sırasında çalışmak için kitap istinsah [kopyalayarak çoğaltma] etmesi muhtemeldir. Diğer yandan eğitim faaliyetlerinde kullanmak için kitap istinsah ettirdiği gibi satın da almış olabilir. Bu bakımdan ulemanın şahsi kütüphanelerinin olması Osmanlı kültüründe sıradan ve alışıldık bir davranış biçimidir. el-Aseli'nin verdiği ve yukarıda işaret edilen örneklerden kimisine göre, Kubbetü's-Sahra'nın imamı olan Şeref Musa ed-Dairi yüzden fazla kitabını 1576-1577'de, yine Kudüs kadılarından Muhiddin Muhammed ibn ed-Düveyk ise yüz elli kitabını 1598'de vasiyet etmiştir. Başka bir örnek olarak 1739 yılında vefat eden Muhammed isimli Kudüs müftüsünün de tıp ve felsefe kitapları yanında Katip Çelebi ve başka kitaplarını vasiyet ettiği bilinmektedir.

Kudüs'ün Hanefi müftülerinden Ahmed ibn Muhammed el-Muvakkit de öğrencilerin faydalanması dileği ile şahsi kütüphanesini 1767 yılında vakfetmiştir. Kudüs'ün bir başka müftüsü Hasan ibn Abdüllatif el-Hüseyni de kıymetli kütüphanesini 1786 yılında kurduğu vakfa bırakmıştır. Muhammed ibn Budeyri el-Kudusi hem evini hem de kitaplarını 1790 yılında vakfetmiştir (al-Asali 2000: 287; Ahmed 2012: 200).

Budeyriye Kütüphanesi, Şeyh Muhammed ibn el-Budeyri ve ailesi tarafından kurulmuştur. Kütüphane Haremü's-Şerif yakınlarındadır. Söz konusu kütüphane şeyhin şahsi eserlerinden müteşekkil olup zamanla Kudüs'ün başka önde gelen ailelerinin koleksiyonlarıyla da zenginleştirilmiştir. Bahsi edilen kaynaklardan bazıları Şeyh el-Alemi, Askalani, Zübeydi, Şarkavi ve Hüseyini ailelerinin meydana getirdiği koleksiyonlardır (Mack 2014: 21). İrili ufaklı bu koleksiyonlara dahil edilebilecek diğer dört ufak koleksiyonu ise Şeyh Abdullah bin en-Nekrazan, Şeyh Abdullah Efendizade, Şeyh Süleyman Efendi ve Abdülhay Carullah'ın kileri oluşturmaktadır (Selame 2010: 311-312; Rıbhi 2009. Osmanlı döneminde adları geçen kütüphanelerin genel bir listesi için bakınız: Ahmed 2010: 383-405; Selame 2010: 296-314).

Kudüs'teki dini kurum kütüphanelerine Özbekiye Zaviyesi içindeki kütüphane misal olarak verilebilir. Kütüphanenin 1616 yıllarında Şeyh Muhammed Bahaeddin

el-Buhari tarafından kurulduğu düşünülmektedir. 200 civarındaki elyazmasının nitelik olarak tasavvufa ilgili olduğu belirtilmektedir (Mack 2014: 22). Kudüs'ün aileler tarafından oluşturularak vakfedilmiş iki ufak kütüphanesini ise 1850 yılında Şeyh Burhaneddin tarafından vakfedilmiş ve 170 elyazmasından müteşekkil el-Hatib Kütüphanesi ile astronomi ve dini içerikli 42 elyazmasından oluşan el-Acluni Kütüphanesi meydana getirmektedir (Mack 2014: 24-25).

Eşrefiye ve Kadiriye medreselerinin içinde de klasik bir yaklaşımın sonucu olarak kütüphanelerin olduğu bilinmektedir. Yükseköğrenim dışında Osmanlılarda 19. yüzyıl eğitim girişimleri içinde açılmış okullarda da kütüphanelerin tesis edildiği söylenebilir. Misal olarak Eminiye'nin yöneticisi Muhammed Salih el-İmam'a ait kitapların kullanıldığı bir salonun okulda bulunduğu bahsedilmektedir (Aslan ve Alamleh 2015: 97). Yukarıda dile getirilen tahmin çerçevesinde Kudüs'te bulunan bir kurum içi kütüphanenin Selahaddin Eyyübi Külliye-i İslamiyesi'nde kurulduğu talimatnamesinden anlaşılmaktadır. 28 Ocak 1915 yılında Osmanlıların bölgedeki büyük umutlarının parlak bir örneği olarak açılan bu okul 9 Aralık 1917 yılına kadar açık kalmıştır. Yörede hızla siyasallaşan ortamın Osmanlı lehine döndürülmesini hedefleyen okulda, talimatnamede yazdığı üzere, dershaneler, yatakhane ve yemekhanenin yanı sıra bir de kütüphanenin bulunduğu anlaşılmaktadır (Zengin 2017: 608).

Ayrıca mahiyetleri hakkında malumat ve bilgi bulunmayan kimi Kudüs koleksiyon ve kütüphaneleri ise şu şekilde sıralanabilir: Daru'l-Kütübi'l-Fahriyye, Hizanetü Âli Kattine el-Hanbeliyye, Hizanetü Üstad Muhlis, Hizanetü Şeyh Mahmud el-Lahham (Esad 1976).

Gayrimüslimlere Ait Kütüphaneler

Hıristiyanlara Ait Kütüphaneler

Ortodoks Patriklik Kütüphanesi Kudüs'te Osmanlı döneminde de varlığı sürdürülen önemli kütüphanelerden biri olarak sayılabilir. On bir dilde 2500'e yakın el yazması ile şehrin nitelikli kütüphanelerinden, belki de en başta gelenidir. Farklı tarihlerde yazılmış oldukça eski elyazmaların mevcut olduğu öğrenilmektedir. Söz konusu kütüphanede bulunan yazmaların 1883 yılında bir kataloğu da yapılarak basılmıştır. 1897 yılındaysa Papadopoulos Kerameos isimli bir alimin Yunanca metinleri derleyerek yayımladığı yine sonraki çalışmalardan öğrenilmektedir (al-Asali 2000: 287).

St. Saviour Kütüphanesi ise Kudüs'teki mezheplere göre oluşturulmuş düzende Katoliklerin ilmi merkezlerinden ve kütüphanelerinden birini meydana getirmektedir. Hıristiyan bölgesinde yer alan kütüphane, diğer cemaat kütüphanelerinde olduğu

gibi Memlûkler ve Osmanlı dönemine ait belgeleri içermektedir. Söz konusu olan kütüphanenin Siyon Dağı'nda kurulduğu, ancak 1558 yılında bugün bulunduğu yere taşındığı belirtilmektedir. Söz konusu kütüphanenin içinde Plutarhos, Titus, Gaius, Hippokrat ve Galen'e ait dini içerikli kitap ve risalelerin bulunduğu kayıtlarda geçmektedir. 1892 yılında kurulmuş St. George Katedrali ve kolejinde de özel bir kitap koleksiyonunun olduğu bilinmektedir. Keza yine Katolik kurumları arasında sayılabilecek bir Benedikten manastırı olan Dormition Manastırı ve ayrıca Ratisbone Manastırı'nda da koleksiyonların bulunduğu literatürde geçmektedir (Galli 2015: 114). Kudüs'te dini cemaatlerin sahibi olduğu başka mabet ve manastırlarda da kitap koleksiyonlarının bulunduğu not edilmiş durumdadır. Literatürde haklarında nitelikli açıklamaların olmadığı bu koleksiyonlar ise Katolik cemaatine ait St. Paul Yurdu ve Siyon Manastırı ile Melkitlere ait St. Anne Kilise ve manastırı, kitap koleksiyonu bulunan mabetler listesine eklenebilir (Schidorsky 1998: 265).

Kudüs'te eskiden beri var olan Ermeni cemaatinin bir patrikliği ve bu patriklikte de bölgenin eski ve önemli kütüphanelerinden biri yer almaktadır. Kaynaklarda geçtiği üzere Ermenice kaynakların yanı sıra Ermeni cemaatine verilmiş fermanlar da söz konusu kütüphanenin dermesini oluşturan unsurlardan sayılabilir. Söz konusu kütüphanenin 15. yüzyılda kurulduğu belirtilmektedir. St. James Manastırı'nda muhafaza edilen kütüphanede Ermenice başta olmak üzere Süryanice, Amharice, Koptça, Arapça ve Türkçe yaklaşık 3800 elyazmasının bulunduğu aktarılmaktadır (al-Asali, 2000: 287; Galli 2015: 113-114). Söz konusu kütüphanenin müze ile birlikte modern anlamda ilk kez Kudüs Ermeni patriği Esayi Garabedian tarafından 1854 yılında tesis edildiği de literatürde geçmektedir. Kudüs Ermeni patriğinin 1857 yılında bir kataloğunu yaptırdığı belirtilen kütüphanenin kitap listesindeki kitap sayısı 1004'tür (Shay 2012: 331). Başka bir kaynağa göre ise kütüphanenin kitap sayısı 20.000'i aşkındır (Schidorsky 1998: 264).

Süryani Kadim Kilisesi'nin Kudüs'teki St. Mark Manastırı Kütüphanesi'nin de şehirdeki en eski kütüphanelerden biri olduğu değerlendirilmektedir. Kütüphanenin 1925 yılında bir kataloğu yapılabilmıştır. Türkçe ve Arapça eser ve vesikaların olduğu kütüphanenin en eski yazılı eserini 1421 tarihli bir belge oluşturmaktadır (al-Asali 2000: 287). Doğu kiliseleri arasında sayılacak olan Kudüs'teki Habeşlilere ait Deyrû's-Sultan Manastırı'nda da kıymetli bir koleksiyonun bulunduğu kayıtlarda geçmektedir. Söz konusu bu koleksiyonda hem bölgede faaliyet gösteren Habeşlilerin gündelik yaşamları hem de dini konuların ele alındığı çok sayıda Amharca yazılı özgün yazma bulunmaktadır (Ancel ve Lemire 2017: 107).

Kudüs ve çevresinin Avrupa'nın önde gelen ülkelerinin siyasi açıdan dikkatini çekmesi bölgeye yönelik planlar yapmasıyla sonuçlandı. Kudüs'te Müslümanlar

arasındaki kütüphane kurumları daha çok ailelere ait olarak özel biçimde gelişim gösterirken, gayrimüslim kütüphaneleri ya manastır ve kiliselerde bulunmaktaydı ya da okullarda veya yabancı ülke misyonlarında kurulmaktaydı. Konuya ilişkin ilk girişim bölgeye de ilk gelen ülkelerden Almanya tarafından yapılmıştır. Almanya öncelikle bölgedeki var olan kütüphanelerin niteliklerini değiştirmeye çalışmıştır. İlk olarak Prusya konsolosluğunda bulunan kütüphanenin düzenlenmesiyle işe başlamış bu konuda da Königsberg'ten bir oryantalist olan Ernst Gustav Schultz'u görevlendirmiştir (Schidorsky 1999: 28). Bu çerçevede Alman imparatorunun özel ilgisi ve Schultz'un gayretleriyle akademik bir kütüphane olarak Königliche Bibliothek zu Jerusalem, Türkçe adıyla Kudüs Kraliyet Kütüphanesi 10 Mart 1847 tarihinde Kudüs'te kurulmuştur. İlerleyen zamanlarda çeşitli zorluklar çekilmişse de Almanya'daki üniversite kütüphanelerinin de yardımıyla kurum hızla evrilmiş ve kütüphanelerdeki fazla kopyaların buraya gönderilmesi ile derme süratle geliştirilmiştir (Schidorsky 1999: 29). Almanya, Institut für Altertumwissenschaft des Heiligen Landes ve Orientalisches Institut der Goerres Gesellschaft'da da bir kütüphane kurma yoluna gitmiştir (Galli 2015: 114; Schidorsky 1998: 266). Bu türlü kütüphaneler kervanına Ruslar Rus Ortodoks Cemiyeti Kütüphanesi, 1900'da da Dominikenler İncil ve Arkeoloji Enstitüsü Kütüphanesi ile dahil olmuştur (Rıbhi 2018: 128).

Almanya'nın yaptığının bir benzerini Birleşik Krallık ile Fransa gibi ülkeler de yapmıştır. Bunlara örnek olması bakımından École Biblique et Archéologique Française de Jérusalem kurulmuştur. Başka bir araştırma kütüphanesi ise American Scool of Oriental Research'dür. Bu türlü araştırma enstitülerine Birleşik Krallık, Kudüs konsolosu olan James Finn'in 1849'da kurduğu Jerusalem Literary Society ile katılmıştır. Söz konusu bu dernek daha sonra büyük ve önemli bir kütüphane şeklinde çalışmalarına devam etmiştir (Galli 2015: 114; Shay 2012: 333).

Batılı ülkelerin çeşitli nedenlerle Kudüs'te kurdukları eğitim ve araştırma kurumlarında kütüphanelere muhakkak yer verilmiştir. Başlangıçta birkaç yüz kitapla meydana getirilen bu kütüphaneler ilerleyen dönemde önemli araştırma merkezlerine dönüşmüş ve bölgede önemli roller üstlenmişlerdir. Keza söz konusu bu kurumlarla benzer biçimde Kudüs'te Birleşik Krallık 1839, Prusya 1842, Birleşik Devletler 1844 ve Avusturya 1849'da açtıkları konsolosluklarda muhakkak kütüphane bölümlerine yer vermişlerdir. Öyle ki bu çerçevede Birleşik Krallık ile Prusya konsolosluklarında açılan konsolosluk kütüphaneleri ayrıca anılmalıdır.

Yahudilere Ait Kütüphaneler

Kudüs ve etrafındaki ilk Yahudi cemaatlerine ait kütüphaneler 1883-1919 yılları arasında kurulmaya başlanmıştır (Galli 2015: 114). 19. yüzyılın ortasından itibaren

Filistin'de yoğunlaşan Yahudi göçü, beraberinde önce demografik yapıyı sonrasında da kültürel atmosferi değiştirmiştir. Bölgeye göre nispeten farklı eğitim süreçlerinden geçmiş olarak gelen göçmenlerin de o ölçüde farklı ihtiyaçları ortaya çıkmıştır. Geldikleri Minsk, Riga, Bialystok ve diğer şehirlerdeki entelektüel vasat ile bağlarını kopartmamış, sürekli temas halinde olmuşlardır. Bu nedenle geldikleri yerlerdeki kültürel kurumlardan biri olan kütüphaneyi de beraberinde getirmişlerdir. Bu çerçevede Yahudi göçmenler arasındaki ilk kitaplıklar birer göçmen-işçi yerleşimleri olan Rishon Le-Zion'da 1887, Rehovot'da 1891, Petah-Tikva'da ise 1904 yıllarında kurulmuşlardır. Petah-Tikva'daki işçi kütüphanesi Ya'akov Bernstein-Cohen'in kendi evinin üç odasında yeniden açıldığında kütüphanede Bernstein-Cohen'in kendi başlattığı ve Siyonizmle ilgili yaklaşık 500'e yakın kitap bulunmaktaydı. İkinci göç akımı ile hızla artan göçmen sayısı Yahudilerin alışık olduğu kitaba talebi arttırmış, bunun sonucunda Petah-Tikva'da yeni bir kütüphanenin açılması söz konusu olmuştur. Bu ihtiyaç öyle bir boyuta ulaşmıştır ki diğer yaşamsal ihtiyaçlardan daha çok talep edilir bir seviyeye yükselmiştir. Bu girişimlerden sonra 1905'te Yafa, 1911'de Yahudiye, 1916'da ise Galile'de göçmenlere yönelik yeni kütüphaneler açılmıştır. Bilhassa Berl Katznelson'ın büyük hizmetlerinin bulunduğu girişimlerde çiftliklerde yaşayan göçmenler için mobil kütüphane araçları tesis edilerek kütüphane hizmeti çiftçilere ulaştırılmış, gerektiğinde de seminerler verilerek buralarda yaşayanların bilgi seviyesi yükseltilmeye çalışılmıştır (Schidorsky 1988).

Hemen hemen Kudüs'te bulunan tüm Hıristiyan ve Yahudi misyon kuruluşları ile mezheplerinin kendilerine ait kütüphaneleri mevcuttu. Öyle ki duruma göre bazen faaliyet alanları sonucunda bu irili ufaklı kütüphaneler çalışmalarını sonlandırabilmişlerdir. Misal olarak Eliezer ben-Yehuda tarafından açılmış bir kütüphaneye sahip olan Ortodoks bir çevre tarafından Montefiore Kütüphanesi kapatılmış, bunun karşılığında 1892 yılında ilk halka açık Yahudi kütüphanesi açılmıştır. Adını hümanist bir Yahudi aliminden alan kütüphane Abrabanel Midraş Kütüphanesi ise çeşitli bağışlarla yaşama geçirilmiştir. ben-Yehuda 2000 ve siyonist doktor, Joseph Chasanowich 10.000 civarındaki değerli, nadir kitap ve elyazmasını Bialyostk'tan Kudüs'e göndermekle kalmamış, diğer dindaşlarına da benzer bağışlarda bulunmayı tavsiye etmiştir. 1904'ten sonra ise yaşanan ilk Aliya'nın hemen sonrasında söz konusu kütüphane 22.000'lik bir mevcudu ile son derece önemli bir mevkiye yükseltmiş olmalıdır. Bu kurum daha sonra İbrani Üniversitesi'ne, dolayısıyla İsrail Ulusal Kütüphanesi'ne dönüşecektir. 1. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla söz konusu kütüphane Ephraim Cohen-Reis başkanlığındaki bir komite tarafından yönetilmeye başlanmıştır. Bu ekibin çalışmalarıyla kütüphane dermesi 10.000'i İbranice olmak üzere 32.000'lik bir sayıya ulaşmıştır. Zaman içerisinde 1925 yılında İbrani Üniversitesi'nin açılmasıyla bu değerli kütüphane de

buraya taşınmış, B'nai B'rith'in bu fikri ve sosyal ürünü İsrail'in kurulmasına öncülük eden kurumlardan biri haline dönüşmüştür (Weill 1998: 9-11).

Sonuç

Kudüs'ün monoteist [tek tanrılı] dinler için taşıdığı önem şehri zamanla çok kültürlü bir niteliğe büründürmüştür. Bu çok kültürlülük ise kendini bilhassa eğitimde ve eğitimle ilgili alanlarda göstermiştir. Osmanlılara kadar bu düzen cemaatler üzerinden ilerlemiş, kendilerine tanınan serbestiyetler [özgürlük] çerçevesinde her bir dini grup kendi okullarını ve kültürel teşkilatlarını tesis etmiştir. Eğitim söz konusu olduğunda bilginin aktarılması bakımından kütüphaneler önemli addedilmiş ve her bir dini grup bu ihtiyaçları yine kendi içlerinde irili ufaklı koleksiyonlar oluşturarak gidermişlerdir. Kudüs'ün idaresi Osmanlılara geçtiğinde alışkanlıkları olduğu üzere kurulu düzene müdahale edilmemiş, geleneklerin sürdürülmesine müsaade edilmiştir.

Osmanlılar zamanında da eskiden olduğu gibi Hıristiyan ve Yahudiler, kendi cemaatleri içinde farklı tarikatlara ait kilise ve manastırlarda kitap koleksiyonları oluştururken Müslümanlar hankah ve zaviyelerin yanı sıra önde gelen ailelerin evlerinde kütüphaneler teşekkül ettirmişlerdir. Dini kurumların içerisinde tesis edilenlerin yanı sıra aileler tarafından kurulan kütüphaneler de daha çok varlıklı ve Osmanlı idaresi ile irtibatta olanlar yahut ilimle uğraşanlarca oluşturulmuşlardır. Eldeki malumat değerlendirildiğinde Osmanlıların İstanbul ve civar şehirlerdeki kapsamlı ve vakıf ile desteklenmiş kütüphane kurumlarından farklı bir yapının arz ettiği ifade edilebilir. Dolayısıyla Müslümanlara ait kütüphane kurumları bilhassa 19. yüzyıldan sonra kimi kurumsal atımlarda bulunmaya çalışmışlarsa da geleneksel bir yapı içinde kaldıkları belirtilmelidir. Bu bakımdan bilhassa 19. yüzyıl öncesi durumun net bir biçimde ortaya çıkarılabilmesi için kitap ve kütüphane vakıflarına ilişkin Kudüs kadı sicilleri araştırılmayı beklemektedir.

Buna karşın gayrimüslim ve dolayısıyla Batılı kütüphane kurumları Müslüman kütüphanelerinin aksi bir gelişim göstermiştir. 19. yüzyıldan itibaren bölgeye yönelen Batılı ülkelerin ilgisiyse kültürel adımların atılmasını mümkün kılmış, önce konsolosluk sonra da araştırma merkezleri ile kültürel nüfuz sağlanmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda Hıristiyan cemaatlerin koleksiyonları kataloglanıp kurumsal hale getirilirken diğer yandan yeni araştırma merkezlerinde kütüphaneler oluşturulmaya başlanmıştır. Eldeki bilgilere göre Müslümanlara ait kütüphaneler ise ailelerin üzerinde kalmaya devam ederek dermeler gayrimüslimlerin kurumları ölçüsünde zenginleştirilememiştir.

Batılı ülkelerin kurduğu araştırma merkezi ve konsolosluk kütüphaneleri Kudüs'teki hem politik hem de ekonomik düzeni değiştirmiştir. 19. yüzyılda bölgeye yönelen

Yahudi göçleri ise göçmenlerin alışageldikleri düzeni de beraberinde getirmiş, hemen her bir yerleşim biriminde kütüphanelerin açılması, mümkün oluyorsa mobil imkanların geliştirilmesi yoluna gidilmiştir. Bu türlü girişimlerse bölgedeki modern kütüphane teşkilatlarının temelini teşkil etmiştir.

Diğer yandan Kudüs'ün Osmanlı dönemi kütüphane kültürüne ilişkin literatürün, özellikle Türkçe literatürün, yeterince gelişmediği anlaşılmaktadır. Kuşkusuz bu alanın yeni araştırmalarla zenginleştirilmesi farklı bakış açılarını mümkün kılacaktır.

Kaynakça

- Abrabanel Midraš Kütüphanesi* (1925). Harvard University Library, Judaica Division, WidenerLibrary, JPCDPZA10450, 02 Şubat 2019 tarihinde https://images.hollis.harvard.edu/primoexplore/search?query=any,contains,Bnei%20Brit%20office%20building%20on%20HaHabashim&ta=default_tab&search_scope=default_scope&vid=HVD_IMAGES&lang=en_US&offset=0 adresinden erişilmiştir.
- Ahmed Hüseyin Abdülcuburi (2011). *el-Kuds fi Ahdi'l-Osmani (1640-1799): Dirasetü Siyasiyye, Askeriyye, İdariyye, İktisadiyye, İctimaiyye, Sakaftiyye: el-Cüz'ü's-Sani*. Amman: Darü'l-hamid li'l-Neşrve't-Tevzi.
- [احمد حسين عبدالجوري. (٢٠١١). القدس في عهد العثماني (١٦٤٠-١٧٩٩م): دراسة سياسية، عسكرية، إدارية، اقتصادية، اجتماعية، ثقافية: الجزء الثاني. عمان: دار الحامد للنشر والتوزيع.]
- Ahmed Hüseyin Abdülcuburi (2012). “el-Mektebatü'l-Makdisiyye Devriha's-Sakafi ve'l-Hadari fi'l Kudsi's-ŞerifEbani'l-Ahdi'l-Osmani: Dirasetü Vesaikiyye”, *Camiatü Babil Mecelletü Külliyyetü'l-Terbiyyeti'l-Esasiyye* 9: 196-206.
- [احمد حسين عبدالجوري. (٢٠١٢). المكتبات المقدسية ودورها الثقافي ولحضاري في القدس الشريف أبان العهد العثماني: دراسات وثائقية. جامعة بابل مجلة التربية الأساسية، ٩، ١٩٦-٢٠٦.]
- Ali es-Seyyid Ali Mahmud (1984). “Mektebatü'l-Kuds fi Asri Selatini'l-Memalik”, *Mecelletü'l-Mekebât ve'l-Ma'lumati'l-Arabiyye* IV/4: 8-9.
- [علي السيد علي محمود (١٩٨٤). "مكتبات القدس في عصر سلاطين المماليك", مجلة المكتبات والمعلومات العربية ٤/٤ : ٨-٩.]
- Ancel, Stéphane ve Lemire, Vincent (2017). “New Sources on the Ethiopian Christian Community in Jerusalem, 1840-1940”, *Jerusalem Quarterly* 71: 106-119.
- al-Asali, Kamal J. (2000). “The Libraries of Ottoman Jerusalem”, S. Auld and R. Hillenbrand (ed.) *Ottoman Jerusalem: The Living City: 1517-1917* içinde (285-290). London: Altajir World of Islam Trust.
- el-Aseli, Kamal C. (2002). “Kudüs (Osmanlı Dönemi ve Sonrası)”, *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi* içinde (c. 26: 334-338). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Aslan, Halide ve Alamlah, Mohanad (2015). “Osmanlı Döneminde Kudüs'teki İlmî Hayat”, *İslami Araştırmalar* 26 (3): 93-99.
- Aslanapa, Oktay (1989). “Kubbet El-Sahra'da Osmanlı Devri Tamirleri”, *Sanat Tarihinde Doğudan Batıya, Ünsal Yüce Anısına Sempozyum Bildirileri* içinde (15-18). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

- Atiyeh, George N. (ed.) (1995). *The Book in the Islamic World: The Written World and Communication in the Middle East*. Albany: State University of New York Press.
- Ayalon, Ami (2002). "Modern Texts and Their Readers in Late Ottoman Palestine", *Middle Eastern Studies* 38 (4): 17-40.
- Ayalon, Ami (2004). *Reading Palestine: Printing and Literacy: 1900-1948*. Austin: University of Texas Press.
- Cohen, Amnon (2001). *The Guilds of Ottoman Jerusalem*. Leiden; Boston; Köln: Brill.
- Conrad, Lawrence I. (2000). "The Khalidi Library", S. Auld and R. Hillenbrand (ed.) *Ottoman Jerusalem: The Living City: 1517-1917* içinde (191-209). London: Altajir World of Islam Trust.
- Dolu, Alaattin (2019). "18. Yüzyılda Kudüs'te Kitap Sahipliği", Zekeriya Kurşun, Ahmet Usta (ed.) *Osmanlı Döneminde Kudüs'te İlmî Hayat ve Eğitim: Uluslararası Sempozyum Bildirileri* içinde (49-80). İstanbul: Bağcılar Belediyesi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, 2019.
- Emsen, Şemim (1960). "Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Türkiye Kütüphanelerinin Tarihçesi", *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni* 9 (1-2): 14-35.
- Erünsal, İsmail E. (1991). *Türk Kütüphaneleri II: Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek kurumu Atatürk Kültür Merkezi.
- Esad Talas (1976). "Dur-i Kütübi Filistin ve Nefaisü Mahtutatıha", *Mecelletü Mecmai'l-İlmiyyi'l-Arabi* XX: 234-235.
- [أسعد طلس (١٩٧٦). "دور كتب فلسطين ونسائس مخطوطاتها", مجلة مجمع العلمي العربي ٢٠: ٢٣٤-٢٣٥.]
- Evliya Çelebi (2011). *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Kütahya, Manisa, İzmir, Antalya, Karaman, Adana, Halep, Şam, Kudüs, Mekke, Medine: 9. Kitap, 2. Cilt*. Seyit Ali Kahraman (Haz.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Evliya Çelebi (2013). *Seyahatname (IX. ve X. Cilt): İndeksli Tıpkıbasım 5. Cilt*. Seyit Ali Kahraman (Haz.). Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Galli, Christof (2015). "Middle Eastern Libraries", D. H. Stam (ed.) *International Dictionary of Library Histories* içinde (111-115). Abingdon, New York: Routledge.
- Halidiye Kütüphanesi. (1898-1914). The Library of Congress, LC-M36- 578, 02 Şubat 2019 tarihinde <https://www.loc.gov/item/mpc2004006829/PP/> adresinden erişilmiştir.
- Hızlı, Mefail (1998). *Osmanlı Klasik Döneminde Bursa Medreseleri*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Hızlı, Mefail (2012). *Mahkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik Dönemi Bursa Medreselerinde Eğitim-Öğretim*. 2. bsm., Bursa: Emin yayınları.
- İsam Muhammed eş-Şanti (2009). "el-Mektebetü'l-Halidiyye fi'l-Kuds (el-Hirake't-Turasi fi Kalbi'l-Medine)", *Mecelletü Ma'hedi'l-Mahtutatü'l Arabiyye* 53 (1): 101-118.
- [عصام محمد الشنطي (١٤٢٠). "المكتبة الخالدية في القدس (الحراك التراثي في قلب المدينة)", مجلته معهد المخطوطات العربية ٥٣ (١) ١٠١-١١٨.]
- Kohlberg, Etan (1992). *A Medieval Muslim Scholar at Work: Ibn Tawus and His Library*. Leiden: Brill.

- Little Donald P. ve Turgay, A. Üner (1980). "Documents from the Ottoman Period in the Khalidi Library in Jerusalem", *Die Welt des Islams*, 20 (1/2): 44-72.
- Mack, Merav (2014, October). *Jerusalem's Historical Libraries and Archives Revisited*. 28 Aralık 2018 tarihinde http://www.academia.edu/8526508/Jerusalem's_Historical_Libraries_and_Archives adresinden erişildi.
- Manastır Kütüphanesinde Çalışan Bir Rum Ortodoks Keşişi*. (1898). The Library of Congress, LC-M32-C-17, 02 Şubat 2019 tarihinde <https://cdn.loc.gov/service/pnp/matpc/06200/06281v.jpg> adresinden erişilmiştir.
- Mertoğlu, Mehmet Suat (2013). "Yusuf Ziya el-Halidi" *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi* içinde (c. 44, 32-34). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Muhammed İsa Salihiyye (2010). "el-Osmaniyyun ve Medinetü'l-Kuds: el-Huffaz ala ed-Devri's-Sakafî ve'l-Hadari", Muhsin Muhammed Salih (ed.) *Dirasat fi'l-Turasi's-Sakafî li-Medineti'l-Kuds* içinde (161-218). Beyrut: Merkezi'z-Zeytune li'l-Dirasat ve'l-İstişarat.
- [محمد عيسى صالحية.(٢٠١٠). العثمانيون و مدينة القدس: الحفاظ على الدور الثقافي والحضاري. محسن محمد صالح (تحرير) دراسات في التراث الثقافي لمدينة القدس içinde (صص. ١٦١-٢١٨). بيروت: مركز الزيتونة للدراسات وإستشارات.]
- Muhsin Muhammed Salih (2010). *Dirasat fi'l-Turasi's-Sakafî li-Medineti'l-Kuds*. Beyrut: Merkezi'z-Zeytune li'l-Dirasat ve'l-İstişarat.
- [محسن محمد صالح (٢٠١٠). دراسات في التراث الثقافي لمدينة القدس. بيروت: مركز الزيتونة للدراسات وإستشارات]
- Ribhi Alyan (2009). *el-Mektebat fi Medineti'l-Kuds*. Nablus: Camiatü'n-Necahi'l-Vataniyye. 11 Aralık 2018 tarihinde <https://repository.najah.edu/bitstream/handle/20.500.11888/9209/lmktbt-fy-mdyn-lqds.pdf?sequence=1&isAllowed=y> adresinden erişildi.
- [ربحي عليان.(٢٠٠٩). المكتبات في مدينة القدس. جامعة النجاح الوطنية.]
- Ribhi Alyan (2018). "el-Mektebat fi Medinet, 'l-Kuds: Müracaatü Tarihiyye", *Efkar* 348: 124-131.
- [ربحي عليان (٢٠١٨). المكتبات في مدينة القدس: مراجعة تاريخية", أفكار ٣٤٨: ١٢٤-١٣١.]
- Raymond, André (2000-2001). "The Khâlidiyya Library in Jerusalem: 1900-2000", *MELA Notes*, 71/72: 1-7.
- Schidorsky, Dor (1988). "The Origins of Jewish Worker's Libraries in Palestine, 1880-1920", *Libraries and Culture* 23 (1): 39-60.
- Schidorsky, Dor (1998). "Libraries in Late Ottoman Palestine Between the Orient and the Occident", *Libraries and Culture* 33 (3): 260-276.
- Schidorsky, Dor (1999). "Germany in the Holy Land: Its Involvement and Impact on Library Development in Palestine and Israel", *Libri* 49: 26-42.
- Schultz, Gustav ve Schidorsky, Dor (2012). "Muslim and Christian Libraries in Late Ottoman Palestine=תורת ינכוסכ תרחומה תינאמ'תועה הפוקתב תוירצונו תוימאלסא תוירפס", *Cathedra* 144: 35-74. (İbranice).
- Selame el-Hirfi el-Belevi (2010). "el-Müessesati't-Ta'limiyye ve'l-Mektebat fi'l-Kuds", Muhsin Muhammed Salih (ed.) *Dirasat fi'l-Turasi's-Sakafî li-Medineti'l-Kuds*

- içinde (271-349). Beyrut: Merkezi'z-Zeytune li'l-Dirasat ve'l-İstişarat.
- [سلامة الهرفي البلوي. (٢٠١٠). المؤسسات التعليمية والمكتبات في القدس. محسن محمد صالح (تحرير) دراسات في التراث الثقافي لمدينة القدس içinde (صص. ٢٧١-٣٤٨). بيروت: مركز الزيتونة للدراسات وإستشارات.]
- Shay, Oded (2012). “The Early Stages of Historical Documentation and Modern Archives in Jerusalem Society at the End of the Ottoman Period”, Murat Kasımoğlu and Handan Aydın (ed.) *Strategies for Tourism Industry – Micros and Macro Perspective* içinde (327-338). [y.y.]: InTech.
- Singer, Amy (2016). “Making Jerusalem Ottoman”, Christine Isom-Verhaaren and Kent Schull (ed.) *Living in the Ottoman Realm: Empire and Identity, 13th to 20th Century* içinde (123-136). Bloomington: Indiana University Press.
- Soysal, Özer (1976). “XIX. ve XX. Yüzyıl Osmanlı Siyasal Yaşamı'nın Kütüphane Kurumu'nu Etkileyen İki Olgusu”, *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni* 25 (4): 250-261.
- Stephan, S. H. (1944). “An Edowment Deed of Khâsseki Sultân, Dated 24th May 1552”, *Quarterly of the Antiquities in Palestine* 10: 170-194.
- Velid el-Halidî (2009). “el-Mektebetü'l-Halidiyye fi'l-Kuds”, *Fihrisü Mahtutati'l-Mektebeti'l-Halidiyye el-Kuds*, Hızır İbrahim Selame (Haz.). Kudüs.
- [وليد الخالدي (٢٠٠٦). "المكتبة الخالدية في القدس. فهرس مخطوطات المكتبة الخالدية القدس", خضر إبراهيم سلامة (نشر). قدس.]
- Weill, Asher (1988). *B'nai B'rith and Israel: The Unbroken Covenant*. Jerusalem: B'nai B'rith World Center.
- Zayan, Amal H. (2012). “The Role of Endowments in the Scientific Prosperity of Maqdis in Ayyubid Age”, *International Search Journal of Social Sciences* 1 (1), 39-48.
- Zengin, Salih Zeki (2017). “II. Meşrutiyet Dönemi'nde Kudüs ve Medine'de İki Eğitim Kurumu”, *Bellekten* LXXIX (291): 589-619.

Ekler

1. Fotoğraf

Halidiye Kütüphanesi [1898-1914]

Amerikan Kongre Kütüphanesi, LC-M36- 578

2. Fotoğraf

Manastır Kütüphanesinde Çalışan Bir Rum Ortodoks Keşişi [1898]
Amerikan Kongre Kütüphanesi, LC-M32- C-17

3. Fotoğraf

Abrabanel Midraş Kütüphanesi [1925]
Harvard Üniversitesi Kütüphanesi, Judaica Bölümü, Widener Kütüphanesi,
JPCDPZA10450

ÇANAKKALE ARAŞTIRMALARI TÜRK YILLIĞI

The Turkish Yearbook of Çanakkale Studies

Yıl / Year **17**

Sayı / Number **29**

Güz / Autumn **2020**

ss. **241-264**

Geliş Tarihi: 07.09.2020

Kabul Tarihi: 11.10.2020

Çanakkale Muharebeleri'nde 25. Piyade Alayı'nın Faaliyetleri ve Bir Bölük Komutanı'nın Not Defteri Üzerine Kısa Bir Değerlendirme

Burhan SAYILIR*

Özet

Çanakkale Muharebelerinde muharebenin başından sonuna kadar cephede yer alan alaylardan birisi de 25. Piyade Alayı'dır. Seferberlik ilan edildiğinde 25. Piyade Alayı Anadolu yakasında Halileli-İntepe-Kumkale bölgelerinde dağınık bir şekilde konuşlu idi. 25/26 Mart 1915 gecesi alay Eceabat'a geçmiş ve Kabatepe bölgesinde görevlendirilmiştir. Bu bölgeye yerleşen 2. Taburun bölüklerinden birisi de 5. Bölük idi. Daha sonra 25. Piyade Alayı birlikleri Seddülbahir bölgesindeki muharebelere de katılmışlardır. Bölük komutanı Yüzbaşı Emin Efendi'nin tuttuğu defterde bölüğün konuş-kuruluşu, subay sayıları, tüfek, kasatura sayıları gibi bilgileri verilmiştir. Harp ceridesi tutulması yöntemi ile tutulmuş olan defter seferberlik ilanından bölüğün cepheden ayrılışına kadar geçen süreçte yaşananları kapsamaktadır. Defterin bölük komutanı Emin Efendi'ye ait olduğunu defterin içinde geçen ifadelerden ve bazı bilgilerden anlamak mümkün olmuştur. Defterler bir günlük gibi tutulmuşsa da genel olarak komuta kademesindeki bütün subayların tuttuğu defterlerde olduğu gibi alaydan gelen yazıların kopyalarını da görmek mümkündür.

Anahtar Kelimeler: 25. Piyade Alayı, Çanakkale Muharebeleri, Emin Efendi, Kumkale, Seddülbahir

* Anadolu Üniversitesi/Eskişehir/Türkiye, burhansayilir@anadolu.edu.tr

25th Infantry Regiment in the Battles of Çanakkale and Notebook of a Troop Commander A Brief Assessment on

Abstract

One of the regiments that took place in the front from the beginning to the end of the Battle of Gallipoli is the 25th Infantry Regiment. When the mobilization was declared, the 25th Infantry Regiment was scattered in the Halileli-İntepe-Kumkale regions on the Anatolian side. On the night of 25/26 March 1915, the regiment was transferred to Eceabat and was assigned in the Kabatepe region. One of the troops of the 2nd Battalion that settled in this area was the 5th Company. Later, 25th Infantry Regiment troops also participated in battles in the Seddülbahir area. In the book kept by Captain Emin Efendi, the commander of the company, information such as the location and establishment of the company, the number of officers, rifles, bayonets was given. The book, which is kept by the method of keeping the war journal, covers the events from the declaration of mobilization to the departure of the company from the front. It has been possible to understand from the statements and some information in the notebook that the notebook belongs to the company commander Emin Efendi. Although it is kept like a diary in general, it is possible to see copies of the writings from the regiment, as in the notebooks kept by all officers at the command level.

Key Words: 25th Infantry Regiment, Gallipoli Battles, Emin Efendi, Kumkale, Seddülbahir

Bu çalışmada 25. Piyade Alayı'nın kısa bir tarihçesi verilerek, 25. Piyade Alayı'nın 2. Taburu'nun 5. Bölük Komutanı Yüzbaşı Emin Efendi Efendi'nin tuttuğu not defterindeki bilgiler alayın ve bölüğün muharebe sırasındaki durumuna değinilecektir.

Çanakkale Muharebelerinde 25. Piyade Alayı

25. Piyade Alayı Birinci Dünya Savaşı seferberliği sırasındaki 3. Kolordu'ya bağlı 9. Tümen kuruluşundaydı ve üç piyade taburu ve bir ağır makineli tüfek bölüğünden ibaretti. Alayın mevcudu 60 subay, 3049 erdi. Ayrıca 3152 tüfek, 314 hayvan şeklindeydi. Alay 31 Temmuz 1914'te başladığı seferberlik hazırlıklarını 13 Ağustos 1914 tarihinde tamamladı.¹ 25. Piyade Alayı'nın Çanakkale Muharebeleri sırasındaki komuta kadrosu ve subay mevcudu aşağıdaki tabloda verilmiştir.²

25. Piyade Alayı				
Ünvan	Rütbe	Adı	Baba Adı	Memleketi
Komutan	Binbaşı/ Kaymakam	İrfan		
	Binbaşı	Ali Nail	İsmail	İstanbul
Muavin	Binbaşı	Servet	Hüsnü Paşa	Fatih
Yaver	Üsteğmen	Kemal	Hasan	Edirne
1. Tabur				
Komutan	Binbaşı	Adil	Fazıl Paşa	Beşiktaş
İşe Subayı	Üsteğmen	Nuri	İbrahim	Tabaklar
1. Bölük				
Komutan	-	-	-	-
	Üsteğmen	Zeki	Hayrettin	Karasu
	Teğmen	Ömer Fevzi	Habip	İstanbul
2. Bölük				
Komutan	Yüzbaşı	Suphi	Asım	Aksaray
	Üsteğmen	Şefik	Hasan	Samsun
	Teğmen	Hasan	Mustafa	Bartın
3. Bölük				
Komutan	Yüzbaşı	Nuri	Lütfi	Kırklareli
	Üsteğmen	Faik	Hasan	Bağlarbaşı

1 25. Piyade Alayı Tarihçesi, s. 6.

2 Burhan Sayılır, Yüzbaşı Hüseyin Hüsnü Efendi'nin Çanakkale Muharebeleri Günlüğü, İstanbul, 2015, s. 149.

25. Piyade Alayı				
Ünvan	Rütbe	Adı	Baba Adı	Memleketi
	Teğmen	İsmail Hakkı	Şevki	
2. Tabur				
Komutan	Binbaşı	Mehmet Ali	Kemal	İstanbul
Tabip	Kıdemli Yüzbaşı	Mehmet Sıtkı	Muharrem	Manastır
İaşe Subayı	Üsteğmen	Mehmet	Mehmet	Kastamonu
5. Bölük				
Komutan	Yüzbaşı	Emin	Abdullah	Beşiktaş
	Üsteğmen	Haydar	Mustafa	Gelibolu
	Teğmen	Halil	Hasan	Erzincan
	Teğmen	Celal Hadi	Mehmet	Edirne
6. Bölük				
Komutan	Yüzbaşı	Ahmet Muhtar	Mehmet	
	Üsteğmen	Abdullah	Ahmet	Çankırı
	Teğmen	Osman		Hayrabolu
7. Bölük				
Komutan	Yüzbaşı	Abdulkadir	Mehmet	İdlib?
	Üsteğmen	Asım	Süleyman	Kasımapaşa
	Teğmen	Hasan	Osman	Gelibolu
	Teğmen	Hurşit	Ahmet	Söğüt
3. Tabur				
Komutan	Binbaşı	Mehmet Şevki	Selim	Eskihamam
Tabip	Yüzbaşı	Ahmet Yakup	Seyit	Van
İaşe Subayı	Üsteğmen	Yusuf Ziya	Hasan	Kastamonu
Tabur İmamı	İmam	Mehmet Üryan	Halil	Kudüs
9. Bölük				
Komutan	Yüzbaşı	Hüseyin Hüsnü	Ahmet	Selanik
	Üsteğmen	Galip	Mehmet Nuri	Saraçhane
	Teğmen	Gazi	Cemal	Çorum
	Teğmen	Mehmet Necip	Muhtar	Girit
10. Bölük				
Komutan	Yüzbaşı	Ali Şevki	Fahri	Selanik
	Üsteğmen	Arif	İbrahim	

25. Piyade Alayı				
Ünvan	Rütbe	Adı	Baba Adı	Memleketi
	Teğmen	Mehmet	Ali	Ankara
11. Bölük				
Komutan	Yüzbaşı	Hasan	Mehmet	Yenibahçe
	Üsteğmen	Mehmet Enver	Mazlum	Bursa
	Teğmen	İbrahim	Salih	K. Mustafa Paşa
Alay Erkânı				
	Yüzbaşı	Kemal	Ahmet	K. Mustafa Paşa
	Yüzbaşı	Ahmet Münir	Süleyman	
	Yüzbaşı	Hüseyin	İbrahim	Ankara
	Üsteğmen	Haydar	Mustafa	Gelibolu
	Teğmen	Ahmet	Osman	Prizren
Makineli Tüfek Bölüğü				
Komutan	Yüzbaşı	Ahmet Tevfik	Hüseyin	Manastır
	Üsteğmen	Fuat	Abdurrahman	Beylerbeyi
	Teğmen	Nuri	Mustafa Sabri	Manastır

Tablo 1: Çanakkale Savaşları sırasında 25. Piyade Alayı komuta kadrosu

25. Piyade Alayı'nın Çanakkale Kara Muharebeleri'nin başlangıcına kadarki görevi Anadolu tarafında Yeniköy'den-Çanakkale merkeze kadar olan bölgelerde gözetleme yapmaktı. 19 Ağustos 1914'te alayın Bayramiç, Biga ve Ayvacık'a gönderilen müfreze birlikleri hariç olmak üzere tümen ihtiyatı olarak hazır bulunmaları istenmiştir. Alay 10 Eylül tarihine kadar Kepez Ordugâhında eğitimlerine devam etmiştir. Bu tarihte 25. Piyade Alayı Komutanı aynı zaman da Bölge Komutanlığı'na atanmıştır. Bu arada alayın bir bölüğü de Müstahkem Mevki Komutanlığı emrinde, bir bölüğü de 9. Tümen Komutanlığı emrinde Çanakkale'de bırakılmıştır. Kasım ayı ortalarında tümen emri uyarınca 25. Piyade Alayı Kumkale'den Eski İstanbul Burnu'na kadar sahil kısmını örtme görevi için Üvecik-Kumburnu-Geyikli-Mecidiye-Mahmudiye bölgelerinde konuşlanmıştır. Bu gözetleme ve örtme görevi şubat ayının sonlarına kadar devam etmiştir.³

İtilaf Devletleri 4 Mart 1915'te Gelibolu Yarımadası'nda Seddülbahir'e Anadolu Yarımadası'nda da Kumkale'ye birer müfreze çıkarmışlardır. Bu müfrezelere Türk askerleri tarafından derhal karşı koyulmuştur. Seddülbahir'deki karşı koyuşta

3 25. Piyade Alayı Tarihçesi, s. 7; 2. Nolu Defter, s. 5-6.

Bigalı Mehmet Çavuş'un kahramanlığı öne çıkmıştır. Kumkale'de ise karaya çıkan İtilaf askerleri karşısına 25. Piyade Alayı'nın 2. Tabur bölükleri çıkmıştır. Şiddetli çatışmaların yaşandığı bu çıkarma İtilaf askerlerinin sandallarına binip kaçmaları son bulmuştur. Ancak İtilaf donanmasının Kumkale Köyü'nü yoğun bombardıman altına alması köyde yangınların çıkmasına neden olmuştur.⁴

Mart ayının sonuna doğru üç alaylı (25., 26., 27.) 9. Tümen çok geniş bir alanda gözetleme görevi ile görevlendirilmiştir. Gözetleme hattı Ece Limanı-Seddülbahir-Kerevizdere-Morto Limanı hattında olup oldukça uzun bir hattı. Tümen aynı zamanda Eceabat bölgesi komutanlığını da deruhte etmiştir. Bu yeni durum üzerine tümen 25 Mart 1915'te bir emir yayımlayarak 25. Piyade Alayı'nın Eceabat'a geçmesini emretmiştir. Bu emir üzerine alay Eceabat'a nakli tamamlamıştır. Kabatepe'den Kumdere mansabının kuzeydoğusundaki tepeye kadar olan bölgede 2. Tabur, Palamutluk-Dörtçamlar ilerisinde ve bu tepenin Sarıtepe Burnu'na kadar olan bölgede 3. Tabur, Eğertepe-Kayaltepe hattının kuzeyindeki çiftlik bölgesinde de 1. Tabur ile birlikte ağır makineli tüfek bölüğü ve istihkâm taburu görevlendirilmiştir. Çanakkale Kara Muharebelerinin başlamasından bir gün önce 23/24 Nisan gecesi 25. Piyade alayı sorumluluk bölgesi 26. Piyade Alayı devredildi ve 25. Piyade Alayı Sarafım Çiftliği'ne çekilmiştir.⁵

İtilaf Devletlerinin 25 Nisan 1915'te Gelibolu Yarımadası'na beş farklı bölgeden asker çıkarmaya başlamıştır. 25. Piyade Alayının 3. Taburu önce Kirte'ye ardından da 26. Piyade Alayı'nın emrine girmek için Zığındere bölgesine gönderilmiştir. Alay karargâhı ile 1. ve 2. Taburlar Kirte bölgesine gönderilmiştir. Zığınderedeki çarpışmalara katılan 1. ve 2. Taburlara ait bölükler büyük gayret ve fedakârlıklar göstermişlerdir. Çok sayıda subay ve erin şehit verilmesine rağmen düşman sahillere kadar atılmıştır.⁶

26 Nisan'da 25. Piyade Alayı'nın 1. Taburu Aytepe ve Gözcübaba yönelik bir taarruz gerçekleştirmiştir. Ancak taarruz düşmanın bu bölgedeki şiddetli ateşi karşısında başarılı olamamıştır. Bunun üzerine tümen emri ile 1. Tabur önce Kanlıdere'nin

4 Topçamlar-İntepe-Halileli-Kumkale bölgesinde gözetleme ve örtme görevi ile görevli 25. Piyade Alayı 2. Tabur 5. Bölük Komutanı Yüzbaşı Emin Efendi, Kumkale'de 4 Mart'ta Kumkale'de yaşananlarla ilgili nok defteri şunları yazmıştır: "... Bugün Hasan Efendi tarassutta, Haydar Efendi yanımda idi. Düşman kudurdu. Kumkale ve Seddülbahir'e ateş açtı. Boğaza da girdiler. Kumkale ve Seddülbahir'e motorla çekilen kayıklarla asker çıkardı. Bizim karamanlar yiğitçe müdafaa yaptı. Kumkale'yi yoğun ateşle yakıyorlar, piyade ateşi kesilmiyordu. Çıkardığı kuvveti almak istiyordu. Büyük küçük gemiler ateşlerini her taraftan Kumkale üzerine tevcih ettiler. Saatime bakıp saydım. Teğmen Hasan Efendi de yanımdaydı. Düşman tarafından dakikada 38 mermi atılıyordu. Allah'ın inayetiyle iki Şehit, 18 yaralı olduğunu sonra öğrendik. Bizim 4. Bölük'ten 4 şehit şiperlerde verildi..." 2 Nolu Defter, s. 7.

5 ATASE Arşivi BDH-Klasör Nu-5337 Dosya Nu-H1 Fihrist Nu-1-47, 48, 49; 2 Nolu Defter, s. 19, 20,21

6 BDH-Klasör Nu-5337 Dosya Nu-H1 Fihrist Nu-1-60; 25. Piyade Alayı Tarihçesi, s. 8.

kuzeyindeki siperlere çekilmiş ardından da 150 rakımlı tepenin güzeyindeki ihtiyat mevzilerine alınmıştır.⁷

27/28 Nisan gecesi Zığındere bulunan 3. Tabur 20. Piyade Alayı emrine verilmiş, 1. Tabur da 26. Piyade Alayı emrine verilerek Domuzderesi savunma hattında çarpışmalara katılmışlardır. 2. Tabur ise tümen ihtiyatı olarak Kırte'nin kuzeyinde yer alan değirmenlerin yanında konuşlandırılmıştır.⁸

Mayıs ayı başında 25. Piyade Alayı'nın üç taburundan iki taburlu bir alay oluşturulmuş ve alayın komutası Binbaşı Kadri Bey'e verilmiş, Kaymakam/Yarbay İrfan Bey de alaydan ayrılmıştır. Alayın on günlük (25 Nisan-5 Mayıs) zayıyatı, 3'ü şehit, ikisi yaralı 5'i subay, 160'ı şehit, 182'i yaralı 342'si er toplam 347'dir.⁹

Seddülbahir bölgesinde 7., 9. ve 15. Tümenlerin birleştirilmesinden 15. Kolordu oluşturuldu ve bu kolordunu komutanlığına Alman general Veber Paşa atandı. Aslında bu atama kısa süre içinde birlikler ve birlik komutanları ve subayları arasında sıkıntılı bir durumun yaşanmasına neden olmuştur.¹⁰

Harapkilise mıntıkasında İtilaf kuvvetlerinin 7 Mayıs 1915'te gerçekleştirdikleri taarruz burayı tutmakla görevli 2. Tabur birliklerinin yoğun direnişi ile karşılaşmış ve İtilaf askerleri mevzilerine geri dönmek zorunda kalmışlardır. Aynı sıralarda Zığındere bölgesinde gerçekleştirilen İtilaf taarruzu da sonuçsuz bırakılmıştır. Bu çarpışmalarda 2. Tabur 5 şehit 17 yaralı olmak üzere 22 kayıp vermiştir. Bir gün sonra İtilaf kuvvetlerinin bütün cephede başlattıkları taarruz girişimi Sol kanattaki Zığındere'de 2. Tabur'un 56. Piyade Alayı'nın 2. Taburu ile müşterek yaptıkları direnişle sonuçsuz bırakılmıştır.¹¹

13 Mayıs'ta 25. Piyade Alayı'nın 2. Taburu Zığındere bölgesinin batısındaki siperleri tutmuş olan İtilaf birliklerini bu siperlerden atmak için sağ kanattan bir taarruz başlatmıştır. Yoğun çarpışmalardan ve süngü hücumundan sonra İtilaf birlikleri işgal ettikleri mevzilerden çıkarılmışlardır. Bu başarının bedeli olarak, 5 er şehit, 4 subay ve 20 er de yaralanmıştır. Yine 2. Tabur'un 14/15 Mayıs gecesi 56. Piyade Alayı'nın 2. Taburu ile yaptıkları müşterek taarruzları da istenilen sonuca ulaşamamıştır.¹²

Haziran ayının ikinci haftasında tümen emri ile birlikte Güney Grubu Komutanlığı

7 BDH-Klasör Nu-5337 Dosya Nu-H1 Fihrist Nu-1-60a, Piyade Alayı Tarihçesi, s. 9.

8 BDH-Klasör Nu-5337 Dosya Nu-H1 Fihrist Nu-1-64; Piyade Alayı Tarihçesi, s. 11.

9 Piyade Alayı Tarihçesi, s. 11.

10 Yaşanan sıkıntılarla ilgili olarak bkz. Burhan Sayılır, a.g.e, s.44.

11 BDH-Klasör Nu-5337 Dosya Nu-H2 Fihrist Nu-1-7,1-7a, 1-8

12 Piyade Alayı Tarihçesi, s. 13.

(Seddülbahir) bölgesinde bulunan bütün birliklerin Kuzey Grubu Komutanlığı (Arıburnu) emrine girdikleri bildirilmiştir. Daha önce iki tabura indirilen 25. Piyade Alayı bu emirle birlikte tekrar üç taburlu bir alay haline getirilmiş ve yeni görev yerleri olan Arıburnu'nda 1. Piyade Alayı'nın sorumluluğunda olan bölgeleri devir teslim almıştır. Buna göre yeni düzende 1. Tabur Azmakdere-Domuzpazarı hattını, 2. Tabur Domuzpazarı-Kumdere hattını, 3. Tabur Kumdere-Muarız hattını tutmuştur.¹³

25. Piyade Alayı temmuz ve ağustos aylarında daha çok ihtiyat olarak görevlendirilmiştir. Önce bölgesini 26. Alay'a teslim edip Hacı Nail Çiftliği'ne çekilmiş, ardından geçici olarak 7. Tümen emrine verilmiş, ancak kısa süre sonra bu iptal edilmiş, tekrar 9. Tümen ihtiyatı olarak bulundurulmaya karar verilmiştir. 12 Temmuz'da 25. Piyade Alayı Alçıtepe'nin gerisindeki Ali Bey Çiftliği'ne gelmiş ve Güney Grubu Komutanlığı ihtiyatı olarak konuşlanmıştır. 15 Temmuz'da da Kanlıdere'nin doğusunda 1. ve 2. Taburları ile savunma düzeni almıştır. Temmuz ayının son haftasında alay savunma hatlarını 24. Piyade Alayı'na devrederek 9. Tümene katılmıştır.¹⁴

6/7 Ağustos 1915 tarihinde İtilaf Devletlerinin Anafartalar/Suvla bölgesine asker çıkardıkları sırada 25. Piyade Alayı Kemalyeri'nin kuzeydoğusunda Topçularsırtı'nın doğusunda kolordu emrinde konuşlanmıştır. Kısa süre sonra Kocaçimen Tepesi'ne 10/11 Ağustos gecesinde yapılması kararlaştırılan taarruza katılmak için Kurtdere'ye gelmiştir. Bu taarruzda 25. Piyade Alayı, 64. Piyade Alayı Komutanının emrine verilmiştir. Taarruzdan sonra 12. Tümen emrine verilen alay, Büyük Anafarta yönünde harekete geçtiği sırada yeni bir emirle Turşun üzerinden İsmailoğlu Tepesi'ne girerek burada mevzi almıştır.¹⁵

Ağustos ayı sonunda 25. Piyade Alayı birlikleri 7. Tümen emrine verilerek Azmakdere'de tümen ihtiyatı olarak konuşlanmıştır. Buna göre alayın cephesi sağ kanadı Turgutçeşme sol kanadı Azmak Deresi şeklinde oluşmuştur. Alay tuttuğu bu cepheyi tümen emri gereğince 11/12 Eylül gecesi 126., 35. ve 36. Piyade Alaylarına devrederek, alay ihtiyatı olmak üzere tekrar İsmailoğlu Tepesi'ne yerleşmiştir. Burada 8 Kasım'a kadar tahkimat ve keşif görevlerini gerçekleştiren alay bu tarihte 11. Tümen emrine verilmiş ve Kireçtepe bölgesine gönderilmiştir. Yaklaşık bir hafta kadar burada kalan alay sorumluluk bölgesini 59. Piyade Alayı'na devrederek tekrar İsmailoğlu Tepesi arkasına yerleşerek tümen ihtiyatı olarak konuşlanmıştır.¹⁶

13 BDH-Klasör Nu-5337 Dosya Nu-H3 Fihrist Nu-1-16; Piyade Alayı Tarihçesi, s. 14.

14 Piyade Alayı Tarihçesi, s. 15.

15 BDH-Klasör Nu-5337 Dosya Nu-H4 Fihrist Nu-1-5; Piyade Alayı Tarihçesi, s. 16.

16 BDH-Klasör Nu-5337 Dosya Nu-H4 Fihrist Nu-1-14; Piyade Alayı Tarihçesi, s. 17.

13 Aralık 1915'te 25. Piyade Alayı 76. Piyade Alayı mevzilerini devralmış ve bu mevzilerde onarım, tahkimat ve keşif görevleriyle meşgul olmuştur. 19/20 Aralık 1915'te İtilaf askerlerinin Arıburnu ve Anafartalar bölgelerinden çekilmeleri ile boşalan siperler ve mevziler 25. Piyade Alayı'nın üç taburu tarafından tutulmuştur.¹⁷

Arıburnu ve Anafartalar bölgelerinden düşmanın çekilmesi sonucu ortaya çıkan yeni düzene göre 25. Piyade Alayı 9. Tümen'e verilen sorumluluk sahasının (Sivriburun-Azmak hattı) sol kanadını örtme ve gözetleme görevi ile görevlendirilmiştir. 5 Ocak 1916'da alay sorumluluk alanını 26. Piyade Alayı'na devretmiş ve tümen ihtiyatı olmak üzere Çomakdere'deki ordugâha çekilmiştir.¹⁸

İtilaf kuvvetlerinin Seddülbahir'i tahliye etmeleri üzerine Gelibolu Yarımadası'ndaki askeri birlikler açısından yeni bir dönem başlamıştır. Buna göre 10 Ocak 1916'dan itibaren 25. Piyade Alayı ilk olarak Turşun bölgesinde yapılan eğitimlere katılmıştır. 9. Tümen'in 3. Kolordu emrine girmek üzere 14 Ocak 1916'da Kırklareli istikametinde yürüyüşe geçmiştir. Bu şekilde 25. Piyade Alayı'nın Çanakkale Cephesi'ndeki faaliyetleri son bulmuştur. 27 Ocak 1916'da Kırklareli'ye ulaşan 25. Piyade Alayı burada eğitimlere başlamıştır. Eğitimler devam ederken 9. Tümen'in Kafkasya Cephesi'ne gönderileceği bildirilmiştir.¹⁹

25. Piyade Alayı Çanakkale Muharebeleri sırasında 39 subay şehit vermiştir. Bunlar içinde Alay Komutanı Kaymakam/Yarbay Ali Nail Bey, 2. Tabur Komutanı Binbaşı Mehmet Ali Bey de bulunmaktadır. Şehit subaylardan 4'ü yüzbaşı, 12'si üsteğmen, 16'sı teğmen, 1'i yedek subay, 4'ü yedek subay adayı idi. Alay, hastalıklardan ölümden kaynaklı zayıf olmak üzere 1000'in üzerinde şehit vermiştir.²⁰

Not Defterlerinin Fiziksel Yapısı ve İçeriği

İçeriğindeki bilgilerden 25. Piyade Alayı'nın 2. Tabur 5. Bölük Komutanlığına ait olduğunu anlaşılan defterler, bu dönemde komuta kademesindeki bütün subayların sahip olduğu 10X15 ölçülerinde cep not defterleri şeklindedir. Defterlerden biri 106+4(ek) sayfa, diğeri ise 97 sayfadır.²¹

Defterlerden birisi²² 5. Bölüğün subaylarının, küçük zabitlerinin, çavuşlarının,

17 BDH-Klasör Nu-5337 Dosya Nu-H5 Fihrist Nu-1-10, 10a; Piyade Alayı Tarihçesi, s. 18.

18 BDH-Klasör Nu-5337 Dosya Nu-H4 Fihrist Nu-1-7a

19 BDH-Klasör Nu-5337 Dosya Nu-H5 Fihrist Nu-1-20a,

20 MSB, Şehitlerimiz, 1998; Burhan Sayılır, Tarihe Sığmayanalar, Çanakkale Savaşı'nın Şehit Subaylar, 2007.

21 Not defterinde sayfa numarası bulunmamaktadır. Numaralandırma tarafımdan yapılmış olup, bundan sonraki metinlerde geçen sayfa numarası tarafımdan konulan sayfa numarasıdır.

22 Bundan sonra 1 Nolu Defter olarak anılacaktır.

onbaşlarının, erlerinin künyeleri ile tüfek sayıları, kasatura sayıları ve bunlar zimmet bilgileri içermektedir. Bu bir nevi bölük künye defteri şeklindedir. Diğer defter²³ ise 5. Bölük Komutanı Yüzbaşı Emin Efendi tarafından, tutulmuştur. Ancak Emin Efendi Çanakkale Kara Muharebelerinin başlamasından kısa süre önce başka bir göreve atanmıştır. Dolayısıyla Emin Efendi yeni görevi sırasında muharebelerin genel durumu ile ilgili notlar düşmeye devam etmiştir.

Defterlerden 1 Nolu Defter bölükteki subay isimleri ile başlamıştır. Bunlar, Yüzbaşı Emin Efendi, Mülazım-ı Evvel/Üsteğmen Haydar Efendi, Mülazım-ı Sani/Teğmen Celal Hadi Efendi'nin isimleri yazılıdır. Bu subaylardan Üsteğmen Haydar Efendi, bölük komutanı Yüzbaşı Emin Efendi'nin başka bir göreve atanmasıyla 5. Bölük komutanlığı görevini üstlenmiştir. Muhtemelen 1 nolu defteri tutan kişi de Haydar Efendi'dir. Defterin ikinci sayfasında Haydar Efendi'nin künyesi açık bir şekilde verilmiştir. Buna göre, Haydar Efendi'nin rütbesi Mülazım-ı Evvel, babasının adı Mustafa, memleketi Gelibolu ve doğum tarihi 1889 (1305) idi. Harp Okulu'na 14 Ocak 1906'da (1 Kanun-ı Evvel 1321) girmiş, üsteğmenlik rütbesine de 27 Kasım 1911'de (14 Teşrin-i Sani 1327)²⁴

Bu subaylardan Mülazım-ı Evvel Haydar Efendi 31 Ağustos 1915'te Seddülbahir'deki çarpışmalarda şehit olmuştur. Mülazım-ı Sani Celal Hadi Efendi ise savaşın daha başlarında 28 Nisan 1915'te Seddülhaber'deki çarpışmalarda şehit olmuştur.²⁵ Celal Hadi Efendi aynı zamanda 25. Alay Komutanı Yaveri görevindeydi. Celal Hadi Efendi'nin babasının adı Ahmet, memleketi Manastır, doğum tarihi 1892 idi.²⁶ Aşağıdaki tabloda bu bilgilerin yer aldığı bir kayıt örneği verilmiştir.²⁷

Sıra Numarası	Tüfek Numarası	Kasatura Numarası	Mufassal Künyesi	Zaafi?
4	150894	62194	Ayvacak'ın Husûn-ı Kebir karyesinden Hüseyin oğlu Ali Tevellüt. 1881 (1297) 12 Haziran 1330 (25 Haziran 1914)	Redif Muinli

Tablo 2: Defterdeki askerlere ait kayıt örneği

23 Bundan sonra 2 Nolu Defter olarak anılacaktır.

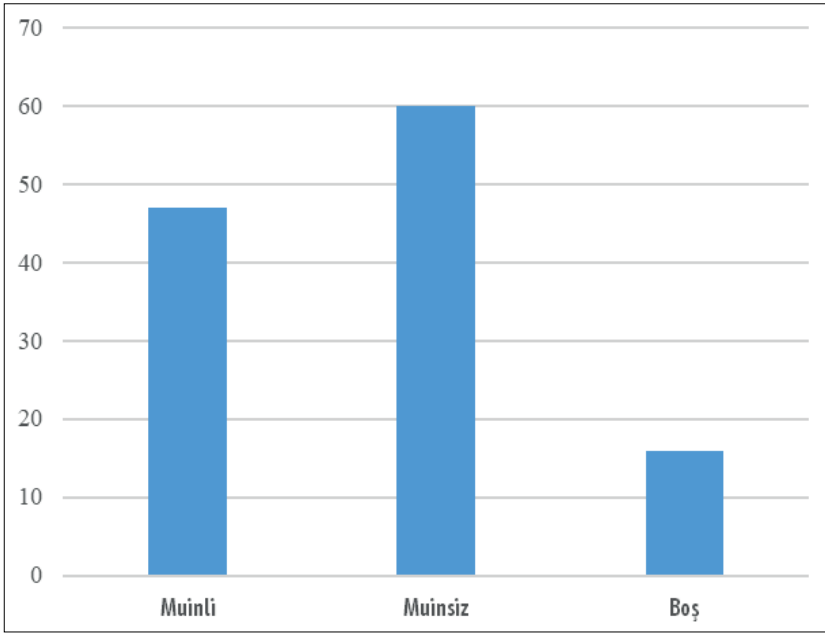
24 1 Nolu Defter s. 1-2

25 Burhan Sayılır, Tarihe Sığmayanlar,

26 1 Nolu Defter, s. 1

27 1 Nolu Defter, s. 9.

Bu kayıtlarda dikkat çeken bir husus da zaafı(?) sütununda yer alan bilgilerdir. Bu sütunun altındaki bilgiler askerin askere alındığında ailesine bakacak birinin bulunup bulunmadığı bilgisi yazılmıştır. Buna göre bir askerin “muinli” olması, o askerin askerlik süresince annesine, evli ise eşine ve çocuklarına bakacak yakın akrabasının olduğu anlaşılırdı. Eğer askerin kaydında “muinsiz” ibaresi varsa bu durumda o askerin askerliği süresince annesine, evli ise ailesine bakacak yakın akrabası olmadığı anlaşılırdı. 1. Nolu Defterde bu durumun nasıl olduğu incelendiğinde, 47 askerin karşısında “muinli”, 60 askerin karşısında “muinsiz” yazılmış, 17 askerin karşısına ise herhangi bir şey yazılmamış olduğu görülmüştür.²⁸

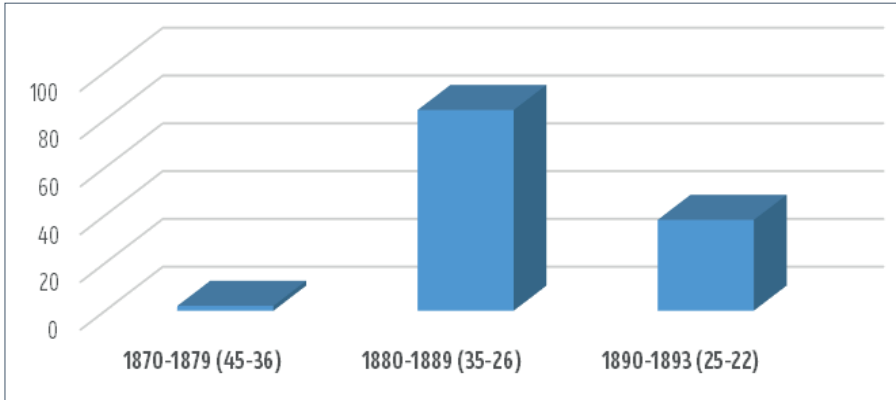
Şekil 1: Askerlerin muinli-muinsiz durumuna göre oranları

1 Nolu Defterden muharip bir bölükle ilgili diğer bazı bilgileri de öğrenmek mümkündür. Örneğin bir bölükte ne kadar hayvan vardır ve bu hayvanların hangi işlerde kullanılacağı ve hangi şartlarda kullanılacağı gibi. Söz konusu deftere göre 5. Bölük'te 7 adet subay ve efrad için binek hayvan varken 12 adet de cephane ve erzak taşımak için hayvan bulunduğu görülmektedir. Örneğin, bu bölükte, Cephane taşınması için 11 hayvanın, alet edevat taşınması için 3 hayvanın, tıbbi ve eczaneye ait malzemeleri taşımak için 2 hayvan, erzak taşımak için 6 hayvan ayrılmıştır. Bunların

28 1 Nolu Defter, 7-95.

dışındaki işler içinde hayvanlar ayrılmış ve bunlar kayıt altına alınmıştır.²⁹ Defterde “her bölükte 12 adet kazma, 12 adet kürek ve 4 adet balta bulunacak” şeklinde bir ifade de not olarak düşülmüştür.³⁰

Askerlerin yaşları incelendiğinde en yaşlı askerin 1872 (1288) doğumlu yani 43 yaşında³¹, en genç askerin ise 1893 (1309) doğumlu, yani 22 yaşında³² olduğu görülmüştür.

Şekil 2: Defterdeki askerlerin yaş durumunu gösterir grafik

1 Nolu Defterde kayıtlı askerler ile ilgili bilgiler bir araya getirilerek aşağıdaki tabloda bir araya getirilmiş ve bilgilerin topu olarak görülmesine imkân sağlanmıştır.

Adı	Baba Adı	Rütbe	İli	İlçesi	Köyü /Mahallesi	Doğum Tarihi
İrfan	Ahmet Rıza	Ser-çavuş	İstanbul	Cerrahpaşa		1893
Nişan	Artin	Çavuş	Sinop			1890
Mehmet	Osman	Er	Çorum			1892
Abdurrahman	Ahmet	Er	Afyonkarahisar	Bolvadin	Karacaviran	1889
Hüseyin	Hasan Çavuş	Er	Çanakkale			1888
Mehmet	Davut?	Er	Antalya	Miri		1890
Ali	Hüseyin	Er	Çanakkale	Ayvacık	Büyükhusun	1881
Ahmet	Mustafa	Er	Çanakkale	Ayvacık	Tamış	1886

29 1. Nolu Defter, s. 5.

30 1 Nolu defter, s. 6.

31 1 Nolu Defter, s. 25.

32 1 Nolu Defter, s. 46.

Adı	Baba Adı	Rütbe	İli	İlçesi	Köyü /Mahallesi	Doğum Tarihi
Ethem?	Mehmet Tevfik	Er	Çanakkale	Ayvacık		1887
Halil	Hüseyin	Er	Çanakkale	Ayvacık		1885
Süleyman	Mehmet Ali	Er	Çanakkale	Ayvacık	Çam	1883
Hüseyin	Ahmet	Er	Çanakkale	Ayvacık	Kuruoba	1885
Ethem	İsmail	Er	Çanakkale	Ayvacık	Bademli	1887
Şükrü	İsmail	Er	Çanakkale	Merkez	Karacaören	1892
Mehmet	Osman	Er	Bursa	Kirmasti	Karaoğlan	1892
Veli	Mehmet	Er	Ankara	Kalecik		1897
Recep	Hasan	Er	Balıkesir	Burhaniye		1872
Ali	Hasan	Er	Balıkesir	Balya		1891
Halil	Kadı Hasan	Er	Çanakkale	Ayvacık		1886
Recep (Lakabı, Karaosmanoğulları)	Hüseyin	Er	Çanakkale	Ayvacık	Baharlar	1881
Şerif Ali	Koç Ali	Er	Çanakkale	Ayvacık	Kösedere	1889
Halil Rıza	Mustafa	Er	Çanakkale	Ayvacık	Tamış	1883
İsmail	Mehmet Ali	Er	Çanakkale	Ayvacık	Kayalar	1887
İbrahim	Yahya	Er	Çanakkale	Ayvacık	Narlı (Bugün Edremit ilçesi sınırları içinde)	1881
Nikola	Demiz	Er	Balıkesir	Edremit		1893
Şevki	Mustafa	Er	Çanakkale	Ayvacık	Kısacık	1882
Mehmet Münir (Lakabı Babavelioğulları)	Hasan izzet	Er	Çanakkale	Ayvacık	Babakale	1881
Ali	Ahmet	Er	Kütahya	Gediz	Dere	1892
Hasan	Mehmet	Er	Balıkesir	Balya	Patlak	1890
Mehmet	Halil	Er	Çanakkale	Biga		1876
İbrahim	Halil	Er	Çanakkale	Ayvacık	Babadere	1881
İbrahim	Hacı Ahmet	Er	Çanakkale	Ayvacık	Budaklar	1883
Recep	Ömer	Er	Çanakkale	Ayvacık	Kuruoba	1888
Mustafa	Hasan	Er	Çanakkale	Ayvacık	Büyükhusun	1890
Hüseyin	Eyüp	Er	Çanakkale	Ayvacık	Arıklı	1881
Mehmet	İbrahim	Er	Çanakkale	Ayvacık	Adatepe	1882
Hüseyin	İbrahim	Er	Çanakkale	Ayvacık	Araplar	1891

Adı	Baba Adı	Rütbe	İli	İlçesi	Köyü /Mahallesi	Doğum Tarihi
Nedim	Molla İbrahim	Onbaşı	Çanakkale	Ayvacık	Kayalar	1885
Ahmet	Mehmet	Er	Balıkesir	Balya	Çarmık	1891
Hasan Hüseyin	Halil	Er	Kütahya	Simav		1893
Hasan	Ali	Er	Çanakkale	Ayvacık	Paşa	1886
Veli	Halil	Er	Çanakkale	Ayvacık		1886
Hüseyin (Lakabı Adalıoğulları)	Hüsein	Er	Çanakkale	Ayvacık	Büyükhusun	1885
Feyzullah	Mustafa	Er	Çanakkale	Ayvacık	İlyasfakı	1882
Emin	Süleyman	Er	Balıkesir	Balya	Yağdıran	1890
Mehmet	Ahmet	Er	Çanakkale	Ayvacık	Kösedere	1888
Hüseyin	Mehmet Şakir	Er	Çanakkale	Ayvacık	Ahmetçe	1883
Ahmet	Molla Halil	Er	Çanakkale	Ayvacık	Babadere	1883
Hafız Şükrü	Hasan	Er	Çanakkale	Ayvacık	Kısacık	1881
Emin (Lakabı İmamogulları)	Mustafa Şekip	Er	Çanakkale	Ayvacık	Büyükhusun	1885
Mustafa	Halim	Er	Balıkesir	Edremit	Nail	1893
İsmail	Ahmet	Er	Balıkesir	Balya	Çakallar	1890
Mehmet	Abdullah	Er	Çanakkale	Ayvacık	Kösedere	1885
Ali Rıza	Mustafa	Er	Çanakkale	Ayvacık	Hüseyinfakı	1882
Amir	Sami	Er	Çanakkale	Ayvacık	Babakale	1881
Rıza	Şaban	Er	Çanakkale	Biga	Tokatırkı	1893
Mehmet (Lakabı Tekkebaşoğulları)	Abbas	Er	Çanakkale	Ayvacık	Hüseyinfakı	1882
Mehmet Emin (Lakabı Karahaliloğulları)	Mustafa	Er	Çanakkale	Ayvacık	Külahlı (Bugünkü adı Gülpınar)	1882
Cemal (Lakabı İmamogulları)	Abdulhamit	Er	Çanakkale	Ayvacık	Karasur (Bugün Yenice sınırları içindedir ve adı Karasu'dur)	1885
Ali Rıza	Mustafa	Er	Çanakkale	Ayvacık	Büyükhusun	1883
Mehmet	İsmail	Er	Çanakkale	Biga		1884
İsmail	Mehmet	Er	Bursa	Mudanya	Kaymakoba	1893
Rıfat	Zeynel	Er	Balıkesir	Balya	Yarışalan	1890
Mehmet Emin	Halil	Er	Çanakkale	Ayvacık	Babakale	1884
Hüseyin (Lakabı Delihasanogulları)	Hasan	Er	Çanakkale	Ayvacık	Arıklı	1884

Adı	Baba Adı	Rütbe	İli	İlçesi	Köyü /Mahallesi	Doğum Tarihi
Halil	Hüseyin	Er	Balıkesir	Bandırma	Aksakal	1892
Ali	Yusuf	Er	Ankara			1891
Emin Ahmet	Ahmet	Er	Çanakkale	Ayvacak	Babadere	1881
Mustafa (Lakabı Yahyaoğulları)	Şükrü	Er	Çanakkale	Ayvacak	Kayalar	1882
Mustafa	Ali	Er	Çanakkale	Ayvacak	Babadere	1884
İbrahim	Hacı Eyüp	Er	Çanakkale	Ayvacak	Pınardere (Bugünkü adı Pınardere)	1884
Halil (Lakabı Çakmakogulları)	Hüseyin	Er	Çanakkale	Ayvacak	Ahmetçe	1882
Hasan	Mustafa	Er	Çanakkale	Ayvacak	Büyükhususun	1887
Mustafa	Mehmet	Er	Çanakkale	Ayvacak	Karasur	1881
Mustafa (Lakabı Gedizlioğulları)	Mehmet	Er	Çanakkale	Ayvacak	Büyükhususun	1883
Ahmet	Murat	Er	Çanakkale	Biga		1881
Hasan (Lakabı Şerfioğulları)	Şerif	Er	Çanakkale	Ayvacak	Sögütlü	1881
Cemal (Lakabı Bayraktaroğulları)	İbrahim	Er	Çanakkale	Ayvacak	Arıklı	1887
Şakir (Lakabı İmamoğulları)	Mehmet	Er	Çanakkale	Ayvacak	Büyükhususun	1884
Hasan (Lakabı Abdullahoğulları)	İsmail	Er	Çanakkale	Ayvacak	Erecek	1884
İsmail Hakkı (Lakabı Salihioğulları)	Ahmet Tahir	Er	Çanakkale	Ayvacak	Ahmetçe	1883
Hasan (Lakabı Recepoğulları)	Mehmet	Er	Çanakkale	Ayvacak	Sazlı	1884
Ahmet	Hacı Süleyman	Er	Çanakkale	Ayvacak	Büyükhususun	1881
Eyüp (Lakabı Veliogulları)	Yahya	Er	Çanakkale	Ayvacak	Tamış	1881
Mustafa	Mehmet	Er	Çanakkale	Ayvacak	Arıklı	1880
Sadettin	Yakup Çavuş	Er	Bursa	Kirmasti (Bugünkü adı Mustafa-kemalpaşa)	Delice (Bugün Bursa'nın Kestel ilçesi sınırları içinde)	1891
Mustafa	Hafız Ahmet	Er	Çanakkale	Biga	Kocagür	1892
Mustafa	Hüseyin	Onbaşı	Çanakkale	Ayvacak		1886
Ömer	Bayram	Er	Uşak	Sivaslı		1892

Adı	Baba Adı	Rütbe	İli	İlçesi	Köyü /Mahallesi	Doğum Tarihi
Mehmet	Ahmet	Er	Kütahya	Gediz	Çeltikçi	1892
Ali	Abbas	Er	Kayseri			1890
Hüseyin	Süleyman	Er	Çanakkale	Ayvacak	Araklı/Arıklı	1886
Eyüp (Lakabı Köse- ibrahimoğulları)	Halil	Er	Çanakkale	Ayvacak	Ahmetçe	1887
Şaban (Lakabı Köse- ibrahimoğulları)	Süleyman	Er	Çanakkale	Ayvacak	Hüseyinfakı	1885
Arif (Lakabı Hziroğulları)	İsmail	Er	Çanakkale	Ayvacak	Sazlı	1884
Halil (Lakabı Hasanoğulları)	Süleyman	Er	Çanakkale	Ayvacak	Adatepe	1887
İbrahim (Lakabı Yahyaogulları)	İbrahim	Er	Çanakkale	Ayvacak	Çaltı	1884
Ali Rıza	Şükrü	Er	Çanakkale	Ayvacak	Cemaller	1881
Abdulaziz (Lakabı İmamoğulları)	İsmail	Er	Çanakkale	Ayvacak	Bilaller	1886
Hüseyin	Ali Çavuş	Er	Çanakkale	Ayvacak	Paşa	1886
Mehmet Emin	Mehmet	Er	Çanakkale	Ayvacak	Behram	1885
Hüseyin	Mehmet	Onbaşı	Çanakkale	Ayvacak	Ahiler (Bugün Çanakkale'nin Yenice ilçesi sınırları içinde)	1881
Halil (Lakabı Bölükbaşıoğulları)	İbrahim	Er	Çanakkale	Ayvacak	Bademli	1883
Ali	Osman	Er	Çanakkale	Ayvacak	Behram	1886
Ahmet (Lakabı Çobanoğulları)	Hasan	Er	Çanakkale	Ayvacak	Bademli	1890
Murat	Mustafa	Er	Çanakkale	Ayvacak	Bademli	1881
Hasan	Ali Osman	Er	Çanakkale	Ayvacak	Cemaller	1882
Ali	Mahmut	Er	Çanakkale	Ayvacak	Ahmetler	1885
Arif	Mehmet Ali	Er	Çanakkale	Ayvacak	Ahmetler	1884
Recep	Mehmet	Er	Çanakkale	Ayvacak	İlyasfakı	1881
Emin	Hacı Mehmet	Er	Çanakkale	Ayvacak	Bergos	1881
Mustafa	İsmail	Er	Çanakkale	Ayvacak	Paşa	1883
Halil (Lakabı Hacıeyüpoğulları)	Hacı Eyüp	Er	Çanakkale	Ayvacak	Pirnardere	1884

Adı	Baba Adı	Rütbe	İli	İlçesi	Köyü /Mahallesi	Doğum Tarihi
Abidin	Yusuf	Onbaşı	Niğde	Aksaray (Aksaray bugün il statüsünde)		1890
Ali Ahmet	Yusuf	Er	Konya	Karatay	Küçükşinan	1890
Mehmet	Mustafa	Er	Bursa	Kirmasti	Yamanlı	1892
Murat	Ferhat	Er	Balikesir	Kepsut	Güvem (Bugün Bursa'nın Mustafa-kemalpaşa ilçesi sınırları içinde)	1891
Halil	Şükrü	Er	Bursa	Kirmasti	Ayazköy	1891
Mustafa	Süleyman	Er	Çanakkale	Lapseki	Çardak	1887
Musa	Hüseyin	Er	Çanakkale	Biga	Çan (Bugün ilçe statüsünde)	1891
Petro (Aynı zamanda 5. Bölük Komutanı Üsteğmen Haydar Efendi'nin hizmet eri)	Dimitro	Er	Çanakkale	Gelibolu	Maydos (Bugün Eceabat adıyla ilçe statüsünde)	1892
?	Ali	Er	Aydın	Soma	Yırca	1890
Hasan	Hasan	Er	Çanakkale	Ayvacak	Bilaller	1883
Yahya	Hacı İbrahim	Er	Balikesir	Bandırma	Balklıdere (Bugün Balıkesir'in Susurluk ilçesi sınırları içinde)	1891

Tablo 2: 1 Nolu Defterden elde edilen bilgilerin bir araya getirilmiş halini gösterir tablo

Defterlerden 2 Nolu Defter Yüzbaşı Emin Efendi'nin tuttuğu notları içermektedir. Defterin ilk yazısında, Emin Efendi not olarak “Kumkale Nahiyesi'ne bağlı Yeniköy Karyesi'nde ikamet ettiğim odada 12/13 Ekim 1914 (30/31 Eylül 1330)” notunu düşmüş ve bir dua ile defterine başlamıştır. Söz konusu duanın bir bölümü şu şekildedir. “*Ya Rab, senin kudret ve azametinin her şeyi yapmaya kadirdir. Bir anda bir hastaya şifayâb, dertliyi devayâb, zengini züğürt, fakiri zengin, veziri rezil, rezili vezir, cenneti cehennem, cehennemi cennet, acıyı tatlı, tatlıyı acı, haşrı meyt, meyti haşır, deryayı turab, türabı derya, bataklığı kuru, kuruyu batac ...*” şeklindedir.³³

Defterin ilk tarihi 25 Şubat 1915 (12 Şubat 1330) tarihidir. Şubat ayı süresince not defterine Halileli, Topçamlar, İntepe mıntıklarındaki gözetleme sonucu elde edilen bilgiler verilmiştir. 4 Mart 1915'te (19 Şubat 1331) İtilaf kuvvetlerinin Kumkale'ye

asker çıkarmaları ve bunlara karşı verilen mücadeleye yer verilmiştir. 9 Mart 1915 (25 Şubat 1330) tarihli kayıt Halileli’nde Dedesırtlarında tutulmuş ve bölüğün mevcudu ile ilgili bilgi verilmiştir. Buna göre Bölük takımlarındaki askerin sayısı 221, sıhhiyeciler 8, borazanlar 3, bölük komutanı hizmetinde 3, mekkareci 13 idi.

Yüzbaşı Emin ve bölüğü yani 5. Bölük Gelibolu Yarımadası’na geçme emrine kadar 25. Piyade Alayı emri altında Kumkale-İntepe-Topçamlar-Kepez bölgelerine gözetleme ve örtme görevini sürdürmüştür. Bu süre zarfındaki gözlemlerini, bölüğün düzen ve talimini, keşif ve gözetleme raporlarını bu deftere kaydetmiştir.³⁴

25. Piyade Alayı tümen emri gereği Gelibolu Yarımadası’na geçtikten sonra Bölük Komutanı Yüzbaşı Emin Efendi 7. Tümen’e bağlı olmak üzere kolordu tarafından teşkil edilen “Efrad Divan-ı Harp Azalığı” görevine atanmıştır.³⁵ 5. Bölük Komutanlığını Mülazım-ı Evvel Haydar Efendi’ye devretmesini ve ilişkisinin kesilmesiyle birlikte Gelibolu’ya gitmesi emredilmiştir.³⁶

Konuyla ilgili olarak 2. Tabur Komutanı Binbaşı Mehmet Ali Bey imzasıyla 5. Bölük Komutanlığına aşağıdaki yazı gönderilmiştir. Bu yazıda Mülazım-ı Evvel Haydar Efendi’nin 5. Bölük Komutanı olarak görevlendirildiği anlaşılmıştır.³⁷

“5. Bölük Komutanlığı’na

05:45

Kumtepe

11 Nisan 1915 (29 Mart 1331)

İlişinizin kesilmesiyle Gelibolu’ya gönderilmeniz kolordu ve tümen komutanlıklarından alınan emirler alayın 10 Nisan 1915 (28 Mart 1331) tarih ve 309 numaralı yazı ile bildirilmiştir. Bölüğünüzü Mülazım-ı Evvel Haydar Efendiye devir ve teslim ederek işlemlerinizin yapılması için *Maydos Katibi Abdulkadir Efendiye müracaat diniz.*

25. Piyade Alayı

2. Tabur Komutanı

Binbaşı Mehmet Ali

34 2 Nolu Defter s. 1-33

35 2. Nolu Defter, s. 34.

36 2. Nolu Defter, s. 32.

37 2. Nolu Defter, s. 107.

Bu yazışmalar üzerine Yüzbaşı Emin Efendi ilişkisini kesmiş ve yeni görev yerinde görevine başlamıştır. Yerine de bölük komutanı olarak Mülazım-ı Evvel/Üsteğmen Haydar Efendi atanmıştır. Haydar Efendi bu görevini şehit olduğu 1 Eylül 1915 tarihine kadara yürütmüştür. Yüzbaşı Emin Efendi 7. Tümen bünyesinde teşkil edilen efrat için divan-ı harp heyeti azalığı görevini yürüttüğü sırada not defterine cephede yaşananları ve duyduklarını da not etmiştir. Savaşın genel durumundan bahseden notları dışında kendi hayatı, hastalıkları gibi konularda da notlar kaydedilmiştir. Bunlardan en önemlisi ailesine yönelik olarak kaydettiği notlardır.

“Emin ibn-i Abdullah ibn-i Ali ibn-i Ali

Babam Abdullah biraderi: Emin ve Tahir.

Abdullah'ın hemşireleri: Fatma, Hafize?, Münire.

Dedem Ali biraderleri: Recep

Dedemin babası Ali biraderleri: Ömer in oğlu Mehmet, onun oğlu Hüseyin, Hasan

Ninem soyu: Emine babası Çakıroğlu Mehmet,

Nenemin kardeşleri: Sağır Mehmet, Mehmet'in oğlu Şakir, Şakir'in oğlu Mehmet, ninemin kız kardeşleri: Hafize, Ayşe, Gülsüm teyze (...)³⁸

Yüzbaşı Emin Efendi 2. Nolu Defterden anlaşıldığına göre bazı sağlık sorunları da yaşamıştır. Not defterinde Emin Efendi'nin Tekirdağ Merkez Hastanesi'nden aldığı 12 Ekim 1915 tarihli ve 2779 numaralı raporun bir sureti de mevcuttur. Raporda Emin Efendi'nin solunum ile ilgili problemlerinden dolayı altı ay hava değişimi verildiği görülmüştür. Raporda Emin Efendi ile ilgili şu bilgiler bulunmaktadır. Buna göre Emin Efendi'nin rütbesi kıdemli yüzbaşı, babasının adı Abdullah, memleketi İstanbul Beşiktaş, doğum tarihi 1878 (1294). Emin Efendi Emin Efendi Harp Okuluna 1897'de girmiş ve 1899'da mezun olmuştur. En son rütbeyi 22 Temmuz 1915'te almıştır.³⁹

Sonuç olarak, komutanların veya resmi makamların tuttukları künye defterleri ile günlük gibi kayıtlar, askeri tarih açısından olduğu kadar sosyal açıdan da bilgiler içermektedir. Askerlerin yaşları, memleketleri, muinli, muinsiz oldukları vb. Ayrıca yer isimleri ve yer simlemlerindeki değişim ve dönüşüm de mülkü yapının değişimi ile ilgili de bilgi vermektedir. Bu çalışma sırasında 1 Nolu Defterde kayıtlı askerlerin bazılarının Çanakkale Kara Savaşı'nda şehit oldukları görülmüştür. 2 Nolu Defterin

38 2. Nolu Defter, s. 94

39 2. Nolu Defter, s. 95

sahibi Mehmet Emin Efendi daha sonra Binbaşı rütbesi ile emekli olmuştur. Yapılan araştırmada Emin Efendi'nin askeriyeden binbaşı rütbesinden ayrıldığını ve soyadı kanunu ile de Mengenli soyadını almış olduğu bilgisine ulaşılmıştır. Hem defterlerin yayımlanması hem de Binbaşı Mehmet Emin Bey ile ilgili daha geniş çaplı çalışma devam etmektedir.

Kaynakça

1 Nolu Defter

2 Nolu Defter

25. Piyade Alayı Harp Ceridesi

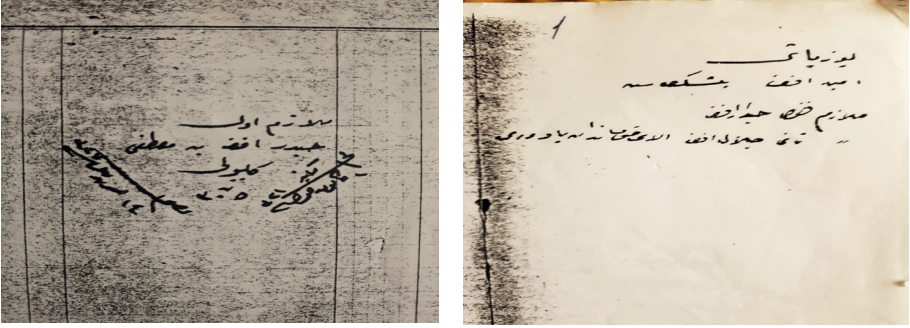
25. Piyade Alayı Tarihçesi

SAYILIR, Burhan, Yüzbaşı Hüseyin Hüsnü Efendi'nin Çanakkale Muharebeleri Günlüğü, İstanbul, 2015.

SAYILIR, Burhan, Tarihe Sığmayanalar, Çanakkale Savaşı'nın Şehit Subaylar, 2007.

Son Teşkilat-ı Mülkiyede Köylerimizin Adları, Türkiye Cumhuriyeti Dâhiliye Vekâleti, Hilal Matbaası, Ankara, 1928

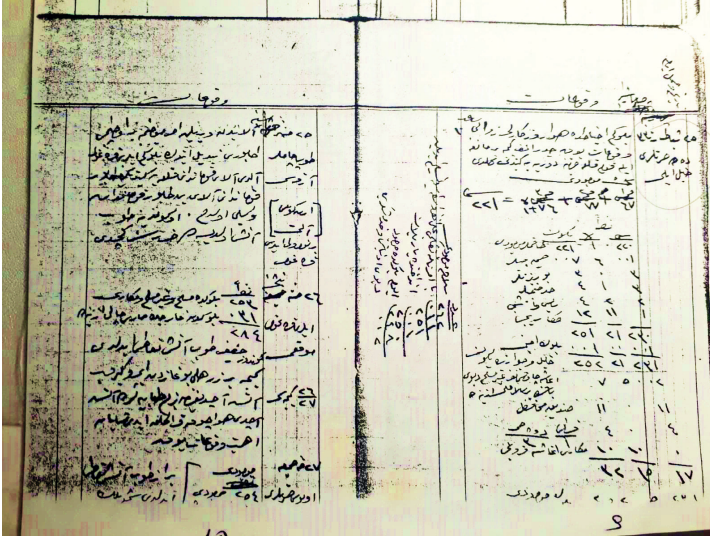
Şehitlerimiz, Milli Savunma Bakanlığı, 5.C., 1998

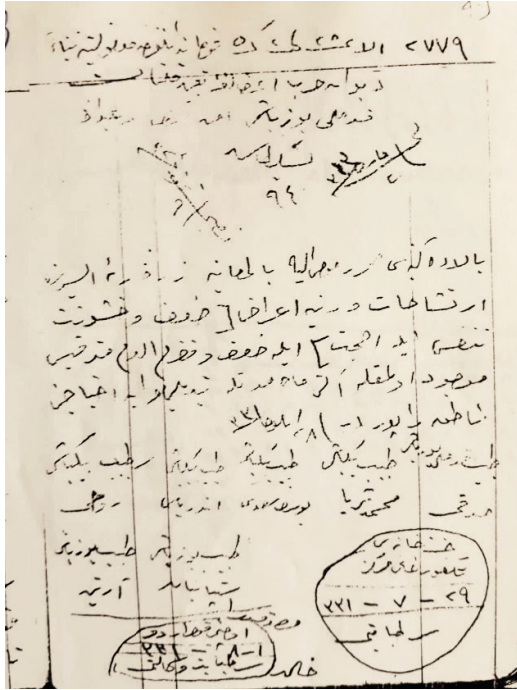
Resim 1: (Solda) Yüzbaşı Mehmet Emin Efendi'nin künyesi (Sağda) Üsteğmen Haydar Efendi'nin künyesi

Şifre	İsim	Şifre	İsim
121	Yüzbaşı Mehmet Emin Efendi	182460	Üsteğmen Haydar Efendi
122	Yüzbaşı Mehmet Emin Efendi	59017	Üsteğmen Haydar Efendi
123	Yüzbaşı Mehmet Emin Efendi	18018	Üsteğmen Haydar Efendi

Resim 2: 1 Nolu Defter'deki kayıtlardan bir örnek sayfa

Resim 3: 2 Nolu Defter'den örnek bir sayfa

Resim 4: Yüzbaşı Mehmet Emin Efendi'nin hastaneden aldığı rapor sureti

41

تاریخ	وقت	مکان	موقعه
25/12	10	غالی	موقعه خردونک 1/ در مقام کلبه یونان
26/12	10	غالی	موقعه خردونک 2/ در مقام کلبه یونان

(The rest of the handwritten text in the table is a detailed account of military activities and observations in Ottoman Turkish script, including mentions of locations like 'موقعه خردونک' and various tactical reports.)

Resim 5: 25. Piyade Alayı Harp Ceridesi örneği

BDH-Klasör Nu-5337 Dosya Nu-H2 Fihrist Nu-1-8

تاریخ	صفحه	توضیحات	ملاحظات
۲۴		...	
۲۵		...	
۲۶		...	
۲۷		...	
۲۸		...	
۲۹		...	
۳۰		...	
۳۱		...	
۳۲		...	
۳۳		...	
۳۴		...	
۳۵		...	
۳۶		...	
۳۷		...	
۳۸		...	
۳۹		...	
۴۰		...	
۴۱		...	
۴۲		...	
۴۳		...	
۴۴		...	
۴۵		...	
۴۶		...	
۴۷		...	
۴۸		...	
۴۹		...	
۵۰		...	

Resim 6: 25. Piyade Alayı Harp Ceridesi örneği
BDH-Klasör Nu-5337 Dosya Nu-H5 Fihrist Nu-1-20a

ÇANAKKALE ARAŞTIRMALARI TÜRK YILLIĞI

The Turkish Yearbook of Çanakkale Studies

Yıl / Year **17**

Sayı / Number **29**

Güz / Autumn **2020**

ss. **265-282**

Geliş Tarihi: 07.09.2020

Kabul Tarihi: 04.10.2020

Venedik’te Bir Denizci: Rodoslu Michael ve Eseri

Muhammet Talha ÖZBEY*

Özet

Rodoslu Michael 15. yüzyılda yaşamış bir denizciydi. Michael, Venedik’in Akdeniz’de üstünlüğü ele aldığı ve bu denizde doğudan batıya gemi dolaştırdığı bir dönemde Venedik donanmasında çeşitli görevlerde hizmet etti. Uzun süren deniz görevi ve edindiği tecrübeler Michael’in muazzam bir bilgi birikimine sahip olmasının yolunu açtı. Bu birikimini yazıya döktü. Böylelikle ortaya dönemin denizciliği hakkında oldukça tafsilatlı ve değerli bir eser çıktı. Michael’in eseri seyir, astronomi, matematik ve gemi inşası gibi çok çeşitli alanlarda bilgiler ihtiva etmektedir. İçerikte yüzeysel anlatımdan ziyade fülî tatbiki mümkün mühendislik ilmine uygun bilgiler mevcuttur. Eserin önemi bu döneme kadar yazılan ve ilham alınan başlıca risalelerden biri olmasıdır.

Anahtar kelimeler: Gemi; Gemi İnşa; Seyir; Astronomi; Matematik

---

* Dr., mutaho@gmail.com ORCID: 0000-0002-5052-7201

A Sailor in Venice: Michael of Rhodes and His Manuscript

Abstract

Michael of Rhodes was a sailor who lived in the 15th century. Michael served in various missions in the Venetian navy at a time when Venice was gaining supremacy in the Mediterranean and sailing ships from east to west in this sea. His long naval mission and experience paved the way for Michael to have an enormous knowledge. Then he put it into writing. Thus, very detailed and valuable information about the maritime of the period emerged. Michael's work contains information in a wide variety of fields such as navigation, astronomy, mathematics and shipbuilding. Rather than superficial expression, the content contains information that is suitable for the science of engineering that can be applied. The significance of the work is that it is one of the main treatises written and inspired until this period.

Key words: *Ship; Shipbuilding; Navigation; Astronomy; Mathematics*

Giriş

Antik dönemden itibaren Akdeniz'de gemi inşa faaliyetleri kıyı devletleri tarafından ve münferit olarak icra edilmekteydi. Kıyıları el değiştirse dahi mevcut birikim muhafaza edilmekte ve gelecek nesillere aktarılmaktaydı. M.S.1000'den sonra tersane düzeni oluşmaya başlamıştı. Bu düzenin oluşması teknolojik gelişim ve bilgi aktarımı için de önemliydi. Gemi inşa ustaları ve denizciler denizcilik alanındaki bilgi birikiminin başlıca kaynaklarıydı. Sözlü aktarımın yazılı aktarıma dönüşmesi de denizcilikle ilgili çeşitli dallarda görülmeye başlanmıştı. 14. ve 15. yüzyıllarda yaşamış olan Rodoslu Michael da 42 yıllık denizcilik hayatında edindiği tecrübeleri yazıya dökmüştü. Michael'ın verdiği bu eser, bahse konu dönemde yazılı aktarım geleneğinin oluşmasında ve devamında oldukça önemli bir yere sahiptir. Eser, denizcilik alanında türünün ilk örneklerindedir. Bu tarihten sonra ortaya çıkacak olan denizcilik ile ilgili risalelerde Michael'dan alıntılanmalar görülmektedir. Bu da eserin kıymetini daha da arttırmaktadır.

Michael, eserini 1434 yılında yazmaya başlamış ve yaklaşık olarak 1436 yılında tamamlamıştır. Eser, 241 folyodan oluşmaktadır. Sonuna vasiyeti eklenmiştir. El yazmasının arka sayfalarındaki 1473 tarihli not Michael'ın ölümünden (1445) yaklaşık 30 yıl sonrasına kadar eserden denizciler tarafından istifade edildiğini göstermektedir. 16. ve 17. yüzyıllarda bu el yazmasından faydalanılarak başka risaleler de yazılmıştır. Bu tarihten sonra eser 19. yüzyıla kadar kaybolmuştur. El yazması ilk defa Fransız tarihçi Augustin Jal tarafından 1848 yılında *Fabrica di Galere* adıyla gemi inşasına ait olan kısmın çalışması ile yayınlanmıştır. Bu çalışmadan sonra dahi Michael'ın eseri karanlıkta kalmaya devam etmiştir. 1966 yılında Londra Sotheby's 'deki açık arttırmada ortaya çıkan eser bir koleksiyoncu tarafından alınmış ve 2000 yılına kadar tekrar araştırmacıların ilgisinden uzak kalmıştır. 2000 yılında yine Sotheby's'de icra edilen bir açık arttırmada başka bir koleksiyoncu tarafından alınmıştır. Fakat bu sefer ilim dünyasına kazandırılmak üzere Massachusetts Institute of Technology bünyesindeki *Dibner Institute for the History for the Science and Technology* istifadesine sunulmuş ve bu birim tarafından yapılan proje ile ilim dünyasına kazandırılmıştır.¹ Michael'ın 1444 yılına ait bir eseri daha mevcuttur. Daha evvelinden bu el yazmasının müellifi olarak Pietro di Versi addedilse de yazı format ve içeriğinden bu eserin de Michael'a ait olduğu anlaşılmıştır.²

Geç dönem ortaçağ denizciliğin inkişaf ettiği, Akdeniz'deki deniz hâkimiyet mücadelesinin yeni güçlerin katılımıyla kızışmaya başladığı bir dönemdi. Seyir

1 Michael'ın el yazmasının ortaya çıkışı ve neşredilme süreci hakkında bkz. Rossi 2009: II, xxi-xxii; Long 2009, III, vii-xii.

2 İki el yazması arasındaki karşılaştırma için bkz. Rossi 2009: III, 99-113.

aletleri gelişmekteydi. Münferit gemi inşa faaliyetleri yerini çoğunlukla düzenli tersanelere bırakmıştı. Deniz harp silah araçları da gelişen teknolojiye payını alarak daha ölümcül bir seviyeye ulaşmıştı. 15. yüzyılın ortalarından itibaren denizcilik, içinde barındırdığı bileşenlerin her biri ile mühendislik hesabı yapmayı gerektirir hale gelmişti. Bu bileşenlerin başında gemi inşası ve donatımı gelir. Dayanıklı ve farklı ihtiyaçlara hizmet edecek gemilerin inşa standartları ve donatımları da farklılık arz etmekteydi. Gemi inşa ustalarının Akdeniz içerisinde sirküle olarak verdikleri hizmet, bilgi birikimlerinin tüm kıyılarda öğrenilmesini sağlamıştı. Fakat gemi inşa etmek ve idame ettirmek başlı başına bir mali külfetti. Bu külfeti kaldıracabilecek devletler denizin nimetlerinden faydalanmak adına bir adım öne geçmekteydiler.

Gemi inşa bileşeninden sonra seyir gelmekteydi. Haritacılık ve seyir aletleri burada ön plana çıkmaktadır. Gemileri istikametlerine daha kolay ulaştıracak yahut harp sahasında üstünlük elde etmesine yarayacak seyir bilgisi tecrübenin yanı sıra teknolojik üstünlük ile de ilgiliydi. Harp silah araçlarının gemilerde etkin olarak kullanılmaya başlanması yine 15. yüzyılın ortalarında.

15. yüzyılda Akdeniz'deki siyasi harita ise şu şekildeydi. Batı Akdeniz'de İspanyollar ve Portekizliler, orta Akdeniz'de İtalyan şehir devletleri ve Fransızlar, güneyde bir kısım Müslüman Arap ve Memlukler, Ege ve doğu Akdeniz kıyılarında ise Türkler bu denizin nimetlerinden faydalanmak için mücadele etmekteydiler. İber yarımadası devletleri seyir teknolojisinde kaydettikleri ilerleme sayesinde yenedünya yolculuklarına daha fazla önem vermekte iken bunlara denizcilik anlamında yardımcı olan İtalyan şehir devletleri Akdeniz üstünlüğünü ticarî ve muharip olarak hiçbir devlete bırakmamak üzere çabalamaktaydılar. Rodoslu Michael da bu ahvalde Venedik donanmasına kürekçi olarak katıldı. Donanmanın çeşitli mertebelerinde görev yaparak 42 yıl sonunda hizmetini tamamladı. Hizmet süresince edindiği tecrübeleri yazıya dökerek elimizdeki eseri ortaya çıkardı. Burada da bunların döneme ve sonrasına olan etkisi irdelenecektir.

Michael'ın Deniz Hizmeti

Michael'ın hayatı hakkındaki bilgiler kendi eserinden intikal etmektedir. Otobiyografik olarak değerlendirilebilecek kısım seyir hayatını kayda geçirdiği bölümdür. Michael, dönemin önemli şahsiyetlerinden birisi değildi. Göreve başladığında diğer birçok denizciden farkı yoktu. Fakat ilerleyen dönemde yazdığı eser, Onun emsallerinden ayrışmasında önemli bir faktör oldu. Eldeki tek kaynak olması sebebiyle Rodoslu ile ilgili şahsi bilgiler için yine Onun eserine müracaat etmek gereklidir. Michael'ın doğum tarihi belli değildir. Kendisi ile ilgili verdiği ilk bilgi, 1401 yılında Venedik'e gelerek kürekçi olarak denizcilik hayatına başladığıdır.

Evvelinde Rodos'ta denizcilik faaliyetlerinde yer alıp almadığına dair herhangi bir bilgi yoktur. Michael'ın Rodos'tan Venedik'e gelmesi dönem şartları tahlil edildiği zaman oldukça makuldür. Venedik, adanın potansiyelini fazlasıyla kullanan Akdeniz'deki başlıca denizci devletlerden biriydi. Venedik hizmetinde çalışmak muhtemeldir ki Rodos'ta çalışmaktan daha cazipti.

Rodos, Ege'nin Akdeniz'e açılan önemli bir geçiş güzergâhında bulunmaktadır. Bu sebeptendir ki yüzyıllar boyunca önemini kaybetmemiş, Anadolu ve Avrupa'daki yerel hükümdarlar tarafından üzerinde ehemmiyetle durulan bir mevki olmuştur. Bizans hâkimiyeti döneminde ada önemli bir üs olarak kullanılmaktaydı.³ Dördüncü Haçlı seferinden sonra adada Bizans hâkimiyeti yerini yerel hükümdarlara bırakmıştı. Adanın stratejik önemine civar denizlerde gemi dolaştıran Venedik ve Ceneviz'in ilgisiz olması beklenemezdi. Burası Venedik gemilerinin ticari ve muharip olarak kullandıkları bir basamaktı.⁴ Rodos, aynı şekilde Türklerin de ilgi sahası içerisinde olmuştu.⁵ 1310 yılında Rodos'ta Hospitaller şövalyeleri hâkim oldu ve Türk fethine (1522) kadar ada onların elinde kaldı. Michael, ada Tarikat Şövalyeleri hâkimiyeti altında iken buradan ayrıldı ve Venedik emrinde çalışmaya başladı. 14.yüzyılın ortalarında Avrupa vebanın yol açtığı sorunlarla uğraşmakta ve yetmiş insan gücü bulmakta zorluk çekmekteydi. Veba aralıklarla mükerrer olarak ortaya çıkmakta ve iş gücüne büyük darbe vurmaktaydı. Nitekim 1383 yılında yaklaşık 19 bin Venediklinin ölümüne yol açmıştı. (Long 2009:III, 9-10) Yüzyılın sonlarında Venedik-Ceneviz mücadelesi şiddetlenirken kara tarafında da Türk ilerleyişi tehdit unsuru olarak ortaya çıkıyordu. Bu şartlar altındaki Venedik'in, insan gücü ihtiyacını karşılama arayışı muhtemeldir.

Michael, 5 Haziran 1401 tarihinde Venedik'e geldi. İlk olarak Apulia kıyısındaki Manfredonia'da karakol filosunda, Andrea Bembo komutası altında kürekçi olarak göreve başladı (folyo 90-2b). Dört yıl boyunca kürekçi olarak farklı komutalar altında kürekçi olarak görev yapmaya devam etti. Kürekçilik, geminin en alt kademe görevi olarak görülmekteydi. 1405 yılında *proder*⁶ olarak karakol filosunda görev yaparken görevin ikinci bölümünde terfi alarak *nochie*⁷ olarak seyri tamamladı. 1414

3 Adaya, Türkler eline geçmeden önceki Müslüman Arap saldırıları hakkında bkz. Bosworth 1996:157-164

4 Bahse konu dönemde Rodos'taki Venedik ve Hospitaller şövalyeleri arasındaki ilişki için bkz. Luttrell 1958:195-212.

5 Rodos adasına Türk akınları için bkz. Wittek 1999: 64; Emecen 2016:226.

6 Geminin pruvasına en yakın konumda bulunan 6 kürekçiye verilen isimdir. Pupaya yakın olan altı kürekçiye de *portolati* adı verilmektedir. Bu kürekçiler diğer kürekçilerden daha fazla ücret almaktaydı. Stahl 2009:III, 57-58.

7 Görev tanımı net olmamakla birlikte dümen, yelken, gemi demiri ve istifleme konularında bilgili oldukları, ihtiyaç halinde kullanmak üzere yay kuşandıkları tahmin edilmektedir. Kürekçilerin bir üst sınıfı oldukları için Michael'ın bu terfiden sonra yaşam mahalli değişmişti. Stahl 2009:III, 58-61.

yılına kadar *nohier* olarak görev yaptı. Daha sonra *paron*⁸ olarak seyirlere çıkmaya devam etti. Bir yıl sonra eşi Dorotea öldü (f.91-2b).

1416 yılında Pietro Loredan komutası altında icra edilen karakol görevinde Osmanlı ve Venedik arasında cereyan eden Gelibolu deniz muharebesinde Venedik gemisinde *paron* olarak görev yapmaktaydı (f.92a). 1417 yılında *homo de conseio*⁹ olarak Flander seyrinde yer aldı. Bundan sonra *comito*¹⁰ ve *armirao*¹¹ olarak karakol filosunda görev yaptı. 1422 yılında *armirao* olarak görev yaptığı karakol filosunda oğlu Teodorino öldü (f.92a).

Comito olarak karakol filosunda görev yaptığı sırada Venedik filosu Cenevizlilere karşı 1431 yılında Portofino kıyılarındaki muharebede zafer kazandı. Michael'ın kendi ifadesiyle yaralı olarak kara yoluyla evine gitti. 1436 yılında ikinci eşi Cataruccia da öldü (f.93a).

1439 yılında Michael'ın iştirak ettiği bir seyir oldukça önemli bir misyonu yerine getirdi. Bizans İmparatoru VIII. Johannes kiliseler birliği için gittiği Ferrara ve Floransa sonrası *Union*, Latince ve Grekçe olarak ilan edilmişti (Dvornik 2019:68-69). Michael'ın görevi ise Bizans İmparatorunu Konstantinapol'e geri götürmekti (f.93b). Michael, 1440 yılında yine önemli bir görev üstlendi. Montferrat hükümdarı John Jacob'ın kızı Amadea'nın Kıbrıs kralı II. John ile evlenmek için yola çıktığında nakil görevini Michael icra etmekteydi (f.93b).

Michael son seyrini 1443 yılında yaptı. Flander seyrinden önce Venedik'in kantar istasyonunda görevlendirildi (f.93b). Burası limana gelen gemilerden indirilen tüm ticarî malzemelerin tartılıp mühürlenerek deftere kaydedildiği bir merkezdi (Stahl 2009:III, 96).

Michael'ın 1401 yılında kürekçi olarak başladığı aktif denizcilik serüveni 42 yıl sürdü. Bu süre içerisinde en doğuda İskenderiye, Kıbrıs, Beyrut; en kuzeyde Tana, Kaffa, Moncastro; en batıda ise Cebelitarık'ın dışında Londra'ya kadar seyir icra etti. Ceneviz ve Türklere karşı yapılan muharebelerde yer aldı. Michael ayrıca ticarî faaliyet gösteren gemilerde de görev yaptı. Venedik'te genellikle harp gemileri

---

8 *Paron* hiyerarşik sıralamada *nohier*in üstünde gelmekteydi. Latince *patronus*, şef anlamına gelen kelimedenden türemiştir. Gemideki sorumluluk alanları arasında yelken halat ve demirler bulunmaktadır. Mastoride mevki alıp düdükle gemicileri yönlendirmektedir. Aynı zamanda geminin ikmal işlerinden de sorumludur. Stahl 2009:III, 61-63.

9 *Paron* rütbesinden hiyerarşik olarak üsttedir. Görev tanımı net değildir. Ticaret gemilerinin her birinde bu rütbede bir personel bulunmaktaydı. Bu görev bir heyet tarafından tevdi edilmekteydi. Stahl 2009:III, 64-65.

10 Gemideki soylu sınıfa ait olmayan en üst rütbedir. Çağdaş manada icracı subay yahut *xo* (*executive officer*) ikinci komutana karşılık gelen rütbe ve görevdir.

11 Filo komutanının yardımcılığı görevidir.

olarak kadırgalar, ticari gemiler için ise *round* (yuvarlak) gemiler kullanılmaktaydı. Venedik'in denizcilik faaliyetleri senato tarafından kontrol edilmekteydi. Karakol filosu direkt olarak senatoya bağlıydı. Özel girişimciler tarafından icra edilen faaliyetlerde ise yine senato kontrolünde düzenlemeler yapılmaktaydı.¹²

Seyir ve Gemide Hayat

Michael seyir süresinde denizcilik yaşantısına ilişkin önemli bilgiler vermektedir. Gemi yaşantısı belirli kurallar çerçevesinde idame ettirilmekteydi. 1428 yılında Andrea Mocenigo komutası altındaki karakol filosu Türklere karşı teyakkuz halindeydi. Michael'da Mocenigo tarafından verilen emirleri eserine kaydetmiştir. Bu emirler ve düzenlemeler gemi işleyişi ve kuralları hakkında oldukça detaylı bilgiler vermektedir. Emirler dini hassasiyeti gözeterek başlar. Michael'ın ifadesiyle *Her kim Tanrıya veya annesi kutsal Bakire Meryem'e veya erkek veya dişi bir azize küfür ederse, küfür eden küreki ise gemi kış tarafından baş tarafında kadar kırbaçlanır,¹³ piyade ise 100 soldi ödemek ile cezalandırılır.* (f.112a).

Bundan sonra gemi harekâtına ilişkin emirler gelmektedir. Bunlar arasında kürekli ve yelkenli seyir esnasında yapılacaklar yer almaktadır. Limana varış ve iskelenin kurulması, demirleme, harp sahasına giriş ve çıkış, takip gibi seyirle ilgili faaliyetler için düzenlemeler mevcuttur. Denizcilerin silahlarını herhangi bir şekilde satması yahut rehin bırakması da kaptan tarafından yasaklanmıştı. Bu şekilde davrananlar kaptanın uygun gördüğü bir şekilde cezalandırılacaktı. Gemide hırsızlık yapmanın cezası bulunmaktaydı. Miktar 3 pound¹⁴ ve yukarısında ise kaptanın kararı beklenir daha az bir miktar ise gemi kış tarafından baş tarafına kadar kırbaç cezasına çarptırılırdı. Kazanılan muharebede merhametli davranmak tavsiye edilmekteydi (f.111b-f.118a).

Ortaçağ'da seyir şartları tahlil edildiği zaman tanıma-tanıtma faaliyetinin önemi ziyadesiyle fazladır. Gemilerin birbirlerini uzak mesafelerden tanımaları veya kendilerini tanıtmaları belirli bir usul ile yapılmaktaydı. Bu faaliyet görsel iletişim yoluyla mümkündü. Gemilerin tipi ve yaklaşık tonajı gemi faaliyeti veya niyeti hakkında bilgi vermektedir. Fakat kesin sınıflandırma için görsel iletişim zaruri idi. Michael'ın bu konu hakkında verdiği bilgiler oldukça etkileyicidir. Mocenigo'nun emirleri arasında bu faaliyetle ilgili olarak komutlar bulunmaktadır. Gece ve gündüz için ayrı tanıma-tanıtma komutları belirtilmiştir. Gündüz tanıma faaliyeti için komutlar şu şekildedir.

12 Venedik'te denizcilik işleyişi hakkında bkznz. Lane 2013:100-175; Lane 1966:226; Rose 2002:10

13 Cezanın icrasına yönelik ayrıntı verilmemektedir.

14 Ölçü ve birimler için bkznz. Mcgee vd. 2009: II, 623-624.

Karakol görevindeki kadirga baş üstünden muharebe kurulacak gemiye duman sinyali gönderilir ve buna cevap verilir, daha sonra sancak kış omuzlukta dörtgen bir sancak toka edilir¹⁵ ve buna da cevap verilir. Bu işaretlerden sonra St. Mark bayrağı toka edilir, cevap geldikten sonra gemi flaması pruvada, dörtgen sancak iskele¹⁶ baş omuzlukta toka edilir. Bu sinyallere cevap verilmez ise düşman gemisi olduğu anlaşılır (f.115a).

Gece vakti haberleşme için fener kullanılırdı. Buna göre tanıtma yapan gemi pruvada yan yana dizilmiş 3 feneri yanık vaziyette tutar. Daha sonra gemi kış tarafında iki fener üst üste olacak şekilde konular. Buna karşılık cevap verilmez ise karşı geminin düşman gemisi olduğu anlaşılır (f.115a).

Bu kurallar ve komutlara denizde harekâta ilişkin bazı diğer faaliyetlerde eklenmektedir. Bunlar, kadirgaların müşterek faaliyetleri sırasında birbirleriyle iletişimini kapsamaktadır.

Michael'ın gemi harekâtıyla ilgili verdiği bu bilgiler sadece anlık olarak uygulanan filler değildi. Bu komutlar ve harekât planı Venedik gemilerinde standarttı. Bu yönüyle dönemin gemide yaşam ve seyir şartlarını anlamak için önemli ipuçlarıdır.

Seyir ile ilgili olarak Michael'ın verdiği bilgiler bununla sınırlı değildir. Seyir aletlerinin başında gelen portolan haritalar belirli bir liman veya mevki için seyir kolaylığı sağlamaktaydı. Bu haritaların oluşturulması ve yayılması denizciler için önemliydi. Bu noktada Ortaçağ'da seyir faaliyeti ile ilgili olarak bilgi vermekte fayda vardır. Seyir faaliyetinin icra edilmesi için gemilerde bulunması gereken başlıca seyir yardımcı aletleri arasında haritalar, pusula, hız ölçer, iskandil, kum saati ve usturlap gelmektedir. Bunlar haricinde güneş, yıldızlar ve kara parçaları kerteriz alma ve konumlandırma için kullanılabilir. Seyir öncesi rota çizilir ve seyir başladıktan sonra geçilen mesafe konumlandırma yapılarak harita üzerine işlenir. Deniz haritalarının kullanılması denizciler için çizilen rotada seyir faaliyetini kolaylaştırıcı bir işlev görür. Harita üzerinde tatlı su kaynakları, kerteriz alınabilecek kara cisimleri, demirleme alanları, akıntılar, rüzgârlar ve yiyecek bakımından zengin ve elverişli noktalar işaretlenmiş olmaktadır. Bu da denizciler için seyri kolaylaştırıcı bir etken olmaktadır.

Michael da 42 yıl gibi çok uzun bir süre tüm Akdeniz'de seyir yapmıştı. Haricen Atlantik'e çıkarak Lizbon ve Londra'ya da gitmişti. Müellifin haritacılık manasında bize intikal ettirdiği çeşitli rota ve portolan haritalar bulunmaktadır. Bunlardan ilki

---

15 Toka etmek: Gemici dilinde göndere çekmek.

16 İskele: Gemi sol tarafı.

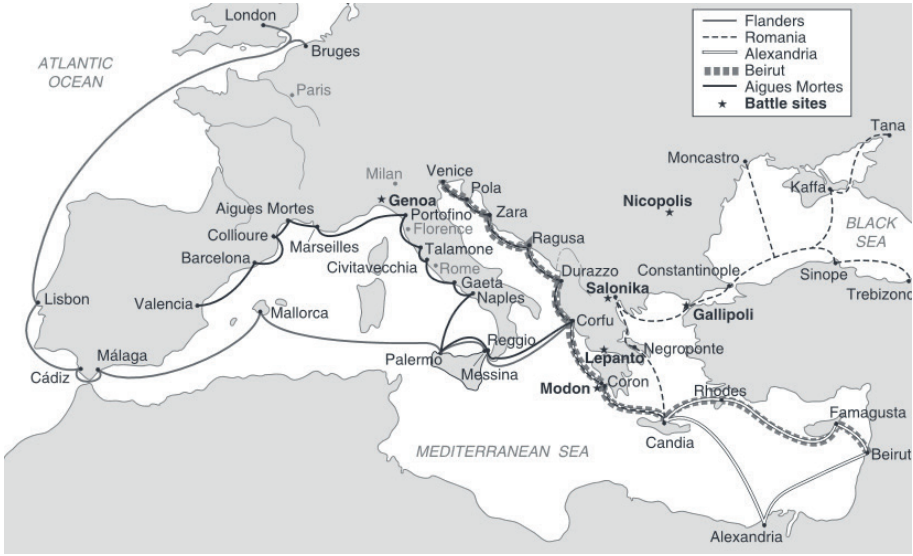
Venedik limanına giriş ile ilgilidir (f.118b-119b). Bundan hariç Selanik körfezi ve Apulia kıyılarına ait portolan haritalar mevcuttur (f.190b-193b). Londra ve Flander seyirleri Michael'in bilgi birikimine haritacılık manasında oldukça katkı vermiştir. Flander, İrlanda, Galler ve İngiltere için akıntılar ve gelgitleri kaydetmiştir (f.120a-125a). Venedik'ten yola çıkan bir geminin Tana'ya kadar izleyeceği rota ve yine Venedik'ten Konstantinapol'e gidiş için kullanılacak güzergah Michael tarafından portolan haritalarda kaydedilmiştir (f.208a-210b). Mora'nın güneydoğusundaki Maleas burnundan Kıbrıs Famagusta'ya gidiş için de ayrı portolan haritalar kaydetmiştir (f.207a-f.208a). Venedik körfezi uzun süreli denizcilik hayatında sürekli olarak giriş çıkış yaptığı bir mevki olması itibariyle buranın da portolan haritasını çıkartmıştır (f.206a-f.207a).

Denizcilik 15. yüzyılda seyir aletleri ve gemi inşa teknolojisi bakımından yüzyıl öncesine nazaran oldukça gelişmiş olmasına karşın bilinmeyene doğru seyre çıkmak denizciler arasında farklı geleneklerin oluşmasına yol açmıştı. Haritalarda mevcut olmayan sulara doğru seyir yapmak dünyanın sonuna gitmek anlamındaydı. Denizciler arasında batıl inançlar bu vesileyle fazlasıyla yaygındı. Michael'ın şahsiyetinde dinî yönün ön plana çıktığı görülmektedir. Venedik'e ilk gelişinde ilk cümlesine *Al Nomen di Dio*, "Tanrının adıyla" diyerek başlar. Çeşitli yerlerde İsa, Meryem ve azizlerin isimlerini geçirmekte ve St. Sebastian'a da dua etmektedir. St. Sebastian, Ortaçağ İtalya'sında vebaya karşı şefaathçi olarak kabul edilmekte ve adına muskalar yazılmaktaydı.¹⁷ Ateş, yılan korkusuna karşı, doğurganlığı olmayan kadın için, balık tutulmadığında, durmayan burun kanamasında, zehirli bir yılan tarafından ısırıldığında, diş ağrısında, işkence altında itiraf etmemek için, boğulma ve savaşta zarar görmekten korunmak için ayrı ayrı dualar bulunmaktaydı (f.183a). Balıkçılar için Michael'ın anlatımı şu şekildedir:

Balıkçı balık tutmak için içi boş bir kamyş ve mantarın içine şu kelimelerin olduğu bir kâğıt yazar ve ağa tutturur. "O zamanda İsa, Tiberias gölü boyunca yürürken Simon ve Andrew adında iki kardeş ve babaları Zebedee'yi ağlarını denize atarken gördü ve Onlara sordu. 'Yiyecek herhangi bir şeyiniz var mı? Simon, İsa'ya cevap verdi: 'Efendim nerdeyse bütün gece çalıştık fakat hiçbir şey yakalayamadık.' İsa buna karşılık verdi: 'Ağlarınızı botun sağma koyun.' Onlar da İsa'nın söylediklerini yaptılar ve büyük bir miktarda balık yakaladılar. Daha sonra İsa oradan ayrıldı. Müritler de anladılar ki İsa onları ziyarete gelmişti." (f.184b).

Diğer dualarda balıkçı kıssasında olduğu gibi dinî motifler mevcuttur. Bu dualar zamanın denizcilerin Tanrıyla olan iletişimlerine güzel örneklerdir.

17 Bknz. Long-Mcgee vd. 2009: II, 514 dipnot 2; f.183a.

Şekil 1: Michael'ın Yaptığı Seyirler (Long 2009:2)

Michael'ın Kitabı

1401 yılında Venedik'e gelip kürekçi olarak gemi hizmetine başlayan Michael Venedik donanmasında ve ticarî gemilerinde en alt seviyeden ulaşabileceği en üst seviyeye gelerek 1443 yılında son seyrini Flander'e yaptı ve emekli oldu. Denizcilik başta olmak üzere bağlantılı alanlardaki bilgi birikimini 1434 yılında kayda geçirmeye başladı. Bu kaydın 1436 yılına kadar sürmüş olması muhtemeldir. (Stahl 2009: III, 87 vd.)

El yazmasının içeriğine geçmeden önce bunun 15. yüzyıl denizcileri için ne ifade ettiğine değinmek gerekir. Deniz, antik dönemden itibaren bilinmeyen ve korku duyulan metaların başında gelmekteydi. Deniz üzerinde yolculuk yapmak birikim gerektirmekteydi. İnşa edilen ilk teknelerden 15. yüzyıla kadar muazzam bir teknolojik gelişme görülmüş, seyir aletleri gelişmişti. Denizde yön bulmak ve belirli bir rotada ilerlemek artık mümkündü. Fakat 15. yüzyılda hala denizciler için bilinmeyenler oldukça fazlaydı. Kıyılarıdaki denizciliğe dair bilgi birikiminin aktarımı burada önem arz etmekteydi. Denizciler ve gemi inşa ustaları harp veya ticarî vesileler ile farklı bölgeleri keşfetmekte, kültürel ve mühendislik alanında bilgi birikimlerini geliştirmekteydiler. Bilgi aktarımı bu vesileler ile yaşanmaktaydı.

Denizcilik ve gemi inşasına dair yazılı bilgi aktarımı ise yaklaşık olarak 13. yüzyılda başlamıştır. 14. yüzyılın sonlarından itibaren de Akdeniz'de ağırlığını hissettirmeye

başlayan Venedik'ten konu bağlamında yazılı eserler çıkmaya başlamıştı.¹⁸ Michael'ın 1434-36 arasında yazdığı eser bu geleneğin ilk örneklerinden olup oldukça tafsilatlı ve eşsizdir. Michael öldükten sonra da eserin, denizciler tarafından kullanımına devam edilmiştir. Bu da içerikteki tatbiki mümkün, denizciliğe dair ve detaylı bilgilerin mevcudiyetiyle açıklanabilir. Michael'ın deyim yerindeyse hayatı denizde geçmiş, karaya çıktıktan kısa bir süre sonra da ölmüştü. Bu durumda da eserdeki tüm bilgi birikiminin pratik olarak kullandığı denizciliğe dair olması doğaldır.

Denizcilik hayatı boyunca yaptığı seyirler bizzat Michael tarafından kaleme alınmıştır. Gemide hayat ve seyre dair hususlar yine eserde belirtilen konular arasındadır. Michael'ın bu eseri onun ölümünden sonra birçok risaleye de ilham vermiştir. Bu bakımdan eser, temel kaynak olarak değerlendirilebilir. Michael'ın eseri ile *Raxion de' Marineri*, *Libro di Marineria*, *Arte de far Vasselli*, *Trattato de re Navali Cavato dall'esemplar di G.B.R.*, *Algume Raxion per Marineri li quali serano utile a saver*, *Trombette da Modone*, risaleleri arasında kayda değer bir ilişki bulunmaktadır.¹⁹ Yazılan eserlerden içtimaî olarak birçok kişi tarafından faydalandığı göz önünde bulundurulacak olursa araştırmalar ilerledikçe diğer başka risaleler ile de bağlantıların ortaya çıkması muhtemeldir.

Michael'ın eserinin ana konu başlıkları şu şekildedir.

1. Gemi İnşası,
2. Zaman Hesabı,
3. Matematik,
4. Seyir Yardımcıları,
5. Michael'ın Seyir Hizmeti,
6. Andrea Mocenigo'nun Emirleri,
7. Dualar

İçerikteki son dört başlık aynı zamanda eserin otobiyografik olarak değerlendirilebilecek olan kısımlarını da içerdiği için yukarıda bahis konusu edilmişti. Burada ise tekrar edilmeyecektir.

Eserde öne çıkan ilk konu gemi inşasına dair yazılan bölümdür. Michael, gemi inşa ustası olmamasına karşın oldukça detaylı bir şekilde bu alanla ilgili bilgiler vermektedir. Flander, Romania ve hafif kadirga yapımı için ölçüler ve donanımlarına dair detaylar verilmektedir. Ayrıca Latin ve dörtgen yelken donanımlı gemilerin

18 Konu hakkında diğer eserler için bkz. Hocker-Mcmanamon 2006:1-37.

19 Bu risaleler arasındaki ilişki ve detaylı incelemesi için bkz. Rossi 2009:II, xiv-xxi.

inşası için de detaylı ölçüler mevcuttur.²⁰ Geminin diğer donanım unsurlarından olan yelken direği, serenler, çarmıklar, halatlar, dümen ve gemi demiri yapımı ölçüleriyle birlikte nakledilmektedir.

Michael'ın deniz hizmet süresinde seyir ve gemi donanımı ile ilgili olarak muazzam bir bilgi birikimine sahip olduğu muhakkaktır. Fakat gemi inşası ile ilgili olarak yazdığı bölümlerin kendisi tarafından öğrenilerek tatbik edildiğine dair herhangi bir bilgi mevcut değildir. Muhtemel açıklama Michael'in eserindeki bu kısımları fiilî olarak gemi inşası ile uğraşan ustalardan veya bu şekilde yazılmış olan metinlerden naklettiği şeklindedir²¹

Gemi inşası ile ilgili olan bölümün ehemmiyeti, yazılı olarak günümüze ulaşan ilk risalelerden olması bakımındandır. Bu vesileyle Venedik'te yazılı olarak gemi inşa geleneğinin sürdürüldüğü anlaşılmaktadır. Konuyla ilgili farklı coğrafyalarda ortaya çıkan risaleler daha geç tarihlidir. Bu da Michael'in risalesinin bu alandaki ilk örneklerden olduğu tezini kuvvetlendirir. 15. yüzyıl 'da Venedik'in denizlerdeki üstünlüğü göz önünde bulundurulduğunda bahse konu ilk risalelerin bu coğrafyadan çıkmış olması sürpriz değildir. İtalyan şehir devletlerinin denizcilik bağlamında insan kaynağı olarak desteklediği İber yarımadasında da daha geç tarihli risaleler ortaya çıkmıştır.²²

Michael takvim ve zaman hesabına oldukça fazla ilgi göstermiştir. Zaman hesabı yapmak için astroloji bilgisi de gerekiyordu. Anlaşıldığı kadarıyla Rodoslu bu konuda oldukça detaylı ve çeşitli bir çalışma yapmıştır. Michael'in zaman hesabında takvim Mart ayından başlar, Nisan ayı ile sona erer. Mart ve nisan ayları için Michael'in takvimi şu şekildedir.²³

Mart 31 gün, 16. Günü, saat 12.00'da, gece 12 saat-gündüz 12 saat (f.95b).

Nisan 28 gün, 4. Günü, gece 14 saat-gündüz 10 saat (f.96b).

Takvimde ayın her bir günü ayrı bir aziz ismi ile ifade edilmiştir. Örneğin Mart ayının birinci günü St. Herculanus- St. Albinus, ikinci günü St. Primitivus olarak etiketlenmiştir.²⁴

---

20 Michael'in gemi inşasına dair vermiş olduğu ölçü ve detaylarda maddi hatalar bulunmaktadır. Bilgilerin muhtemelen başka kişiler tarafından intikal ettirildiği düşüncesi makuldür. Bu bilgilerin analizi ve gemi inşasına dair diğer müellifler tarafından yazılmış eserler ile karşılaştırılması için bkz. Mcgee 2009: III, 211-241; Bondioli 2009:III, 243-280; Ayrıca bkz. f.135b-182b.

21 Gemi inşasında birden çok ustalık gerektiren alan bulunmaktadır. Michael'in tek bir usta yerine deendiği her bir konu için farklı bir usta ile konuşmuş olması muhtemeldir. Venedik tersanesindeki gemi inşa alanlarına dair bkz. Davis 2007: 11 vd.; Bondioli 2009:III, 243 vd.

22 Gemi inşasına dair yazılmış risaleler hakkında bkz. Özbey 2019:255-271.

23 Diğer aylar için bkz. f.95a-102b.

24 Diğer aziz isimleri için bkz. f.95a-102b.

Takvimden sonra burçlar ve bunların insan üzerindeki etkileri hakkında bilgi verilmektedir. Metin, çember içerisine alınmış bir adam diyagramı ile desteklenmektedir. Yılın 12 ayı insan vücudunun parçaları ile eşleştirilmiştir. Buna göre eşleştirmeler şu şekildedir.²⁵

- Koç burcu - Baş,
- Boğa burcu - Boyun,
- İkizler - Kol,
- Yengeç burcu- Göğüs,
- Aslan burcu - Kalp,
- Başak burcu - Bağırsak,
- Terazi burcu - Kalçalar,
- Akrep burcu - Uzun,
- Yay burcu - Uyluk,
- Oğlak burcu - Dizler,
- Kova burcu - Bacaklar,
- Balık burcu - Ayaklar

Bu eşleştirmelerden sonra burçların insanlar üzerindeki etkisi detaylı olarak verilmektedir. Örneğin oğlak burcu için şu özellikler belirtilmiştir. *Onuncu burç oğlak. Dünyanın doğası, soğuk, nemli, kuru ve sakin. Gezegeni Venüs. Bu ayda doğanlar tutkulu, zengin ve bilgedir. Cömert olacak ve bulunduğu konum sebebiyle pek çok insan tarafından nefret edilecektir. Alma-satma ve diğer bütün işleri yapmada ustadır. . .*²⁶

Gezegenlerin konum hesabı ve ayın belirli günlerinde çıkan yıldızlar da mevzu bahis edilmiştir. Ayın belirli günlerinde çıkan yıldızların deniz durumu ile yakından ilgili olduğu ve bu sebeple seyre çıkmadan önce dikkat edilmesi gerektiği belirtilir (f.110b-f.111a).

Michael astrolojiye eserinde fazlasıyla yer vermiştir. Güneşin hangi burçta olduğunu gösteren 12x12 genişliğinde bir Zodyak (burç) tablosu yapmıştır. Buradaki on iki hücrenin her birisinin içerisinde burçlar yazılıydı (f.129b-f.130a).

Bir diğer tablo paskalya tablosudur. Tablo 1401 yılında başlar ve 1500 yılında son bulacak şekilde yüz hücreden oluşur. Bu hücrelerde paskalya Mart ayına denk geldiğinde 'M', Nisan ayına denk geldiğinde 'A' olarak hücre içine kaydedilmiştir.

25 Karşılaştırma ve görseller için bkz. Blume 2009: III, 148-166.

26 Michael'ın verdiği bilgiler klasik astroloji ile farklılık göstermektedir; ayrıca bkz. f.108b, dipnot 3.

Ayrıca güneş yılının ay yılından ayrıştığı gün sayıları da belirtilmiştir (f.129b-130a).

Zaman hesabına dair son tablo aysel almanaktır (*Salamon per Luna*). 1435 yılından 1530 yılına kadar yılın her bir ayı için yeniayları göstermektedir (f.131a-f.135a).

Tablolar haricinde ayın safhaları, yeni ayın başlangıcını tespit etmek ve paskalya tarihini hesaplamak için de kurallar bulunmaktadır (f.185a-190a).

Rodoslunun zaman hesabı yaptığı bir bölüm tüm denizcilerin ortak bir noktasını gözler önüne serer. Bu da, batıl inançlardır. Gemicilerin batıl inançlara sahip olduğu daha evvel zikredilmişti. Michael'ın bazı günler hakkındaki ifadeleri bu batıl inançların güzel örneklerindedir. Kendi ifadesiyle “Burada herhangi bir şeye başlamak için tehlikeli olan günleri göreceksiniz ki bunlara dikkat edin. Bu, St. Jerome ağzından çıkmaktadır.” (f.111a). Bunlara örnekler şu şekilde verilmiştir.

İlki, “Nisan ayının ilk pazartesi, çünkü bu gün Kabil kardeşi Habil'i öldürdü. Ve bu dünyada dökülen ilk kandı.” (f.111a).

İkincisi, “Ağustosun ilk pazartesi günü, çünkü o gün Yahuda (*Judas*) İsa'ya ihanet etmeye başladı.”

Üçüncüsü, “Aralık'ın son günü, çünkü o gün Gomora olarak adlandırılan şehir cinsel sapkınlık günahı sebebiyle yerle bir oldu.”

Michael hem muharip hem de ticarî gemilerde görev yapmıştı. Son seyrinden önce de kantar istasyonunda görevlendirilmişti. İcra ettiği görevler sonrası denizcilik bilgisinin yanı sıra ticarî pratik bilgisinin de hayli gelişmiş olduğu görülmektedir. Eserinin büyük bir bölümü matematik işlemlerine ayrılmıştır. Bu işlemlerin pratikte kullanım alanı olduğunu söylemek mümkündür. Özellikle ticarî faaliyetler ile uğraşanlar için pratik bilgiler bulunmaktadır. Bir örnekte bir sepet biber için hesaplama yapılmıştır. ‘400 *pound*²⁷ ağırlığındaki bir biber sepeti 49,5 *ducat* değerinde ise 315 *pound* ağırlığındaki biber için ne kadar *ducat* verilmesi gerekir?’

Bu hesaplama için üç kuralı (*riegola del 3*), kullanılır. Diğer bir problemde ‘400 *pound* ağırlığında bir biber sepetinin değeri Venedik'te 50 *ducat*tır. Eğer 64 *ducata* sahipsem ne kadar ağırlıkta biber satın alabilirim?’ Görüldüğü gibi pratik ticarete dair bu hesaplamalar tüccarlar için oldukça faydalıdır. Kesirli sayılarda toplama, çıkarma, bölme, çarpma, sayıların karesini ve kökünü alma konuları da işlenmiştir. Tüccarlar arasında gerçekleştirilecek takas işlemleri de *riegola del 3* ile yapılmaktadır. Örneklerde belirli miktarda ipek ve kumaş takas edilmesine dair hesaplamalar da yer almaktadır (f.21a-f.27b).

---

27 400 *pound* ağırlık yaklaşık 120 kilograma denk gelmektedir. Bknz. f.1b, dipnot 4.

Ticarî seyirlerde liman giriş çıkışları için önemli konulardan birisi de ticarî gemilerin yüklerinden alınan navlundur. Bunun hesaplanması için de temel matematik ilminin bilinmesi gerekmektedir. Michael, navlun hesabı konusunda örnekler ve açıklamalara yer vermektedir (f.31a-f.32b).

Matematik pratikleri ticarî faaliyetlerde aktif olarak kullanılacak türdendi. Bunlar haricinde seyir esnasında aktif olarak kullanılacak bir hesaplama yöntemi de bulunmaktaydı. Michael buna *martoloyo* adını vermektedir. İzahını da *zihinsel seyir* olarak yapmaktadır. Yani güncel denizcilikte *Dead Reckoning* (DR), parekete seyri anlamına gelmektedir. Bir gemi, seyre çıktıktan sonra akıntı, rüzgâr, dalga gibi faktörlere tabidir. Rüzgâr veya kürekçilerin gemiye sağlayacağı itme kuvveti de gemi süratini belirleyecektir. Tüm bu bileşenlerin ortak noktası gemi sürati ile geçen zamana bağlı olarak gidilen rotada kaydedilen mesafeyi işaretlemektir. Deniz şartları ve gemi sürati sabit olmadığı için çizilen rotada ilerlemek çok mümkün değildir. Nihayetinde, rotada oluşacak sapmalar sonrası doğru rotayı bulmak Michael'ın *martoloyo* yönteminin amacıdır.²⁸

Michael oldukça donanımlı bir denizciydi. Venedik hizmetinde hem ticarî hem de muharip olarak görev yapmıştı. Görev yaptığı alanlarda oldukça başarılı olduğu görülmektedir. Katıldığı muharebelerde başarı göstermiş ve Venedik filosunun muzaffer olmasında katkı sağlamıştı. Ticarî olarak da bilgi birikiminin üst seviyede olduğu ve tercih edilen bir şahsiyet olduğu anlaşılmaktadır. Kendisine tevdi edilen son görev bu manada mükâfat niteliğindedir. Kırk iki yıllık denizcilik hayatında edindiği tecrübeleri yaklaşık iki yılda yazmış olduğu ziyadesiyle tafsilatlı olan eserine sığdırmıştır. İçerikteki birçok kısım kendi şahit olduğu yahut tecrübe ettiği hususlardı. Gemi inşası gibi bazı kısımlar ise rivayet edilmiş hüviyetindedir.

Bir bütün olarak irdelendiği zaman eser, denizcilik manasında bahse konu dönem için referans değer niteliğindedir. Bu dönemde işleyiş usta-çırak şeklinde öğrenmeyi gerektirdiği için yazılı eserlerin ortaya çıkması, nazari bilginin en azından kolayca öğrenilmesinin yolunu açmaktaydı. Bu da süregelen geleneğin değişmesi açısından önemlidir. Bu gelişme, denizcilikte mektepli öğrenime geçişteki ilk basamaklardan biri olarak düşünülebilir. Müellifin şahsiyeti ve eserinin önemi bahse konu dönem için bu vesileyle de ortaya çıkmaktadır.

28 Martoloyo hakkında bkzn. Falchetta 2009:II, 207-210; Franci 2009:II, 140 vd.

Sonuç

Michael'ın denizcilik yaşamı ve denizciliğe dair verdiği muazzam bilgiler tahlil edildiğinde yaptığı işin ehemmiyeti ortaya çıkmaktadır. Denizci yetiştirmek ve istihdam etmek kıyası olan devletler için elzemdi. İtalyan şehir devletleri geç dönem Ortaçağ'da bu manada oldukça hünerli ve başarılıydı. İtalyanlar tecrübeli insan kaynağını kendilerine saklamayarak İber yarımadasındaki dindaşlarına bu konuda yardımcı olmuş, denizcileri bu coğrafyaya giderek buradaki denizcilik faaliyetlerinin terakki etmesinde önemli görevler üstlenmişlerdi. Maddi ve manevi büyük unvanlar verilerek getirtilen bu denizciler yenedünyaya yolculuklar yapacak donanmaların temelini atmıştı. Yetişmiş her bir denizcinin önemi burada ortaya çıkmaktadır.

Akdeniz'de gemi inşa ve gemicilik manasında faaliyet gösteren birçok bölge aynı zamanda denizci yahut inşa ustası bakımından bir kaynaktı. Bu kaynaklardan istifade eden devletler gelişim göstermiş, aksi durumda ise kıyılardan soyutlanmak durumunda kalmışlardı. Bizans'ın donanmasını lağvederek boşa çıkardığı ustalar başka bir denizcilik gücünün doğuşunda temel görevi üstlenmişti. Diğer taraftan denizcilik manasında daimi bir politikası olmayan ed-Devletü't-Türkiyye, Ümit burnunu dolaşarak gelen Portekizlilere karşı Osmanlı'dan yardım bekliyordu. Denizcilik bir gelenekti. Bu geleneği başarıyla sürdüren halklar hem ticarî hem de muharip olarak üstün oldukları dönemler yaşamışlardı. Michael, Venedik için bu büyük resimdeki küçük fakat temel parçalardan bir tanesiydi. Rodos'un konumu her dönem için denizcilik manasında önemli olmuştu. Bu durumu lehine kullanan Michael, dönemin öncülerinden olan Venedik'te denizci olmuştu.

Denizcilik kariyerine kürekçi olarak başlamış ve soylu olmayan sınıfa ait olarak yükselebileceği en yüksek mertebeye kadar ulaşmıştı. Fiili olarak hizmet ettiği muharip yahut ticarî Venedik gemilerinde yaptığı görevlerin sıra dışı bir tarafı olmamasına karşın Michael'ın basamakları istikrarlı olarak tırmanarak terfi etmesi görevini oldukça başarı yaptığını göstermektedir. Görevde yükselmeye hizmetinde çalıştığı kaptanların etkisi azımsanamayacak şekilde fazladır. Gemicilerin yetenekli ve başarılı olmasının donanmaya etkisi bu dönemde oldukça fazladır. Şöyle ki temel seyir ve denizcilik bilgileri muharebe alanında oldukça önemlidir. Henüz bahriye toplarının kullanımının yeni başladığı bu dönemde hala muharebe sahasında pozisyon almak ve deniz şartlarını tahlil ederek harekât tarzı belirlemek taktik avantajı ele geçirmek için gerekliydi. Venedik, Michael gibi yetenekli denizciler elinde Akdeniz'de başarılı bir süreç yaşamaktaydı. Venedik bu dönemde Ceneviz ve Türkler ile deniz üzerinde mücadeleye girmiş ve bu mücadelesinden galip ayrılmıştı. Michael'da bu mücadelelerde aktif olarak yer alarak bu başarının bir parçası olmuştu.

Diğer taraftan yetişmiş bir denizciye sadece harp sahasında değil aynı zamanda ticarî alanda da ihtiyaç duyulmaktaydı. Ticarî yolculuklar genellikle daha uzun mesafeli aynı zamanda tehlikeye açıktı. Ticaret filusunun büyüklüğü ona sahip olan devletin zenginleşmesi için de öncü göstergiydi. Bu alanda da Michael'ın Venedik ticari faaliyetlerine katkısı bulunmaktadır. Michael, ticari amaçlı seyirlerde fazlasıyla görev yapmıştı. Bu noktada ticarete ilişkin yapmış olduğu aritmetik hesaplamalar bu konudaki ileri seviye bilgisini ve ilgisini göstermektedir.

Yetişmiş bir denizcinin Venedik'e olan katkısı görülmektedir. Michael'ın yaklaşık iki yılda yazmış olduğu eseri ise sadece Venedik için değil tüm Akdeniz için ayrı bir öneme sahiptir. Michael bilgi birikimini yansıtmış olduğu eser ile tüm denizcilerin istifadesini mümkün kılmıştır. Yer yer kopyalanan ve istifade edilen denizcilik ve matematik hakkındaki çok çeşitli bilgiler denizcilerin ortak mirası olmuştur. Yazılı bilgi aktarımı, dönemi daha iyi tahlil etmek için mühim bir araçtır. Michael'ın bu eseriyle döneme ait denizcilikle ilgili neredeyse eksiksiz olarak bilgi edinmek mümkündür. Bu da Rodosluyu ve eserini araştırmacılar için kıymetli bir yere koymaktadır.

Kaynakça

- BONDIOLI, Mauro (2009). "Early Shipbuilding Records and the Book of Michael of Rhodes", *The Book of Michael of Rhodes: A Fifteenth-Century Maritime Manuscript*, (ed. Pamela O.Long vd.) Vol. 3, London: MIT Press, 243-280.
- BOSWORTH, Edmund C. (1996). *Arab Attacks on Rhodes in the Pre-Ottoman Period*, *Journal of the Royal Asiatic Society*, Third series, Vol. 6, no.2: 157-164.
- DAVIS, Robert Charles (2007). *Shipbuilders of the Venetian Arsenal Workers and Workplace in Preindustrial City*, Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- DIETER, Blume (2009). "The Use of Visual Images by Michael of Rhodes: Astrology, Christian Faith, and Practical Knowledge", *The Book of Michael of Rhodes: A Fifteenth-Century Maritime Manuscript*, (ed. Pamela O.Long vd.) Vol. 3, London: MIT Press, 147-191.
- EMECEN, Feridun (2016). *İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası*, İstanbul: Timaş.
- FALCHETTA, Piero (2009). "The Portolan of Michael of Rhodes", *The Book of Michael of Rhodes: A Fifteenth-Century Maritime Manuscript*, (ed. Pamela O.Long vd.) Vol. 3, London: MIT Press, 193-210.
- FRANCI, Raffaella (2009). "Mathematics in the Manuscript of Michael of Rhodes", *The Book of Michael of Rhodes: A Fifteenth-Century Maritime Manuscript*, (ed. Pamela O.Long vd.) Vol. 3, London: MIT Press, 115-146.

- HOCHER, Frederick M.-MCMANAMON, John M. (2006). Medieval Shipbuilding in the Mediterranean and Written Culture at Venice, *Mediterranean Historical Review*, Vol.21 no.1:1-37.
- LANE, Frederic Chapin (1966). Venice and History: The Collected Papers of (ed. by a committee of his colleagues), Baltimore and London: Johns Hopkins University Press.
- LANE, Frederic Chapin (2013). Venetian Ships and Shipbuilders of the Renaissance, Mansfield Centre: Martino Publishing.
- LONG, Pamela O. (2009). "Introduction to the World of Michael of Rhodes, Venetian Mariner", *The Book of Michael of Rhodes: A Fifteenth-Century Maritime Manuscript*, (ed. Pamela O.Long vd.) Vol. 3, London: MIT Press, 1-33.
- LONG, Pamela O. -vd. (2009). *The Book of Michael of Rhodes: A Fifteenth-Century Maritime Manuscript*, Vol III, Studies, London: MIT Press.
- LUTTRELL, A.T. (1958). Venice and the Knights Hospitallers of Rhodes in the Fourteenth Century, *Papers of the British School at Rome*, vol.26: 195-212.
- MCGEE, David (2009). "The Shipbuilding Text of Michael of Rhodes", *The Book of Michael of Rhodes: A Fifteenth-Century Maritime Manuscript*, (ed. Pamela O.Long vd.) Vol. 3, London: MIT Press, 211-241.
- MCGEE, David.- vd. (2009). *The Book of Michael of Rhodes: A Fifteenth-Century Maritime Manuscript*, Vol I, Facsimile, London: MIT Press.
- ÖZBEY, M. Talha (2019). Geç Dönem Ortaçağ'dan Altın Yelken Çağının Başlangıcına, Akdeniz'de Gemi İnşa Ve Dizaynına Dair Yazılı Tezler (İS. 1300-1650), Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ, 17 (26): 255-271.
- ROSSI, Franco (2009). "Introduction to the Manuscript", *The Book of Michael of Rhodes: A Fifteenth-Century Maritime Manuscript*, (ed. Pamela O.Long vd.) Vol. 2, London: MIT Press, xi-xlviii.
- ROSSI, Franco (2009). "Michael of Rhodes and His Manuscript", *The Book of Michael of Rhodes: A Fifteenth-Century Maritime Manuscript*, (ed. Pamela O.Long vd.) Vol. 2, London: MIT Press, 99-113.
- STAHL, Alan M. (2009). "Michael of Rhodes: Mariner in Service to Venice", *The Book of Michael of Rhodes: A Fifteenth-Century Maritime Manuscript*, (ed. Pamela O.Long vd.) Vol. 3, London: MIT Press, 35-98.
- STAHL, Alan M.- vd. (2009). *The Book of Michael of Rhodes: A Fifteenth-Century Maritime Manuscript*, Vol II, Transcription and Translation, London: MIT Press.
- WALLIS, Faith (2009). "Michael of Rhodes and time reckoning:calendar, almanac,prognostication", *The Book of Michael of Rhodes: A Fifteenth-Century Maritime Manuscript*, (ed. Pamela O.Long vd.) Vol. 3, London: MIT Press, 281-319.
- WITTEK, Paul (1999). *Menteşe Beyliği*, çev. O. Ş. Gökyay, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Byzantine Lead Seals Issued by State Officials in Ödemiş Archaeological Museum

Zeynep Sencan ALTINOLUK*

Abstract

This study examines nine Byzantine lead seals in the Ödemiş Archeology Museum, dated to 8th–11th centuries AD, which belong to central authorities in charge of military and financial affairs. Research on three of the seals have been recently published in an article about sicillographic materials in the Ödemiş collection. This article comprises of different suggestions and editing of the reading of the seals examined in the abovementioned article as well as analysis on the content of the six other unpublished seals in the Ödemiş collection.

Keywords: *Byzantine, Thrakesion, Ödemiş, Sicillography, Lead Seal*

Ödemiş Arkeoloji Müzesi'ndeki Devlet Görevlilerine Ait Bizans Kurşun Mühürleri

Özet

Bu çalışmada Ödemiş Arkeoloji Müzesi'nde yer alan, MS 8.-11. yüzyıllara tarihlenen, askeri ve mali işlerle ilgili merkezi yöneticilere ait dokuz adet Bizans kurşun mührü ele alınmaktadır. Mühürlerden üçü kısa bir süre önce, Ödemiş Arkeoloji Müzesi koleksiyonundaki sicillografik malzemeler içeren bir makalede yayımlanmıştır. Bu makaledeki bazı mühürlerin okunuşuyla ilgili farklı öneri ve düzeltmeler ile Ödemiş Müzesi'ndeki diğer yayımlanmamış altı adet Bizans kurşun mührü üzerine çözümlenmeler makalemizin içeriğini oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Bizans, Thrakesion, Ödemiş, Sicillografi, Kurşun Mühür*

* Assoc. Prof., Çanakkale Onsekiz Mart University, Faculty of Sciences and Letters, Department Archeology.
E-Mail: zsenecan@hotmail.com

Ödemiş Archaeological Museum has eighteen Byzantine lead seals recorded in its inventory as of 2011. I started a research on these seals in June 2011 with the permission of the Directorate of Ödemiş Museum. In the same year, a library initiative on these seals was undertaken by Dumbarton Oaks Research Library and Collection, and the preliminary report of this initiative was presented orally by the researcher of this article at the Dumbarton Oaks Institute as part of the "Numismatics and Sigillography Summer Program, 2011"¹. This article examines nine seals in the museum collection that are dated to 8th-11th centuries and that belong to the Byzantine state officials. Research about six of these nine seals have not been published yet. Research on three of these seals was published by Ergün Laflı and Werner Seibt in February 2020²; we have suggestions and corrections in terms of reading some of these seals. Additionally, some unpublished seals, that Laflı and Seibt only sufficed to provide the inventory numbers and dimensions, will be identified in this article.

In the Ödemiş Museum, there are three Byzantine lead seals which are still unidentified given their poor physical condition, and one lead blank. In the same museum, five seals from the Roman period which are made of lead³, one coin⁴ and an amulet⁵ have been identified. Research about six of the Byzantine seals were presented in the medieval symposium in 2018⁶. These are seals that are categorized as imperial,⁷ personal⁸, ecclesiastical⁹, monogramatic¹⁰ and

¹ Sencan Altınoluk, "Preliminary Catalogue of Byzantine Coins and Seals in the Collection of the Ödemiş Museum", Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Numismatics and Sigillography Summer Program, 25 July 2011, Washington DC.

² Ergün Laflı and Werner Seibt, "Seven Byzantine Lead Seals from the Museum of Ödemiş in Western Anatolia", *Byzantine and Modern Greek Studies* 44/1, Cambridge 2020, 21-39.

³ Inv. nos. 2053, 2633, 2634, 2928, 2884.

⁴ Inv. no. 2623.

⁵ Ergün Laflı and Werner Seibt showed this amulet among the Byzantine lead seals at the Ödemiş Museum: Laflı, *The Museum of Ödemiş*, 34. This amulet with the Abraxas depiction (2nd century AD) was published by the current researcher: Sencan Altınoluk, "Batı Anadolu'dan İki Tılsımlı Objeler: Abrasaks" in: O. Tekin et al. (eds.), *Tarhan Armağanı. M. Taner Tarhan'a Sunulan Makaleler / Essays in Honour of M. Taner Tarhan*, İstanbul 2013, 13-14.

⁶ Sencan Altınoluk, "Byzantine Lead Seals in the Ödemiş Museum: Their Contribution to Early and Middle Byzantine History", 22nd International Symposium on Medieval and Turkish Excavations and Research in Art History, 24-26 October 2018, İstanbul.

⁷ Seal of Anastasius I (AD 591-418), [D(ominus) n(oster) A]nasta[sius p]erp(etuus) Aug(ustus), inv. no. 1854. Laflı, *The Museum of Ödemiş*, 26, no. 1.

⁸ Seal of Ioannes, (ca. 8th century AD), obv., cruciform invocative monogram (type 5), Θεοτόκε βοήθει. Rev., inscription of four lines, τῷ σὺ δούλῳ Ἰωάννῃ, inv. no. 2009/7 (2949). Laflı, *The Museum of Ödemiş*, 34, not published in Laflı and Seibt but only inv. number and measurements.

⁹ Seal of Bishop of Ephesus (11th century), obv., in the central circle, bust of the Virgin orans without the medallion of Christ. The sigla are not visible. Within a border of dots, an illegible circular inscription. Rev., in the central circle, between two crosses, bust of a bearded saint (St. John the Evangelist?), Blessing with his right hand and holding a decorated book in his left hand. Within a border of dots, a partly visible circular inscription, [...] ἐπιτοκόπου Ἐφέσου, inv. no. 1882. Laflı and Seibt read the reverse legend hypothetically as Κω[ν]στα[ν]τιν[ο]ύ σκέποις ΦΕ..V. Laflı, *The Museum of Ödemiş*, 33, no. 7.

anonymous¹¹. The capital letters of the seals in the catalogue in this article are written in “Athena Ruby” font and the Ancient Greek lowercase letters are written in the “New Athena Unicode” font prepared by the Dumbarton Oaks Institute. The types of the cruciform invocative monograms are defined according to the basic classification proposed by Laurent¹².

The province of Ödemiş, about 120 km to the southeast of Izmir, was located in the region of Ancient Lydia, in the valley of Kaystros (Küçükmenderes), to the south of Tmolos (Bozdag, 2157 m), and in the Byzantine period it was located within the *thema* of Thrakesion¹³. The *thema* of Thrakesion, which included Ionia, Lydia, north of Karia and partly Phrygia regions in the beginning of the 8th century, probably got its name from Thracian soldiers who had settled in the region. It is known that the biggest city of this *thema* is Ephesus. Of Thrakesion, which gained great importance as a buffer zone against the Turks with the shrinking of the Byzantine Empire, what was left was only İzmir and its vicinity in the early 14th century¹⁴. The two important cities nearest to Ödemiş in the Roman Imperial period were Hypaipa (former Tapay/Datbey/Günlüce) and Dioshieron (Christoupolis/Pyrgion/Birgi). Hypaipa, a suffragan affiliated to the Ephesus Metropolitan in the 6th century, became a metropolitan see during the time of the Emperor Isaakios Angelos II (1185-1195); and was relegated back to the position of a suffragan in the beginning of the 13th century¹⁵. The other suffragan, i.e. Dioshieron, which was affiliated to the Ephesus Metropolitan, was called Christoupolis from the 7th century onwards. Dioshieron appears on the seals under the name Pyrgion in the 11th and 12th centuries.

As seen in other Anatolian museums, the location where the seals at the Ödemiş Museum are found generally not clear. The collection created through acquisitions does not include seals from Hypaipa or Dioshieron; however, it

---

¹⁰ Seal of Ioannes anthypatos (ca. 7th century AD), obv., cruciform monogram with a name, Ἰωάννου. Rev., cruciform monogram representing an office, ἀνθυπάτου, inv. no. 1882. Lafli, The Museum of Ödemiş, 28-29, no. 3; seal of stratelates (ca. 7th century AD), obv., monogram with a name? Rev., cruciform monogram representing στρατηλάτου, inv. no. 1831. Lafli, The Museum of Ödemiş, 27-28, no. 2.

¹¹ Anonymous (10th -11th centuries), obv., bust of the Virgin with the medallion of Christ, legend illegible. Rev., inscription of six lines, border of dots. Οὐ σφραγίς εἰμι [τ]ῆν γρα[φ]ῆν βλέπω[ν γυνώθει], inv. no. 2009/13 (3044). Lafli, The Museum of Ödemiş, 34, not published in Lafli and Seibt but only inv. number and measurements.

¹² Vitalien Laurent, *Documents de sigillographie byzantine, La collection C. Orghidan*, Paris 1952, pl. LXX.

¹³ For the place of Smyrna and its surroundings within the *thema* of Thrakesion, see Jean-Claude Cheynet, “La place de Smyrne dans le thème des Thracésiens” in: T. Kolias – K. Pitsakis (eds.), *Aureus: Volume Dedicated to Professor Evangelos K. Chrysos*, Athens 2014, 89-112.

¹⁴ Nicolas Oikonomidès, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Paris 1972, 348; Also see Ralph-Johannes Lilie, “Thrakien und Thrakesion”, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 26, Wien 1977, 7-47 for the *thema* of Thrakesion.

¹⁵ Hierokles, *Synekdemos*, 659, 10.

is understood that the items in the collection do mostly originate from the Western Anatolia. It was determined that three of the seals belonged to the officers of the *thema* of Thrakesion. One of these seals belongs to the *strategos* Mikhael, who held the titles of *patrikios* (πατρίκιος) and imperial *protospatharios* (βασιλικός πρωτοσπαθάριος) (catalogue no. 2). The office of *strategos* was used for the commanders of the military units in the lands of *thema* in the 7th century¹⁶. The title of *patrikios* that appear together with Mikhael is one of the highest honorary titles of the aristocracy in the hierarchy of the Byzantium Empire¹⁷. This dignity, which remained important until the late 11th century, was given to the empire's important *strategoi*. It is understood that the owner of the seal is Mikhael Lakhanodrakon (762-792), the most famous *strategos* of the *thema*, a leading *iconoclast* and one of the loyal generals of Constantine V. The other high dignity that Mikhael held i.e. *protospatharios* (chief guard, chief sword bearer) indicates that he was one of the leading guards of the emperor. The holders of this dignity, who are entitled to join the Senate, would reside in the palace in Constantinople as long as the emperor does not give a duty in a province. The holders of the title *protospatharios*, who would also attend imperial feasts, had close personal contact with the emperor¹⁸. Constantine V entrusted this *thema*, an economically extremely important, arable, productive large land located in the west of Asia Minor and called the Asian province previously to Mikhael Lakhanodrakon, one of his most passionate supporters. Lakhanodrakon¹⁹ was known for his tortures and exiles in the *thema* of Thrakesion, especially around Ephesus, during the iconoclasm in the second half of the 8th century. In 770, he gathered all the priests and nuns in *Thrakesion* in Ephesus and forced them to choose either to marry or to be blinded and exiled to Cyprus²⁰. It is narrated that Lakhanodrakon sold all the monasteries under his administration with together with their sacred properties and scriptures, and he successfully fulfilled his duty to the point that no monks were left in his region. In addition, Lakhanodrakon, who has served as a *strategos* for sixteen years, fought with the Arab and Bulgarians to protect his region and has become a mythical historical

¹⁶ Strategos (στρατηγός, plural στρατηγοί). *Strategoi* have over time become the administrative chiefs of the region in which they served; they have achieved a powerful position. In the 9th century, they became rulers of smaller areas with the reduction of *thema* lands. The widespread *strategos* office on lead seals from this period also shows that they lost their importance with the increase in the number of this office. For *Strategos*, see: *The Oxford Dictionary of Byzantium (ODB)*, Alexander Kazhdan et al. (eds.), 3 vols., Newyork 1991, 1964-1965.

¹⁷ *Patrikios* (πατρίκιος) as a title, comes in a lower rank than *magistros* (μάγιστρος) and *anthypatos* (ἀνθύπατος). In 8th—10th centuries, *strategos* was used by authorities in the position of state governorship. The members of the *patrikios* class were the highest level senators. For *patrikios*, see *ODB*, 1600.

¹⁸ For the title of *protospatharios* (πρωτοσπαθάριος), see Rodolphe Guiland, *Recherches sur les institutions Byzantines*, 2 vols, Amsterdam 1967, 99-131; *ODB*, 1748; John Bagnell Bury, *The Imperial Administrative System in the Ninth Century* London 1911 27

character²¹. It is not surprising that a seal belonging to the most famous commander of the region, i.e. Lakhanodrakon, is found in the collection of Ödemiş Museum. Another *strategos* of Thrakesion, who has a seal in the collection, is Theodoros (catalogue no. 1). Theodoros also holds the title of imperial *spatharios*²². Within the same century as Lakhanodrakon did, Theodoros, too, served as a commander in the same *thema*. However, Lakhanodrakon's extraordinary popularity aside, the titles of *patrikios* and chief *spatharios* demonstrates that he was superior to Theodoros in terms of rank. Theodoros seals are found in Istanbul Archeology Museums and some other collections²³; however, we do not come across his name on other sources.

In the Ödemiş collection, there is also the seal of an *ek prosopou* (ἐκ προσώπου) who served as deputy in 8th-9th centuries in *thema* of Thrakesion (catalogue no. 4). *Ek prosopou* has been a commonly used term for representatives of officers with various duties, especially in the Middle Byzantine Period (9th-12th centuries)²⁴. When we consider *ek prosopou* in a certain *thema*, we can deduce that this title was used for a *strategos* or province officer. Similar to *strategos*, who was the highest military officer in the *thema*, *ek prosopou* was an officer commissioned directly by the emperor as a representative, undertaking duties such as handling requests and fulfilling imperial orders. However, in the empire hierarchy it is in a lower rank compared to *strategos*. In the event that the *strategos*, the biggest military ruler in the *thema* is absent for any reason, it is known that instead of another military official, the *ek prosopou* would take his place. Unfortunately, the name of this imperial representative in the Ödemiş seal is unknown because the first line of the seal is not visible. Another *ek prosopou* seal in the collection belongs to Constantine, who lived in circa 8th century (catalogue no. 3). This time while it is possible to see the name of the seal holder, the place of duty is not specified. It is impossible to say anything other than that Constantine was the person whom the Emperor commissioned as a deputy with an uncertain issue.

Anatolikon, located to the east of Thrakesion and one of the first *themas* established in Asia Minor, is represented with only a single seal in the collection. The *thema* of Anatolikon, which initially included the western and southern parts of Asia Minor, included Lykaonia, Pisidia, Isauria, much of Phrygia and a part of Galatia in the 8th-9th centuries. Thrakesion and Kibyrraiotai

---

²¹ Theophanes, *Choronographia*, 1, 445-446, 51; *Patrologia Graeca* 100, col. 1164-1165.

²² In the 5th – 6th centuries, *spatharios*, which was used for the close guards of the emperor in the palace, lost its military content in the 7th century and turned into an honorary title only; It is understood that it lost its importance in the 9th century. For *spatharios*, see *ODB*, 1935-1936; Bury, *The Imperial Administrative System*, 112.

²³ See catalogue no. 2.

²⁴ Bury, *The Imperial Administrative System*, 46-47; Oikonomidès, *Les listes de préséance*, 342.

dissociated from the *thema* of Anatolikon as two new *themata* in the first half of the 8th century²⁵. The name of the first *strategos* of Anatolikon appears in year 669. The Ödemiş seal that we dated to the 11th century belongs to Mikhael Tornikes, the *protospatharios* and judge of the Hippodrome (κριτής τοῦ ἵπποδρόμου) and of the Anatolikon (catalogue no. 9). It is known that prior to 1028, a judge named Mikhael Tornikes served at a court in the Hippodrome²⁶. It is plausible to think that he is the owner of the seal. We do not possess any other information about Mikhael Tornikes; however, we can say that his family had an important status in the Byzantine aristocracy. Apparently the family of Tornikoi (or Tornikioi)²⁷, who is understood to be of Armenian and/or Georgian origin, settled in Constantinople in the early 10th century; undertook important roles in the political affairs of the Byzantine Empire until the beginning of the 14th century. It is known that some of the family members who have acquired a respectable position in the Byzantium served important duties in the civil government²⁸.

Another seal that we are examining in this article belongs to Constantine, whom we encounter with titles of imperial chief guard and *epi ton oikeiakon* (ἐπὶ τῶν οικειაკῶν) (catalogue no. 7). *Epi ton oikeiakon* is thought to have two different meanings in two different time periods, i.e. 873/4 and after 1030, and its content changed radically between these two dates²⁹. *Epi ton oikeiakon*, which was used as a highly honorary title for the person in the emperor's private service towards the end of the 9th century, was arranged as a private office (*sekretion*) under the jurisdiction of *logothetes tou genikou* in the 10th century. A document from 994 shows that the *sekretion ton oikeiakon* existed in 972/73³⁰, yet still not an independent department. This bureau manages state-owned properties and collects tax revenues. After 1030, it turned into a commission that was responsible for the acquisition and running of state land and an independent *sekretion* managing the financial affairs of the empire.

Another task related to the financial affairs of the state in the Ödemiş collection appears in the seal dated to the 10th century, which belongs to Theodoros, who bears the title of imperial *protospatharios* (catalogue no. 8). The title of *epi tou basilikou vestiariou*, which demonstrates Theodoros'

---

²⁵ John F. Haldon, *Byzantium in the Seventh Century: The Transformation of a Culture*, Cambridge 1997, 157; Agostino Pertusi, *Constantino Porfirogenito: De Thematis*, Vatican City 1952, 114-115.

²⁶ Peira 49, 4.

²⁷ ODB, 2096-2097.

²⁸ *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit (PLP)* 12, E. Trapp et al. (eds.), 15 vols., Vienna 1976-1996, 29114-29140.

²⁹ Nicolas Oikonomidès, "L'évolution de L'organisation Administrative de L'empire Byzantin Au XIe Siècle (1025-1118)", *Travaux et Mémoires* 6, Paris 1976, 136-137; Nicolas Oikonomidès, "Pour une nouvelle lecture des inscriptions de Skripou en Béotie", *Travaux et Mémoires* 12, Paris 1994, 486-489.

³⁰ Actes de Lavra I, 11. 15: καὶ γενικοῦ λογοθέτου οικειაკῶς; see also, I, 56. 104-105: τελεῖν ὀφειλόντων τῶν μοναχῶν διὰ πόλεως εἰς τὸ τῶν οικειაკῶν σέκρετον.

responsibilities for imperial treasury and storehouses, is also indicated on the seal. *Vestiarion* (βεστιάριον) is an office that was initially established in parallel to the office of *sakellion*³¹ to supply the fleet and the army and store valuable equipment³². However, later on this office was also interested in monetary affairs. The imperial *vestiarion* received various payments, sharing them with *sakellion*. In the seal of Theodoros, the title of *primikerios* (πριμικήριος), which shows that he served at the highest level as a *vestiarion*, is also seen. Residing in the palace, *primikerioi* are usually eunuchs and it is known that they work under the emperor and hold duties in relation to certain public services³³.

The last two seals we will mention belong to those involved in military missions. The first of these belong to Gregorios, a *tourma* (τούρμα) commander and the bearer of the title of imperial *spatharios* (catalogue no. 5). As per the new military regulations introduced in the 7th century in the Byzantine Empire, two to four garrisons, i.e. *tourmai*, comprised of civil and military major subdivisions, were formed in each *thema*. It is thought that there were around 2000 to 5000 soldiers in each *tourma* in between 7th and 10th centuries³⁴. *Tourma* commander, i.e. *tourmarkhes* (τουρμάρχης) Gregorios, who is not mentioned in the literature, does not have any other seal that we know of.

The holder of the other seal bears the title of *spatharios*. Since the first line on the backside of the inscription is damaged, the name of the owner cannot be read. Judged from the title *komes tes kortes* (κόμης τῆς κόρτης), we understand that this person is responsible for the inspection of the army as well as for the setting up of the tent of the emperor during an expedition (catalogue no. 6). Compared to the title of *tourmarkhes*, the title of the *komes tes kortes* is known to be a lower rank officer the in military hierarchy³⁵. Although their jurisdiction is not clearly identified, since their seals were found in Ödemiş, we think that both officers were working in Western Asia Minor, possibly in the *thema* of Thrakesion.

Catalogue

1. Theodoros, imperial *spatharios* and *strategos* of Thrakesion (8th century AD)
Inv. no.: 2001-17 (2771)

---

³¹ *Sakellion* (σακέλλιον) refers to the imperial treasure.

³² For the imperial *vestiarion*, see John Ebersolt, "Sur les fonctions et les dignités du Vestiarium byzantin", *Mélanges Diehl, II, Histoire*, Paris 1930, 81-89; Franz Dölger, *Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung, besonders des 10. und 11. Jahrhunderts*, Leipzig 1927, 27-31.

³³ For *Primikerios*, see *ODB*, 1719- 1720; Oikonomidès, *Les listes de préséance*, 126, 300.

³⁴ Warren T. Treadgold, *Byzantium and Its Army*, Stanford 1995, 97, 105.

³⁵ Oikonomidès, *Les listes de préséance*, 341.

Dia. 28 mm, th. 4 mm, wgt. 15.66g

Parallel: Vera Bulgurlu, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri'ndeki Bizans Kurşun Mühürleri*, İstanbul 2007, no. 191 name could not be determined; Jean-Claude Cheynet - Turan Gökyıldırım - Vera Bulgurlu, *Les Sceaux Byzantins du Musée Archeologique d'Istanbul*, İstanbul 2012, no. 3.129; John Ebersolt, *Sceaux Byzantins Du Musée de Constantinople*, Paris 1914, no. 534 (386) incorrectly stated that the name is Ioannes. John Nesbitt – Nicolas Oikonomidès, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art 3: West, Northwest, and Central Asia Minor and the Orient*, Washington DC 1996, no. 2:53; George Zacos – Alexander Veglery, *Byzantine Lead Seals*, vol. 1, Basel 1972, no. 2462. Lafli, *The Museum of Ödemiş*, 30, no. 5 (this seal).

Obv.: Cruciform invocative monogram (type 5); in the quarters: ΤΩ-ΣΩ|ΔΘ-ΛΩ

Θεοτόκε βοήθει τῶ σῶ δούλω

Rev.: Inscription of five lines. Wreath border. +ΘΕΟΔ|ΩΡΩΒ,ΣΠ|.Θ/ΣΤΡΑΤ|. /ΤΟΝΘΡ|.ΚΗC

+Θεοδώρω β(ασιλικῶ) σπ[α]θ(αρίω) (καὶ) στρατ[ηγ](ῶ) τον Θρακησ(ίωv).
Translation : Theotokos, protect your servant Theodoros, imperial *spatharios* and *strategos* of Thrakesion.

2. Mikhael, *patrikios* imperial *protospatharios* and *strategos* of Thrakesion (8th century AD)

Inv. no.: 1815

Dia. 24 mm, th. 7 mm, wgt. 16.62g

Parallel: Cheynet, *Les Sceaux Byzantins du Musée Archeologique d'Istanbul*, no. 3130. The same seal was previously described by Ebersolt, *Sceaux Byzantins Du Musée de Constantinople*, no. 531 (255) and was released in Bulgurlu, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri'ndeki Bizans Kurşun Mühürleri*, no. 190.

Similar: Nesbitt, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, no. 2:45; Zacos, *Byzantine Lead Seals*, no. 2189.

Obv.: Cruciform invocative monogram (type 8); in the quarters: ΤΩ-ΣΩ|ΔΘ-ΛΩ

Κύριε βοήθει τῶ σῶ δούλω.

Rev.: Inscription of five lines. Wreath border.

.ΙΧΑ|.ΛΠΑΤΡ.Κ|.Α/ΣΠΑΘΣ|.ΤΡΑ/ΤΩ|.ΘΡΑΚ

[+M]ιχα[η]λ πατρ[ι]κ(ίω) [β](ασιλικῶ) (πρωτο)σπαθ(αρίω) (καὶ) [σ]τρα(τηγῶ) τῶ[v] Θρακ(ησίωv).

Translation: Lord, help your servant Mikhael, *patrikios*, *protospatharios* and *strategos* of the Thrakesion.

The letters in the first line on the back of the seal are hard to identify because they are broken and partially missing. Lafli and Seibt suggest, though with

suspicion, that the name of the owner of this seal was Leon³⁶. The letters in the first line on the back are not visible; the first letter in the second line is given as T (tau). However, it is understood that the first letters on the back of the line are off flan. Therefore, we think that T given in this line as the first letter is actually the second letter and is actually Λ (lambda). In another example of the Ödemiş seal found in Istanbul Archaeological Museum collection, struck by the same *boulloterion*, it is understood that the first line is broken and the name of the seal holder is given as Mikhael with a question mark³⁷. The first letter of the third line is read as Σ (kai).

In Lafli and Seibt's reading, the title of the owner was identified only as *protospatharios* instead of *basilikos protospatharios* because the first letter Β (beta) was not considered due to being off flan. In a similar specimen of the seal in the Dumbarton Oaks collection, this letter, which does not appear in our seal, is read as Β (beta), the first letter of β(ασιλικῶ)³⁸. Therefore, we find it appropriate to complete the first letter of the third line, which is not seen in the Ödemiş seal, as Β. Lafli and Seibt stated that the fourth line starts with τρστ and that the T of the following word, i.e. τῶν, is not legible. However, we think that this line starts with [σ]τρσ, and uses an abbreviation mark of (ς) after Α (alpha), and then continues with τῶ. Lafli and Seibt suggest that Θρακησίων in the last line was abbreviated as Θρακ(η)σ(ίων) and that the letter than followed K (kappa) was C (Sigma). However, we suggest that the last line ends with the abbreviation sign (ς), which precedes Θρακ.

The idea that the owner of the seal is the famous Mikhael Lakhanodrakon is very plausible³⁹. Indeed, *patrikios*, too, is among the titles Mikhael Lakhanodrakon holds.

3. Constantine, *ek prosopou* (ca. 8th century AD)

Inv. no.: 2009-10 (3041)

Dia. 21 mm, th. 6 mm, wgt. 12.20g

Obv: Cruciform invocative monogram (type 5 or 8) in wreath border; in the quarters: ..-CΩ|ΔΘ-ΛΩ

[Κύριε or Θεοτόκε βοήθει τῶ] σῶ δούλω.

³⁶ Lafli, The Museum of Ödemiş, 31-32 no. 6: Rev.: .....|ΤΠΑΤΡ.Κ|Α/ΣΠΑΘΣ.|ΤΡΑΤ.Ω|.ΠΑΚ. Transcription: [+ Λέων]τ(ι)(:) πατρ[ι]κ(ίω) (πρωτο)σπαθ(αρίω) (καί) [σ]τρατ(ηγῶ) [τ]ῶ[ν Θ]ρακ(η)[σ(ίων)]. Translation: Lord, help your servant Leon, *patrikios*, *protospatharios* and *strategos* of the Thrakesion.

³⁷ Cheynet, *Les Sceaux Byzantins du Musee Archeologique d'Istanbul*, 362 no. 3130.

³⁸ Nesbitt, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, no. 2:45.

³⁹ For other seals of Mikhael Lakhanodrakon, see K. M. Konstantopoulos, *Byzantiaka Molybdoboulla tou en Athenais Ethnikou Nomismatiku Mouseiou*, Athens 1917, no. 125; Vitalien Laurent, "Bulletin de sigillographie byzantine", *Byzantion* 5/2 (1929-30), 637 no. 9; Nesbitt, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, nos. 2.45-47; Gustave Schlumberger, *Sigillographie de l'Empire byzantin*, Paris 1884, 730 no. 1; Zacos, *Byzantine Lead Seals*, nos. 2189- 2190, 3145.

Rev.: Inscription of four lines. Wreath border.: K...|TANT̄.|N̄ΣEK...|..OΠ.
Κ[ωνσ]ταντ[ίν]ω ἐκ [προσ]ώπ[ου].

Translation: Lord (or Theotokos), help your servant Constantine, *ek prosopou*.
Not published in Laffl and Seibt but only inv. number and measurements⁴⁰. For *ek prosopou* Constantine, see: Zacos, *Byzantine Lead Seals*, no. 1440.

4. Name, *ek prosopou* of Thrakesion (8th – 9th centuries AD)

Inv. no.: 2009-4 (2945)

Diam. 25 mm, th. 6 mm, wgt. 14.50g

Obv.: Cruciform invocative monogram (type 5 or 8) in wreath border; in the quarters: ..-..|ΔΘ-ΛΩ

[Κύριε or Θεοτόκε βοήθει τῷ σῶ] δούλω.

Rev.: Inscription of four lines. Wreath border. ...|.ΚΠΡΟCΟ.|ΘΤΩΝΘΡΑ|ΚΙCΙΩΝ
[... ἐ]κ προσώ[π]ου τῶν Θρακησίων.

Translation: Lord (or Theotokos), help your servant (name), *ek prosopou* of Thrakesion.

Not published in Laffl and Seibt but only inv. number and measurements⁴¹. The name of the seal holder could not be determined due to the absence of the first line, or no parallel or similar specimen could be found. For the 8th – 9th centuries *ek prosopou* David in the *thema* of Thrakesion, see: Cheynet, *Les Sceaux Byzantins du Musee Archeologique d'Istanbul*, no. 3124.

5. Gregorios, imperial *spatharios* and *tourmarkhes* (8th – 9th centuries AD)

Inv. no.: 2009-5 (2946)

Dia. 26 mm, th. 4 mm, wgt. 16.26g

Obv.: Cruciform invocative monogram (type 5); in the quarters:

ΤΩ-CΩ|ΔΘ-ΛΩ

Θεοτόκε βοήθει τῷ σῶ δούλω.

Rev.: Inscription of four lines. +ΓΡ..|ΟΡΙΩΒ/С.|ΑΘ/STΘΡ|ΜΑΡΧ

+Γρ[ηγ]ορίω β(ασιλικῶ) σ[π]αθ(αρίω) (καί) τουρμαρχ(η).

Translation: Theotokos, help your servant Georgios, imperial *spatharios* and *tourmarkhes*.

The parallel of this seal has not been found. Not published in Laffl and Seibt but only inv. number and measurements⁴².

6. Name, *spatharios* and *komes tes kortes* (ca. 8th century AD)

Inv. no.: 1818

Dia. 21 mm, th. 4 mm, wgt. 10.88g

---

⁴⁰ Laffl, *The Museum of Ödemiş*, 34.

⁴¹ Laffl, *The Museum of Ödemiş*, 34.

⁴² Laffl, *The Museum of Ödemiş*, 34.

Obv.: Inscription of four lines in wreath border. ....|..Ϟ..|..ΤΟϞΩ|ΔΟΝΛΩ|+

Rev.: Inscription of five lines in wreath border. ....|.....|.ΠΑΘΑ|ΣΚΟΜΙΤ|ΙΚΟΡ/
[Κύριε ορ Θεοτόκε β]ο[ρήθη] τ(ῶ) σῶ δούλω [name] [σ]παθα(ρίω) (καί) κόμι(τι) τῖ(ς) κόρ(της).

Translation: Lord (or Theotokos), help your servant (name), *spatharios* and *komes tes kortes*.

The name of the seal holder on the reverse of the first line is completely missing. Laflı and Seibt stated that *basiliskos* (βασιλικός) could come before the *spatharios* (σπαθάριος)⁴³. The fact that the office of *komes tes kortes* appears together with imperial *spatharios* rather than *spatharios* supports this idea⁴⁴. Laflı and Seibt think that on the fourth line on the reverse of the seal the word κόμιτι is clearly written and that the articulus τῖς is not used. As is seen in the spelling of this office, it is more likely that the last letter on the fourth line and the first letter on the fifth line indicate the articulus τῖς).

7. Constantine, imperial *protospatharios*, *epi ton oikeaikon* (10th -11th centuries AD)

Inv. no.: 2009-15

Dia. 24 mm, th. 3 mm, wgt. 8.74g

Obv: St. Demetrios, standing facing; holding cross in r. hand. Inscription in two columns: Ο ΑΓ/ΔΗ|ΜΗΤΡΙΟϞ Circular inscription along border of dots: ΑΓΙΕ ΔΗΜΙΤΡΗ...

Ὁ ἅγ(ιος) Δημήτριος. Ἄγιε Δημιτρη [...].

Rev.: Inscription of six lines:

+ΚΩΝ|ΣΤΑΝΤΙΝ|ΩΡ/Α/ΣΠΑΘ/|ΣΕΠΙΤΟΝΝ|ΚΙΑΚΩ/Ε|.....

+Κωνσταντίνω βασιλικῶ (πρωτο)σπαθ(αρίω) (καί) ἐπὶ τον ὑκιακῶ(ν) ἐ(...).

Translation: St. Demetrios, (help your servant?) Constantine, imperial *protospatharios* and *epi ton oikeiakon*.

Not published in Laflı and Seibt but only inv. number and measurements⁴⁵. The seal has no parallel or similar. The last line is illegible.

8. Theodoros, *primikerios*, imperial *protospatharios* and *epi tou basilikou vestiariou* (10th century AD)

Inv. no.: 2007-4 (2932)

Dia. 28 mm, th. 3 mm, wgt. 10.86g

Parallel: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, no. 1955.1.1342 Vitalien Laurent, *Le Corpus des sceaux de l'empire byzantin 2, L'administration*

⁴³ Laflı, The Museum of Ödemiş, 29-30 no. 4: Rev.: ....|.....|.ΠΑΘΑ|ΣΚΟΜΙΤ|ΙΚΟΡ/ Rev. transcription: [NN] σπαθα(ρίω) (καί) κόμιτι κόρ(της).

⁴⁴ For an example of the title of *protospatharios* that appear together with *komes tes kortes* on seals, see Zacos, *Byzantine Lead Seals*, nos. 2381, 2512.

⁴⁵ Laflı, The Museum of Ödemiş, 34.

centrale, Paris 1981, 360 no. 696. Not published in Laffl and Seibt but only inv. number and measurements⁴⁶.

Obv.: Cruciform monogram: . - . - Θ - Ο - Ρ - Ω; between two borders of dots, circular inscription: +KVP..... Τ.....

+Κύρ[ιε βοήθει] τ[ῶ] σῶ δούλω] Θ[ε]ο[δ]ώρω.

Rev.: Inscription in five lines with decorations above and below. Circle of pellets within a double border of dots:

-∴-|+ΠΡΙΜ[ι]ΚΕΡ(ίω), Β(ασιλικῶ) (πρωτο)σ[πα]θ(αρίω) καὶ ἐ[πι] τοῦ β(ασιλικοῦ)

β[ε]σ[τι]αρί[ου].

Translation: Lord, help your servant Theodoros *primikerios*, imperial *protospatharios* and *epi tou basilikou vestiariou*.

9. Mikhael Tornikes, *protospatharios* and judge of the Hippodrome and of the Anatolikon (11th century AD)

Inv. no.: 2009-3 (2944)

Diam. 20 mm, th. 3 mm, wgt. 5.30 g

Obv.: Bust of the Virgin with both hands open in front of her. Border of dots.

Inscription: .Ρ - ..

[Μ(ήτη)]ρ [Θ(εο)ῦ]

Rev.: Inscription of five lines. Border of dots.

.....|.ΠΑΘ/ΣΚΡ|.ΠΤΞΙΠΠ|.ΤΩΤΟΡΝ|.ΝΑΤ/

[+Μιχαήλ (πρωτο)σ]παθ(αρίω) (καὶ) κρ(ιτῆ) [ἐ]π(ι) τοῦ ἵπποδρόμου] τῶ Τορν(ήκη) (τῶν) [Α]νατ(ολικῶν).

Translation: Mikhael Tornikes, *protospatharios* and judge of the Hippodrome and of the Anatolikon.

The first line of the reverse where the name is written is missing. However, based on a similar example in the Dumbarton Oaks collection dating to the same century, we think that the name Mikhael was on the first line⁴⁷. Another seal of Mikhael Tornikes was found in Corinth excavations⁴⁸. Not published in Laffl and Seibt but only inv. number and measurements⁴⁹.

⁴⁶ Laffl, *The Museum of Ödemiş*, 34.

⁴⁷ Nesbitt, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, no. 86.31: obv., bust of a richly clothed saint. Ὁ ἅγιος [...]. Rev., inscription of six lines. Μιχαήλ πρωτοσπαθαρίω κριτῆ ἐπὶ τοῦ ἵπποδρόμου καὶ τῶν Ἀνατολικῶν τῶ Τορνήκη.

⁴⁸ Gladys R. Davidson, *Corinth, vol. 12, The Minor Objects*, Princeton 1952, 327, no. 2819 (3674): Μιχαήλ τῶ Τορνήκη.

⁴⁹ Laffl, *The Museum of Ödemiş*, 34.

Bibliography

Altınoluk, Zeynep Sencan, “Batı Anadolu’dan İki Tılsımlı Objeye: Abrasaks”, in: O. Tekin et al. (eds.), *Tarhan Armağanı. M. Taner Tarhan’a Sunulan Makaleler / Essays in Honour of M. Taner Tarhan*, İstanbul 2013, 13-14.

Bulgurlu, Vera, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri’ndeki Bizans Kurşun Mühürleri*, İstanbul 2007.

Bury, John Bagnell, *The Imperial Administrative System in the Ninth Century*, London 1911.

Cheyne, Jean-Claude – Gökyıldırım, Turan – Bulgurlu, Vera, *Les Sceaux Byzantins du Musée Archeologique d’Istanbul*, İstanbul 2012.

Cheyne, Jean-Claude, “La place de Smyrne dans le thème des Thracésiens”, in: T. Koliass – K. Pitsakis (eds.), *Aureus: Volume Dedicated to Professor Evangelos K. Chrysos*, Athens 2014, 89-112.

Davidson, Gladys R., *Corinth, vol. 12, The Minor Objects*, Princeton 1952.

Dölger, Franz, *Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung, besonders des 10. und 11. Jahrhunderts*, Leipzig 1927.

Ebersolt, John, *Sceaux Byzantins Du Musée de Constantinople*, Paris 1914.

Ebersolt, John, “Sur les fonctions et les dignités du Vestiarium byzantin”, *Mélanges Diehl, II, Histoire*, Paris 1930, 81-89.

Guilland, Rodolphe, *Recherches sur les institutions Byzantines*, 2 vols, Amsterdam 1967.

Haldon, John F., *Byzantium in the Seventh Century: The Transformation of a Culture*, Cambridge 1997.

Konstantopoulos, K. M., *Byzantiaka Molybdoboulla tou en Athenais Ethnikou Nomismatikou Mouseiou*, Athens 1917.

Lafli, Ergün – Seibt, Werner, “Seven Byzantine Lead Seals from the Museum of Ödemiş in Western Anatolia”, *Byzantine and Modern Greek Studies* 44/1, Cambridge 2020, 21-39.

Laurent, Vitalien, “Bulletin de sigillographie byzantine”, *Byzantion* 5/2 (1929-30), 571-654.

Laurent, Vitalien, *Documents de sigillographie byzantine, La collection C. Orghidan*, Paris 1952.

Laurent, Vitalien, *Le Corpus des sceaux de l'empire byzantin 2, L'administration centrale*, Paris 1981.

Lilie, Ralph-Johannes, "Thrakien und Thrakesion", *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 26, Wien 1977, 7-47.

Nesbitt, John – Oikonomidès, Nicolas, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art 3: West, Northwest, and Central Asia Minor and the Orient*, Washington DC 1996.

Oikonomidès, Nicolas, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Paris 1972.

Oikonomidès, Nicolas, "L'évolution de L'organisation Administrative de L'empire Byzantin Au XIe Siècle (1025–1118)", *Travaux et Mémoires* 6, Paris 1976, 126–52.

Oikonomidès, Nicolas, "Pour une nouvelle lecture des inscriptions de Skripou en Béotie", *Travaux et Mémoires* 12, Paris 1994, 479-96.

Pertusi, Agostino, *Constantino Porfirogenito: De Thematibus*, Vatican City 1952.

Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit (PLP), E. Trapp et al. (eds.), 15 vols., Vienna 1976-1996.

Schlumberger, Gustave, *Sigillographie de l'Empire byzantin*, Paris 1884.

The Oxford Dictionary of Byzantium (ODB), A. P. Kazhdan et al. (eds.), 3 vols., Newyork 1991.

Treadgold, Warren T., *Byzantium and Its Army, 284-1081*, Stanford 1995.

Zacos, George – Vegler, Alexander, *Byzantine Lead Seals*, vol. 1, Basel 1972.

Cat. no. 1 obv.

Cat. no. 1 rev.

Cat. no. 2 obv.

Cat. no. 2 rev.

Cat. no. 3 obv.

Cat. no. 3 rev.

Cat. no. 4 obv.

Cat. no. 4 rev.

Cat. no. 5 obv.

Cat. no. 5 rev.

Cat. no. 6 obv.

Cat. no. 6 rev.

Cat. no. 7 obv.

Cat. no. 7 rev.

Cat. no. 8 obv.

Cat. no. 8 rev.

Cat. no. 9 obv.

Cat. no. 9 rev.

Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı Yayın İlkeleri

- Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı, uluslararası indekste taranan hakemli bir dergi olup, Nisan ve Ekim aylarında, yılda iki sayı yayımlanır. Dergimizde, özgün araştırma-inceleme makaleleri, çeviri, kitap tanıtma ve kongre-sempozyum haberleri yayımlanır. Yazıların bilimsel araştırma ölçütlerine uyması, alana bir yenilik getirmesi ve başka bir yerde yayımlanmamış olması gerekir. Bilimsel toplantılarda sunulmuş bildiriler, yayımlanmamış olmak kaydıyla kabul edilebilir. Yayın kararı çıksa dahi başka bir yerde yayımlandığı tespit edilen yazılar yayım listesinden çıkarılır.
- Derginin dili Türkçe ve İngilizce'dir.
- Türkçe makalelerin yazımında TDK Yazım Kılavuzu esas alınır.
- Makalelere eklenmesi istenen resim, çizim, harita veya belgeler numaralandırılmalı ve altına açıklamaları yazılmalıdır.
- Çevirilerde, çeviren, makalenin yazarından izin yazısı vermelidir.
- Makale ve çevirilerde, metinden bağımsız olarak 200 kelimeyi aşmayacak Türkçe ve İngilizce özetler yer almalıdır. En az 3, en fazla 5 anahtar kelime bulunmalıdır.
- Makalelerin içeriği ve eklerinin (resim, çizim, harita, belge vb.) sorumluluğu yazara aittir.
- Gelen yazılar, Yayın Kurulu'nda incelendikten sonra, konunun uzmanı iki hakemin, gerekli görüldüğü takdirde üçüncü bir hakemin değerlendirmesi ve Yayın Kurulu'nun nihai onayıyla basılır. Yayın Kurulu, araştırma makaleleri dışındaki yazıları (sempozyum, kongre haberleri, kitap tanıtımlar vb.) bizzat inceleyip, hakeme göndermeden doğrudan kabul veya ret kararı verebilir.
- Yayın Kurulu, gerektiğinde yazıların yazım şekli üzerinde küçük düzeltme ve değişiklikler yapabilir.
- Yazarlarına hakem raporu doğrultunda düzeltilmek üzere gönderilen yazılar, gerekli düzeltmeler yapıldıktan sonra en geç bir ay içerisinde dergi yönetimine ulaştırılmalıdır.
- Basılmama kararı verilen yazılar varsa hakem raporuyla birlikte yazarına iade edilir.
- Yazarlara telif ücreti ödenmez. Dergide yazısı çıkan yazarlara 1; aynı sayının hakemlerine 1 adet dergi gönderilir.
- Dergide yayımlanan makalelerin basın ve sanal yayın hakkı Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi'ne aittir. Yazılar, izin alınmaksızın başka yerde yayımlanamaz.

Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı Yazım Kuralları

- Yazılar, A4 boyutunda MS Word uyumlu programda Times New Roman yazı karakterinde yazılmalıdır.
- Başlık, 16 punto, koyu ve küçük harf olmalıdır. Başlık ortadan hizalı olmalıdır. Metinde ana ve ara başlıklar kullanılabilir. Ana başlıklar 10 punto, küçük harf ve koyu olarak sola dayalı; ara başlıklar 10 punto, koyu ve küçük harf yazılmalı sola dayalı olmalıdır. Başlıklar ve paragrafların arasında 6 nk aralık bırakılmalıdır.
- Yazar adı ve soyadı, ana başlığın altına 12nk aralık bıraktıktan sonra 10 punto, koyu, soyadı büyük harf ve sağa hizalı olarak yazılmalıdır. (*) işareti ile sayfanın altına unvan, adres ve e-posta bilgileri 8 punto olarak verilmelidir.
- Metin, 10 punto, tek satır aralığı ve iki yana dayalı olmalıdır. Üstten: 5,8 cm, Alt-tan: 5,8 cm, Sağdan: 4,5 cm, Soldan: 4,5 cm boşluk bırakılmalıdır. Satır arası önceki 0 nk sonrası da 6 nk paragraf girintisi 0,8 cm olmalıdır.
- Sayfa numaraları, alt bilgi içinde ortalanmış bir şekilde 8 punto olarak yerleştirilmelidir.
- Alıntılar, 5 satırı geçtiğinde paragraf girintisinden 1 cm içeriden başlatılmalı, tırnak içinde 1 punto küçük yazılmalıdır. 5 satırdan az olan alıntılar metin içerisinde italik olarak verilir. Vurgulanması gereken ifadeler de italik yapılır.
- Dipnotlar, 8 punto tek aralık yazılmalıdır. Hizalaması iki yana dayalı ve paragraf girintisi 0.5 cm olmalıdır. Metin içindeki atıflar sayfa altına dipnot şeklinde 1'den başlayarak numaralandırılmalıdır.

Atıflar ve Kaynakça:

Dergimiz, metin içi ve metin dışı olmak üzere iki tarz atıf ve kaynakça sistemini kabul etmektedir. Yazarlar, bu sistemlerden birini tercih etmelidir.

1. Metin Dışı Atıf Sistemi

Dipnotlarda kaynaklar verilirken, kitap ve dergi ismi italik olmalı, makale isimleri tırnak içerisinde düz olarak verilmelidir. Dipnotlarda, ilk geçtiği yerde kaynak künyesi tam olarak verilmeli, daha sonra yazarın belirlediği kısaltmalarla yazılmalıdır. Bir yazarın birden fazla kitap ve makalesi kullanılıyorsa ikinci eserin ilk kullanımından sonra, yazarın soyadı, sonra kitap veya makalenin tam veya kısaltılmış adı verilmelidir. Çok yazarlı kaynakların ilk geçtiği yerde yazarların tümü yazılmalı, daha sonrakilerde ilk yazarın soyadı verilmelidir.

Örnekler:

Kitaplar için:

Ahmet Mumcu, Osmanlı Devleti'nde Siyaseten Katl, Ankara 1963.

Cengiz Orhonlu, Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İşkânı, İstanbul 1987.

Halil İnalçık, Osmanlı İmparatorluğu-Klasik Çağ, 1300-1600, İstanbul 2009, s.115.

Sonraki atıflarda; İnalçık, Klasik Çağ, s.123.

Çeviri kitaplar için:

Ernest Gellner, Uluslar ve Ulusçuluk, (çev. Büşra E. Bahar-Günay G. Özdoğan), İstanbul 1992, s.28.

Derleme, yayına hazırlanan ya da editörlüğü yapılmış kitaplar için:

Hüsnü Erkan (der./haz./ed.), Sosyal Piyasa Ekonomisinin Rekabet Boyutu, 1992, s.44.

Derleme, yayına hazırlanan ya da editörlüğü yapılmış kitaplardaki makaleler için:

Takashi Osawa, "Batı Göktürk Kağanlığı'ndaki Aşınaslı Bir Kağan'ın Şeceresine Ait Bir Kaynak", Türkler, (ed. Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), Ankara 2002, s.83.

Makaleler ve ansiklopedi maddeleri için:

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea", Belleten, C.III, S.9, 1939, s.101.

Çeviri makaleler için:

Ernst E. Hirsch, "İktidar ve Hukuk," (çev. Hayrettin Ökçesiz), Hukuk Araştırmaları, C.2, S.3, 1987, s.44.

Yayınlanmış bilimsel bildirimlere atf:

Zeynep Arat, "1970'lerden Sonra Çevrede Kuramsal Yapının Gelişimi", Türkiye'de Çevrenin ve Çevre Korumanın Tarihi Sempozyumu, 7-8 Nisan 2000, (der. Zeynep Boratav), İstanbul 2000, s.167.

Web üzerinden kaynaklara atf:

Servet Çaycı, Aşırı Akımlarla Mücadele: Almanya Örneği, <http://www.asam.org.tr/temp/temp631.pdf>, (09.11.2008).

Yayınlanmamış tezler için:

Gürhan Kırilen, Çin Klasik Metinlerinde Yabancılar: Yi, Di, Rong ve Hu Terimleri, (Yayınlanmamış doktora tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2012.

Kaynakça:

Makalelerde kullanılan kaynak ve araştırmalar makale sonunda bu başlık altında gösterilmelidir. Kaynakça, bu başlık altında yeni bir sayfadan başlamalı ve 9 punto yazılmalıdır. Sadece metin içinde atıfta bulunulan kaynaklar yer almalı ve yazarların soyadına göre alfabetik olarak düzen-lenmeli ve asılı kaynakça yapılmalıdır:

Örnekler:

Arat, Zeynep, "1970'lerden Sonra Çevrede Kuramsal Yapının Gelişimi", Türkiye'de Çevrenin ve Çevre Korumanın Tarihi Sempozyumu, (der. Zeynep Boratav), Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul 2000, s.167-180.

Çaycı, Servet, Aşırı Akımlarla Mücadele: Almanya Örneği, <http://www.asam.org.tr/temp/temp631.pdf>, (09.11.2008).

Hirsch, Ernst E., "İktidar ve Hukuk," (çev. Hayrettin Ökçesiz), Hukuk Araştırmaları, C.2, S.3, 1987, s.44-59.

İnalçık, Halil, Osmanlı İmparatorluğu-Klasik Çağ, 1300-1600, (çev. Ruşen Sezer), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, "Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalaa", Belleten, C.III, S.9, 1939, s.99-106.

2. Metin İçi Atıf Sistemi

Makalede yapılacak atıflar, ilgili yerden hemen sonra, parantez içinde yazarın soyadı, eserin yayın yılı ve sayfa numarası sırasıyla verilmelidir. Örnek: (İnalçık 2009: 46). Birden fazla kaynak gösterileceği durumlarda eserler aynı parantez içinde, en eski tarihli olandan yeni olana doğru, birbirinden noktalı virgülle ayrılarak sıralanır. Örnek: (Uzunçarşılı 1939: 94; İnalçık 2009: 46). İki yazarlı kaynaklarda, araya tire işareti (-) konulur. İkiyden fazla yazarlı kaynaklarda ise ikinci yazarın soyadından sonra "vd." kısaltması kullanılmalıdır. Örnekler: (Claessen-Skalnik 1993: 25), (Fei-Zhou vd. 2007: 472). Yazarın adı, ilgili cümle içinde geçiyorsa, parantez içinde tarih ve sayfanın belirtilmesi yeterlidir. Örnek: (2009: 46). Yazarın aynı yıl yayınlanmış iki eseri, yayın yılına bir harf eklenmek suretiyle ayırt edilir. Örnekler: (Ekrem 2008a: 54), (Ekrem 2008b: 25). Soyadları aynı olan iki yazarın aynı yılda yayınlanmış olan eserleri, adların ilk harflerinin de yazılması yoluyla belirtilir. Örnekler: (Demir, A. 2003: 46), (Demir, H. 2003: 27). Ulaşılamayan bir yayına metin içinde atıf yapılırken, bu kaynakla birlikte alıntının yapıldığı eser şu şekilde gösterilmelidir: Örnek: (Köprülü 1911: 75'ten aktaran; Çelik 1998: 25). El yazması bir eser kaynak gösterilirken, müellif veya mütercim adından sonra [yz.] kısaltması konmalı, varak numarası örnekteki gibi belirtilmeli ve tam künye kaynakçada gösterilmelidir. Örnek: (Ahmedî, [yz.] 1410: 7b). Arşiv belgeleri kaynak gösterilirken, metin içindeki kısaltma örnekteki gibi olmalı, açılımı kaynakçada verilmelidir. Örnek: (BCA, Mühimme 15: 25).

Dipnotlar, sadece yapılması zorunlu açıklamalar için ve kullanılır ve "DİPNOT" komutuyla otomatik olarak verilir. Buradaki atıflar da parantez içinde yazarın soyadı, eserin yayın yılı ve sayfa numarası gelecek şekilde düzenlenmelidir. Örnek: (İnalçık 2009: 46).

Kaynakça:

Makalelerde kullanılan kaynak ve araştırmalar makale sonunda bu başlık altında gösterilmelidir. Kaynakça, bu başlık altında yeni bir sayfadan başlamalı ve 9 punto yazılmalıdır. Sadece metin içinde atıfta bulunan kaynaklar yer almalı ve yazarların soyadına göre alfabetik olarak düzenlenmeli ve asılı kaynakça yapılmalıdır:

Örnekler:

Tek yazarlı kitaplar için:

OCAK, Ahmet Yaşar (2011). Babaîler İsyanı: Alevîliğin Tarihsel Altyapısı Yahut Anadolu'da İslâm-Türk Heterodoksisinin Teşekkülü, İstanbul: Dergâh Yayınları.

İki yazarlı kitaplar için:

ÖZÖN, M. Nihat - DÜRDER, Baha (1967). Türk Tiyatrosu Ansiklopedisi, İstanbul: Remzi Kitabevi.

İkiden fazla yazarlı kitaplar için:

AKPOLAT, Kemal - vd. (1960). Sezginin Gücü, İstanbul: Güneş Yayınevi.

Çeviri kitaplar için:

İNALCIK, Halil (2009). Osmanlı İmparatorluğu-Klasik Çağ, 1300-1600, (çev. Ruşen Sezer), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Derleme, yayına hazırlanan ya da editörlüğü yapılmış kitaplar için:

NİZÂMÜ'L-MÜLK (1999), Siyâset-nâme, (hzl. Mehmet Altay Köymen), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Derleme, yayına hazırlanan ya da editörlüğü yapılmış kitaplardaki makaleler için:

GRAFF, David A. (2002). "Strategy and Contingency in the Tang Defeat of the Eastern Turks, 629-630", Warfare in Inner Asian History (500-1800), (ed. Nicola Di Cosmo), Leiden: Brill, 33-71.

Makaleler ve ansiklopedi maddeleri için:

GÜL, Muammer (2006). "Harezmli Türklerin Anadolu ve Yakınoğu'daki Roller ve Tesirleri", Belleten, LXX (257): 95-118.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı (1939). "Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalaa", Belleten, III (9): 99-106.

Çeviri makaleler için:

HAMILTON, James Russell (1997). "Tokuz-Oguz ve On-Uygur", (çev. Yunuş Koç -İsmet Birkan), Türk Dilleri Araştırmaları, 7: 187-232.

Yayınlanmış bilimsel bildirilere atfı:

ARAT, Zeynep (2000). "1970'lerden Sonra Çevrede Kuramsal Yapının Gelişimi", Türkiye'de Çevrenin ve Çevre Korumanın Tarihi Sempozyumu, 7-8 Nisan 2000, (der. Zeynep Boratav), İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 167-180.

Web üzerinden kaynaklara atfı:

ÇAYCI, Servet. Aşırı Akımlarla Mücadele: Almanya Örneği, Erişim tarihi: 2008.09.11, <http://www.asam.org.tr/temp/temp631.pdf>.

Yayınlanmamış tezler için:

KIRİLEN, Gürhan (2012). Çin Klasik Metinlerinde Yabancılar: Yi, Di, Rong ve Hu Terimleri, Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış doktora tezi).